

Білокінь Руслан Михайлович

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ**

МОНОГРАФІЯ

Київ — 2017

УДК 343.1(477)(075.8)

ББК 67.411(4Укр)я73

Б 61

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національної академії внутрішніх справ
(протокол №19 від 26 червня 2017 р.)

Рецензенти:

Аленін Ю.П. — доктор юридичних наук, професор

Цимбал П.В. — доктор юридичних наук, професор

Юхно О.О. — доктор юридичних наук, професор

Білокінь Р.М. Кримінально-процесуальна відповідальність:
Б 61 Монографія. — К.: Видавничий центр «Кафедра», 2017. —
430 с.
ISBN 978-966-2711-20-2

У монографії викладено результати комплексного дослідження теоретичних та правових основ кримінально-процесуальної відповідальності. Ґрунтуючись на наукових узагальненнях учених-правознавців та практиків, автор пропонує власне бачення розв'язання низки складних питань про сутність кримінально-процесуальної відповідальності, примус, санкцію та відповідальність у кримінальному провадженні, суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності та її місце в системі юридичної відповідальності, підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності та характеристику заходів кримінально-процесуальної відповідальності майнового та немайнового характеру.

Пропонується низка змін та доповнень до чинного кримінального процесуального законодавства.

Монографічне дослідження призначено для слухачів, курсантів, студентів, аспірантів, докторантів, науковців навчальних закладів та науково-дослідних установ, а також суддів та працівників правоохоронних органів.

УДК 343.1(477)(075.8)

ББК 67.411(4Укр)я73

©Білокінь Р.М.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	8
1.1. Становлення й розвиток законодавства та наукових поглядів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності.....	8
1.2. Концептуальний аналіз інституту юридичної відповідальності.....	30
1.3. Сутність кримінально-процесуальної відповідальності.....	57
Висновки до розділу 1.....	80
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	85
2.1. Відповідальність, примус та санкція у кримінальному процесі.....	85
2.2. Суб'єкти кримінально-процесуальної відповідальності.....	105
2.3. Кримінально-процесуальна відповідальність в системі юридичної відповідальності та її класифікація.....	120
Висновки до розділу 2.....	148
РОЗДІЛ 3. ЮРИДИЧНІ, ФАКТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	153
3.1. Юридична підстава кримінально-процесуальної відповідальності.....	153
3.2. Кримінальне процесуальне правопорушення як фактична підстава кримінально-процесуальної відповідальності.....	168
3.3. Зловживання кримінальними процесуальними правами як фактична підстава кримінально-процесуальної відповідальності.....	195
3.4. Процесуальна підстава застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.....	210
Висновки до розділу 3.....	220
РОЗДІЛ 4. ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ.....	225
4.1. Грошове стягнення як основний вид кримінально-процесуальної відповідальності.....	225
4.2. Перспективи розвитку правового регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі України.....	253
4.3. Процесуальний порядок застосування грошового стягнення у кримінальному провадженні.....	279
4.4. Відшкодування процесуальних витрат, спричинених невиконанням процесуальних обов'язків.....	294

Висновки до розділу 4.....	311
РОЗДІЛ 5. ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕМАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ.....	319
5.1. Зміна запобіжного заходу на більш суворий як захід кримінально-процесуальної відповідальності.....	319
5.2. Відповідальність учасників кримінального проваджен- ня за порушення порядку судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого.....	335
5.3. Видалення з зали судового засідання як захід кримінально- процесуальної відповідальності.....	360
Висновки до розділу 5.....	381
ВИСНОВКИ.....	386
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	395

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГПК	Господарський процесуальний кодекс
ГУ НП	Головне управління Національної поліції
ГУМВС	Головне управління Міністерства внутрішніх справ
ДФС	Державна фіскальна служба
ЄРДР	єдиний реєстр досудових розслідувань
ЄСПЛ або Суд	Європейський суд з прав людини
КАС	Кодекс адміністративного судочинства
КЗпП	Кодекс законів про працю
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
КПК 1960 року	Кримінально-процесуальний кодекс 1960 року
КУпАП	Кодекс України про адміністративні право- порушення
м.	місто
НАБУ	Національне антикорупційне бюро України
п.	пункт
ППВС	Постанови Пленуму Верховного Суду
СКС	Статут кримінального судочинства
ст.	стаття
США	Сполучені Штати Америки
т. д.	так далі
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс
ч.	частина

ВСТУП

Кримінально-процесуальна відповідальність, як і юридична відповідальність в цілому, є необхідним елементом механізму дії кримінального процесуального права. Адже, досягнення завдань кримінального провадження та ефективність кримінального процесуального законодавства залежить не лише від досконалості самих кримінальних процесуальних норм, а й від того, як ці норми застосовують чи реалізують учасники кримінального провадження.

Враховуючи це, дослідження питань кримінально-процесуальної відповідальності має займати одне з центральних місць у теорії кримінального процесу. Так, вперше проблема кримінально-процесуальної відповідальності привернула увагу науковців в 70-х роках ХХ сторіччя. Вона досліджувалася в працях П. С. Елькінд, Г. М. Ветрової, З. Ф. Ковріги, Г. Ж. Сулейменової, А. Я. Дубинсько-го, В. М. Корнукова, І. Л. Петрухіна, З. З. Зінатулліна, Я. О. Мотовиловкера. Роботи цих вчених заклали фундамент подальшого наукового дослідження кримінально-процесуальної відповідальності.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної процесуальної науки питання кримінально-процесуальної відповідальності продовжує цікавити вчених. Зокрема, дослідженням вказаної проблеми займалися — О. В. Андрушко, І. В. Бабій, Л. В. Гаврилюк, Л. І. Лукіна, Л. М. Москвич, А. В. Мурзановська, О. М. Овчаренко, О. Г. Осадча, В. В. Рожнова, А. М. Падалка, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, Е. Є. Томін.

В той же час, аналіз стану досліджень проблеми кримінально-процесуальної відповідальності свідчить про те, що серед науковців не існує єдиної точки зору щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності. Наукові суперечки ведуться щодо форм відповідальності (позитивна чи негативна), заходів примусового характеру та санкцій, які застосовуються (лише каральні, штрафні, чи і відновлювальні), суб'єктів відповідальності (чи можуть бути слідчий, прокурор, суддя суб'єктами такої відповідальності) тощо.

А тому, дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності та розроблення пропозицій щодо вдосконалення процесуальної форми застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у разі невиконання кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження має

Кримінально-процесуальна відповідальність

забезпечити ефективне досягнення завдань кримінального провадження та гарантувати реалізацію прав, свобод і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження.

Автор щиро вдячний науковому консультанту — доктору юридичних наук, професору, Заслуженому діячу науки і техніки України Ларисі Давидівні Удаловій та рецензентам — доктору юридичних наук, професору Юрію Павловичу Аленіну, доктору юридичних наук, професору Петру Васильовичу Цимбалу, доктору юридичних наук, професору Олександру Олександровичу Юхно за слушні зауваження при підготовці монографії, допомогу та підтримку.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Становлення й розвиток законодавства та наукових поглядів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності

Проблема юридичної відповідальності досліджувалася багатьма вітчизняними вченими та була досить популярною в наукових колах з середини 60-х років XX сторіччя. На той час відповідальність досліджували як на рівні теорії права, так і в окремих галузевих науках, насамперед — це кримінальне, адміністративне чи цивільне право. Юридичну відповідальність досить тривалий час розглядали лише як явище матеріального права, стверджуючи при цьому, що відповідальність, як інститут матеріальних галузей права, реалізовується у формі відповідних галузей процесуального права [96, с. 155-156].

Активне дослідження проблеми юридичної відповідальності обумовило те, що в 70-х роках XX сторіччя вчені-процесуалісти висунули гіпотезу, відповідно до якої юридична відповідальність притаманна не лише матеріальному праву, а проблема відповідальності також є проблемою і процесуального права [401, с. 40-41; 285, с. 205-206; 414, с. 63-64; 213, с. 89-91]. Зокрема, П. С. Елькінд та Н. А. Чечіна одними з перших заговорили про те, що так само як розрізняються галузі права по предмету та методу правового регулювання, потрібно розрізняти їх і по виду юридичної відповідальності — обов'язковому компоненту кожного виду правового регулювання. Адже важко уявити існування галузі права, яка не має своїх власних заходів забезпечення правових вимог та дозволів [401, с. 34]. Саме праця П. С. Елькінд та Н. А. Чечіної “Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности”, опублікована ще у 1973 році, дала поштовх подальшому науковому дослідженню питання кримінально-процесуальної відповідальності. Проте, думки вчених щодо сутності цієї проблеми розділилися.

Так, одні вчені підтримали доцільність виокремлення кримінально-процесуальної відповідальності та зосередили свою увагу на її науковій розробці. Зокрема, питання кримінально-процесуальної

відповідальності за радянських часів досліджували А. Г. Братко, Г. М. Ветрова, А. Я. Дубинський, П. С. Елькінд, З. З. Зінатулін, З. Ф. Ковріга, В. М. Корнуков, Я. О. Мотовиловкер, І. Л. Петрухін, І. О. Ребане, та А. Г. Хаббібулін.

Роботи саме цих вчених заклали фундамент подальшого наукового дослідження процесуальної та кримінально-процесуальної відповідальності. Особливої уваги заслуговують праці З. Ф. Ковріги та Г. М. Ветрової, які на монографічному рівні розробили основні положення цієї проблеми. Проте, ці дослідження були проведені більше 30 років тому, а зроблені в них висновки різняться та не однозначно оцінюються іншими вченими-процесуалістами.

На сучасному етапі розвитку процесуальної науки питання процесуальної та кримінально-процесуальної відповідальності продовжує цікавити як вітчизняних вчених, так і вчених інших країн. Зокрема, дослідженням вказаної проблеми в Україні займалися – О. В. Андрушко, І. В. Бабій, Л. В. Гаврилюк, Л. І. Лукіна, Л. М. Москвич, А. В. Мурзановська, О. М. Овчаренко, О. Г. Осадча, В. В. Рожнова, А. М. Падалка, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, Е. Є. Томін, в інших країнах – В. С. Вепрєв, О. О. Зеленіна, Д. А. Липинський, В. О. Меліхов, С. Г. Ольков, Д. С. Пикельний, О. С. Скачкова, В. М. Фролов, О. В. Чуклова.

Втім, аналіз праць вказаних науковців свідчить, що на сучасному етапі розвитку кримінального процесу не приділяється належна увага науковому дослідженню проблеми кримінально-процесуальної відповідальності. Монографічних робіт з цієї проблематики практично немає.

Втім слід зауважити, що питання процесуальної відповідальності досліджувалося в інших процесуальних галузях права. Зокрема, в цивільному процесі ця проблема аналізується в дисертаційному дослідженні І. М. Лукіної на тему “Цивільна процесуальна відповідальність” (2011 рік).

У кримінальній процесуальній науці досліджувалися, здебільшого, лише окремі аспекти проблеми кримінально-процесуальної відповідальності – чи то як відповідальність окремих суб'єктів (І. В. Бабій, Л. В. Гаврилюк, О. М. Овчаренко, Г. Ж. Сулейменова), чи то як наслідки порушення вимог кримінального процесуального законодавства – кримінального процесуального правопорушення, зловживання процесуальним правом (Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, В. С. Вепрєв, С. Г. Ольков).

Вважаємо, що дослідження окремих аспектів кримінально-процесуальної відповідальності, за відсутності концептуального розуміння суті цієї проблеми, зумовлює сумнівність окремих наукових тверджень та висновків. Адже на сьогоднішній день практично немає ні одного питання щодо характеристики кримінально-процесуальної відповідальності, яке б не дискутувалося вченими.

Так, наукові суперечки ведуться щодо форм відповідальності (позитивна чи негативна), заходів примусового характеру та санкцій, які застосовуються (лише каральні, штрафні, чи і відновлювальні), щодо суб'єктів відповідальності (чи можуть бути слідчий, прокурор, суддя суб'єктами такої відповідальності) тощо.

Окремо слід зупинитися на твердженнях вчених, які не визнають існування процесуальної чи кримінально-процесуальної відповідальності (І. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин, І. А. Галаган, В. П. Глебов, В. Г. Даєв, Є. М. Клюков, В. Т. Базильов, М. К. Свірідов) та стверджують про безперспективність наукових досліджень в цьому напрямку [81, с. 74; 127, с. 112; 93].

Зокрема, І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшин категорично заперечують існування процесуальної відповідальності та вважають, що процесуальної відповідальності, як самостійного виду юридичної відповідальності, не існує. На їх думку заходи процесуального примусу — це або запобіжні заходи, або заходи адміністративної відповідальності (за порушення порядку судового засідання, непокору вимогам головуєчого і т. п.) [301, с. 187].

На думку М. К. Свірідова, І. А. Галагана та В. П. Глебова чисто “процесуальної” відповідальності бути не може, а існує звичайна матеріально-правова відповідальність за порушення процесуальних законів аналогічна тому, як існує кримінальна відповідальність, наприклад, за злочини проти правосуддя, які пов'язані з грубим відступом від процесуального закону [81, с. 74; 305, с. 196-197].

Втім, невиконання обов'язків учасниками кримінального провадження не завжди є злочином, адже не завжди такими діями спричиняються суспільно небезпечні наслідки.

В той же час, порушення вимог кримінального процесуального законодавства спричиняє шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам, так як унеможливорюється досягнення завдань кримінального провадження. Зокрема, в ст. 2 КПК України визначено, що завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпе-

чення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду [153]. Але досягнути вказаних завдань не можливо, якщо суб'єкт кримінального провадження не виконує покладені на нього обов'язки чи зловживає процесуальними правами. А тому виникає необхідність застосування заходів процесуального примусу, якими є, в тому числі, і заходи кримінально-процесуальної відповідальності.

Так, в разі невиконання обов'язків, які покладаються на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання щодо нього запобіжного заходу, кримінальний процесуальний закон передбачає можливість зміни цього запобіжного заходу на більш жорсткий (ч. 2 ст. 179, ч. 10 ст. 182 КПК України), якщо обвинувачений порушує порядок у залі судового засідання або не підкоряється розпорядженням головуєчого, його буде видалено з зали судового засідання (ч. 1 ст. 330 КПК України).

Тобто, окрім того, що кримінальні процесуальні норми регламентують порядок реалізації процесуальних прав та обов'язків учасниками кримінального провадження, для кримінальних процесуальних норм притаманною також і охоронна функція. Адже у кримінальному процесуальному законодавстві визначаються також і наслідки невиконання чи неналежного виконання його вимог.

При цьому, норми процесуального права містять положення, які визначають як склади процесуальних правопорушень, так і наслідки таких діянь. Зокрема, у ч. 2 ст. 179 КПК України визначено, що “Підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб”, у ч. 5 ст. 180 КПК України вказано, що “У разі невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення в розмірі: 1) у провадженні щодо кримінального правопорушення, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше трьох років, або інше, більш м'яке покарання, - від двох до п'яти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб ...”. А в ст. 144 КПК України передбачено, що “1. Грошове стягнення може бути накладено на учасників кримінального провадження у випадках та

розмірах, передбачених цим Кодексом, за невиконання процесуальних обов'язків. 2. Грошове стягнення накладається: під час досудового розслідування — ухвалою слідчого судді за клопотанням слідчого, прокурора чи за власною ініціативою, а під час судового провадження — ухвалою суду за клопотанням прокурора чи за власною ініціативою” [153].

Аналіз наведених вище положень дозволяє стверджувати, що вони закріплюють:

- фактичні підстави кримінально-процесуальної відповідальності — невиконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків, які покладені на нього під час застосування особистого зобов'язання, невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань під час обрання особистої поруки;

- юридичні підстави кримінально-процесуальної відповідальності — вимога щодо роз'яснення підозрюваному, обвинуваченому, поручителю покладених на них обов'язків та положення, які визначають заходи примусу (санкцію) за невиконання кримінальних процесуальних обов'язків (вид та розмір стягнення), зокрема грошове стягнення в розмірі від 0,25 до розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 2 ст. 179 КПК України) чи у розмірі від 2 до 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 5 ст. 180 КПК України);

- процесуальну форму накладення стягнення (порядок притягнення до відповідальності) — за ухвалою слідчого судді, винесеною за результатами розгляду клопотання слідчого, прокурора чи за власною ініціативою (на досудовому розслідуванні); або за ухвалою суду за клопотанням прокурора чи за власною ініціативою (під час судового провадження).

Наведений вище приклад свідчить, що за невиконання окремих кримінальних процесуальних обов'язків кримінальне процесуальне законодавство визначає підстави та порядок притягнення учасників кримінального провадження до відповідальності, яка реалізується у формі кримінальних процесуальних правовідносин, а тому є кримінально- процесуальною відповідальністю.

У зв'язку із вище викладеним, заперечення існування такого правового явища як кримінально-процесуальна відповідальність є безпідставним.

Інша група науковців хоча й визнає існування відповідальності в процесуальному праві, проте вважає, що вона не може претенду-

вати на окремий вид юридичної відповідальності.

Як зауважує Л. Б. Алексєєва, із достатньо широкого кола процесуальних обов'язків лише деякі (обов'язок не порушувати обрану міру запобіжного заходу чи обов'язок не порушувати порядок судового засідання) охороняються специфічними заходами кримінально-процесуальної відповідальності. А кримінальне процесуальне право, насамперед, зорієнтоване на те, щоб у випадку відмови суб'єктів від виконання своїх процесуальних обов'язків чи неналежного їх виконання була вирішена першочергова тактична задача — безпосередньо, оперативно усунути допущені порушення [328, с. 167-168]. При цьому, Л. Б. Алексєєва пропонує суттєво розширити поняття процесуальної відповідальності, не обмежуючи її лише заходами чисто процесуального характеру [328, с. 167-168].

На думку прихильників такої точки зору процесуальна відповідальність ще не “викристалізувалася у своєрідний вид”.

Дійсно, у кримінальному процесі заходів примусового характеру, які є заходами кримінально-процесуальної відповідальності, менше, ніж у матеріальних галузях права. Невизнання чи заперечення кримінально-процесуальної відповідальності вчені досить часто пояснюють тим, що вони є менш вираженими у порівнянні з іншими видами юридичної відповідальності [145, с. 10-11]. Разом з цим, В. М. Корнуков слушно зауважує, що у кримінальному процесі правоохоронними заходами, поряд із кримінально-процесуальною відповідальністю, є як кримінальна відповідальність, так і прямий примус до виконання обов'язків чи заходи превентивного характеру. Але ці обставини не зменшують значення кримінально-процесуальної відповідальності як самостійного регулятора кримінальних процесуальних відносин [145, с. 10-11].

Окрім цього, слід відмітити, що коло заходів кримінально-процесуальної відповідальності є ширшим, ніж вказує Л. Б. Алексєєва. А перелік заходів процесуального примусу, які є кримінально-процесуальною відповідальністю, до цих пір дискутується науковцями.

Так, В. М. Корнуков та А. Я. Дубинський вважають, що кримінально-процесуальна відповідальність може бути у формі накладення грошового стягнення, звернення встановлених сум у доход держави, позбавлення учасників процесу певних прав, накладення на них додаткових обов'язків [145, с. 11; 96, с. 157]. Відповідно до чинного КПК України до заходів кримінально-процесуальної відповідальності відносяться як зміна запобіжного заходу

на більш жорсткий (ч. 2 ст. 179) чи видалення з зали судового засідання (ч. 1 ст. 330), так і покладення судових витрат на особу, через яку було перенесено судові засідання (ст. 72), накладення грошового стягнення за неявку на виклик слідчого, прокурора чи суду (ст. 139) тощо.

Аналіз розвитку вітчизняного кримінального процесуального законодавства дозволяє виявити тенденцію до розширення кола підстав та суб'єктів застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, на відміну від КПК 1960 року, у КПК України 2012 року в главі 12 регламентовано порядок накладення грошового стягнення як одного із заходів забезпечення кримінального провадження (статті 144–147), визначена процесуальна відповідальність різних учасників кримінального провадження за неявку до органу досудового розслідування чи суду, а саме: спеціаліста (ст. 72), підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 139).

Вищенаведене свідчить про необґрунтованість заперечень існування кримінально-процесуальної відповідальності на підставі її малочисельності.

Разом з цим, слід відмітити, що на загальнотеоретичному рівні процесуальна відповідальність не завжди вказується як різновид юридичної відповідальності [307, с. 647-650; 169, с. 423-424]. Влучним з цього приводу є зауваження про те, що в такому разі вчені або заперечують існування процесуальної відповідальності, або не вбачають тут проблеми, гідної вивчення [246, с. 61].

Отже, наведені вище аргументи дозволяють стверджувати, що доводи вчених, які заперечують існування кримінально-процесуальної відповідальності як різновиду юридичної відповідальності, є безпідставними та непереконливими. Кримінально-процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності та потребує всебічного і детального її дослідження.

На сучасному етапі розвитку правової науки у більшості вчених фактично не виникає сумнівів щодо існування кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, В. М. Горшенев наполягає на тому, що структура змісту строго окресленої сфери процесуальних правовідносин буде усіченою, якщо виключити такий її компонент, як юридична відповідальність (виділено В. М. Горшеневим – Р.Б.) [88, с. 99].

Тому на сьогоднішній день більш актуальною є дискусія не щодо існування процесуальної відповідальності, а щодо характеристики суті цього правового інституту. Думки вчених суттєво різняться як щодо розуміння кримінально-процесуальної відповідальності, так і характеристики її окремих елементів.

А тому це питання потребує серйозного осмислення, фундаментального теоретичного розроблення та має бути вирішена в комплексі з іншими проблемами [8, с. 49; 189, с. 225; 109, с. 15].

Різні погляди вчених-процесуалістів обумовлені дискусією щодо розуміння терміну “юридична відповідальність” на рівні загальної теорії держави і права. О. М. Овчаренко відмічає, що наведені в науці підходи до визначення такої правової категорії як “юридична відповідальність” можна поділити на чотири групи: підхід позитивний, ретроспективний, змішаний, який об’єднує ідеї позитивного і ретроспективного підходу, та група нетрадиційних підходів [230, с. 37]. Більш детально ці погляди ми проаналізуємо в наступних підрозділах нашої роботи. А зараз лише відмітимо, що найбільшого обговорення в юридичній науці отримало питання щодо доцільності поділу юридичної відповідальності на позитивну та негативну.

Так, певна група процесуалістів притримується концепції широкого тлумачення відповідальності, відповідно до якої кримінально-процесуальна відповідальність має два аспекти (сторони): негативну (ретроспективну) та позитивну (перспективну).

Такий поділ обумовлений тим, що слово “відповідальність” не є суто правовим, а широко використовується і в повсякденному вжитку, де його розглядають у різних значеннях.

Так, у словнику української мови “відповідальність” тлумачиться у таких значеннях: “1. Покладений на когось або взятий на себе обов’язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова ... ; Притягати (притягнути, покликати) до відповідальності кого — вважаючи когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.)... 2. Серйозність, важливість справи, моменту тощо” [314, с. 620; 57, с.177].

У тлумачному словнику за редакцією Б. Д. Грінченка відповідальність також характеризується в двох значеннях: 1. Відповідати чомусь, бути відповідним до чогось; 2. Відповідати (відповісти) за щось [312].

Тобто, в українській мові слово “відповідальність” тлумачиться

або як морально-етична характеристика особи (відповідальна особа), або як наслідок (звіт за вчинене діяння).

У тлумачних словниках інших мов слово “відповідальність” також є багатозначним. Так, в словнику С. І. Ожегова відповідальний тлумачиться у таких двох аспектах: 1. Відповідальна особа, тобто та, яка несе відповідальність, наділена правами і обов’язками для здійснення діяльності, для керівництва справами, має високорозвинене почуття обов’язку; чи дуже важливий, серйозний момент; 2. Необхідність, обов’язок віддавати кому-небудь звіт у своїх діях, вчинках. Почуття відповідальності. Нести відповідальність за що-небудь. Притягнути до відповідальності, покласти на когось відповідальність [232]. У словнику В. І. Даля, відповідальність характеризується як обов’язок відповідати за щось, необхідність ручатися за щось, зобов’язаний звітувати про щось [94].

У французькій мові “відповідальність” також є багатозначним словом та тлумачиться як 1. Обов’язок міністрів залишати владу у випадку їх відсторонення; 2. Обов’язок відшкодовувати заподіяну шкоду; 3. Моральний чи інтелектуальний обов’язок виконати свої зобов’язання, договір [429, с. 430].

Звертає на себе увагу те, що в англійській та німецькій мові “відповідальність” позначається декількома словами. Так на англійську мову “відповідальність” перекладається як *responsibility, liability, accountability, blame, amenability, onus*. А в німецькій мові відповідальність позначається такими трьома словами: *verantwortung, verantwortlichkeit i haftung*, розуміння яких відрізняється. Зокрема, *verantwortung* означає відповідальність за минулу поведінку *verantwortlichkeit* — відповідальність за майбутні дії, а *haftung* — відповідальність за ненавмисно заподіяну шкоду [430].

Вищенаведене свідчить, що тлумачення слова “відповідальності” в багатьох мовах подібне та за своїм змістом є багатозначним. Під відповідальністю розуміють:

1. Морально-етичну характеристику особи щодо виконання покладених на неї обов’язків — відповідальна особа (відповідальність за майбутні вчинки — позитивна відповідальність);
2. Необхідність відзвітувати за свої минулі вчинки, відшкодувати заподіяну шкоду (відповідальність за минулі вчинки — негативна, ретроспективна відповідальність).

Одним з перших, хто запропонував юридичну відповідальність також розглядати в широкому розумінні, був М. С. Строгович.

Проаналізувавши визначення поняття “відповідальність”, що міститься в “Філософському словнику”, він зробив висновок про те, що позитивна відповідальність є притаманною і для юридичної відповідальності. Адже юридичне поняття відповідальності не може бути відірване від загального його поняття та має розглядатися як застосування загального поняття до специфічних умов і властивостей права. А загальне поняття відповідальності визначається з позитивної та негативної сторони [329, с. 73]. На думку М. С. Строговича, головне у вирішенні питання щодо юридичної відповідальності є те, що розуміння її в позитивному значенні як відповідальності за правильне виконання обов’язків, як відповідального ставлення до справи, як відповідальності, що лежить на особі з моменту покладання на неї обов’язку та супроводжується відповідальністю в сенсі примусу, стягнення, санкції лише у випадках порушення, невиконання обов’язку, показує реальний процес існування та розвитку відповідальності у законодавстві та практичній діяльності [329, с. 78].

В теорії кримінального процесу подібної думки притримуються Г. М. Ветрова, З. Ф. Ковріга В. В. Рожнова, Л. Г. Гаврилюк, О. А. Зеленіна, З. З. Зінатулін, І. Ю. Локтіонов, А. М. Падалка, А. Г. Братко, А. Г. Хабібулін, М. С. Строгович. Зокрема, Г. М. Ветрова стверджує, що для кримінально-процесуальної відповідальності притаманною є єдність позитивних та негативних сторін, де позитивний аспект — це погодження учасником кримінально-процесуальної діяльності своєї поведінки з вимогами правових норм, підкорення його приписам закону, а негативний — наслідки, які можуть наступити для особи у разі порушення нею норми права [69, с. 57-58].

Втім, не всі вчені притримуються думки про те, що багатозначність слова “відповідальність” має бути перенесена і в юридичну науку. Зокрема Р. О. Халфіна стверджує, що в праві і правовій науці термін “відповідальність” давно отримав цілком певний, самостійний зміст, який відрізняється від його філологічного значення [388, с. 23, 316]. А на думку О. Е. Лейста при дослідженні проблем відповідальності семантичні пошуки є безперспективними, так як засновані не так на вивченні права, як на читанні тлумачних словників і на роздумах про різне значення слова “відповідальність” [172, с. 474].

А тому слід відмітити, що у вітчизняних юридичних словниках “юридична відповідальність”, хоч і розглядається як вид соціальної

відповідальності, проте тлумачиться у вузькому значенні.

Так, в Юридичній енциклопедії за редакцією Ю. С. Шемшученка юридична відповідальність визначається як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні до правопорушника (фізичних та юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку державою [420, с. 437]. Тут же відмічається, що юридична відповідальність є правовідношенням між державою, в особі її органів (суду, спеціальних інспекцій тощо), і правопорушником, до якого застосовують юридичні санкції з негативними для нього наслідками (позбавлення волі, штраф, відшкодування шкоди тощо) [420, с. 437]. В цій же енциклопедії процесуальна відповідальність тлумачиться як заходи примусу щодо учасників кримінального процесу, які порушують порядок судового засідання [420, с. 435].

Таким чином, семантичне дослідження свідчать про те, що багатозначність слова “відповідальність”, яке вказане у тлумачних словниках мови, не слід автоматично переносити на розуміння терміну “юридична відповідальність”. В юридичних словниках юридична відповідальність, здебільшого, характеризується як відповідальність “за вчинене протиправне діяння”. Цікавим є те, що в окремих мовах різні аспекти відповідальності позначаються різними словами.

У кримінальній процесуальній науці також не всі вчені приримуються думки щодо доцільності широкого підходу до розуміння кримінально-процесуальної відповідальності та виокремлення її позитивної сторони. Представники цього підходу пропонують юридичну (процесуальну) відповідальність розглядати лише як відповідальність за правопорушення. Вони вужче тлумачать сутність кримінально-процесуальної відповідальності та зводять її до відповідальності за невиконання обов’язків у сфері кримінального судочинства [145, с. 11]. Прихильниками такого підходу є І. В. Бабій, В. М. Корнуков, І. М. Лукіна, О. М. Овчаренко, І. Л. Петрухін, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, П. С. Елькінд.

Зокрема, І. Л. Петрухін стверджує, що добровільне та свідоме виконання процесуальних обов’язків та винне порушення цих обов’язків — діаметрально протилежні явища, які не можуть бути об’єднаними одним поняттям процесуальної відповідальності. Адже в такому випадку відповідальність в кримінальному процесі (та в інших галузях державної діяльності) розбухає до неймовірних

меж, коли всі несуть відповідальність — і той, хто добровільно, свідомо виконує свої обов'язки, і той, хто діє на шкоду державі, вчиняє правопорушення [248, с. 249].

Слід зауважити, що багато вчених-процесуалістів, які хоч і притримуються широкої концепції кримінально-процесуальної відповідальності, свою увагу зосереджують на дослідженні саме ретроспективної кримінально-процесуальної відповідальності [233, с. 154]. Пояснюючи це тим, що ретроспективна відповідальність тісно пов'язана з вчиненням правопорушення та застосуванням санкцій, а тому потребує особливої уваги.

Втім, дискусія щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності потребує окремої уваги, адже визначає напрямок та обсяг всього дисертаційного дослідження. А тому більш детально ми зупинимось на аналізі різних підходів до визначення юридичної (кримінально-процесуальної) відповідальності в подальших підрозділах нашої роботи.

Наведений вище загальний аналіз поглядів вчених свідчить, що проблема кримінально-процесуальної відповідальності була винесена на наукове обговорення ще в 60-х роках XX сторіччя. І хоча вітчизняна наука постійно розвивається та вдосконалюється, проблемі кримінально-процесуальної відповідальності не приділялася належна увага вітчизняними вченими процесуалістами, незважаючи на те, що окремі її питання є досить актуальними та дискусійними [47, с. 135].

Такий стан наукової розробки проблеми кримінально-процесуальної відповідальності вимагає її комплексного та детального дослідження. А як зауважує І. А. Безклубий, “усвідомлення однієї лише правової складової недостатньо для повного розуміння досліджуваного інституту. Для визначення його суті важливе значення мають чимало інших чинників, серед яких помітну роль відіграють історичний, філологічний, соціологічний, психологічний тощо” [17, с. 7].

Генеza інституту юридичної відповідальності досліджувався вченими як на рівні загальної теорії права (А. О. Осауленко, Р. Л. Хачатуров), так і з позиції філософії чи соціології (І. А. Безклубий, В. К. Гришук).

Як правило, зародження цього інституту вбачають у римському праві. Зокрема, І. А. Безклубий відмічає, що “форма реалізації права у Стародавньому Римі передбачала застосування відповідаль-

ності за правопорушення шляхом санкціонування кровної помсти з метою задоволення інтересів потерпілого. Мірою відповідальності був *talio*. ... Лише після того, як зникає уявлення про кровну помсту, формується інститут *obligationes ex delicto*. При цьому *delicta* та *crimena* розрізнялися лише за класифікацією порушених інтересів (відповідно, приватних та публічних). Перше тягло за собою відшкодування шкоди, друге – передбачало публічність покарання” [17, с.7-8].

Хоча дискусія щодо самої кримінально-процесуальної відповідальності в наукових колах виникла лише з середини ХХ сторіччя, це не означає, що до цього часу законодавство не містило норм, які визначали санкції за невиконання вимог щодо здійснення кримінального провадження.

Виникнення та розвиток кримінально-процесуальної відповідальності нерозривно пов’язано з виникненням та розвитком кримінальних процесуальних правовідносин. А тому положення, якими регламентувалися заходи кримінально-процесуальної відповідальності, можна зустріти у законодавстві різних історичних періодів.

Вчені звертають увагу на те, що найбільш детально та цікаво процесуальні відносини регламентувалися нормами Салічної Правди [390, с. 125], яка є одним з найбільш ранніх кодексів Франкської держави (складена салічними франками наприкінці V – початку VI сторіччя та була актуальною до X сторіччя).

Відповідно до норм Салічної Правди процес розпочинався з виклику сторонами в суд у встановленій законом формі. А тому в її положеннях багато уваги приділялося регламентації наслідків неявки на суд. Такі наслідки визначалися диференційовано. Зокрема, в розділі 1 було передбачено, що якщо хтось буде викликаний в суд (*ad mallum*) і не з’явиться, то він має сплатити штраф 15 солідів (§ 1), якщо ж не з’явиться без поважних причин той, хто викликав, то він також має сплатити 15 солідів на користь того, кого викликав на суд (§ 2). Якщо обвинувачений повторно не з’явиться до суду, то король оголошує його поза своєю опікою, а сам винуватий і все його майно стає власністю позивача (§ 1 розділу LVI) [300, с. 13].

Цікавим для нашого дослідження є також розділ XLVIII “Про неправдиві свідчення”, де вказано, що за неправдиве показання на особу накладався штраф 15 солідів, а якщо свідків, які давали неправдиві свідчення, було декілька, то вони сплачували по 5 солідів.

Якщо ж хтось під клятвою звинуватить іншого у неправдивих свідченнях (здійснить наклеп), але не зможе цього довести, то він також має сплатити штраф. Окрім цього, той, хто давав неправдиві показання та залучав неправдивих свідків, окрім сплати штрафу мав оплатити вартість відшкодування збитків та втрату справи [300, с. 48].

В розділі XLIX було визначено, що якщо ж свідки з'явилися до суду, але не захотіли давати показання під присягою, то вони будуть поставлені поза законом та мають сплатити штраф [300, с. 48-49].

Тобто, неведені вище норми Салічної Правди визначали відповідальність за порушення вимог кримінального провадження у вигляді грошового стягнення (штраф, відшкодування збитків) чи “поставлення” особи поза законом. доба раннього Середньовіччя.

Аналіз німецького кримінально-судового уложення 1532 року “Кароліна” також свідчить, що йому відомий інститут відповідальності за порушення правил кримінального судочинства. Відповідно до положень статті LXI на підставі достатніх доказів вчинення злочину під час здійснення провадження дозволялося проводити допит шляхом катувань. Проте, якщо такий допит був проведений неправомірно, то судді несли покарання та відшкодовували шкоду [394, с. 700–701]. У ст. LXVIII “Про лжесвідків” була передбачена відповідальність за неправдиві показання та визначалося, що свідки, яких викриють в тому, що вони шляхом неправдивих та злісних показань підвели чи намагалися підвести невинувату особу під кримінальне покарання, мають бути піддані тому покаранню, до якого вони хотіли притягнути на підставі своїх показів невинувату особу [394, с. 701].

Дослідження вітчизняних пам'яток права свідчить, що норми Руської правди також передбачали відповідальність за неналежне здійснення кримінального провадження.

Коротка редакція Руської правди містила лише окремі норми, які можна трактувати як відповідальність за порушення правил судочинства. Так, в ст. 33 була визначена санкція (1 гривня) за фізичне насилля щодо смерда, огніщаніна, тіуна чи мечника без дозволу князя, адже лише князь міг судити своїх дружинників і слуг [294, с. 48, 62]. Відповідно до ст. 38 за вбивство злодія без дотримання правил, особа також мала сплатити штраф. Тобто, ця норма передбачала санкцію за порушення правил притягнення злочинця до

відповідальності. Адже вбивати “татя” на місці події можна було лише вночі та не дозволялося позбавляти життя зв’язаного. Вдень злодія слід було доставити до княжого двору [294, с. 49, 62].

Заходи кримінально-процесуальної відповідальності також відомі і Розширеній редакції Руської Правди. Зокрема, визначалася санкція за непідтвердження обвинувачення у вчиненні вбивства. Так, в ст. 20 вказано, що якщо обвинувачений спростує “віру”, тобто доведе безпідставність пред’явленого обвинувачення у вбивстві, то він не платить “віри”, а вносить лише “сметную” плату представнику князівської влади за участь у суді та виправдання. Обвинувач же (той, хто клепає) за безпідставне звинувачення мав сплатити “отроку” таку ж суму [294, с. 92].

За часів Київської Русі суди здійснювалися при вільних свідках. За загальним правилом не можна було посылатися на показання холопа (ст. 66) [294, с. 69, 106-107]. Втім, у виняткових випадках позивачу дозволялося взяти свідком і холопа. Але, якщо після випробовування залізом вина відповідача не буде доведена, позивач мав сплатити відповідачу гривну “за муки”, так як брали його для випробовування за показаннями холопа (ст. 85) [294, с. 70, 112].

Таким чином, у нормах Руської Правди містилися норми, які передбачали грошові стягнення за недотримання правил притягнення до відповідальності — вбивство злочинця на місці події вдень, безпідставне посилання на показання холопа, застосування насилля без дозволу князя.

Протягом другої половина XIV — першої половина XVI сторіччя на частині території сучасної України (Волинь, Київщина та Поділля) діяли Статути Великого князівства Литовського. Для нашого дослідження цікавими є положення ст. 22 Судебника Казимира IV 1468 року, де вказано, що судовий розгляд призначається за чотири тижні, щоб сторони “приготувалися до того року перед тими судьями”. Але якщо “котрий із тих двох, що судяться, не виїхав би, той без суду винуватий; а який виїхав, той виграє справу, по якій буде судитись [130, с. 51]. При цьому визначено, що “якщо б трапилася наша або земська служба або хвороба”, тоді той, хто не з’явився, справу не програє [130, с. 51].

Тобто, в цій нормі визначаються наслідки неявки до суду (програш справи) та вказані поважні причини неприбуття на виклик — “великокнязівська або земська служба або хвороба”.

Тривалий період часу, до 1840 року, на території більшої части-

ни України, яка входила до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (Київська, Подільська, Волинська та Брацлавська губернії) діяли правила, визначені Статутом Великого князівства Литовського 1588 року. Цій пам'ятці права також відомий інститут відповідальності за неналежне здійснення учасниками судового провадження своїх прав чи повноважень. Цікавим для нашого дослідження є артикул 105 “О потварьцохъ” розділу 4 “О судьях и о судех”. В цій нормі передбачена відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань “речы, якие змышленые, потварьные до суду донесь” [325]. За такі діяння винувата особа мала сплатити “шесть копъ грошей” тій стороні, “которую спотварыль”. За другий чи третій раз також сплачувалася грошове стягнення. Але якщо особа вчетверте здійснила такі ж діяння, то винуватому “ноздра розрезана быти маеть, и вѣжо таковой потомъ абы николи до жадного вряду и до sprawy прыпущонъ не былъ” [325]. Тобто, на особу як накладалося грошове стягнення, так і позбавляли її права звертатися до суду.

Першим кодифікованим джерелом процесуального права за часів Козацької доби справедливо вважаються “Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 року, які так і не були офіційно затверджені в силу політичних подій, які на той час відбулися в Україні. В цій пам'ятці права інститут відповідальності за неналежне здійснення кримінального провадження набув суттєвого розвитку.

Так, пункт 8 артикулу 6 глави 7 визначав, що в разі спричинення непотрібної шкоди писарями, протоколістами та канцеляристами через волокиту, повільність написання, нешвидке відправлення та навмисне утримання, вони мають відшкодувати особі шкоду за затримку “за всякій день по десяти копеекъ”. При цьому, звертатися (челобітствовать) особа могла в той же суд [263, с. 89].

В главі 25 визначалися правила щодо поводження з особами, яких приводили в суд у кримінальних справах. Зокрема, в артикулі 2 “О судьях, які злодія правильно мучать, засуджують та про штрафи їх за муки проти права” була передбачена відповідальність за “повреждение суставов чи умертвление”. Суддя, який велів мучити особу, яка не зізналася у вчиненні злочину, мав сплатити спадкоємцям померлого. А інші особи, які були причетні до цих катувань, могли бути позбавлені своїх чинів (пункт 3) [263, с. 438–439].

В цій же главі було передбачене покарання за намагання згань-

бити знатну, чесну та ні в чому не порочну людини. Так, в пункті 1 артикулу 9 було вказано, що якщо хто буде “челобітствовать” до суду на непідозрілу особу без поличного і без всяких доказів підозри, то наклепник мав відшкодувати “опороченому” за “безчестя” або до нього застосовувався арешт [263, с. 447-448].

Отже, в “Правах, за якими судиться малоросійський народ” відповідальність за порушення правил кримінального судочинства була у формі відшкодування шкоди потерпілому, спадкоємцям померлого, позбавлення чинів чи арешт.

З середини XVII сторіччя на територію України, яка входила до складу Російської імперії, поширювалися норми імперського законодавства. Після проведення судової реформи досудове розслідування та судове провадження регламентувалося Статутом кримінального судочинства (далі – СКС) 1864 року, де також можна знайти закріплення положень про відповідальність за невиконання обов’язків суб’єктами кримінального провадження.

Так, в ст. 69 СКС вказано, що у разі неявки у визначений строк свідок, який не надав поважних виправдань своєї неявки, за ухвалою мирового судді підлягає грошовому стягненню не більше 25 рублів, залежно від важливості справи та стану свідка. При цьому свідку для явки призначався новий термін. У випадку повторної неявки на нього також накладалося грошове стягнення [296, с. 127].

Статут кримінального судочинства розрізняв суми грошового стягнення в разі неявки на виклик під час досудового розслідування чи судового розгляду. Зокрема, у разі неявки свідка для проведення слідчих дій на нього судовим слідчим накладалося грошове стягнення у розмірі до 50 рублів (ст. 438 СКС) [296, с. 163]. А у разі неявки свідка на судове засідання сума грошового стягнення збільшувалася до 100 рублів, окрім цього свідок мав сплатити витрати, пов’язані з перенесенням судового засідання (ст. 643 СКС) [296, с. 182-183].

Накладення грошового стягнення могло застосовуватися і щодо інших учасників кримінального провадження, зокрема, – на понятих чи спеціалістів (сведущие люди) у разі їх неявки для огляду, освідкування чи обшуку (ст. 114, 323, 328 СКС) [296, с. 131, 152, 153], чи присяжних – у разі їх неявки в суд за викликом або порушення інших своїх обов’язків.

Грошове стягнення за неявку до суду збільшувалося залежно

від повторності таких діянь. Так, за неявку в перший раз на присяжного накладалося грошове стягнення від 10 до 100 рублів, в другий раз — від 20 до 200 рублів (ст. 651 СКС). Якщо ж присяжний не з'являвся і в третій раз, то, окрім грошового стягнення від 30 до 300 рублів, щодо нього виносився судовий вирок (ст. 652) [296, с. 183-184].

Цікавим для нашого дослідження є відділення 2 глави 6, де частина 2 називалася “Пояснення присяжним засідателям їх прав, обов’язків та відповідності”. Так, відповідно до положень статей 677 СКС присяжні підлягали відповідальності у вигляді грошового стягнення (від 10 до 100 рублів) у разі порушення ними обов’язків щодо збереження таємниці їх засідання. А в разі невиконання інших обов’язків, визначених у ст. 675 СКС, присяжний відсторонявся від подальшого розгляду справи та підлягав грошовому стягненню [296, с. 185-186].

Процесуальна відповідальність сторін була передбачена і при відкладанні розгляду справи через неявку до суду у визначений строк (ст. 196 СКС). Зокрема, відповідно до положень ст. 75 СКС протилежна сторона могла просити, щоб витрати, пов’язані з явкою зайвий раз до суду, були покладені на сторону, яка не прибула [296, с. 127].

Матеріальні стягнення застосовувалися також у разі недотримання обов’язків, які покладалися на особу при застосуванні запобіжних заходів. Зокрема, відповідно до положень ст. 83 СКС у разі втечі обвинуваченого чи ухилення його від суду стягнута з поручителя чи надана в заставу сума, після задоволення з неї позову про відшкодування шкоди, зверталася в капітал на влаштування місць ув’язнення [296, с. 128].

У разі неявки обвинуваченого до суду могли застосовуватися і інші негативні наслідки для сторін. Так, суддя міг постановити заочний вирок у разі неявки обвинуваченого у вчиненні проступку, за яке передбачено покарання не більше арешту (ст. 133 СКС). В разі неявки обвинуваченого у вчиненні злочину, за який передбачено більш суворе покарання, суддя відкладав розгляд справи до приводу розшукуваної особи та постановляв рішення по позову про відшкодування шкоди (ст. 134 СКС). В разі повторної неявки обвинуваченого він підлягав грошовому стягненню до 25 рублів, а винесений щодо нього вирок залишався в силі (ст. 141 СКС) [296, с. 133].

Якщо ж до суду не з'являвся обвинувач, то відповідно до положень ст. 135 СКС мировий суддя відмовляв у скарзі або накладав на обвинувача грошове стягнення (до 25 рублів) [296, с. 133]. Окрім цього, якщо обвинувачення буде визнано недобросовісним, то на нього покладалася сплата судових витрат (ст. 194 СКС) [296, с. 139].

Вищенаведені норми свідчать, що інститут кримінально-процесуальної відповідальності мав широке закріплення у Статуті кримінального судочинства 1864 року. В цьому джерелі права були визначені різні форми процесуальної відповідальності: грошове стягнення, сплата судових витрат, постановлення заочного вироку, відсторонення від розгляду справи, звернення внесеної суми на облаштування місць ув'язнення. Кримінально-процесуальна відповідальність застосовувалася до різних учасників кримінального провадження: свідків, понятих, спеціалістів, обвинувачених, поручителів, присяжних чи обвинувачів.

Про розвиненість інституту кримінально-процесуальної відповідальності за Статутом кримінального судочинства свідчить диференційований підхід до розміру грошового стягнення та можливість покладання на особу за вчинення кримінального правопорушення як основного, так і додаткового стягнення (відсторонення від подальшого розгляду справи та грошове стягнення).

Слід звернути увагу і на те, що, у зв'язку із розвитком права та формуванням окремих його галузей (кримінального та кримінального процесуального), відповідальність за порушення кримінальної процесуальної форми визначалася і в “Уложенні про покарання кримінальні та виправні” 1845 року.

Цей документ містив широкий перелік злочинів, які здійснювалися суб'єктами кримінального провадження у наступних нормах: глава 2 “Про перевищення влади та протизаконну бездіяльність” (статті 367–379), глава 5 “Про неправосуддя” (статті 394–400), відділення 1 глави 11 “Про злочини та проступки чиновників під час слідства та в суді” (статті 456–464), відділення 3 глави 11 “Про злочини та проступки чиновників поліції” (статті 475–488) [295, с. 266–300].

Відповідно до норм “Уложення про покарання кримінальні та виправні” за порушення вимог щодо здійснення кримінального провадження чиновники притягалися до відповідальності у вигляді: суворого зауваження, догани, суворої догани з занесенням

у послужний список, вирахування певного періоду із загального строку служби, відсторонення від посади, звільнення зі служби. Окрім дисциплінарних стягнень необхідно було відшкодувати за-подіяну шкоду (в тому числі і моральну — за безчестя) чи попросити вибачення.

Відповідальність визначалася за такі діяння: незаконні дії при проведенні обшуку та виїмки (ст. 378), незаконний огляд кореспонденції (ст. 379) [295, с. 269-270], розголошення думок суддів, судових актів чи інших документів особам, які не мають відношення до справи (ст. 451), відкриття обвинуваченому судових актів, повідомлення йому свідків, які сприяли встановленню істини чи допомагали йому уникнути відповідальності (ст. 452). [295, с. 292], невиконання слідчим приписів щодо правил та форм провадження (ст. 456), придбання майна, що було предметом у справі (ст. 457), непочаток розслідування (ст. 459), взяття під варту без проведення допиту чи неповідомлення про причини арешту (ст. 460), повільність під час провадження слідства (ст. 461). примушення до визнання обвинуваченим своєї вини, до давання свідком показань (ст. 462) [295, с. 293-294].

За умисне винесення неправосудного рішення (ст. 394), умисне завищення покарання (ст. 395), звільнення чи призначення винуватому нижчого покарання (ст. 396) до суддів, окрім дисциплінарних стягнень, застосовувалися і такі стягнення як заслання з ув'язненням та з позбавленням прав і привілеїв чи каторжні роботи [295, с. 274-275].

У главі 5 “Уложення про покарання кримінальні та виправні” була передбачена відповідальність свідків за неправдиву присягу (статті 258-260) чи за відмову від дачі показів (ст. 261). За вказані діяння була передбачена відповідальність у вигляді позбавлення права на майно, всіх прав чи привілеїв, а також дозволялося застосовувати тілесні покарання, заслання на каторжні роботи чи арешт [295, с. 231-232].

Таким чином, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні була передбачена відповідальність за різноманітні порушення вимог кримінального процесуального законодавства, які визнавалися злочинами чи проступками. Цікавим є той факт, що до осіб, які здійснювали кримінальне провадження (слідчі, судді), застосовувалася, як правило, відповідальність дисциплінарного характеру.

За часів побудови незалежної Української держави (протягом

1917–1921 років) під час здійснення кримінального судочинства користувалися дореволюційним кримінальним процесуальним законодавством.

Після більшовицької окупації більшої території України були прийняті Кримінально-процесуальні кодекси 1922 та 1927 років.

Аналіз цього законодавства дозволяє стверджувати, що в ньому також були закріплені різні форми кримінально-процесуальної відповідальності учасників кримінального провадження за невиконання вимог кримінального процесуального права. Зокрема, в КПК 1922 року були визначені такі заходи кримінально-процесуальної відповідальності: відповідальність поручителя за ухилення обвинуваченого від слідства та суду (ст. 153), звернення суми застави у доход республіки (ст. 159), попередження про видалення та видалення підсудного із зали судового засідання (ст. 263), покладання на підсудного, який не прибув до суду без поважних причин, судових витрат у зв'язку з відкладання засідання (ст. 271) [354].

Щодо свідків, експертів, понятих та перекладачів, то в разі невиконання ними своїх обов'язків щодо явки до суду, до них застосовувався привід та складався протокол, який направлявся до суду для розгляду питання про притягнення їх до кримінальної відповідальності (статті 64, 66, 68, 77, 80 КПК 1922 року).

Подібні положення збереглися і в КПК 1960 року. Втім, на відміну від попереднього законодавства в частинах 2, 3 ст. 70 КПК України 1960 року було зазначено, що якщо свідок не з'явиться без поважних причин, орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мають право застосувати привід через органи внутрішніх справ. Окрім цього, суд вправі також накласти на свідка грошове стягнення до половини мінімального розміру заробітної плати. Питання про грошове стягнення вирішується судом у судовому засіданні при розгляді справи, по якій свідок викликався [157]. Слід зауважити, що це положення в КПК 1960 року з'явилося лише в 1985 році, але з тих пір досить активно застосовувалося до свідків в разі їх неявки в судові засідання.

Прийняття у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України зумовило новий етап розвитку інституту кримінально-процесуальної відповідальності. Адже, як ми вже раніше відмічали, законодавець розширив коло заходів примусового характеру, які є заходами кримінально-процесуальної відповідальності [19, с. 14]. Зокрема, в главі 12 регламентовано загальний порядок

накладення грошового стягнення в межах кримінального провадження (статті 144–147 КПК України), визначена процесуальна відповідальність за неявку до органу досудового розслідування чи суду різних учасників кримінального провадження а саме: спеціаліста (ст. 72 КПК України), підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 139 КПК України) [153].

Таким чином, аналіз пам'яток права свідчить що відповідальність за порушення норм кримінального процесуального закону не є явищем сьогодення. Кримінально-процесуальна відповідальність виникла одночасно із виникненням кримінальних процесуальних правовідносин. У зв'язку із розвитком кримінального процесуального законодавства інститут кримінально-процесуальної відповідальності розширювався та вдосконалювався. Розвиток права та виокремлення його галузей (кримінального, адміністративного, кримінального процесуального) обумовив закріплення відповідальності за окремі порушення кримінальної процесуальної форми у кримінальному чи адміністративному законодавстві.

Найбільшого розвитку інститут кримінально-процесуальної відповідальності набув за часів дії СКС 1864 року. Прийнятий у 2012 році КПК України, у порівнянні з КПК 1960 року, розширив коло підстав та заходів кримінально-процесуальної відповідальності, а загальний порядок накладення грошового стягнення визначений у окремі глави КПК України.

Проте, чинне кримінальне процесуальне законодавство України не визначає відповідальність за порушення багатьох вимог кримінального процесуального законодавства, які мають місце в практичній діяльності, що підтверджує 71 % респондентів. А тому вважаємо, що це питання потребує подальшого вдосконалення.

Дослідження історії розвитку інституту кримінально-процесуальної відповідальності дозволяє виділити окремі положення, які слід врахувати при вдосконаленні чинного кримінального процесуального законодавства. Зокрема, цікавими є форми процесуальної відповідальності присяжних (грошове стягнення, відсторонення), притягнення до відповідальності понять, покладання на особу як основного, так і додаткового стягнення (відсторонення від розгляду справи та грошове стягнення), механізм нарахування суми грошового стягнення (за кожний день затримки провадження).

1.2. Концептуальний аналіз інституту юридичної відповідальності

Дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності свідчить, що це питання на сьогодні є малодослідженим, а в працях тих вчених, які його розробляли, відсутня однастайність думок. Дискусійними є питання щодо сутності кримінально-процесуальної відповідальності, моменту її настання, суб'єктів, заходів відповідальності та форм реалізації.

Втім, найбільшого наукового обговорення отримала проблема виокремлення позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) форм відповідальності. Це питання є важливим для дослідження кримінально-процесуальної відповідальності, адже від його вирішення залежить вектор та обсяг її дослідження.

Для того, щоб краще зрозуміти сутність юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності, необхідно розглянути поняття і передумови виникнення соціальної відповідальності взагалі [301, с. 6]. Адже вчені зауважують, що дослідження феномена юридичної відповідальності неможливе без з'ясування її родового поняття — соціальної відповідальності, найближчої, вихідної абстракції, родового поняття, що містить основний “генетичний код” відповідальності будь-якого виду [390, с. 13]. Однастайність думок вчених прослідковується в тому, що соціальна відповідальність та юридична співвідносяться одна з одною як рід та вид [198, с. 61].

Так як кримінально-процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, а та в свою чергу — різновидом соціальної відповідальності, то дослідження проблеми відповідальності у кримінальному процесі потребує аналізу поглядів вчених щодо розуміння відповідальності в такій послідовності: соціальна відповідальність □ юридична відповідальність □ процесуальна відповідальність □ кримінально-процесуальна відповідальність. Адже саме такий підхід допоможе повно та всебічно розкрити сутність цього правового феномену та дозволить уникнути тих помилок, яких припускаються вчені при розгляді відповідальності як проблеми окремих галузей права.

З'ясування сутності кримінально-процесуальної відповідальності потребує всебічного аналізу розуміння терміну “відповідальність”. Адже це поняття є багатогранним, воно досліджувалася не лише в юриспруденції, а й у багатьох інших науках, зокрема, філо-

софії, етиці, соціології, педагогіці. Вчені справедливо зауважують, що немає жодного виду суспільно значимої діяльності, яка б тією чи іншою мірою не пов'язувалася із відповідальністю, чи реальною, чи потенційною [90, с. 8].

Дослідженню соціальної відповідальності присвячені праці багатьох вчених як правників, так і філософів. Це питання розкривалося у працях І. А. Безклубого, М. В. Вітрука, В. К. Грищука, І. О. Галагана, О. В. Іваненко, Д. А. Липинського, В. М. Маліновської, Л. М. Москвич, О. М. Овчаренко, І. Г. Савченко, І. С. Самощенка, В. І. Сперанського, М. Х. Фарукшина, Т. І. Філатової, Р. Л. Хачатурова та А. С. Шабурова [82; 299, с. 12].

Науковцями соціальна відповідальність розглядається в системі відносин “індивід — суспільство”, “індивід — держава”. В. М. Маліновська наголошує, що “соціальна відповідальність є одним з проявів зв'язку і взаємозалежності особи і суспільства” [198, с. 60]. При цьому, “соціальна відповідальність виникає одночасно із суспільством, її формування пов'язане з розвитком людини та суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм” [113, с. 8].

Розвиток та вдосконалення взаємозв'язку “індивід (особа) — суспільство” обумовлюється розвитком суспільних відносин, появою держави і права та вчень про них. В. К. Гришук відмічає, що “проблема відповідальності у її багатоаспектності — громадянина перед державою, держави перед громадянином та відповідальності особи за свої вчинки перебувала у полі зацікавлення видатних філософів, починаючи з античності” [90, с. 8]. Так, ще древньогрецький філософ Платон стверджував, що громадянин відповідальний перед державою, а держава — перед громадянином. При цьому відповідальність Платоном осмислюється через “подвійний характер у розумінні моральної відповідальності та відповідальності перед законом, котра трансформується у відповідальність за його порушення” [цит. за 90, с. 9].

Тобто, ще з древніх часів вчені звертають увагу на багатогранність відповідальності.

На сучасному етапі розвитку наукової думки дослідники цього інституту також акцентують увагу на багатоаспектності розуміння терміну “відповідальність”, а тому характеризують його з різних сторін.

Так, А. Ф. Плахотний одним з перших запропонував відповідальність поділяти на такі два види: відповідальність, як реакція (система відповідей) суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); та відповідальність як система відповідей особи на вимоги суспільства (особиста відповідність) [253, с. 46]. Тобто, в цьому випадку вчений виділяє такі два види відповідальності — суспільна та особиста. Досить цікавими є подальші дослідження А. Ф. Плахотного, де він пропонує поділяти соціальну відповідальність на підставі способу регулювання (правова і моральна), та залежно від часового виміру (відповідальність за вже вчинене діяння — ретроспективна сторона, та відповідальність за майбутні дії — перспективна сторона). [252, с. 74].

О. В. Іваненко також стверджує, що “відповідальність як соціальна категорія відображає двосторонній зв’язок між індивідом і суспільством, членом якого він є, відповідно до встановлених нормативів поведінки. У зв’язку з цим відповідальність може розглядатися у двох аспектах: відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивідів; відповідальність як реакція особи на вимоги суспільства”. При цьому вчена акцентує увагу на тому, що відповідальність “є системою відносин між людьми в межах необхідної поведінки, вимог суспільства щодо індивіда і як невідворотність надавати звіт за свою поведінку” [113, с. 4, 17].

На думку В. М. Маліновської під суспільною відповідальністю також слід розуміти “систему відносин між людьми в межах необхідної поведінки, вимог суспільства щодо індивіда, і як невідворотність надавати звіт за свою поведінку”. При цьому вчена наголошує, що відповідальність завжди і нерозривно пов’язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, підкорення, узгодження своєї поведінки з об’єктивними законами природи та суспільства” [198, с. 60, 63].

А М. В. Вітрук відмічає, що соціальна відповідальність відображає “багатосторонній зв’язок суспільства і його суб’єктів, а також індивіда і тієї спільноти, членом якої він є, щодо сформованих норм (правил, стандартів) поведінки”. Вчений зауважує, що “з одного боку, цей зв’язок розкриває вимоги, які пред’являє суспільство (або спільнота) до своїх членів, до їх соціально значимої поведінки. З іншого боку, це ставлення самого члена суспільства (спільноти) до запропонованих вимог, тобто реакція суб’єкта на вимоги суспільства (спільноти)”. Але, “на цьому зв’язок суспіль-

ства (спільнот) і його членів не закінчується. Можлива зворотна реакція суспільства (спільноти) на поведінку суб'єктів у вигляді схвалення та заохочення соціально позитивної поведінки або шляхом негативного впливу на них у разі невиконання вимог, встановлених соціальними нормами" [74, с. 9-10].

В окремих працях при характеристиці соціальної відповідальності акцент робиться на її об'єктивному та суб'єктивному аспектах.

Так, Т. І. Філатова звертає увагу на те, що соціальна відповідальність виступає в єдності об'єктивного — умов соціальної діяльності та суб'єктивного — вольових можливостей індивіда. Вона вважає, що це дві сторони єдиного цілого, оскільки об'єктивні умови людської діяльності і її свідоме (вільне) визначення цілі становлять нерозривну діалектичну єдність [378, с. 15].

Д. П. Горчаков виділяє об'єктивну та суб'єктивну відповідальність як її різновиди. На думку вченого, об'єктивна відповідальність — оцінка суспільством дій індивіда та реакція на них, а суб'єктивна — це внутрішні відчуття особи щодо свого обов'язку і оцінки його виконання [86, с. 4].

В. В. Сверчков визначає відповідальність як соціально-психологічний вплив засудженням або схваленням, який чиниться на суб'єкта внаслідок його поведінки, і сприйняття ним такого впливу інтелектуально і (або) фізично [304, с. 689]. При цьому ставлення особи до вчиненого діяння науковець пропонує поділяти на такі три елементи: перший — ставлення особи до своєї поведінки крізь призму совісті, морального боргу (характеризує відповідальність з суб'єктивної сторони); другий — ставлення особи до своєї поведінки крізь призму суспільної моральності, ідеального сприйняття ним дійсності (характеризує відповідальність з об'єктивної і суб'єктивної сторін, оскільки є продуктом індивідуального світогляду і одночасно немислимо без стороннього об'єкта впливу на дане світогляд); третій — ставлення суспільства до здійсненого особою поведінки, соціальна оцінка цієї поведінки схваленням чи осудом [304, с. 688].

Проте, останнім часом серед вчених, які можуть і по-різному підходити до тлумачення суті суспільної відповідальності (розглядають її як суспільне відношення, обов'язок, підзвітність), все більшого визнання набувають думки про доцільність виокремлення позитивної (перспективної, добровільної) та негативної (ретро-

спективної, примусової) сторони (форми, виду, прояву) соціальної відповідальності.

Так, В. К. Гришук соціальну відповідальність розглядає як “соціально-нормативне явище, що являє собою добровільне та свідоме виконання і дотримання суб’єктами суспільних відносин, приписів, соціальних норм, а у випадку їх порушення — застосування до порушника заходів впливу, передбачених цими нормами” [90, с. 52, 137]. Вчений відмічає, що соціальна відповідальність “за своїм сутнісним змістом має два види, прояви, аспекти — позитивний і негативний, відповідальність за минуле і відповідальність за теперішнє і майбутнє. Під позитивною (перспективною) соціальною відповідальністю потрібно розуміти добровільне і свідоме використання, виконання, дотримання суб’єктами суспільних відносин приписів соціальних норм. Під негативною (ретроспективною) соціальною відповідальністю — застосування для порушника соціальних норм заходів впливу, передбачених цими нормами” [90, с. 55]. Цікавим є і взаємозв’язок цих аспектів відповідальності, який на думку В. К. Гришука полягає в наступному: “розширення сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності і навпаки — розширення сфери негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності веде до звуження сфери позитивної (перспективної) соціальної відповідальності” [90, с. 55-56].

В. М. Хомич також вважає, що соціальна відповідальність — це складне суспільне відношення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб’єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної та підтриманої суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), а також у суспільному осуді та пов’язаним з ним впливом на особу, яка допустила безвідповідальність у здійсненні суб’єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект) [393, с. 26].

На думку Д. І. Бернштейна слід виділяти два значення, аспекти соціальної відповідальності, а саме: а) відповідальність за виконання обов’язку, що передбачена соціальною нормою; б) відповідальність за порушення такого обов’язку. Перший аспект — це обов’язок суб’єкта вчинити дії відповідно до вимог соціальних норм, обрати найбільш оптимальний, раціональний варіант поведінки. Другий — обов’язок суб’єкта відповідальності прийняти на себе

негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом застосування заходів виправного впливу (зазнати їх) з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи і своїми діями відшкодувати, компенсувати спричинену шкоду [22, с. 35–36].

У зв'язку з такою багатоманітністю наукових думок щодо характеристики соціальної відповідальності, вчені намагаються структурувати її різні аспекти та пропонують їх розглядати як дві підсистеми чи дві форми одного цілого.

Зокрема, В. І. Сперанський підкреслює, що соціальна відповідальність поділяється на дві підсистеми відносин. У першій відповідальність має ретроспективний характер, виступає як соціальна підзвітність і як санкція за дії, що йдуть врозріз з інтересами суспільства. У другу підсистему входять взаємозв'язки між людьми, колективами, спільнотами, заснованими на свідомому ставленні до діяльності, здійснюваної відповідно до потреб суспільства і окремої особистості. Друга система базується на внутрішній регуляції поведінки індивіда, на відносно стійких правилах людського співжиття, на моральних нормах [321, с. 17-18; 322, с. 147].

На відміну від цього Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський вважають, що “соціальна відповідальність єдина, але має дві форми реалізації: добровільну — виражається в обов'язку суб'єкта слідувати приписам соціальних норм, в його правомірній поведінці та реакції на нього, і примусову — виражається в зобов'язанні порушника соціальних норм піддатися певним заходам громадського та (або) державного примусу, понести несприятливі наслідки та реалізація цих наслідків” [390, с. 22]. При цьому під соціальною відповідальністю науковці пропонують розуміти “обов'язок суб'єктів суспільних відносин дотримуватись вимог соціальних норм, який реалізується в їх правомірну поведінку, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм, порушує громадський порядок, — зазнати винуватою особою стягнень особистого або майнового характеру” [390, с. 21].

Для більш повного дослідження суті соціальної відповідальності слід відмітити, що цей феномен розкривається також і з позиції філософії, етики, соціології, психології та педагогіки.

Так, з позиції філософії відповідальність, здебільшого, розглядають через призму внутрішньої свободи людини. Ще в 60-х роках ХХ сторіччя А. П. Черменіна однією з перших звернула увагу на

проблему відповідальності та визначила її як відносини щодо обмеження свободи кожного індивіда з позиції інтересів суспільства, як накладення волі суспільства на вільну волю індивіда, встановлення певних рамок напрямку його активності [400, с. 12].

Вчені зауважують, що чим більше свободи, тим більше відповідальності, проте виключно свободна та відповідальна людина схильна до повноцінного саморозвитку в контексті соціальної поведінки [90, с. 52]. Свобода є можливістю чи здатністю приймати рішення чи вчиняти дії. Відповідальність — це необхідність, продиктована об'єктивними умовами, законами, які формують ту чи іншу ситуацію, або ж обов'язок прийняття таких рішень, в яких одночасно втілювалися б і цілі, інтереси людей, їхніх соціумів. Адже кожною діяльністю управляють не лише об'єктивні закони, але й цінності, ідеали, норми, ідеологія, світогляд, які опосередковано і сумарно виражають реальні інтереси людей [146, с. 63-65].

У філософських словниках відповідальність тлумачиться як категорія етики, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, людства в цілому, та характеризується виконанням морального обов'язку і правових норм [379, с. 267]. Досить влучним з цього приводу є вислів І. Канта про те, що “Людина відповідає за людство у своїй особі” [119, с. 478].

Вищенаведена характеристика відповідальності свідчить, що це явище тісно пов'язане із педагогікою та вихованням. Зокрема, А. С. Макаренко стверджував, що “відповідальність полягає не лише в тому, що людина боїться покарання, а і в тому ще, що людина і без покарання відчуває себе ніяково, якщо з його вини була пошкоджена чи знищена річ” [192, с. 140]. При цьому відносини в колективі, суспільстві педагог розглядає як “відносини відповідальних залежностей”.

Отже, аналіз праць вчених різних наук (філософії, етики, психології, педагогіки, соціології) дозволяє зробити висновок, що соціальну відповідальність вчені характеризують по-різному, а саме: суспільне відношення, обов'язок, підзвітність, ставлення особи, соціально-нормативне явище, система відповідей. Разом з цим, практично всі дослідники соціальної відповідальності звертають увагу на її багатогранність, що викликає жваві дискусії серед науковців з приводу характеристики та структуризації різних аспектів соціальної відповідальності.

Більшість науковців виділяють дві сторони (аспекти) соціальної

відповідальності, але по-різному їх називають, зокрема: внутрішня та зовнішня, позитивна та негативна, добровільна та примусова, заохочувальна та каральна, об'єктивна та суб'єктивна, особиста та суспільна, попередня та наступна, відповідальність теперішня й на майбутнє та відповідальність за минуле.

Один аспект — це відповідальність, яка обумовлює поведінку індивіда та спрямована на вибір ним такого правила поведінки, який відповідає визначеним нормам. Цей аспект відповідальності характеризує відношення самої особи до встановлених у суспільстві правил поведінки, усвідомлення та виконання індивідом покладеного на нього обов'язку. А тому цей чи аналогічний аспект відповідальності має різні назви: позитивна, особистісна, внутрішня, перспективна, активна, добровільна сторона відповідальності.

Другим аспектом є відповідальність, яка на особу покладається від суспільства за минулу поведінку, в разі порушення встановлених суспільством правил поведінки та полягає у певних обмеженнях, позбавленнях майнового чи особистого характеру, застосуванні заходів примусового характеру. Така відповідальність настає як наслідок, покарання “за” вчинені діяння. В різних працях цей аспект відповідальності має різну назву — негативна, ретроспективна, зовнішня, примусова, суспільна відповідальність.

Така різноаспектна природа суспільної відповідальності потребує осмислення та структуризації. А тому, враховуючи все вищенаведене, пропонуємо підійти до характеристики структури соціальної відповідальності з врахуванням її внутрішнього й зовнішнього аспекту та часового виміру (відповідальність за вчинене та відповідальність за теперішнє і майбутнє).

Тобто, відповідальність, як соціальний феномен, слід поділяти на дві відокремлені системи. Перша — це самовідповідальність перед суспільством та державою. Вона полягає у внутрішньому, особистому співставленні, обмеженні особою своєї поведінки відповідно до прийнятих в суспільстві правил поведінки, норм, цінностей, суспільної необхідності чи соціальних завдань. В часовому вимірі це є відповідальністю за теперішнє чи майбутнє. Така відповідальність в різних роботах отримала назву — особиста, перспективна, позитивна відповідальність.

Цей аспект відповідальності залежить від світогляду особи та внутрішнього усвідомлення суті та значення відповідальної поведінки і її наслідків для суспільства, держави, колективу. Вона

досліджується та коригується вихованням, педагогікою, етикою в цілому та професійною етикою зокрема (судді, адвоката, державного службовця), але не юридичними нормами.

Характеристика цього аспекту відповідальності розкривається такими словосполученнями “відповідальний вчинок”, “особа, яка займає відповідальне становище” (статті 368, 368 2 КК України). Характеристика цього аспекту відповідальності розкривається такими словосполученнями “почуття відповідальності”, “відповідальний вчинок”.

Друга система — це відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки. Вона є наслідком “за” вчинене, реакцією на діяння. Цей вид відповідальності може бути врегульований як нормами права (юридична), так і нормами моралі (осуд, економічна блокада, “політична смерть”). З метою недопущення безпідставного притягнення осіб до відповідальності саме ця її сторона має бути детально досліджена науковцями та урегульована правовими нормами.

Така детальна характеристика соціальної відповідальності має важливе значення для характеристики проблеми відповідальності у кримінальному процесі, адже є методологічною основою дослідження юридичної відповідальності, та визначає вектор та межі дослідження кримінально-процесуальної відповідальності. А “глибоке і всеосяжне розуміння відповідальності в її філософсько-теоретичному аспекті дозволяє більш продуктивно досліджувати проблеми юридичної відповідальності загалом” [90, с. 32] та кримінально-процесуальної відповідальності, зокрема. Цілком очевидно, що дослідження та вироблення загальновизнаного підходу до розуміння відповідальності на загальнотеоретичному рівні впливає на прогрес у дослідженні окремих видів відповідальності, в тому числі і юридичної та кримінально-процесуальної відповідальності.

Юридичну відповідальність, в цілому, та кримінальну процесуальну відповідальність, зокрема, слід досліджувати відштовхуючись від думок, які вироблені на рівні теорії соціальної відповідальності. При цьому необхідно враховувати специфічні особливості конкретного різновиду відповідальності, зокрема і кримінально-процесуальної. Адже досить часто філософи, соціологи, даючи визначення соціальної відповідальності, відображають тільки ті риси, які характеризують моральну, політичну та інші види відповідальності,

але не повністю відображають ознаки юридичної відповідальності, або, в свою чергу, вчені-юристи часто не приймають до уваги загальне поняття соціальної відповідальності [390, с. 13].

Прикладом помилкового судження вважаємо твердження Л. М. Москвич, яка соціальну відповідальність суду пропонує поділяти на два аспекти — позитивний (відповідальність за наслідки своїх рішень) і ретроспективний (відповідальність за судові помилки) [212, с. 245–246]. Адже в наведеному поділі характеристика позитивного аспекту “як відповідальність за наслідки своїх рішень” нічим не відрізняється від ретроспективного аспекту відповідальності як відповідальності “за” вже вчинене діяння.

Дещо непослідовним видається нам і подальше твердження про те, що компонентами соціальної відповідальності суду є: політична відповідальність, суспільна відповідальність, професійна відповідальність, правова відповідальність, моральна відповідальність та ретроспективна відповідальність [212, с. 245–246]. Адже в цьому випадку не зрозуміло співвідношення правової та ретроспективної відповідальності. Так, з наведеного переліку можна зробити висновок, що вони є різними видами одного цілого — соціальної відповідальності судді. А це, на нашу точку зору, суперечить раніше наведеним поглядам щодо системи соціальної відповідальності.

Отже, відповідальність є складним та багатогранним явищем, яке потребує поглибленого різностороннього дослідження та структуризації. Особливої актуальності це питання набуває в юриспруденції, де юридична відповідальність є однією з найважливіших категорій правознавства.

При дослідженні юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності слід взяти до уваги твердження І. А. Безклубого про те, що проаналізовані нами раніше аспекти (історичний, філологічний чи соціологічний), “які на перший погляд далекі від юриспруденції, безперечно мають вихід на правову основу досліджуваного поняття та в тій чи іншій мірі відображаються на його змісті” [17, с. 8–9].

Під час дослідження кримінально-процесуальної відповідальності правильне та однозначне розуміння сутності юридичної відповідальності важко переоцінити. Адже ні у кого не виникає сумнівів з приводу того, що кримінально-процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності. А тому під час дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності

важливо визначитися із науковим підходом до розуміння сутності юридичної відповідальності, адже це питання має методологічне значення.

Слід зауважити, що юридична відповідальність є однією з найважливіших категорій правознавства. Вона отримала поглиблену наукову розробку як на рівні загальної теорії права, так і в окремих галузевих правових науках. Досліджуючи цю проблему, вчені розробили концепції, які доповнюють, уточнюють чи спростовують одна одну. Та слід відзначити, що “немає жодного питання у праві, яке одночасно було б настільки досліджене, заплутане й актуальне, як поняття “юридична відповідальність” [230, с. 16].

Проблема юридичної відповідальності була досить актуальною в наукових колах з середини 60-х до 90-х років ХХ сторіччя. Її досліджували вчені як на рівні теорії права – С. С. Алексєєв, Б. Т. Базильов, В. М. Баранов, С. Н. Братусь, О. І. Галаган, В. М. Горшенєв, Т. Д. Зражевська, О. С. Іоффе, М. І. Козюбра, В. Н. Кудрявцев, В. В. Лазарєв, О. Е. Лейст, М. С. Малєїн, П. О. Недбайло, І. С. Самощенко, В. Г. Смирнов, М. С. Строгович, М. Х. Фарукшин, Ф. Н. Фаткуллін, Р. О. Халфіна, А. С. Шабуров, Л. С. Явич, так і вчені окремих галузевих наук, зокрема, кримінального процесу – Л. Б. Алексєєва [328, с. 165], Г. М. Ветрова, А. Я. Дубинський, З. З. Зінатулін [108, с. 4-7], А. Г. Братко, А. Г. Хабібুলін [51, с. 81-87], З. Ф. Ковріга, П. С. Елькінд, І. Л. Петрухін, В. М. Корнуков.

Праці цих науковців заклали фундамент подальшого дослідження проблеми юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності. Основні ідеї, висловлені цими вченими, є актуальними та не втратили значення і на сьогоднішній день.

На сучасному етапі розвитку правової науки інтерес до юридичної відповідальності не зник. Це питання продовжують розробляти як на рівні теорії права – І. А. Безклубий, М. В. Вітрук, О. В. Іваненко, А. О. Осауленко, Л. М. Кельман, Д. А. Липинський, В. М. Маліновська, Л. М. Москвич, О. Г. Мурашин, П. М. Рабінович, О. Ф. Скаун, Р. Л. Хачатуров, так і в галузі кримінального процесуального права – І. В. Бабій, Д. Л. Василенко, Л. В. Гаврилук, А. В. Мурзановська, О. М. Овчаренко, В. В. Рожнова, А. М. Падалка, А. А. Благодир, Л. Д. Удалова та О. Ю. Хабло, чи в інших процесуальних галузях права – І. М. Лукіна, А. В. Юдін, О. Г. Осадча.

Вказані науковці зробили суттєвий вклад у розробку проблеми

юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності. Проте, у вітчизняній науці на сьогоднішній день немає єдиного загально-визнаного підходу до розуміння сутності термінів “юридична відповідальність” чи “кримінально-процесуальна відповідальність”. Вченими недостатньо приділена увага дослідженню цього питання на монографічному рівні, де б було обґрунтовано та запропоновано концептуальний підхід до розуміння сутності юридичної відповідальності.

Існує багато думок, поглядів, точок зору, концепцій, підходів. О. М. Овчаренко вірно зауважує, що “часом у деяких аспектах різноманітні підходи до визначення сутності юридичної відповідальності не тільки відрізняються, а й навіть суперечать один одному, взаємно виключають одне одного” [230, с. 24]. Такий стан невизначеності негативно впливає на розвиток наукових поглядів у окремих галузях права, зокрема і кримінальній процесуальній науці, та шкодить як правозастосовній, так і законотворчій діяльності. Адже в юриспруденції термінологія є важливою складовою юридичної техніки та законотворчості.

Насамперед, слід зауважити, що питання юридичної відповідальності вивчаються в рамках викладання навчальної дисципліни “Теорія держави та права”. Але навіть у підручниках з цього навчального предмету по-різному викладається суть юридичної відповідальності. В одних — розкидаються її позитивна та негативна сторони, в інших — юридична відповідальність характеризується лише в негативному аспекті.

Зокрема, О. Ф. Скаун в своєму підручнику відмічає, що “у юридичній науці виділяють два аспекти юридичної відповідальності: позитивний (проспективний, або заохочувальний), який передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства та держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги (морально свідоме ставлення до виконання обов’язків), та негативний (ретроспективний, або охоронний), який передбачає покарання або компенсацію за правопорушення (юридична характеристика наслідків невиконання обов’язків)” [307, с. 642].

В підручнику за редакцією С. Л. Лисенкова та В. В. Копейчикова також вказано, що “у сучасному правознавстві розрізняють перспективну та ретроспективну юридичну відповідальність. Перспективна (або позитивна) юридична відповідальність — це сумлінне (відповідальне) виконання суб’єктом усіх правових приписів.

Ретроспективна (або негативна) юридична відповідальність полягає в закріпленому у законі обов'язку правопорушника перетерпіти з боку держави певні негативні наслідки (санкції) за скоєне ним правопорушення". При цьому вчені наголошують, що саме останній вид юридичної відповідальності детально регламентується правом і мається на увазі, коли без відповідних застережень застосовується термін "юридична відповідальність" [340, с. 244].

Втім, не у всіх підручниках з "Теорії держави і права" аналогічні підходи до характеристики юридичної відповідальності. Так, П. М. Рабінович стверджує, що "юридична відповідальність — це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою додатковий юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення належних йому певних цінностей" [282, с. 190]. В. В. Лазарєв та С. В. Липень також вважають, що юридична відповідальність — це передбачений правовими нормами обов'язок суб'єкта права перетерпіти несприятливі для нього наслідки правопорушення, або захід державного примусу за вчинене правопорушення, пов'язане з зазнанням винною особою позбавлень особистого (організаційного) або майнового характеру [169, с. 417-418].

Ще більше звужує характеристику юридичної відповідальності А. С. Шабуров, який стверджує, що юридична відповідальність полягає у застосуванні до правопорушника заходів державного примусу та виражається в обмеженнях, передбачених санкцією юридичної норми. Вчений звертає увагу на те, що юридична відповідальність завжди полягає у застосуванні заходу державного примусу, який має кількісні показники (роки, гроші) [408, с. 85].

Погляди вчених, які досліджували проблему юридичної відповідальності на монографічному рівні також різняться. Обумовлено це тим, що "у загальній теорії юридичної відповідальності дають про себе знати термінологічна перенасиченість і відсутність термінологічної чіткості" [390, с. 37].

Характеристика одного і того самого явища (юридичної відповідальності) у різних роботах розкривається по-різному, а саме:

- юридичний обов'язок [60, с. 6; 390, с. 50];
- додатковий юридичний обов'язок [282, с. 190; 416, с. 96];
- обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки [169, с. 417-418; 340, с. 244; 110, с. 183-184];
- застосування заходу державного примусу [54, с. 4; 408, с. 85; 1, с. 54-57; 187; 188; 301, с. 11];

- покарання [196, с. 19; 194, с. 30], реалізація санкції [422, с. 172; 386; 237];
- елемент правового статусу (статусна чи статутна юридична відповідальність) [87, с. 41; 201, с. 214];
- правовідносини [56, с. 12; 306, с. 543; 80, с. 12; 238, с. 6];
- підзвітність [69, с. 57; 140, с. 338];
- правовий принцип [17, с. 9].

При цьому суть юридичної відповідальності розкривають за допомогою таких термінів: виконання, здійснення, реалізація, усвідомлення, дотримання, ставлення, покладання, настання, несення, існування, зазнавання, стан, необхідність, притягнення, обов'язок відповідати [390, с. 37; 230, с. 24; 238, с. 6].

Таке різноманіття поглядів обумовлене складністю та багатогранністю цього правового феномену. Тому дослідники юридичної відповідальності неодноразово намагалися систематизувати різні точки зору. Зокрема, О. М. Овчаренко пропонує поділити наведені в науці підходи до визначення юридичної відповідальності на такі чотири групи: підхід позитивний, ретроспективний, змішаний, який об'єднує ідеї позитивного і ретроспективного підходу, та група нетрадиційних підходів. Крім того, у межах вказаних груп накреслено і конкретніші підходи [230, с. 37]. І. Б. Аземша відмічає, що в сучасній юридичній думці сформувалося кілька позицій вчених, які: категорично заперечують “двоаспектну” юридичну відповідальність; не менш категорично констатують її наявність; у своїх працях згадують про наявність негативної (ретроспективної) та позитивної юридичної відповідальності, не аргументуючи власного погляду з цього приводу [1, с. 55].

Дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності обумовлює необхідність визначення та обґрунтування власної позиції щодо розуміння сутності юридичної відповідальності. Це потребує аналізу наукових підходів до розуміння сутності юридичної відповідальності як на загальнотеоретичному рівні, так і в окремих галузях права, розгляду основних теорій та концепцій юридичної відповідальності.

Насамперед зауважимо, що юридична відповідальність в правознавстві традиційно розглядалася як реакція, наслідок, відповідальність за вчинене правопорушення (ретроспективна, негативна юридична відповідальність).

Втім, з середини 60-х років XX сторіччя вчені-юристи почали

говорити про доцільність виокремлення позитивної юридичної відповідальності. Одними з перших звернули увагу на це питання В. Г. Смірнов, П. О. Недбайло та М. С. Строгович [329]. Зокрема, В. Г. Смірнов висунув тезу про те, що правова відповідальність існує і при здійсненні дозволених, а тим більше прямо передбачених законом діянь. На думку вченого про поняття правової відповідальності, так само як і про поняття відповідальності в загальносоціальному плані, слід говорити в двох аспектах: а) про відповідальність як встановлений у законі обов'язок вчиняти дії; б) про відповідальність як обов'язок, що виникає внаслідок правопорушення і зводиться до відновлення шкоди, заподіяної цим посяганням [318, с. 21, 78].

Таку ідею підтримали і теоретики права, і вчені окремих галузевих наук [79, с. 11; 225, с. 52]. Зокрема, П. О. Недбайло відмічав, що суть юридичної відповідальності в самостійній та ініціативній діяльності в рамках правових норм. Їй тому відповідальність виникає вже тоді, коли особа починає виконувати свої обов'язки, а не тільки тоді, коли вона їх не виконає або починає діяти всупереч їм. Тому без дослідження “позитивної” відповідальності не можна зрозуміти і відповідальність “негативну” [225, с. 50-52].

В подальшому ця ідея почала активно обговорюватися вченими-правознавцями та отримала як своїх прихильників, так і критиків. На сьогоднішній день погляди вчених розділилися. Найбільшого визнання отримали два підходи до розуміння сутності юридичної відповідальності:

- 1) концепція негативної юридичної відповідальності, де відповідальність розглядається як реакція, наслідок, покарання, санкція “за” вчинене правопорушення;

- 2) концепція широкого розуміння юридичної відповідальності, де відповідальність характеризується як з позитивної, так і негативної сторін.

Така дуалістичність поглядів вчених вимагає всебічного дослідження думок представників обох підходів. Враховуючи те, що на сучасному етапі розвитку правової науки найбільше дискусій точиться щодо доцільності виокремлення позитивної юридичної відповідальності та з'ясування її сутності, то це питання потребує окремої уваги.

Так, концепцію позитивної юридичної відповідальності з певними уточненнями та доповненнями, окрім вже вищезгаданих В. Г.

Смірнова, П. О. Недбайла та М.С. Строговича, підтримує і багато інших вчених. Зокрема, на загальнотеоретичному рівні прихильниками широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності є Б. Т. Базильов, М. В. Вітрук, О. В. Зайчук, М. С. Кельман, В. В. Копейчиков, В. Н. Кудрявцев, В. А. Кучинский, В. М. Лазарєв, Д. А. Липинський, С. Л. Лисенков, В. М. Маліновська, М. І. Матузов, А. С. Мордовець, О. Г. Мурашин, Р. Л. Наливайко, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Скаун, М. І. Селін, Ф. Н. Фаткуллін, Р. Л. Хачатуров, А. П. Чирков, та інші.

В кримінальному процесі подібної точки зору притримуються А. А. Благодир, А. С. Барабаш, Г. М. Ветрова, Л. В. Гаврилюк, А. Я. Дубинський, О. О. Зеленіна, З. Ф. Ковріга, І. Ю Локтіонов, А. М. Падалка, Д. С. Пікельний, В. В. Рожнова, А. Г. Братко, А. Г. Хабібулін.

Згідно з концепцією широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності один із її аспектів (форма, сторона), який характеризує внутрішнє ставлення особи до виконання покладеного на неї обов'язку. в різних працях називається по-різному: позитивна, перспективна, проспективна, добровільна [390, с. 22], помірно-позитивна, активно-позитивна [402, с. 7], заохочувальна [307, с. 642], попередня [390, с. 37, 38] відповідальність.

Під час свого дослідження ми будемо притримуватися думок вчених, які вважають, що у контексті теорії юридичної відповідальності слід вживати саме терміни позитивна та негативна відповідальність [17, с. 10].

Щодо характеристики сутності позитивної юридичної відповідальності, то думок вчених також є багато. Є пропозиції розглядати її сутність як:

- належне (сумлінне, відповідальне) виконання обов'язків [340, с. 244; 125, с. 353];
- усвідомлення зобов'язань, добровільна реалізація відповідальності [390, с. 138; 160, с. 287];
- почуття обов'язку дотримуватися приписів правових норм [75, с. 65];
- сумлінне виконання правових приписів [340, с. 244];
- ставлення особи до виконання обов'язку [243, с. 22];
- обов'язок дати звіт, підзвітність [69, с. 57; 336, с. 14];
- елемент правового статусу (статусна (статутна) юридична відповідальність) [87, с. 41; 201, с. 214];

- правомірна поведінка [170, с. 8, 13];
- правосвідомість [302], законність [253, с. 79, 86], заохочення, залежність [132, с. 38].

Незважаючи на наявність суттєвих розбіжностей в наукових положеннях щодо розуміння сутності позитивної юридичної відповідальності, як зауважує А.О. Осауленко, їх об'єднує те, що практично всі вчені одностайні в тому, що юридична відповідальність виникає не тільки тоді, коли відбулося порушення норм права [239, с. 24].

Так, М. С. Кельман і О. Г. Мурашин юридичну відповідальність у позитивному значенні розглядають як прояв добросовісного виконання особою своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою [125, с. 353]. Ф. Н. Фаткуллін стверджує, що позитивна відповідальність – це усвідомлення особою правових властивостей своїх дій (бездіяльності), співвідношення їх з діючими законами та підзаконними актами, готовність відповідати за них перед державою та суспільством [377, с.265].

Останнім часом вчені, які притримуються концепції широкого підходу, вважають, що юридична відповідальність єдина, але має дві форми реалізації.

Зокрема, В. М. Маліновська та О. П. Донченко пропонують юридичну відповідальність характеризувати як усвідомлення суб'єктом права своїх дій у процесі реалізації наданих прав і покладених на нього обов'язків, вольове рішення діяти згідно з вимогами закону (позитивна відповідальність) та як можливість зазнання певних обтяжень (обмежень, покарань) у випадку порушення норм права (ретроспективна відповідальність) [198, с. 65]. При цьому зауважується, що позитивна і негативна відповідальність є взаємопов'язаними. Чим вищий рівень позитивної відповідальності, тим повніше виконуються правила поведінки [95, с. 35].

На думку Л. Р. Наливайко, позитивна юридична відповідальність – це первинне, а ретроспективна – вторинне в юридичній відповідальності. При цьому позитивна юридична відповідальність є передумовою виникнення ретроспективної відповідальності. Остання настає саме тому, що до правопорушення суб'єкт знаходиться в загальному відношенні відповідальності з державою, але розриває цей зв'язок актом безвідповідальної поведінки [220, с. 180]

Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський також вважають, що юридична відповідальність, як і будь-який інший вид соціальної відповідальності, єдина і включає в себе відповідальність за майбутню поведінку (позитивну, добровільну відповідальність) і відповідальність за минулу протиправну поведінку (негативну, державно-примусову відповідальність) [390, с. 35]. При цьому вчені стверджують, що юридична відповідальність — це нормативний, гарантований і забезпечений державним примусом, переконанням або заохоченням юридичний обов'язок по дотриманню та виконанню вимог норм права, що реалізується в правомірній поведінці суб'єктів, який схвалюється або заохочується державою, а в разі його порушення — обов'язок правопорушника зазнати осуду, обмеження прав майнового або особистого немайнового характеру та його реалізація” [390, с.50].

Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, які зробили вагомий вклад у розробку теорії саме позитивної юридичної відповідальності [390; 179], дійшли висновку, що добровільна форма реалізації юридичної відповідальності — це спосіб закріплення юридичного обов'язку дотримуватися вимог правових норм, що реалізується в правомірній поведінці суб'єктів юридичної відповідальності, яка підтримується чи заохочується державою. До ознак добровільної форми реалізації (позитивної юридичної відповідальності) вчені відносять такі: ґрунтується на правових нормах і як наслідок нормативна, формально визначена і володіє чіткістю, детальністю та загальнообов'язковістю; гарантується державою; забезпечується державним переконанням, примусом або заохоченням; реалізується в регулятивних правовідносинах; в свій зміст включає юридичний обов'язок по дотриманню правових норм і правомірну поведінку; своїми наслідками тягне схвалення або застосування заходів заохочення [390, с. 172-173].

У кримінальній процесуальній науці концепція широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності також розроблялася.

Зокрема, Г. М. Ветрова, стверджує, що кримінально-процесуальна відповідальність — це підзвітність учасників процесу державі в особі державних органів та посадових осіб, які наділені відповідними контрольними повноваженнями у виконанні покладених на них процесуальних обов'язків [69, с. 57]. На нашу думку таке твердження не зовсім вдале. Адже, як відмічає А. С. Шабуров, що слідуючи логіці автора, потрібно визнати наявність сімейної, кол-

госпної, цивільно-правової, фінансової і т. д. відповідальності як підзвітності при реалізації норм відповідних галузей права [408, с. 94]. При цьому, на думку Г.М. Ветрової, кримінально-процесуальній відповідальності притаманною є єдність позитивних та негативних сторін. Позитивний аспект відповідальності проявляється в погодженні учасником кримінально-процесуальної діяльності своєї поведінки з вимогами правових норм, підкорення його приписам закону. А негативні наслідки можуть наступити для особи у разі порушення нею норми права [69, с. 57–58].

З. Ф. Ковріга вважає, що процесуальна відповідальність у позитивній формі — це передбачена конституційними положеннями та кримінально-процесуальним законодавством залежність учасників судочинства від держави, яка проявляється у правовідносинах загального характеру. Вчена зауважує, що це такий правовий зв'язок, який полягає у праві держави вимагати від учасників судочинства виконання процесуальних вимог, добросовісного використання прав та виконання конкретних обов'язків [132, с. 38].

На думку А. Г. Братка та А. Г. Хабібуліна позитивна відповідальність логічно впливає із змісту юридичних обов'язків, які закріплені у диспозиціях кримінально-процесуальних норм [52, с. 83].

На сучасному етапі розвитку кримінальної процесуальної науки подібних поглядів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності притримується Д. Л. Василенко, Л. Г. Гаврилюк, О. А. Зеленіна, І. Ю. Локтіонов, А. М. Падалка, В. В. Рожнова.

Так, на думку В. В. Рожнової “позитивна відповідальність — це усвідомлення особою власного обов'язку перед суспільством, іншими людьми, розуміння значення своїх дій, готовність відповідати за свої дії або бездіяльність”. Далі вчена відмічає: “щодо кримінально-процесуальної відповідальності, то про неї також можна говорити у позитивному аспекті...” [289, с. 28]. Л. Г. Гаврилюк також стверджує, що “кримінально-процесуальна відповідальність слідчого буде ефективною у разі єдності позитивного і негативного аспектів, оскільки в основі кримінально-процесуальної відповідальності слідчого, за виконання покладених на нього процесуальних обов'язків щодо проведення слідчих дій, лежить, перш за все, оцінка ним самим своєї діяльності з точки зору співвідношення її закону” [76, с. 9–10]. Аналогічні погляди має І. Ю. Локтіонов, який, досліджуючи відповідальність керівника органу

досудового розслідування, стверджує, що сутність відповідальності “у позитивному аспекті полягає у добросовісному виконанні процесуальних та організаційних повноважень”, які визначені КПК та відомчими нормативними актами [183, с. 127].

А. М. Падалка стверджує, що “юридичною відповідальністю доцільно називати ставлення особи до виконання покладеного законодавством обов’язку, і обов’язок порушника та право особи, щодо якої застосовується заохочення, прийняти обмеження або заохочення” [243, с. 22]. Далі автор зауважує, що позитивний аспект відповідальності “не можна оминати в галузі кримінального провадження, у системі якого також мають бути як негативна, так і позитивна відповідальності, які мають взаємодіяти, забезпечуючи належну поведінку учасників провадження” [243, с. 58–59]. При цьому вчений критикує окремі погляди щодо тлумачення сутності цього правового феномену, стверджуючи, що до позитивної відповідальності можна віднести лише внутрішнє ставлення особи до певних дій. На відміну від цього, сумлінне виконання не можна називати юридичною відповідальністю [243, с. 59]. А тому на думку А. М. Падалки, “позитивна відповідальність проявляється в напряму належної поведінки (є неважливим, чи знала особа про нормативне закріплення певної моделі поведінки), знань або припущень про наявність відповідальності. Тобто, особа вдається до певної поведінки і готова понести відповідальність у позитивному вигляді або розуміє невідворотність застосування до себе санкцій у разі вчинення правопорушення” [243, с. 61–62].

Вищенаведені думки вчених свідчать про дискусійність не лише щодо доцільності виокремлення позитивної юридичної відповідальності, а й щодо характеристики її сутності. Втім, всіх прихильників такого підходу об’єднує те, що вони під позитивною юридичною відповідальністю розуміють правомірну поведінку суб’єктів права: від нормальної (яка задовольняє вимоги права) до соціально активної (сумлінної, зразкової, ініціативної, творчої, ефективної, оптимальної) [74, с. 25].

Проте, далеко не всі вчені притримуються думки щодо доцільності виокремлення позитивної юридичної відповідальності. Як на загальнотеоретичному рівні, так і серед вчених-процесуалістів постійно ведуться наукові дискусії з цього приводу.

Зокрема І. С. Самошенко та М. Х. Фарукшин категорично заперечують існування позитивної юридичної відповідальності. Вони

вважають, що стосовно юридичної відповідальності в активному (позитивному) аспекті мови взагалі бути не може. Юридична відповідальність, з тих пір як вона виникла, завжди була відповідальністю за минуле, за вчинене протиправне діяння. Інакше, на думку вчених, можна прийти до неприйнятного висновку, що особа, яка не вчиняє злочини, вже несе правову відповідальність. Ні наукові міркування, ні тим більше інтереси практики не дають підстави для перегляду погляду на юридичну відповідальність як наслідок правопорушення [301, с. 43].

На думку І. А. Ребане юридична відповідальність — це відповідальність за правопорушення, а тому неодмінно ретроспективна [284, с. 9].

Аналіз думок вчених, які не підтримують концепцію широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності та необхідність виокремлення позитивного аспекту юридичної відповідальності свою точку зору обґрунтовують наступними аргументами:

- віднесення так званої “позитивної” відповідальності до правової означало б фактичну ліквідацію відповідальності як правового інституту, оскільки будь-який вид діяльності, врегульований правом, можна було б з успіхом вважати такою відповідальністю (Я. Н. Шевченко) [409, с.27].

- при широкому розумінні юридичної відповідальності, втрачається специфіка юридичного розуміння відповідальності і виникає потреба в новому терміні (Р. О. Халфіна) [388, с. 316, 317];

- об’єднання двох аспектів в одному терміні “юридична відповідальність” є неможливим і непотрібним, адже в одному понятті об’єднуються дві якісно різні категорії, такі як “добро” та “зло”, дотримання обов’язку та його порушення (С. Н. Братусь, А. В. Мурзановська) [55, с. 45; 217, с.342];

- чіткого й однозначного визначення позитивної відповідальності немає, а в наявних визначеннях допускається підміна термінів і об’єднання різних категорій. Визнавати відповідальністю обов’язок здійснювати передбачені законом дії (борг) веде, з одного боку, до подвоєння термінології: одне й те саме явище одночасно іменується обов’язком і відповідальністю, з іншого — вносить неясність в термінологію: відповідальністю називається і сам обов’язок, і наслідки його невиконання, при цьому допускається змішання двох якісно різних явищ (М. С. Малєїн) [195, с. 131];

- не можна характеризувати правову позитивну відповідаль-

ність такими категоріями правосвідомості і моралі як “усвідомлення необхідності зразкової поведінки”, “сумлінне ставлення до своїх обов’язків”, “почуття відповідальності”. Ці категорії є не правовими, а моральними [172, с. 595-599] Разом з цим, неможливо визначити юридичні властивості і якості позитивної юридичної відповідальності якимись іншими термінами, які б відрізнялися від таких відомих понять як “обов’язок”, “правомірна поведінка”, “правосуб’єктність”, “деліктоздатність”, “виконання зобов’язань” (О. Е. Лейст) [172, с. 479];

— виокремлення позитивної юридичної відповідальності не сприяє забезпеченню визначеності правового регулювання та ускладнює вирішення багатьох питань юридичної науки. Позитивна відповідальність не має юридичних властивостей, а тому, не заперечуючи її ролі в правовому регулюванні, неправильно розглядати її як юридичну відповідальність. Коли прихильники широкого трактування юридичної відповідальності говорять про позитивну юридичну відповідальність, то мають на увазі відповідальність “взагалі”. Однак специфіка правового регулювання полягає в тому, що вона регулює суспільні відношення не “взагалі”, а через системний специфічний вплив, що виявляється через специфіку галузевих режимів регулювання (А. С. Шабуров) [408, с. 89–93];

— ця концепція була обумовлена причинами ідеологічного характеру. Так як концепція позитивної відповідальності з’явилася в 60-70-ті роки, коли партія та держава будь-якими способами намагалися підвищити відповідальність людини, а не держави (Н. П. Колдаєва, В. В. Мальцев) [139, с. 161-170; 199, с. 165];

— категорія позитивної юридичної відповідальності є невід’ємною від юридичного обов’язку поводити себе правомірно, не порушуючи правові норми. Тому для правового регулювання вона має швидше соціально-психологічне значення, ніж будь-який юридичний зміст [418, с. 155].

Досить обґрунтовано своє бачення цієї дискусії висловила і О. М. Овчаренко, яка стверджує, що юридична відповідальність має розглядатися суто в негативному (ретроспективному) значенні, оскільки:

1) юридична наука має забезпечувати правотворчу і правозастосовну діяльність чітко встановленим понятійним апаратом, мінімізуючи наявність у ньому термінів, що можуть мати неоднакове значення, а також намагаючись уникнути ситуацій, коли усталене

значення того чи іншого юридичного поняття не виправдано розширюється або навіть змінюється на протилежне;

2) позитивний характер відповідальності орієнтований на звернення до внутрішніх мотивів особи, її особистого оцінювання своєї поведінки, що не є сферою правової регламентації;

3) категоріальний апарат юридичної науки вже містить поняття, спрямовані на позначення так званої відповідальної правомірної поведінки учасників суспільних відносин, урегульованих правом [230, с. 41].

В кримінальній процесуальній теорії, де дослідженню проблеми процесуальної відповідальності було приділено менше уваги, ніж на загальнотеоретичному рівні, також не всі науковці притримуються широкої концепції розуміння кримінально-процесуальної відповідальності.

Зокрема, І. Л. Петрухін стверджує, що не можна вважати, що учасники процесу несуть відповідальність з моменту покладання на них процесуальних обов'язків, а не з моменту їх порушення. Добровільне та свідоме виконання процесуальних обов'язків та винне порушення цих обов'язків — діаметрально протилежні явища, які не можуть бути об'єднаними одним поняттям процесуальної відповідальності. Більш правильно було б замість “позитивної” відповідальності ввести поняття соціального (правового) боргу [248, с. 249]. Але, як зауважує вчений, соціальний борг — це не відповідальність, а мотивація правомірної поведінки [246, с. 68].

Але і ті вчені, які не заперечують проти розробки поняття позитивної відповідальності в процесуальній науці, наполягають на тому, що для кримінальної процесуальної науки першочерговим завданням є, все-таки, розробка поняття негативної кримінально-процесуальної відповідальності, порядок її встановлення та реалізації [14, с. 89].

Отже, вищенаведене дослідження дозволяє нам дійти висновку, що слід підтримати вчених, які вважають, що позитивна відповідальність має право на існування. Але позитивною може бути лише соціальна відповідність, як розуміння відповідальності на рівні філософії, соціології, психології чи педагогіки. Юридична ж відповідальність, в тому числі і кримінально-процесуальна, може бути лише негативною — як відповідальність за протиправне діяння. Подібне бачення досліджуваного питання мають І. А. Безклубий [17; с. 8], С. Н. Братусь [53, с. 5], О. Е. Лейст [173, с. 227–228,

237–238], І. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин [301, с. 6-7]; А. С. Шабуров [408, с. 90-92], А. В. Юдін [418, с. 155].

Разом з цим, негативну відповідальність слід поділяти на види залежно від того, якими нормами легалізована заборона такої поведінки (кримінальна, адміністративна, кримінально-процесуальна тощо).

Слід також відмітити, що теорія широкого розуміння юридичної відповідальності не є догмою. Вона не має великого поширення в “часі та просторі”. Адже широкий підхід до розуміння категорії “юридична відповідальність” сформувався лише в середині 60-х років ХХ сторіччя, а тому тривалість поглядів неспівставна з поняттям “догма” [17, с. 6-7]. Разом з цим, така точка зору є більш притаманною для наукового кола пострадянських країн. Для більшості ж зарубіжних країн невідомий такий термін як позитивна юридична відповідальність (наприклад).

Про некоректність терміну “позитивна юридична відповідальність” свідчить те, що вчені намагаються знайти її розв’язання шляхом зміни термінології.

Так, Д. Л. Василенко, пропонує юридичну відповідальність розглядати в широкому (філософському) та вузькому (спеціально юридичному) розумінні. Де юридична відповідальність у широкому розумінні — це ставлення особи до інших людей, суспільства, держави, що проявляється у рівні розвитку її свідомості, виконанні визначених вимог, правильному розумінні своїх обов’язків. Така відповідальність є позитивною та розглядається в перспективному аспекті як можливі наслідки за майбутні протиправні дії. У вузькому сенсі юридична відповідальність — це реакція держави на вчинене правопорушення, відповідальність за раніше вчинене правопорушення [59, с. 18].

На нашу думку Л. Д. Василенко має рацію щодо того, що відповідальність слід розглядати в таких аспектах як філософський та юридичний. Проте, незрозумілим в цьому випадку є питання щодо співвідношення філософії та юриспруденції при широкому розумінні юридичної відповідальності.

І. А. Безклубий та М. В. Вітрук пропонують розрізняти правову та юридичну відповідальність. Зокрема, І. А. Безклубий стверджує, що “для поняття, яке охоплює дві складові відповідальності (позитивну та негативну), прикметник “юридична” є завузьким”. На його думку “цей прикметник буде доречним лише в контексті не-

гативної відповідальності, яка відповідно до норми закону застосовується до особи за вчинене нею в минулому правопорушення” [17, с. 8]. А тому І. А. Безклубий пропонує підтримати думки М. В. Вітрука з приводу того, що коли мова йде про юридичну відповідальність в широкому та вузькому розумінні, то її слід називати не юридичною, а правовою відповідальністю, яка не є тотожною юридичній, а є відповідальністю, яка встановлюється відповідно до вимог ідеального (природного) права, його цінностей. Вона найбільш тісно пов’язана з принципами свободи, справедливості та рівності. При цьому правова відповідальність лежить в основі юридичної відповідальності [74, с. 21]. Тобто, в цьому випадку вчені пропонують відкоригувати категорію відповідальності на різниці понять правова відповідальність та юридична відповідальність, спираючись на аксіологічний підхід до змісту права та закону [74, с. 21].

Для юридичної науки, правотворчої та правозастосовної діяльності велике значення має однозначність, чіткість та конкретність юридичної термінології. А при широкому підході до розуміння юридичної відповідальності втрачається специфіка цього юридичного терміну та виникає необхідність додаткового уточнення. Навіть в підручниках з “Теорії держави і права” при її характеристиці вченим доводиться робити уточнення типу: “тут йтиметься про юридичну відповідальність негативного (ретроспективного), або охоронного характеру” [307, с. 642], “саме цей вид юридичної відповідальності детально регламентується правом і мається на увазі, коли без відповідних застережень застосовується термін “юридична відповідальність”, і саме про нього йтиметься далі” [340, с. 244].

Слід звернути увагу і на те, що так як дискусія щодо розуміння сутності юридичної відповідальності триває вже досить довго, то варто звернути увагу і на контраргументи вчених щодо критики виокремлення позитивної юридичної відповідальності.

Так, багато вчених підтверджують доцільність визнання існування позитивної юридичної відповідальності на підставі того, що цей термін закріплюється у нормативно-правових актах [181, с. 47-48]. А тому стверджують, що дискусії про те, що позитивна відповідальність не має юридичного характеру, є безпідставними.

Так, дійсно, і в кримінальному процесі можна знайти закріплення відповідальності, як відношення до покладених на особу обов’язків. Зокрема, у ст. 212 КПК України вказано, що “у

підрозділі органу досудового розслідування мають бути призначені одна або декілька службових осіб, відповідальних за перебування затриманих. Відповідальними за перебування затриманих не можуть бути слідчі” [153]. Проте, напевно чи можна на підставі цієї норми стверджувати про позитивний аспект кримінально-процесуальної відповідальності. Як вірно зауважує А. С. Шабуров, сам по собі факт закріплення терміну нормативно не робить визначене ним явище юридичним. В нормативних актах використовуються не тільки спеціальні юридичні, але й загальнозживані, технічні, професійні терміни. Причому останні вживаються в точній відповідності з тим значенням, яке склалося в загальноприйнятому мовою (загальнозживані) або у відповідній галузі [408, с.88].

Зокрема, в багатьох процесуальних кодексах вживається термін “добросовісність” (ч. 3 ст. 27 ЦПК України, ч. 2 ст. 22 ГПК України, ч. 2 ст. 49 КАС України). Але цей факт не дає підстав вченим говорити про юридичну природу добросовісності.

Що ж стосується вищенаведеної норми КПК, то в цьому випадку відповідальність використано не для характеристики її позитивного аспекту, а для визначення функціональної діяльності особи, її повноваження — відповідати, контролювати перебування затриманих осіб, що потребує додаткового роз’яснення в підзаконних нормативних правових актах, хто є такими особами.

Основним аргументом на користь позитивної юридичної відповідальності вчені наводять твердження про те, що юридична відповідальність не може бути відірваною від загального її поняття [329, с. 72].

Зокрема, Д. А. Липинський стверджує, що соціальна відповідальність і юридична відповідальність співвідносяться між собою як категорії роду та виду. Поняття, що відноситься до категорії “виду”, має властивості, ознаки понять, які знаходяться на більш високому рівні, але разом з тим мають і свої відмінні риси. А тому, якщо ми визначаємо добровільну і примусову форми реалізації відповідальності в загальносоціологічному понятті, то ці форми обов’язково, згідно з правилами логіки, повинні бути і у видових понять відповідальності. Адже згідно традиційної логіки ознаки, відмічені у певного роду явищ в загальному понятті, обов’язково є і у специфічних явищ цього класу, загальне існує в окремому і через окреме [181, с. 22].

Проте, не всі вчені притримуються такого бачення цієї про-

блеми. Зокрема, О. Е. Лейст вважає, що негативна і позитивна відповідальність у правовій сфері — це різні, самостійні явища, які суттєво відрізняються за змістом та цілями. Відмінність полягає у тому, що правопорушник притягується до відповідальності за суспільно шкідливе діяння, вчинене в минулому; а при позитивній відповідальності особа відповідає за досягнення суспільно корисних результатів на сьогодні та у майбутньому. Окрім того, притягнення до відповідальності правопорушника пов'язано з обмеженням його прав; позитивна ж відповідальність, навпаки, супроводжується наданням особі відповідних повноважень. Особа, до якої застосовується ретроспективна відповідальність, зазнає певних обмежень, застосовуються заходи примусу; позитивна ж відповідальність вимагає активної діяльності, спрямованої на досягнення певного результату [173, с. 237–238].

На користь таких поглядів вчені наводять і необхідність по-різному називати види відповідальності або і взагалі відмовитися від терміну позитивна (добровільна, перспективна) відповідальність, а використовувати термін “правовий борг” [54, с.46, 58].

Досить цікавим є обґрунтування А. С. Шабурова щодо вирішення цієї дискусії. Так, він вважає, що юридична відповідальність і відповідальність взагалі як соціальне явище співвідносяться не як загальне і особливе, а як частина і ціле. Кожна частина має відносну самостійність по відношенню як до цілого, так і до інших його частин. Міра відносної самостійності може досягати рівня “автономії”, “незалежності” функціонування. На думку вченого саме це і слід застосувати стосовно юридичної відповідальності. Тому, будучи органічною частиною іншого цілісного утворення — правової системи, юридична відповідальність отримує специфічні якості цього цілого, найважливіші з яких — державна примусовість, формальна визначеність, нормативність. Ці особливості і забезпечують юридичній відповідальності розвиток. Хоча і самостійність юридичної відповідальності як частини цілого є відотною. І у своєму розвитку вона відчуває вплив цілого, узгоджується із його особливостями. Однак вона не надає специфічні (юридичні) якості цілого і іншим його частинам. Тому позитивна відповідальність, навіть будучи тісно пов'язаною з юридичною, не отримує правових особливостей, якостей, не є юридичною [408, с. 96-97].

Підтримуючи в цілому вищенаведені твердження, пропонуємо дещо по іншому поглянути на структуру відповідальності. Так,

раніше ми визначили, що відповідальність, як соціальний феномен можна поділяти на дві відокремлені системи. Перша — це самовідповідальність, яка є відповідальністю за теперішнє і майбутнє (особиста, перспективна, позитивна відповідальність). Вона регулюється та коригується вихованням, педагогікою, але не юриспруденцією. А друга — це відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки. Вона є наслідком “за” вчинене, реакцією на діяння та регулюється як нормами права, так і нормами моралі.

Якщо ж вважати, що юридична відповідальність є різновидом другої системи відповідальності (зовнішньої, ретроспективної), то такий підхід не суперечить правилам логіки (на що, як правило, посилаються науковці) щодо того, що ознаки, відмічені у певного роду явищ в загальному понятті, обов’язково є і видових понять.

Отже, ми не заперечуємо проти того, що відповідальність як соціальне явище має дві форми (системи) — позитивна та негативна. Проте, юридична відповідальність, а тому і кримінально-процесуальна відповідальність, може бути лише негативною — як відповідальність “за” вчинене протиправне діяння [30, с. 155].

В цьому підрозділі ми приділили досить багато уваги аналізу концепції широкого розуміння юридичної відповідальності. Це є виправданим напрямком дослідження, адже, як відмічає М. В. Вітрук, позитивна відповідальність дає можливість глибше і повніше зрозуміти природу, зміст і призначення ретроспективної (негативної) юридичної відповідальності [74, с. 32].

Отже, відповідальність як соціальний феномен є складним та багатоаспектним явищем. При цьому юридична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, а кримінально-процесуальна відповідальність — підвидом юридичної відповідальності.

1.3. Сутність кримінально-процесуальної відповідальності

У попередньому підрозділі нашого дослідження ми дійшли висновку, що юридична, а тому і кримінально-процесуальна, відповідальність може бути лише негативною відповідальністю, тобто відповідальністю “за” вчинене діяння, наслідком вчинення протиправних дій. Така відповідальність є реакцією на вчинене правопорушення, морально-правовим осудом, засудженням державою правопорушника та полягає у специфічному, особливому впливі

держави на правопорушника за вчинену ним протиправну поведінку (справедливий відплаті) [74, с. 33].

На загальнотеоретичному рівні такої чи подібної позиції приримуються: С. С. Алексєєв, С. М. Братусь, В. М. Ковальов, О. Е. Лейст, М. С. Малєїн, О. М. Овчаренко, І. О. Ребане, І. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин, Р. О. Халфіна, А. С. Шабуров. У галузевих науках, зокрема і кримінальному процесі, подібну точку зору мають І. В. Бабій, П. С. Елькінд, В. М. Корнуков, І. М. Лукіна, Я. О. Мотовіловкер, А. В. Мурзановська, І. Л. Петрухін, О. С. Скачова, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, Н. А. Чечіна, Я. Н. Шевченко, А. В. Юдін тощо.

Слід зауважити, що під час дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності варто брати до уваги і думки вчених, які є прихильниками широкої концепції розуміння юридичної відповідальності. Адже негативна відповідальність в такому разі є одним із її аспектів.

Окрім цього, дослідження кримінально-процесуальної відповідальності через призму загальнотеоретичного розуміння юридичної відповідальності свідчать, що дискусії, які точаться щодо тлумачення сутності юридичної відповідальності на рівні теорії права, наклали відбиток і на тлумачення сутності кримінально-процесуальної відповідальності.

Отже, в підрозділі 1.2 ми відмітили, що для відокремлення та позначення відповідальності “за” вчинене діяння науковцями використовуються різні терміни, зокрема: негативна, ретроспективна, пасивна, охоронна, примусова форма (аспект, сторона, вид) юридичної відповідальності [307, с. 642; 90, с. 139]. Разом з цим, думки вчених різняться і щодо характеристики сутності цієї відповідальності.

Є пропозиції розглядати її як:

– покарання – М. С. Малєїн, В. М. Корнуков, І. Л. Петрухін, А. Я. Дубинський [194, с. 30; 196, с. 19; 246, с. 61; 145, с. 10-11; 96, с. 157];

– реалізацію санкції – О. Е. Лейст, О. В. Іваненко, О. С. Іоффе, О. Г. Осадча, А. М. Падалка, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, І. В. Бабій, Л. В. Гаврилюк, І. Ю. Локтіонов, З. Ф. Ковріга, А. А. Філющенко, Б. Г. Розовський [173, с. 102-103; 113, с. 7-8; 112, с. 95; 237, с. 139; 243, с. 78, 359, с. 97, 358, с. 59; 76, с. 5; 183, с. 128; 133, с. 36; 380, с. 108; 293, с. 36].

– застосування заходів державного примусу, форма державного примусу – І. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин [301, с. 11], І. Б. Аземша, Д. Л. Василенко, А. А. Благодир, С. Г. Ольков, І. М. Лукіна, В. О. Меліхов, О. С. Скачова, Ю. В. Байдін [1, с. 55; 60, с. 6; 49, с. 33; 233, с. 156-157; 188, с. 4; 205, с. 7; 309, с. 81; 13, с. 217];

– обов'язок, зокрема: додатковий юридичний обов'язок, обов'язок зазнавати позбавлень чи дати звіт, підзвітність – О. Ф. Скакун, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, П. М. Рабінович, М. В. Вітрук, В. В. Рожнова, П. С. Елькінд, Я. О. Мотовіловкер, Г. М. Ветрова [307, с. 642; 340, с. 244; 282, с. 190; 74, с. 35; 289, с. 28; 416, с. 96; 215, с. 60; 69, с. 57];

– правовідносини – А. О. Осауленко, В. Г. Капустянський, А. В. Мурзановська, Г. Ж. Сулейменова, В. С. Вепрев [238, с. 6; 122, с. 103; 217, с. 342-343; 334, с. 13; 66, с. 33, 42];

– негативну реакцію на правопорушення, негативні (несприятливі) наслідки – М. С. Строгович, А. С. Барабаш [329, с. 74-75; 14, с. 91-93].

– осуд, оцінку, засудження – Н. А. Громов, С. А. Полунін, В. М. Ковальов [91, с. 47; 128, с. 138-139].

Аналіз думок вказаних науковців свідчить, що найбільшого визнання отримали твердження про те, що юридична чи кримінально-процесуальна відповідальність полягає у: реалізації санкції, застосуванні заходів державного примусу чи у обов'язку зазнавати певних позбавлень. Втім, і інші твердження про те, що юридична чи кримінально-процесуальна відповідальність є покаранням, осудом, правовідносинами чи негативною реакцією на правопорушення, також заслуговують на увагу.

Так, окрема група вчених вважає, що юридична відповідальність – це покарання. Зокрема, М. С. Малєїн стверджує, що сутністю відповідальності, її невід'ємною ознакою є покарання правопорушника [196, с. 36; 194, с. 30].

В українській мові покарати означає накласти кару за який-небудь злочин, якусь провину; стратити, знищити, убити. Під покаранням розуміють засіб впливу на того, хто вчинив який-небудь злочин, мав якусь провину [315, с. 16] А “кара” – це відплата за що-небудь, катування, страта (застарілим є вживання терміну “кара на горло”) [316, с. 99].

В юриспруденції під покаранням, як правило, розуміють покладання на особу позбавлень (обтяжень) особистого, організаційного

чи майнового характеру. Такі обтяження мають бути справедливим покаранням, відплатою за вчинене діяння, а тому його вид та міра має бути закріплена у нормах права. Це відповідає принципу — немає злочину без закону, немає кари без закону (лат: *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*).

В теорії кримінального процесу прихильниками ототожнення кримінально-процесуальної відповідальності та покарання можна вважати В. М. Корнукова, І. Л. Петрухіна, А. Я. Дубинського, Е. Є. Томіна.

Так, А. Я. Дубинський стверджує, що кримінально-процесуальна відповідальність, як вид юридичної відповідальності, — це передбачене санкцією кримінально-процесуальної норми покарання особи, яка винувата у порушенні приписів кримінального процесуального закону [96, с.157].

На думку В. М. Корнукова кримінально-процесуальна відповідальність полягає у покаранні особи, яка здійснила протиправні дії чи бездіяльність з метою виховання та перевиховання винного, недопущення подібних порушень у майбутньому. Характерною рисою кримінально-процесуальної відповідальності, на думку вченого, є наявність саме елементу кари, хоча основною метою при цьому є виховання поваги до кримінального процесуального закону, стимулювання належного виконання учасниками кримінального судочинства вимог закону та покладених на них обов'язків [145, с. 10].

І. Л. Петрухін також переконаний у тому, що кримінально-процесуальна відповідальність має супроводжуватися застосуванням штрафних заходів [246, с. 61]. Е. Є. Томін також вважає, що характерною ознакою юридичної відповідальності слід визначати застосування штрафних санкцій [345; 344, с. 22]. А В. В. Рожнова, яка кримінально-процесуальну відповідальність відрізняє від санкцій та заходів процесуального примусу, стверджує, що метою відповідальності є покарання і перевиховання осіб, які вчинили порушення кримінального процесуального закону [289, с. 28, 42].

Втім, останнім часом все більшого визнання отримують твердження про те, що кримінально-процесуальну відповідальність не варто зводити лише до покарання, так як вона є ширшою ніж покарання.

Зокрема, Л. Д. Удалова та І. В. Бабій обґрунтовують відмінність юридичної відповідальності та покарання тим, що сьогодні ці по-

няття розділяє навіть кримінальний закон (розділи 9, 12 КК України). Це при тому, що покарання, як захід впливу на особу, що вчинила злочин, є головним елементом кримінальної відповідальності, але не єдиним. Вчені відмічають, що відповідальність передбачає також і засудження протиправного діяння шляхом публічного оголошення вироку. Окрім цього, вирок має преюдиційне значення в питанні відшкодування моральної, матеріальної шкоди, адміністративної відповідальності [358, с. 52].

Подібні аргументи наводить і М. В. Вітрук, стверджуючи, що якщо під юридичною відповідальністю розуміти передбачений законом захід державно-примусового впливу у вигляді покарання (кари) за вчинене правопорушення, то покарання є фактичним зазнанням цього заходу впливу. Хоча в більшості випадків юридична відповідальність і полягає у зазнанні правопорушником обмежень особистого, організаційного чи майнового характеру. В той же час, у окремих випадках юридична відповідальність може об'єктивно виникнути, проте не буде реалізована чи то на підставі визначених у законі випадків звільнення від відповідальності (особа вчинила правопорушення, проте не несе покарання), чи то в силу правозастосовних помилок (при притягненні до відповідальності особи, яка не вчинила правопорушення, вона буде покараною, не будучи юридично відповідальною) [74, с. 34-35]. Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський також звертають увагу на те, що юридична відповідальність можлива і без призначення покарання та може зводитися лише до владного осуду правопорушника [390, с. 175].

Ми погоджуємося із такими твердженнями та вважаємо, що відповідальність та покарання не доцільно ототожнювати. При цьому, процесуальна відповідальність зорієнтована не стільки на покарання, скільки на усунення допущених порушень та відновлення законності [132, с. 51]. Тобто, метою застосування кримінально-процесуальної відповідальності є не лише покарання особи за невиконання процесуальних обов'язків, а й забезпечення дієвості кримінального провадження та можливості досягнення завдань кримінального судочинства.

Характеристика юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності як покарання тісно переплітається із характеристикою її сутності як застосування санкцій, зокрема, штрафних санкцій [113, с. 7-8]. Адже штрафні (каральні) санкції за своєю суттю і є покаранням за вчинення протиправного діяння.

Тобто, характеризуючи юридичну відповідальність, вчені досить часто пов'язують її з реалізацією санкції правової норми. Представниками такого підходу на загальнотеоретичному рівні є О. Е. Лейст, О. В. Іваненко, О. С. Іоффе, а в процесуальних галузях права — З. Ф. Ковріга, О. Г. Осадча, А. М. Падалка, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, І. В. Бабій та Л. В. Гаврилюк.

Прихильники цієї точки зору відштовхуються від того, що юридична (кримінально-процесуальна) відповідальність полягає у застосуванні відповідної санкції правової норми за вчинене правопорушення. Тобто, юридична відповідальність визначається санкцією норми права та полягає у її реалізації. А тому, ці дві категорії, як правило, розглядають у нерозривному взаємозв'язку.

Втім, хоча “санкція” та “відповідальність” і є близькими поняттями, ототожнювати їх не варто. Це обумовлено тим, що термін “санкція” є багатозначним. Під санкцією розуміють як заходи впливу, покарання за порушення закону [313, с. 54], так і частину “правової норми, що містить вказівки стосовно юридичних наслідків порушення правила, зафіксованого в диспозиції, або умов, визначених у гіпотезі” [340, с. 182].

Окрім цього, реалізація не будь-якої санкції правової норми обумовлює настання юридичної відповідальності. Як зауважує А. О. Осауленко, санкції мають передбачати і заходи заохочення в рамках суспільних відносин, які упорядковуються диспозиціями [239, с. 130]. А тому, в теорії права виділяють як каральні чи відновлювальні, так і заохочувальні чи стимулюючі санкції. Тобто, санкцією визначається не лише наслідок невиконання вимог правових норм, а і реакція на дотримання норм права у формі певного заохочення.

Разом з цим, і ті санкції, які застосовуються в разі невиконання правової норми, є неоднорідними. Вони можуть бути як штрафні чи каральні, так і відновлювальні чи правозаперечувальні. О. С. Іоффе з цього приводу наголошує, що відповідальність — це не просто санкція за правопорушення, а санкція, яка тягне за собою певні позбавлення. Така санкція виражається в примусових заходах щодо дотримання норм права і застосовується органами держави до тих, ким ці норми порушуються [112, с. 95].

Зустрічаються і інші аргументи щодо недоцільності ототожнення санкції та юридичної відповідальності. Зокрема, О. Е. Лейст стверджує, що поняття “відповідальність” за своїм обсягом ширше

ніж поняття “застосування санкцій”, адже включає такі проблеми, як кваліфікація правопорушення, гарантії досягнення істини у справі, застосування запобіжних заходів, права особи, яка обвинувачується у вчиненні правопорушення, підстави звільнення від відповідальності та безпосередня реалізація санкцій [173, с. 102-103].

А на думку Р. Л. Хачатурова та Д. А. Липинського з точки зору логічної структури норми права заходи відповідальності виражаються (закріплюються) у санкціях, проте вони не можуть ототожнюватися з самою відповідальністю [390, с. 176]. Реалізація санкції порушеної норми і юридична відповідальність співвідносяться між собою як частина і ціле, де реалізація санкції — один із проявів юридичної відповідальності [390, с. 192].

У теорії кримінального процесу характеристика кримінально-процесуальної відповідальності як застосування санкції також є досить актуальною. Саме наявність санкції як структурного елементу кримінально-процесуальної норми вперше привернула увагу вчених до цієї проблеми. Зокрема, П. С. Елькінд та Н. А. Чечіна відмічають, що поза відповідного виду відповідальності більшість санкцій, які є елементом кримінальної процесуальної норми, втратили б свою реальність та перетворилися б у категорію чисто формального характеру [401, с. 34, 35].

Аналіз праць вчених-процесуалістів з цієї проблематики дозволяє стверджувати, що більшість науковців, які досліджували питання кримінально-процесуальної відповідальності, трактували її саме через термін “санкція” (застосування, реалізація, вживання санкції).

Зокрема, З. Ф. Ковріга відмічає, що процесуальна відповідальність полягає в застосуванні та реалізації санкції правових норм [133, с. 36]. Л. Д. Удалова та О. Ю. Хабло також стверджують, що “кримінально-процесуальна відповідальність — відповідальність суб’єктів кримінально-процесуальних відносин, яка проявляється в застосуванні кримінально-процесуальних санкцій за свідоме порушення вимог кримінально-процесуального законодавства та спирається на державний примус” [359, с. 97].

На думку А. М. Падалки кримінально-процесуальна відповідальність реалізується в межах кримінальних процесуальних правовідносин через застосування санкцій, передбачених нормами кримінального процесуального права [243, с. 78].

Досліджуючи кримінально-процесуальну відповідальність окре-

мих суб'єктів кримінального провадження, вчені також тлумачать її суть через призму санкцій. Так, Л. В. Гаврилюк та І. Ю. Локтіонов кримінально-процесуальну відповідальність слідчого характеризують як застосування “до слідчого санкцій, передбачених нормами кримінально-процесуального права, внаслідок вчинення слідчим кримінально-процесуального правопорушення, або прийняття незаконного рішення по кримінальній справі, що забезпечується у примусовому порядку державою в особі її посадових осіб, з метою відновлення порушених прав суб'єктів кримінально-процесуального права, що тягне настання негативних наслідків для слідчого” [76, с. 5; 183, с. 128].

Слід зауважити, що якщо під час становлення теорії кримінально-процесуальної відповідальності вчені дискутували з приводу того, чи є у кримінальному процесі власні санкції чи ні, то на сучасному етапі розвитку процесуальної науки існування кримінальних процесуальних санкцій вчені визнають беззаперечним фактом [240, с. 32].

Окрім цього, дискусії вчених-процесуалістів щодо категорій “санкція” та “процесуальна відповідальність” вже вийшли на якісно новий рівень і стосуються їх співвідношення, взаємозв'язку та обсягу. Зокрема, немає єдності в поглядах науковців щодо того, які саме види санкцій обумовлюють настання кримінально-процесуальної відповідальності.

Адже при порушенні вимог кримінального процесуального закону також можуть застосовуватися різні види санкцій, а саме: штрафні (каральні), відновлювальні та санкції нікчемності [68, с. 7; 326, с. 43-44]. При цьому, одні науковці вважають, що кримінально-процесуальна відповідальність обумовлена реалізацією штрафної (каральної) санкції, яка має передбачати додаткові обтяження – покладання на порушника додаткового обов'язку чи позбавлення відповідних процесуальних прав [416, с. 96; 98, с. 64]. Зокрема, на думку І. Л. Петрухіна, виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів – це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [246, с. 61].

Інше бачення цього питання має З. Ф. Ковріга, яка стверджує, що кримінально-процесуальною відповідальністю слід вважати також і реалізацію відновлювальної санкції [132, с. 26, 54-55]. Втім, процесуальні заходи, які регламентовані відновлювальними санкціями, не завжди спричиняють додаткові обтяження для особи. А

тому у багатьох науковців виникають сумніви щодо того, чи слід вважати відповідальністю, зокрема, зміну необґрунтованого процесуального акту у тих випадках, коли, ні вина не встановлена, ні додаткові (штрафні) обтяження не застосовуються.

Не заперечуючи в цілому проти вищенаведених тверджень, зауважимо, що характеристика кримінально-процесуальної відповідальності за допомогою категорії “санкція” потребує окремої уваги. Враховуючи те, що ця проблема є досить об’ємною та дискусійною, то на її дослідженні ми більш детально зупинимося в підрозділі 2.1 нашої роботи.

Отже, беззаперечним є той факт, що кримінально-процесуальна відповідальність тісно пов’язана із санкцією кримінальної процесуальної норми. Втім, отожднювати ці поняття не варто. Адже реалізація не будь-якої санкції зумовлює настання кримінально-процесуальної відповідальності, а кримінально-процесуальна відповідальність не вичерпується лише реалізацією санкції процесуальної норми.

Досить часто юридичну відповідальність характеризують як застосування заходу державного примусу (форму державного примусу), а кримінально-процесуальну, відповідно, — як застосування заходів кримінального процесуального примусу.

Така характеристика відповідальності тісно пов’язана із вищенаведеною, яка передбачає, що юридична відповідальність полягає у реалізації санкції правової норми. Адже санкцією правової норми визнаються несприятливі для особи наслідки протиправного діяння, а застосування певного заходу відповідальності полягає у реалізації цієї санкції, що досить часто неможливо здійснити без застосування заходів державного (процесуального) примусу.

Прихильниками характеристики відповідальності як реалізації заходу державного примусу на загальнотеоретичному рівні є І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшин, І. Б. Аземша, Ю. В. Байдін [301, с. 11; 1, с. 55; 13, с. 217]. В процесуальних галузях права — це Д. Л. Василенко, А. А. Благодир, С. Г. Ольков, І. М. Лукіна [50, с. 6; 49, с. 33; 233, 156-157; 188, с. 4].

Зокрема, І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшин дійшли висновку, що зміст ретроспективної відповідальності свідчить, що в кінцевому підсумку вона полягає, з одного боку, у примусі порушника певним соціальним утворенням (суспільством, державою) до дотримання відповідних соціальних норм, які відповідають їх

інтересам, а, з іншого боку, — у підпорядкуванні порушника цьому примусу, зазнання його [301, с. 11]. Вчені також зауважують, що, так як відповідальність є реакцією на вчинене протиправне діяння, то юридична відповідальність має державно-примусовий характер, який виражається, насамперед, у тому, що у разі вчинення правопорушення відповідальність покладається незалежно від волі і бажання правопорушника та має стосовно нього зовнішній характер [301, с. 44].

В процесуальних галузях права такий підхід також є актуальним. Зокрема, І. М. Лукіна стверджує, що “цивільна процесуальна відповідальність — це встановлені нормами цивільного процесуального права заходи процесуального примусу, що застосовуються судом у встановленому законом порядку до учасників цивільного процесу (осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників процесу) за скоєння цивільного процесуального правопорушення у вигляді позбавлення порушника суб’єктивного цивільного процесуального права чи покладання на нього нових або додаткових обов’язків” [188, с. 13].

А В. О. Меліхов робить наголос на особливостях таких примусових заходів та стверджує, що процесуальна відповідальність — це особлива форма державного примусу, яка полягає у реалізації законодавчо закріплених санкцій правових норм до суб’єктів процесуальних відносин у разі невиконання або неналежного виконання ними своїх процесуальних обов’язків, повноважень чи у разі зловживання процесуальними правами. [205, с. 7]. При цьому, на думку вченого, особливістю процесуальної відповідальності є наявність таких складових: нормативні правила, які регулюють порядок реалізації заходів процесуального примусу в цілому та відповідальності зокрема; визначена система заходів процесуальної відповідальності; суб’єкти, уповноважені реалізовувати заходи процесуальної відповідальності; самостійний механізм реалізації процесуальної відповідальності; можливість застосування заходів процесуального впливу на учасників процесуальної діяльності [205, с. 10-11].

Отже, суть підходу, який аналізується, полягає в тому, що процесуальна відповідальність є засобом забезпечення дотримання вимог кримінального процесуального закону та полягає у застосуванні примусових заходів, визначених санкцією, з метою забезпечення виконання особою покладених на неї процесуальних обов’язків

(повноважень) чи належної реалізації процесуальних прав.

Характеристика суті юридичної (кримінально-процесуальної) відповідальності за допомогою категорії примусу заслуговує на увагу. Але слід враховувати і те, що так само як і санкції, так і заходи примусового характеру є різними, і не всі із них є заходами юридичної відповідальності.

Так, М. В. Вітрук зауважує, що нерідко різні за правовою природою форми державного примусу можуть бути однаковими за назвою (арешт, конфіскація, відсторонення від посади і т. д.) [74, с.39].

Окрім цього, як на загальнотеоретичному рівні, так і в галузевих науках загальноприйнятим є виокремлення різних видів примусових заходів, а саме: заходи попереджувального впливу (превенції); запобіжні заходи; заходи захисту (відновлювальні заходи); заходи юридичної відповідальності як покарання [169, с. 418–420]. Ї підставами застосування вказаних примусових заходів є не лише протиправна поведінка. А тому вчені досить часто заходи відповідальності виокремлюють із заходів примусу. Так, П. М. Рабінювич виділяє заходи відповідальності та інші заходи державного примусу (попереджувальні, превентивні, правореалізаційні, прискікальні, відновлювальні, компенсаційні) [282, с. 190–191].

Разом з цим, якщо вчені одностайні в тому, що попереджувальні, превентивні чи запобіжні заходи не є заходами юридичної відповідальності, то з приводу того, чи є відновлювальні заходи заходами юридичної відповідальності, чи ні, серед вчених-теоретиків ведеться дискусія. Адже з одного боку — заходи захисту (відновлювальні заходи) також є реакцією держави на вчинене правопорушення, яке має мінімальну ступінь суспільної небезпеки [169, с. 419], але, з іншого боку, — вони не містять додаткових, нових обтяжень для особи, яка вчинила таке правопорушення.

А тому, намагаючись вирішити цю проблему, вчені розробляють різні правові конструкції. Зокрема, на думку О. Ф. Скакун до заходів примусу, які застосовуються через інститут юридичної відповідальності (пов'язані із вчинення правопорушення), слід відносити заходи юридичної відповідальності та заходи юридичного захисту (процесуальне забезпечення) [307, с. 638].

У кримінальному процесі аналогічна дискусія є актуальною. Адже заходами примусового характеру є як запобіжні заходи, затримання, привід, так і накладення грошового стягнення, відшко-

дування процесуальних витрат чи видалення з зали судового засідання.

Втім, не всі ці заходи процесуального примусу застосовуються як реакція на вчинення кримінального процесуального правопорушення, і не всі характеризуються додатковими (штрафними) обтяженнями для особи. А тому серед вчених-процесуалістів ведуться дискусії щодо визначення обсягу заходів примусового характеру, які є заходами кримінально-процесуальної відповідальності, а які до них не відносяться.

Зокрема, І. Л. Петрухін пропонує звузити коло заходів примусу, які пов'язані з кримінально-процесуальною відповідальністю [247, с. 84] та вважає, що виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів — це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [246, с. 61].

Протилежну думку мають І. С. Самошенко та М. Х. Фарукшин, які вважають, що сам факт виконання обов'язку під примусом всупереч волі є, без сумнівів, позбавленням для порушника, несприятливим для нього наслідком його протиправної поведінки [301, с. 59], а тому є юридичною відповідальністю.

Вищенаведене свідчить, що не варто ототожнювати кримінально-процесуальну відповідальність та заходи процесуального примусу. Заходи процесуального примусу є різними і не всі із них є заходами кримінально-процесуальної відповідальності, адже застосовуються не лише в разі порушення вимог кримінального процесуального закону.

З'ясування різниці між заходами кримінально-процесуальної відповідальності та іншими заходами примусового характеру для нашого дослідження має важливе методологічне значення, так як визначає обсяг заходів примусу, які відносяться до заходів кримінально-процесуальної відповідальності та мають бути досліджені в межах нашої роботи. Враховуючи те, що це питання є досить дискусійним, то ми йому присвятимо окрему увагу в підрозділ 2.1 нашої роботи.

Досить часто сутність юридичної відповідальності розкривається як “обов'язок”, зокрема — додатковий юридичний обов'язок, обов'язок зазнавати позбавлень чи дати звіт.

Прихильниками такої точки зору на загальнотеоретичному рівні є О. Ф. Скакун, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, П. М. Рабінович, М. В. Вітрук, [307, с. 642; 340, с. 244; 282, с.190; 74, с. 35].

В процесуальних галузях права — В. В. Рожнова, П. С. Елькінд, Я. О. Мотовіловкер [289, с. 28; 416, с. 96; 215, с. 60].

Так, О. Ф. Скакун вважає, що юридична відповідальність — це “передбачені законом вид і міра обов’язку правопорушника зазнавати примусового державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного і майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення” [307, с. 642]. А на думку А. М. Колодія та В. В. Копейчикова негативна “юридична відповідальність полягає в закріпленому у законі обов’язку правопорушника перетерпіти з боку держави певні негативні наслідки (санкції) за скоєне ним правопорушення” [340, с. 244].

Вказані твердження знайшли своє відображення і в теорії кримінального процесу. Так, Я. О. Мотовіловкер вважає, що процесуальна відповідальність — це обов’язок суб’єкта кримінального процесу перетерпіти передбачені кримінальною процесуальною нормою несприятливі наслідки за допущене правопорушення під час здійснення провадження [214, 28; 215, с. 60].

П. С. Елькінд та В. В. Рожнова, при характеристиці кримінально-процесуальної відповідальності як обов’язку, звертають увагу на необхідність його реалізації. Зокрема, В. В. Рожнова стверджує, що “ретроспективна кримінально-процесуальна відповідальність — це обов’язок особи зазнати додаткові, передбачені законом за вчинення порушення його приписів обмеження, а також фактичний процес їх реалізації у встановленому законом порядку” [289, с. 28]. П. С. Елькінд зауважує, що відповідальність — це реальне покладання на правопорушника додаткового кримінального процесуального обов’язку, позбавлення його тих чи інших процесуальних прав або ж і покладення додаткового обов’язку, і позбавлення відповідних процесуальних прав [416, с. 96].

Таким чином, можна стверджувати, що обов’язок є важливим елементом характеристики кримінально-процесуальної відповідальності, а тому потребує окремого аналізу.

Так, в словнику української мови вказано, що обов’язок — це те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління; певний обсяг роботи, сукупність справ, межі відповідальності, що визначаються відповідним званням, посадою, родинним станом тощо [317, с. 548]. Втім, таке загальне тлума-

чення обов'язку не дозволяє охарактеризувати аспекти юридичної відповідальності чи зробити висновок про взаємозв'язок обов'язку та відповідальності.

Вищенаведене тлумачення характеризує обов'язок як певну вимогу — те, чого треба беззастережно дотримуватися чи безвідмовно виконувати. Але слід зауважити, що обов'язок є вимогою “в статичності” (визначає заходи примусу, яких особа має зазнати в результаті вчинення правопорушення), а відповідальність передбачає виконання цього обов'язку “в динаміці” — процес примусового здійснення обов'язку шляхом реалізації санкції правової норми. Тому слід погодитися з твердженням І. С. Самошенка та М. Х. Фарушина, які вважають, що, зупиняючись на тлумаченні відповідальності як обов'язку, доведеться визнати, що відповідальність існує і тоді, коли порушника не встановлено [301, с. 62].

А тому, слід погодитися з твердженнями вчених (П. С. Елькінд, В. В. Рожнова) про те, що для кримінального процесуального обов'язку, який обумовлює настання кримінально-процесуальної відповідальності, характерною ознакою є його виконання, реалізація.

Разом з цим, характеристика юридичної відповідальності як примусового виконання обов'язку також не дозволяє розкрити суть цього правового явища. Так, М. В. Вітрук акцентує увагу на тому, що юридична відповідальність — це різновид обов'язку, який має ряд суттєвих відмінностей від інших видів юридичних обов'язків [74, с. 35]. Це твердження є особливо актуальним для кримінального процесу, де кримінальні процесуальні обов'язки, як правило, визначають вид і міру необхідної поведінки учасників кримінального провадження, і лише окремі з них регламентують наслідки вчинення кримінального процесуального правопорушення.

Як вірно далі відмічає М. В. Вітрук, особливість обов'язку, який є юридичною відповідальністю, полягає в тому, що:

- по-перше, юридична відповідальність є новим, додатковим обов'язком правопорушника, на якого вона покладається;
- по-друге, юридична відповідальність виконує роль гаранта юридичного обов'язку, що існував до правопорушення, оскільки при його невиконанні може наступити юридична відповідальність;
- по-третє, юридична відповідальність як новий, додатковий обов'язок з відшкодування (компенсації) спричиненого збитку (шкоди) та понесення справедливої відплати як кари за правопо-

рушення здійснюється у примусовому порядку при невиконанні первинного юридичного обов'язку [74, с. 35].

З вищевказаного можна зробити висновок, що обов'язок, який лежить в основі кримінально-процесуальної відповідальності, також може бути різним — стосуватися як відшкодування шкоди, відновлення порушених прав, так і полягати у зазнанні покарання.

А тому в правовій науці ведуться дискусії з приводу того, чи обов'язковим для характеристики юридичної відповідальності є покладання на особу нового, додаткового юридичного обов'язку щодо зазнання покарання (визначеного штрафними санкціями); чи, можливо, для характеристики юридичної відповідальності достатнім є покладання на особу обов'язку щодо відновлення порушених прав (визначеного відновлювальними санкціями) без накладення штрафних санкцій.

Адже, у разі вчинення кримінального процесуального правопорушення на особу може покладатися як обов'язок щодо відновлення правовідносин шляхом відшкодування спричиненої шкоди, примусового виконання раніше не виконаного обов'язку чи позбавлення права, яким особа зловживає, так і обов'язок щодо понесення покарання — сплати грошового стягнення. Розв'язання цієї дискусії має важливе теоретичне значення, адже визначає межі (обсяг) юридичної (кримінально-процесуальної) відповідальності.

Аналіз думок вчених свідчить, що в теорії права з цього приводу склалося два підходи:

— перший — передбачає, що під юридичною відповідальністю слід розуміти лише новий, додатковий юридичний обов'язок щодо зазнання покарання як відплати за вчинене правопорушення. Реалізація цього обов'язку означає для правопорушника втрату, обтяження, покарання, тобто зазнання ним несприятливих наслідків у вигляді обмежень особистого, майнового чи іншого характеру [74, с. 34]. У зв'язку з цим І. Л. Петрухін стверджує, що виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів — це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [246, с. 61];

— відповідно до другого підходу обов'язок, який лежить в основі юридичної відповідальності, може бути двох видів: окрім вищевказаного варіанту (коли на особу покладається обов'язок щодо зазнання покарання), до юридичної відповідальності також відносять і покладення на особу обов'язку щодо відновлення правовід-

носин шляхом відшкодування спричиненої шкоди чи примусового виконання раніше не виконаного обов'язку. Вчені пояснюють це тим, що правопорушення, як правило, пов'язані із заподіянням особистої, майнової чи моральної шкоди. А тому, після його вчинення, насамперед, виникає обов'язок по відшкодуванню або компенсації завданої шкоди [74, с. 33], відновленню порушених прав. І такий обов'язок також варто розглядати як вид юридичної відповідальності. Зокрема, на думку С. М. Братуся, юридична відповідальність — це той же обов'язок, але який виконується примусово, якщо особа, на яку цей обов'язок покладено, не виконає його добровільно. Виконання обов'язку на основі державного чи прирівняного до нього примусу і є юридичною відповідальністю [54, с. 4, 85].

Вважаємо, що під час дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності слід притримуватися другого підходу, який передбачає, що обов'язок, який лежить в основі юридичної відповідальності, може стосуватися як зазнання покарання, так і відновлення порушених прав.

Такий підхід обґрунтовується наступними твердженнями:

— по-перше, слід взяти до уваги і те, що функціями юридичної відповідальності є як каральна (штрафна), так і як відновлювальна (або компенсаційна) [307, с. 646]. Тобто, цілями відповідальності є не лише покарати особу, а й відновити порушені правовідносини. В кримінальному процесі це твердження є особливо актуальним. Адже для кримінального провадження основним завданням є не стільки покарати особу, яка не виконала процесуальні обов'язки чи неналежним чином здійснила свої процесуальні права, а досягнення завдань кримінального провадження, в тому числі, і шляхом відновлення прав його учасників;

— по-друге, вчені справедливо відмічають, що під юридичною відповідальністю слід розуміти лише новий, додатковий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника. Але ж і відновлення порушених прав шляхом відшкодування завданої шкоди полягає у покладанні на особу нового обов'язку, якого раніше не існувало. Адже до вчинення правопорушення особа не зобов'язана була відшкодовувати шкоду, так як її не було завдано. Такий обов'язок з'являється як наслідок вчинення протиправних дій і за своєю суттю не є покаранням, а спрямований на відновлення порушених прав;

— по-третє, характеристика юридичної (кримінально-процесуальної) відповідальності лише як покладання на особу обов'язку зазнання штрафних (каральних) санкцій дозволяє його ототожнювати з вищерозглянутою теорією, відповідно до якої відповідальність є покаранням. Але раніше нами була доведена хибність тако-го ототожнення;

— по-четверте, як у обов'язку з відшкодування шкоди, так і в обов'язку щодо понесення покарання спільним є те, що вони реалізуються у примусовому порядку в разі невиконання первинного юридичного обов'язку.

Отже, кримінально-процесуальна відповідальність характеризується як обов'язком, який полягає у зазнанні покарання за вчинене діяння, так і обов'язком, який полягає у відшкодуванні спричиненої шкоди чи відновленні порушених прав. Тобто, заходами кримінальної процесуальної відповідальності є як грошове стягнення (статті 139, 179, 180 КПК України), так і відшкодуванням витрат, зокрема, пов'язаних з оголошенням перерви в судовому засіданні (ст. 72 КПК України). Так, прикладом обов'язку відновлення порушених прав можна назвати визнання доказів недопустимими. Зокрема, відповідно до рішення Верховного Суду України від 16 березня 2017 року “Невідкриття матеріалів сторонами одна одній в порядку ст. 290 КПК після закінчення досудового розслідування, а також додаткових матеріалів, отриманих до або під час судового розгляду, є підставою для визнання судом відомостей, що містяться в них, недопустимими як докази” [258]. Тобто, сторони, які не виконали обов'язку щодо відкриття матеріалів в порядку, визначеному в ст. 290 КПК України, позбавляються права використовувати такі матеріали в суді як докази на підтвердження своєї позиції.

Разом з цим слід зауважити, що ототожнювати кримінальний процесуальний обов'язок та настання кримінально-процесуальної відповідальності не варто. Адже не будь-який обов'язок, який характеризує процесуальний статус суб'єкта кримінального провадження, лежить в основі застосування кримінально-процесуальної відповідальності. А обов'язок, який лежить в основі реалізації кримінально-процесуальної відповідальності, має передбачати нові, додаткові обмеження щодо особи, яка вчинила кримінальне процесуальне правопорушення. Окрім цього, обов'язок — це вимога “в статичі”, а відповідальність передбачає виконання цього

обов'язку “в динаміці”.

У зв'язку з цим, характеристика кримінально-процесуальної відповідальності лише як покладання на особу певного процесуального обов'язку не розкриває суті цього правового феномену.

Під час тлумачення юридичної відповідальності використовується і такі формулювання: “обов'язок дати звіт”, “підзвітність”. На думку представників такої теорії відповідальність — це невідворотність надавати звіт за свою поведінку [113, с. 4, 8], або врегульований нормами права обов'язок особи дати звіт за свої діяння, які порушують норми права.

В кримінальному процесі подібне бачення сутності кримінально-процесуальної відповідальності має Г. М. Ветрова. На її думку, кримінально-процесуальну відповідальність слід характеризувати як підзвітність учасників процесу державі в особі державних органів та посадових осіб, які наділені відповідними контрольними повноваженнями у виконанні покладених на них процесуальних обов'язків [69, с. 57, 49,].

Вважаємо, що тлумачення кримінально-процесуальної відповідальності як “обов'язок дати звіт” не дозволяє зробити висновок щодо того, в чому полягає такий звіт, адже це не виключає і можливості надати письмовий інформаційний звіт, що навряд чи слід відносити до юридичної відповідальності. Окрім цього, відповідно до засади кримінального провадження щодо свободи від самовикриття, яка є конституційним принципом, особа звільняється від обов'язку “звітувати” про вчинене нею правопорушення.

Очевидно, що тлумачення кримінально-процесуальної відповідальності як “обов'язок дати звіт” стосується більше характеристики цього правового явища з позиції широкого підходу — як обов'язок особи дати собі звіт за свою поведінку. Але ми раніше дійшли висновку, що юридична чи кримінально-процесуальна відповідальність може бути лише негативною.

В окремих наукових джерелах зустрічається і такий термін як “статутна (суб'єктивна) юридична відповідальність”. Прихильники цього підходу розкривають зміст відповідальності стверджуючи, що “суб'єктивна відповідальність є обов'язок правопорушника перетерпіти несприятливі наслідки вчиненого протиправного і винного діяння [167, с. 10, 12]. Тобто, як вірно з цього приводу зауважують Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинський, за оригінальною назвою “суб'єктивна відповідальність” ховається уявлення про юридичну

відповідальність як про обов'язок [390, с. 188].

У багатьох працях юридична (кримінально-процесуальна) відповідальність трактується також як правовідносини чи охоронні правовідносини. Прихильниками такої точки зору на загальнотеоретичному рівні є А. О. Осауленко, у галузі кримінального процесу – А. В. Мурзановська, Г. Ж. Сулейменова, В. Г. Капустянський, В. С. Вепрев [238, с. 6; 217, с. 342-343; 334, с. 13; 122, с. 103; 66, с. 33, 42];

Зокрема, на думку А. О. Осауленка ретроспективна юридична відповідальність – це взяті в динаміці правові відносини між правопорушником (чи особою, яка обвинувачується у вчиненні правопорушення) і державними органами [238, с. 6]. При цьому, “виникнення, розвиток, здійснення, припинення юридичної відповідальності тотожні динаміці правових відносин, які виникають, розвиваються, припиняються тільки й виключно на підставі приписів правових норм як нормативної основи юридичної відповідальності” [238, с. 6-7]. Тобто, на думку вченого, юридична відповідальність – це правовідносини, які обумовлені вчиненням особою певного правопорушення та виникають і розвиваються з приводу притягнення особи до відповідальності.

В юридичній літературі такі правовідносини ще отримали назву “охоронні правовідносини”, “правовідносини відповідальності” чи “каральні правовідносини” [56, с. 12].

В кримінальній процесуальній науці характеристика кримінально-процесуальної відповідальності через призму правовідносин також є актуальною. Так, В. Г. Капустянський вважає, що кримінально-процесуальна відповідальність виражається у кримінальних процесуальних відносинах, які виникли між особою, що порушила вимоги закону, та компетентним органом [122, с. 103].

Інші вчені акцентують увагу на тому, що кримінально-процесуальна відповідальність є засобом забезпечення кримінальних процесуальних відносин. Зокрема, на думку А. В. Мурзановської “кримінально-процесуальна відповідальність – це специфічний процесуальний засіб забезпечення кримінально-процесуальних відносин, гарантія виконання процесуальних обов'язків існує як самостійний вид правової відповідальності” [216, с. 375-377; 217, с. 342-343].

Подібну позицію у трактуванні кримінально-процесуальної відповідальності займає і В. С. Вепрев, який стверджує, що

кримінально-процесуальна відповідальність — це самостійний засіб охорони кримінального процесуального права, який реалізується щодо учасників кримінального провадження [66, с. 33]. При цьому вчений пропонує кримінально-процесуальну відповідальність розглядати як сукупність норм, що регулюють охоронно-забезпечувальний механізм дії процесуальної відповідальності і передбачають склади кримінальних процесуальних порушень, які тягнуть за собою застосування у встановленому процедурно-процесуальними нормами порядку негативних наслідків такої поведінки [66, с. 42].

Ми не заперечуємо проти того, що кримінально-процесуальна відповідальність реалізується у формі правовідносин. Дійсно, реалізація кримінально-процесуальної відповідальності має здійснюватися на підставі та в порядку, які визначені кримінальним процесуальним законом. Адже для реалізації кримінально-процесуальної відповідальності кримінальний процесуальний закон має визначати: обов'язок суб'єкта кримінального провадження щодо виконання певних дій чи утримання від них; обов'язок уповноваженої особи застосувати визначені санкцією кримінального процесуального закону заходи примусового характеру.

Проте, тлумачення кримінально-процесуальної відповідальності за допомогою терміну “правовідносини” не розкриває суті та не відображає всіх ознак цього правового феномену, що, в свою чергу, не дозволяє зробити висновок про те, чим кримінальні процесуальні правовідносини щодо реалізації заходів кримінально-процесуальної відповідальності відрізняються від інших кримінальних процесуальних відносин, зокрема — від правовідносин щодо застосуванню запобіжних заходів.

Серед вчених як на рівні теорії права, так і в галузевих науках, можна зустріти і інші тлумачення суті юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності, які хоч і не отримали широкої підтримки, але також заслуговують на увагу.

Так, окремі вчені юридичну відповідальність характеризують як негативну реакцію на правопорушення чи як негативні (несприятливі) наслідки — М. С. Строгович, Р. З. Лівшиць, А. С. Барабаш [329, с. 74-75; 176, с. 147; 14, с. 91-93].

Зокрема, М. С. Строгович стверджує, що юридична відповідальність — це наслідки негативного характеру, які застосовуються в разі неналежного виконання передбачених законом обов'язків [329, с. 74-75]. А на думку А. С. Барабаш відповідальність — це

початкова реакція на вчинене правопорушення, оскільки останнє породжує права і обов'язки щодо осуду. Далі вчена стверджує, що відповідальність переслідує ціль не лише усунути перешкоди в процесі, а і вплинути на моральну структуру особистості щодо її виправлення [14, с. 91-93].

Тобто, відповідно до вказаних поглядів основною ознакою юридичної відповідальності є те, що вона — це наслідок, реакція на правопорушення. Таке твердження має свої витoki із характеристики відповідальності як соціального явища, яке ми раніше аналізували.

Вважаємо, що більш правильною є думка вчених, які стверджують, що тлумачення юридичної відповідальності як реакція, наслідок на правопорушення має досить невизначений характер, адже реакція може бути досить різноманітною [390, с. 177]. Це може бути як застосування штрафних, так і заохочувальних санкцій, як примусове виконання раніше не виконаного обов'язку, так і звільнення від відповідальності.

Під час характеристики юридичної відповідальності окремі вчені характеризують її як осуд, оцінка, засудження — Н. А. Громов, С. А. Полунін та В. М. Ковальов [91, с. 47; 128, с. 138-139];

На думку прихильників такої точки зору юридична відповідальність полягає в оцінці у вирокі суду чи іншого компетентного органу діяльності правопорушника [20, с. 501]. Під час характеристики кримінально-процесуальної відповідальності окремі вчені притримуються подібного бачення цієї проблеми та стверджують, що процесуальна відповідальність — передбачений санкцією кримінально-процесуальної норми вплив на особу, яка винна в порушенні приписів кримінального процесуального закону, що виражається в державному осуді протиправного діяння [128, с. 138-139; 91, с. 47].

Так, дійсно, відповідальність пов'язана з осудом. Адже особа вчинила дії, яке суспільство визнало протиправними та засудило їх шляхом закріплення санкції. На осуді базується реалізація юридичної відповідальності, а саме засудження правопорушника міститься в рішенні компетентного органу [390, с. 192].

Проте, така характеристика також є неповною, адже не вказує, в чому проявляється осуд та як він реалізовується. При цьому слід пам'ятати, що осуд, які і покарання, не завжди реалізуються.

Отже, вищенаведене свідчить, що в наукових колах постійно відбувається пошук найбільш вірного підходу до розуміння та

тлумачення суті юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності. Вчені намагаються винайти таке формулювання, яке б всебічно та повно охопило всі сутнісні характеристики цього правового феномену.

Так, можна зустріти і інші тлумачення сутності юридичної чи кримінально-процесуальної відповідальності, які стоять осторонь вищевикладених підходів. Так, С. Г. Ольков пропонує ретроспективну юридичну відповідальність визначати як форму державно-правового придушення індивідуальної волі винного у вчиненні правопорушення деліктоздатного суб'єкта правовідносин з метою недопущення подібної поведінки як самим правопорушником, так і іншими особами, а також для відплати “по заслугам” [233, с. 156-157].

Отже, все вищенаведене дозволяє стверджувати, що, розкриваючи суть кримінально-процесуальної відповідальності, вчені досить часто акцентують увагу лише на окремих її ознаках, що не дозволяє повно, всебічно та правильно визначити її правову природу.

Найбільшого визнання в кримінальній процесуальній теорії отримали такі підходи до розуміння суті кримінально-процесуальної відповідальності: реалізація процесуальних санкцій, застосування заходів процесуального примусу, обов'язок зазнавати нових чи додаткових обтяжень та характеристика відповідальності як правовідносин. Ці підходи не є взаємовиключними. Адже кримінально-процесуальна відповідальність не зводиться лише до реалізації санкції, примусу, обов'язку чи правовідносин. Вказані правові явища є складовими компонентами кримінально-процесуальної відповідальності та взаємодоповнюють один одного, характеризуючи окремі ознаки кримінально-процесуальної відповідальності [36, с. 82].

Отже, вищенаведені підходи щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної відповідальності в більшості випадків мають право на існування, так як не є взаємовиключними та акцентують увагу на окремих її елементах. Але кримінально-процесуальну відповідальність не варто ототожнювати із якоюсь однією з її властивостей. Адже характеристика цього складного правового феномену за допомогою однієї чи декількох складових зумовлює

помилкові висновки щодо її сутності.

Вказані юридичні явища притаманні кримінально-процесуальній відповідальності, виражають її суть та є взаємообумовлюючими й взаємодоповнюючими її складовими. А тому формування власного тлумачення кримінально-процесуальної відповідальності потребує характеристики цих правових явищ в комплексі.

Таким чином, проведений вище аналіз поглядів науковців щодо характеристики сутності юридичної та кримінально-процесуальної відповідальності дозволяє стверджувати, що вона є складним, комплексним поняттям. А тому, кримінально-процесуальну відповідальність слід характеризувати за допомогою таких складових:

- закріплення у санкціях кримінальних процесуальних норм обов'язку зазнати нових чи додаткових обтяжень у разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства;
- невиконання кримінального процесуального обов'язку, який покладался на особу як учасника кримінального провадження, чи зловживання процесуальним правом;
- наявність рішення уповноваженого органу;
- застосування заходів процесуального примусу, визначених у санкції кримінальної процесуальної норми;
- виникнення та розвиток кримінальних процесуальних правовідносин охоронного характеру.

У зв'язку з вищевикладеним є підстави стверджувати, що кримінально-процесуальна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до учасника кримінального провадження, який вчинив кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання процесуальним правом, санкції кримінальної процесуальної норми, яка передбачає покладання на особу нових або додаткових обов'язків (позбавлення процесуальних прав) та забезпечується процесуальним примусом у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку.

Тлумачення цього поняття потребує характеристики вищевказаних елементів, а саме: підстав та умов застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності, санкції процесуальної норми, заходів процесуального примусу, які пов'язані з кримінально-процесуальною відповідальністю.

Висновки до розділу 1

1. Етапи становлення та розвитку поглядів вітчизняних науковців щодо проблеми кримінально-процесуальної відповідальності:

– постановка проблеми – вперше висунули гіпотезу про те, що юридична відповідальність є проблемою і процесуального права П. С. Елькінд та Н. А. Чечіна в 1973 році у праці “Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности”;

– активне дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності (1974–1988 роки) – у спеціальних монографічних та дисертаційних дослідженнях (Г. Н. Ветрова, З. Ф. Ковріга, Г. Ж. Сулейменова) чи як окремі питання при дослідженні інших проблем (А. Я. Дубинський, В. М. Корнуков, І. Л. Петрухін);

– відновлення уваги вчених до питання кримінально-процесуальної відповідальності (після 2002 року) – у монографічних та дисертаційних дослідженнях проблем, пов’язаних із кримінально-процесуальною відповідальністю (В. В. Рожнова, Л. В. Гаврилюк, О.М. Овчаренко, А. М. Падалка, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло).

2. Відсутність концептуального розуміння суті кримінально-процесуальної відповідальності зумовлює сумнівність окремих наукових тверджень та висновків. Заперечення існування кримінально-процесуальної відповідальності є безпідставними.

3. В тлумачних словниках мови слово “відповідальність” розкривається або як характеристика особи щодо виконання покладених на неї обов’язків (відповідальна особа), або як наслідок (звіт за минулі вчинки). Багатозначність слова “відповідальність” не слід автоматично переносити на розуміння терміну “юридична відповідальність”. В юридичних словниках цей термін, здебільшого, характеризується як відповідальність “за вчинене протиправне діяння”.

4. Кримінально-процесуальна відповідальність виникла одночасно із виникненням кримінальних процесуальних правовідносин. Слід виділяти такі етапи розвитку вітчизняного законодавства щодо регламентації кримінально-процесуальної відповідальності:

– часи Київської Русі – положенням Руської Правди відомі поодинокі норми щодо сплати штрафу за недотримання правил судочинства, а саме: вбивство злочинця на місці події вдень, безпідставне посилення на показання холопа, застосування насилля без дозволу князя;

— часи середньовіччя — Литовськими статутами визначені наслідки за найбільш типові порушення правил судочинства — неявка до суду (прогаш справи), наклеп (грошове стягнення, позбавлення права звертатися до суду);

— за часів Козацької доби — у “Правах, за якими судиться малоросійський народ” розширено перелік процесуальних порушень (повільне відправлення, навмисне утримання, “муки проти права”, наклеп) та видів відповідальності за їх вчинення (штраф, відшкодування шкоди, позбавлення чинів чи арешт);

— за часів Російської імперії — в СКС 1864 року інститут кримінально-процесуальної відповідальності отримав найбільший розвиток: визначені різні форми відповідальності (грошове стягнення, сплата судових витрат, постановлення заочного вироку, відсторонення від розгляду справи, звернення внесеної суми на облаштування місць ув’язнення); відповідальність застосовувалася до широкого кола учасників кримінального провадження (свідків, понятих, спеціалістів, обвинувачених, поручителів, присяжних чи обвинувачів); мав місце диференційований підхід до визначення розміру грошового стягнення; визначалася можливість покладання як основного, так і додаткового стягнення;

— за радянських часів — у КПК 1922, 1927 та 1960 років заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовувалися лише за найбільш типові процесуальні порушення (неявка на виклик, невиконання умов запобіжного заходу, порушення порядку в суді) та полягали у грошовому стягненні, сплаті судових витрат, зверненні застави у доход держави, попередженні та видаленні із зали судового засідання;

— за часів незалежності України — КПК 2012 року розширив коло підстав та заходів кримінально-процесуальної відповідальності, а загальний порядок накладення грошового стягнення визначений у окремій главі КПК України.

5. Соціальну відповідальність у різних науках характеризують по-різному: суспільне відношення, обов’язок, підзвітність, ставлення особи, соціально-нормативне явище, система відповідей. При цьому виділяють дві сторони соціальної відповідальності, називаючи їх по-різному: внутрішня та зовнішня, позитивна та негативна, добровільна та примусова, заохочувальна та каральна, об’єктивна та суб’єктивна, особиста та суспільна, попередня та наступна, відповідальність теперішня чи на майбутнє та відповідаль-

ність за минуле. Соціальну відповідальність слід характеризувати з врахуванням її внутрішнього й зовнішнього аспекту та часового виміру, поділяючи на дві відокремлені системи:

— перша — самовідповідальність, відповідальністю за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна, особиста відповідальність) — внутрішнє, особисте співставлення, обмеження особою своєї поведінки відповідно до прийнятих в суспільстві правил поведінки, норм, цінностей, суспільної необхідності чи соціальних завдань. Регулюється та коригується вихованням, педагогікою, але не юриспруденцією;

— друга — відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки. Вона є наслідком “за” вчинене, реакцією на діяння (негативна, ретроспективна, зовнішня відповідальність). Регулюється як нормами права (юридична), так і нормами моралі (осуд, “політична смерть”).

6. Юридична відповідальність характеризується по-різному, а саме: юридичний обов’язок; додатковий юридичний обов’язок; обов’язок перетерпіти несприятливі наслідки; застосування заходу державного примусу; покарання, реалізація санкції; елемент правового статусу (статусна чи статутна юридична відповідальність); правовідносини; підзвітність; правовий принцип.

7. Вчені, які не підтримують концепцію широкого підходу до розуміння юридичної відповідальності, обґрунтовують свою позицію наступними аргументами: позитивний характер відповідальності орієнтований на звернення до внутрішніх мотивів особи, її особистого оцінювання своєї поведінки, що не є сферою правової регламентації (О. М. Овчаренко); в одному понятті об’єднуються дві якісно різні категорії — “добро” та “зло”, дотримання обов’язку та його порушення (С. Н. Братусь, О. Е. Лейст, А. В. Мурзановська); при широкому розумінні юридичної відповідальності, втрачається специфіка юридичного розуміння відповідальності і виникає потреба в новому терміні (Р. О. Халфіна, М. С. Малєїн); категоріальний апарат юридичної науки вже містить поняття, спрямовані на позначення так званої “відповідальної поведінки” учасників суспільних відносин, урегульованих правом (О. М. Овчаренко); виокремлення позитивної юридичної відповідальності не сприяє забезпеченню визначеності правового регулювання та ускладнює вирішення багатьох питань юридичної

науки (А. С. Шабуров); ця концепція була обумовлена причинами ідеологічного характеру (В. В. Мальцев); теорія широкого розуміння юридичної відповідальності не є догмою. адже сформувалася лише в середині 60-х років XX сторіччя (І. А. Безклубий).

8. Не заперечуючи того, що відповідальність як соціальне явище має дві форми — позитивна та негативна, обґрунтовано, що юридична відповідальність, а тому і кримінально-процесуальна відповідальність, може бути лише негативною — як відповідальність “за” вчинене протиправне діяння. Це не суперечить загальним правилам логіки щодо співвідношення цілого (відповідальність) та частини (юридична відповідальність). Адже соціальна відповідальність поділяється на дві системи: позитивна (самовідповідальність) та негативна. А юридична відповідальність є різновидом саме другої системи відповідальності, яка, в свою чергу, поділяється на види залежно від того, якими нормами легалізована заборона такої поведінки.

9. Найбільшого визнання в теорії кримінального процесу отримали такі підходи до розуміння суті кримінально-процесуальної відповідальності: реалізація процесуальних санкцій, застосування заходів процесуального примусу, обов’язок зазнавати нових чи додаткових обтяжень, характеристика відповідальності як правовідносини. Ці підходи не є взаємовиключними, так як вказані правові явища є складовими, взаємодоповнюючими компонентами кримінально-процесуальної відповідальності.

Відповідальність та покарання не слід ототожнювати, так як метою застосування кримінально-процесуальної відповідальності є не лише покарання особи за невиконання процесуальних обов’язків, а й забезпечення дієвості кримінального провадження та можливості досягнення завдань кримінального судочинства.

Кримінально-процесуальна відповідальність тісно пов’язана із санкцією кримінальної процесуальної норми, але не є тотожними поняттями. Адже реалізація не будь-якої санкції зумовлює настання кримінально-процесуальної відповідальності, а кримінально-процесуальна відповідальність не вичерпується лише реалізацією санкції процесуальної норми.

Не варто ототожнювати кримінально-процесуальну відповідальність та заходи процесуального примусу, які застосовуються не лише в разі порушення вимог кримінального процесуального закону.

10. В теорії права склалося два підходи до характеристики юридичної (кримінально-процесуальної) відповідальності як обов'язку:

- перший передбачає, що під юридичною відповідальністю слід розуміти лише новий, додатковий юридичний обов'язок щодо зазнання покарання як відплати за вчинене правопорушення;

- другий передбачає, що юридична відповідальність може бути двох видів: окрім вищевказаного варіанту до юридичної відповідальності також слід відносити і покладання на особу обов'язку щодо відновлення правовідносин.

Кримінально-процесуальна відповідальність характеризується як обов'язком, який полягає у зазнанні покарання за вчинене діяння, так і обов'язком, який полягає у відшкодуванні спричиненої шкоди чи відновленні порушених прав. Адже для кримінального провадження основним завданням є не стільки покарати особу, яка не виконала процесуальні обов'язки чи неналежним чином здійснила свої процесуальні права, а досягнення завдань кримінального провадження, в тому числі, і шляхом відновлення прав його учасників.

11. Кримінально-процесуальну відповідальність слід характеризувати за допомогою таких складових:

- закріплення у санкціях кримінальних процесуальних норм обов'язку зазнати нових чи додаткових обтяжень у разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства;

- невиконання кримінального процесуального обов'язку, який покладался на особу як учасника кримінального провадження, чи зловживання процесуальним правом;

- наявність рішення уповноваженого органу;

- застосування заходів процесуального примусу, визначених у санкції кримінальної процесуальної норми;

- виникнення та розвиток кримінальних процесуальних правовідносин охоронного характеру.

12. Кримінально-процесуальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до учасника кримінального провадження, який вчинив кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання процесуальними правами, санкції кримінальної процесуальної норми, яка передбачає покладання на особу нових або додаткових обов'язків (позбавлення процесуальних прав) та забезпечується процесуальним примусом у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Відповідальність, примус та санкція у кримінальному процесі

Проведений нами в попередньому підрозділі аналіз поглядів науковців щодо розуміння сутності юридичної відповідальності в цілому та кримінально-процесуальної, зокрема, свідчить про те, що практично всі вчені, які досліджували це питання, притримуються думки згідно з якою кримінально-процесуальна відповідальність тісно пов'язана з кримінальним процесуальним примусом та санкціями кримінальних процесуальних норм. Так, А. С. Шабуров відмічає, що, не звертаючи увагу на окремі спірні моменти в тлумаченні юридичної відповідальності, основна лінія дослідження прослідковується досить чітко: юридична відповідальність пов'язана з заходами державно-примусового характеру, які застосовуються до правопорушника згідно з санкцією правової норми [408, с. 85].

У теорії кримінального процесу вчені, здебільшого, притримуються аналогічного бачення суті кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, З. Ф. Ковріга стверджує, що процесуальна відповідальність полягає в застосуванні та реалізації санкцій правових норм, яка забезпечується примусовою силою [133, с. 36; 132, с.40]. А на думку П. С. Елькінд, кримінально-процесуальна відповідальність проявляється в обов'язку правопорушника перетерпіти заходи кримінального процесуального примусу, передбачені в санкціях норм кримінального процесу [416, с. 104].

Вищенаведене свідчить про тісний зв'язок між поняттями кримінальний процесуальний примус, санкція та кримінально-процесуальна відповідальність. Визначення їх співвідношення на сьогоднішній день залишається дискусійним питанням, не зважаючи на те, що вчені-процесуалісти неодноразово приділяли увагу дослідженню цієї проблеми (Г. М. Ветрова, А. Я. Дубинський, З. Ф. Ковріга, В. М. Корнуков, Ф. М. Кудін, П. С. Елькінд [416, с. 92-93], В. В. Рожнова, Е. Є. Томін, В. Ю. Орехов). Втім, правильність її вирішення має важливе значення. Адже розуміння того, які заходи кримінального процесуального примусу є процесуальною відповідальністю, а які ні, впливає на регламентацію процесуальної форми їх застосування.

Отже, окремі вчені ототожнюють поняття кримінально-процесуальної відповідальності та кримінального процесуального примусу. Зокрема, З. З. Зінатулін стверджує, що у широкому плані відповідальність є в той же час і примусом. Хоча і обсяг прояву (питомої ваги) ретроспективної відповідальності в окремих видах та заходах кримінального процесуального примусу, безумовно, різний [109, с. 10-15].

Проте, більшість вчених ці заходи розрізняють, хоча і мають різне бачення щодо їх співвідношення.

Так, одна група вчених-процесуалістів вважає, що процесуальна відповідальність, процесуальні санкції та заходи процесуального примусу є самостійними різновидами заходів кримінального процесуального примусу (В. В. Рожнова; З. Ф. Ковріга). Так, В. В. Рожнова, дослідивши правову природу вказаних охоронних процесуальних заходів, дійшла висновку, що вони “мають значні розбіжності, зумовлені їх відносною самостійністю як видів правоохоронних засобів” [289, с. 37]. На думку З. Ф. Ковріги вказані заходи розрізняються за своєю цілеспрямованістю, підставами, умовами, формами, межами і порядком застосування [133, с. 39-40].

При цьому, як зауважують вчені, кримінальний процесуальний примус “охоплює процесуальну відповідальність, процесуальні санкції, заходи процесуального примусу, які мають значні розбіжності, зумовлені їх відносною самостійністю як видів правоохоронних засобів” [289, с. 37; 133, с. 39-40]. А В. В. Рожнова зауважує, що кримінально-процесуальна відповідальність тісно пов’язана з процесуальною санкцією, так як обоє є реакцією на вчинене порушення кримінального процесуального закону. Відмінність між ними полягає в тому, що кримінально-процесуальна відповідальність — це обов’язок особи зазнати додаткові обмеження, а також фактичний процес їх реалізації у встановленому законом порядку [289, с. 28, 41], а процесуальна санкція — реальні правовідновлюючі примусові засоби, які мають за мету відновлення попереднього правового стану шляхом усунення порушень закону [289, с. 35].

На думку В. Ю. Орехова “поняття відповідальності за своїм обсягом є ширшим за поняття “застосування санкцій”, оскільки включає також встановлення об’єктивної істини по справі, застосування попереджувальних заходів, права особи обвинуваченого, підстави звільнення від відповідальності тощо” [235, с. 15]. А спільним в цих заходах є те, що вони передбачають “можливість

застосування державного примусу за протиправне діяння на підставі закону” [235, с. 15].

Інша група вчених кримінально-процесуальну відповідальність характеризує як різновид кримінального процесуального примусу, а санкцію — як структурний елемент кримінальної процесуальної норми (Г. П. Івлів, І. Л. Петрухін, А. А. Благодир, С. А. Шейфер, Е. Є. Томін). Так, Е. Є. Томін стверджує, що “обов’язковою умовою кримінальної процесуальної відповідальності є наявність у кримінальному процесуальному законі санкції” [344, с. 28]. А на думку Г. П. Івлієва, що санкція — це елемент правової норми, який існує як можливий наслідок за порушення вимог кримінального процесуального права, а відповідальність — реальний наслідок, реалізація санкції [111, с. 17].

Подібні погляди мають І. Л. Петрухін та А. А. Благодир, які при цьому стверджують, що різновидами примусових заходів у кримінальному процесі є заходи захисту правопорядку, превентивні заходи та процесуальна відповідальність [50, с. 7]. Подібне бачення цього питання має і С. А. Шейфер, стверджуючи, що видами (формами) кримінального процесуального примусу є кримінально-процесуальна відповідальність, запобіжні заходи (попереджувальні заходи) та заходи захисту (заходи забезпечення нормального провадження справи) [410, с. 8].

Є також пропозиції окремих вчених, зокрема Ф. М. Кудіна, примусові заходи у кримінальному процесі поділяти на дві загальні групи: санкційні процесуальні заходи та кримінальний процесуальний примус [158, с. 41]. До санкційних заходів вчений пропонує відносити каральні (кримінально-процесуальна відповідальність) та правовідновлювальні заходи (заходи захисту у вигляді скасування незаконних актів). А другу групу — заходи процесуального примусу вчений поділяє відповідно до способу охорони на такі три види: заходи попереджувального, запобіжного та забезпечувального характеру [159, с. 16, 107].

Отже, вищенаведене свідчить, що різні вчені по-різному розглядають співвідношення кримінально-процесуальної відповідальності, заходів кримінального процесуального примусу та санкції. В своєму дослідженні ми будемо притримуватися думок, відповідно до яких кримінально-процесуальна відповідальність є різновидом кримінального процесуального примусу, а санкція — структурний елемент кримінальної процесуальної норми.

Враховуючи вищенаведене можна стверджувати, що в загальному вигляді взаємозв'язок вказаних правових інститутів проявляється в тому, що міра кримінально-процесуальної відповідальності визначається санкцією кримінально-процесуальної норми, а реалізація кримінально-процесуальної відповідальності здійснюється шляхом застосування кримінального процесуального примусу. При цьому, кримінально-процесуальну відповідальність та реалізацію санкції не варто ототожнювати, адже не будь-яка санкція обумовлює настання кримінально-процесуальної відповідальності. Окрім цього, не всі заходи кримінального процесуального примусу застосовуються лише в разі вчинення кримінального процесуального правопорушення. Адже, як санкції кримінальних процесуальних норм, так і заходи кримінального процесуального примусу є різними за своїми сутнісними ознаками та підставами застосування. Зокрема, кримінальне процесуальне законодавство передбачає можливість застосування примусових заходів і під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій, затримання особи, взяття під варту чи поміщення до відповідного медичного закладу, тобто не як наслідок вчинення учасником кримінального провадження протиправних діянь.

Таким чином, дискусії серед вчених-процесуалістів ведуться щодо визначення кола (обсягу) заходів примусового характеру, які є заходами кримінально-процесуальної відповідальності, а які до них не відносяться.

Так, І. С. Самошенко та М. Х. Фарукшин мають широкий підхід до визначення заходів примусового характеру, які є заходами відповідальності, стверджуючи, що навіть сам факт виконання обов'язку під примусом всупереч волі є юридичною відповідальністю, адже це для порушника є позбавленням, несприятливим для нього наслідком його протиправної поведінки [301, с. 59]. Подібні погляди має і С. М. Братусь, який вважає, що виконання обов'язку під впливом державного примусу без накладення додаткового (штрафного) обов'язку вже є юридичною відповідальністю [54, с. 90].

На відміну від цього, І. Л. Петрухін звужує коло заходів примусового характеру, які є заходами кримінально-процесуальної відповідальності та стверджує, що виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів — це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку [246, с. 61].

А на думку В. М. Корнукова, кримінально-процесуальна відповідальність виступає у вигляді: 1) накладення грошового стягнення, 2) звернення встановленої суми в дохід держави, 3) позбавлення учасників процесу та інших осіб певних прав, 4) покладання на них додаткових обов'язків, 5) заходи громадського впливу [145, с. 11]. Далі вчений зауважує, що зміна запобіжного заходу на більш суворий та застосування приводу означають кримінально-процесуальну відповідальність, але нею не поглинаються так як використовуються в цілях безпосереднього (прямого примусу) до виконання процесуальних обов'язків [145, с. 17].

Тобто, серед науковців найбільш дискусійним є питання щодо віднесення чи не віднесення до заходів кримінально-процесуальної відповідальності заходів примусу, які визначаються правовідновлювальними санкціями.

Зокрема, на думку В. В. Рожної, кримінально-процесуальна відповідальність полягає у зазнанні особою додаткових обмежень [289, с. 28, 41], а правовідновлюючі примусові засоби, які мають за мету відновлення попереднього правового стану шляхом усунення порушень закону, — це процесуальна санкція [289, с. 35].

Інші думки з цього приводу має Г. М. Ветрова, яка стверджує, що питання щодо того, чи є заходи процесуального примусу, передбачені відновлювальними санкціями, процесуальною відповідальністю, чи ні, слід вирішувати залежно від ставлення до цього самої особи. При цьому вчена відмічає, що, так як визначальним моментом кримінально-процесуальної відповідальності є осуд порушення закону, то справедливим може бути лише осуд винуватої поведінки. А тому заходи, які застосовуються при відсутності вини в порушенні правової норми, не можуть розглядатися як відповідальність. Але, якщо реалізація відновлювальної санкції буде застосовуватися за винувате невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами кримінального судочинства, то її слід розглядати як відповідальність [70, с. 13; 69, с. 111].

Отже, вищенаведене свідчить, що ніхто із вчених не заперечує того, що примусові заходи, передбачені штрафними санкціями, є заходами кримінально-процесуальної відповідальності. Втім, примусові заходи, які визначені правовідновлювальними санкціями та спрямовані на відновлення кримінальних процесуальних правовідносин шляхом усунення порушень закону, одна група вчених відносить до заходів кримінально-процесуальної відповідальності,

а інша — заперечує це, обґрунтовуючи тим, що ці заходи не передбачають додаткових обмежень для особи, щодо якої вони застосовуються. Зокрема, дискусії ведуться з приводу того, чи є відміна незаконного процесуального рішення (передбачена відновлювальною санкцією) кримінально-процесуальною відповідальністю, чи такі дії слід вважати заходами процесуального примусу (заходом відновлення правопорядку) чи санаційними заходами.

Вирішення цього питання потребує дослідження правової природи “санкції” як категорії кримінального процесуального права. Адже ніхто із вчених-процесуалістів не заперечує того, що в основі кримінально-процесуальної відповідальності лежить санкція кримінальної процесуальної норми, так як саме вона визначає вид та міру заходу процесуального примусу, який слід застосовувати в разі вчинення кримінального процесуального правопорушення.

Так, П. С. Елькінд стверджує, що необхідною умовою застосування кримінального процесуального примусу за правопорушення є санкція в якості структурного елементу правової норми, яка передбачає форму і межі державного впливу за відмову від добровільного виконання кримінально-процесуальних вимог або за позбавлення суб’єкта можливості використання дозволів [416, с. 88]. Окрім цього, як стверджує М. І. Козюбра, кожна санкція є вказівкою на заходи державного примусу та є способом захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції правової норми від можливих його порушень [138, с. 35-36].

Слід звернути увагу і на те, що термін “санкція” є багатозначним [289, с. 33-34; 171, с. 230]. Так, в словнику української мови визначено, що санкція вживається в декількох значеннях: 1) затвердження чого-небудь вищою інстанцією; визнання законності чогось; дозвіл, схвалення; 2) заходи впливу, покарання за порушення закону. Кримінальна санкція; У міжнародному праві — заходи впливу щодо держави, яка порушила міжнародну угоду; 3) у кредитних відносинах — заходи впливу, застосовувані банком до порушників фінансової, касової, розрахункової або кредитної дисципліни. Кредитна санкція [313, с. 54].

В теорії права під санкцією розуміють частину “правової норми, що містить вказівки стосовно юридичних наслідків порушення правила, зафіксованого в диспозиції, або умов, визначених у гіпотезі” [340, с. 182]; або нормативне визначення заходів державного примусу, які застосовуються у випадках правопорушення, та які

містять його підсумкову правову оцінку [173, с. 7].

У юридичних словниках під “санкцією” (лат. *sanctio* – непопушний закон, найсуворіша постанова) розуміють передбачені законом або договором заходи впливу, міра юридичної відповідальності за порушення законодавства або договірних зобов’язань, що застосовуються до винної особи і тягнуть за собою певні несприятливі (негативні) для неї наслідки; затвердження (санкціонування) вищою інстанцією будь-якого акта (рішення, вказівки нижчої інстанції) та надання йому чинності або визнання законності певного документа чи дії; в міжнародному праві – засоби примусу, впливу, що застосовуються міжнародним співтовариством до держави у разі порушення нею своїх міжнародних зобов’язань або норм міжнародного права [421, с. 427].

Таким чином, етимологічне дослідження слова “санкція” свідчить, що його розуміють у таких значеннях:

- структура правової норми;
- заходи впливу, які застосовуються за порушення певних норм;
- затвердження, дозвіл, схвалення.

У кримінальному процесуальному законодавстві термін “санкція” також вживається у різних значеннях. Так, у ч. 5 ст. 35 КПК України вказано, що “Несанкціоноване втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду має наслідком відповідальність, установлену законом” [153].

Слід зауважити, що у чинному кримінальному процесуальному законодавстві термін “санкція” не використовується для визначення порядку затвердження, погодження вищестоячою інстанцією певних процесуальних рішень. Кримінальна процесуальна форма, визначена у КПК України 2012 року, передбачає не “санкціонування”, а “погодження, затвердження” прокурором клопотань слідчого до слідчого судді (про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, про застосування заходів забезпечення кримінального провадження – п. 10 ч. 2 ст. 36 КПК України). Але термін “санкція” в розумінні “затвердження” у чинному КПК України не використовується.

На відміну від цього в науковій літературі та практичній діяльності є досить розповсюдженим твердження “санкція прокурора”. Очевидно, це обумовлено тим, що таке словосполучення досить часто вживалося у КПК України 1960 року, зокрема – у ч. 2 ст.

147 було визначено, що “відсторонення від посади провадиться з санкції прокурора чи його заступника”, у ч. 3 ст. 177 було вказано, що “обшук проводиться за вмотивованою постановою слідчого з санкції прокурора чи його заступника, за винятком житла чи іншого володіння особи” [157].

У КПК України 2012 року термін “санкція” можна знайти у розумінні частини норм права. Так, в п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК України уточняється, що неоднакове застосування санкцій кримінально-правових норм не є підставою для перегляду судових рішень Верховним Судом України, що набрали законної сили. А “якщо строк покарання, призначений вироком суду іноземної держави, є меншим, ніж мінімальний строк, передбачений санкцією статті Кримінального кодексу України за відповідне кримінальне правопорушення, суд дотримується строку, визначеного вироком суду іноземної держави” (п. 2 ч. 4 ст. 610 КПК України). У вищенаведених випадках мова йде про санкцію норм КК України, але прямої вказівки про санкцію кримінальної процесуальної норми у КПК України ми не знайдемо.

Разом з цим, на сучасному етапі розвитку процесуальної науки наявність санкцій кримінальних процесуальних норм майже ніхто із вчених-процесуалістів не оспорує. Більшість науковців притримуються думки про те, що санкція кримінальної процесуальної норми — це визначення примусових заходів, які застосовуються у випадках порушень вимог процесуального законодавства під час здійснення кримінального провадження [171, с. 231; 303, с. 58-60]. Так, В. М. Корнуков відмічає, що санкція — це міра можливої реакції у відповідь на порушення чи недотримання приписів правових норм, яка виражається в позбавленні правопорушника певних прав та можливостей чи покладання на нього додаткових обов’язків [145, с. 13].

Вчені звертають увагу на те, що “структура кримінально-процесуальної норми не завжди очевидна, але, як і норми інших галузей права, вона складається з трьох частин: гіпотези, диспозиції і санкції” [151, с. 47]. Окрім цього, О. М. Ларін виділяє структурні елементи санкції кримінальної процесуальної норми та стверджує, що варто розрізняти вказівки про: а) зміст заходу примусу; б) суб’єкта, який застосовує цей захід; в) форму, процесуальний порядок його застосування [171, с. 233].

Слід також відмітити, що у структурі кримінальних процесу-

альних норм є санкції, які вказують на заходи кримінальної та адміністративної відповідальності [50, с. 10]. А тому, можна зустріти твердження окремих вчених про те, що процесуальні норми не мають власних санкцій, а охороняються санкціями інших галузей права (кримінального, адміністративного) [10, с. 36].

Втім, така точка зору цілком справедливо не отримала визнання та підтримки у науковому середовищі [344, с. 21-22]. Зокрема П. О. Недбайло та В. М. Горшенєв вірно відмічають, що слід вести мову не про відсутність у нормах кримінального процесуального права такого елементу як санкція, а про формулювання санкцій в різних частинах нормативних актів [227, с. 249]. Адже у кримінальному процесуальному законодавстві “санкції нерідко містяться в інших статтях КПК або в інших законодавчих актах чи формулюються стосовно кількох або багатьох однорідних норм” [151, с. 47]. Що, відповідно, в окремих випадках обумовлює складність їх виявлення та реалізації.

Окрім того, що під терміном “санкція” розуміють структурну частину правової норми, наведене етимологічне значення цього слова дозволяє стверджувати, що під санкцією розуміють також і заходи впливу, які застосовуються за порушення правових норм. Дослідження думок вчених-процесуалістів свідчить, що таке розуміння поняття “санкції” є властивим і для теорії кримінального процесу. Так, В. В. Рожнова зауважує, що розуміння санкції як структурного елементу правової норми є загальнотеоретичним і не вичерпує всіх випадків застосування самого слова “санкція” [289, с. 33]. На її думку, слід розмежовувати санкцію як реальний примусовий вплив і санкцію як елемент норми права, який містить лише вказівку на такий вплив [289, с. 34].

Втім, у такому разі виникає запитання: якщо під процесуальною санкцією розуміти не лише частину правової норми, а і реальний примусовий вплив, який застосовується за порушення вимог кримінального процесуального законодавства, то як в такому разі ці поняття співвідносяться із кримінальною процесуальною відповідальністю? Адже відповідальність також реалізується в разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства. Окрім цього, як слід розрізняти, коли мова йде про санкцію, як частину правової норми, а коли про захід впливу?

Щодо того, про яку саме санкцію буде йти мова у конкретному випадку, то В. В. Рожнова стверджує, що “це не є проблемним пи-

танням і перешкодою для існування цих категорій саме під такою назвою, оскільки у всіх випадках вживання слова “санкція” (окрім позначення елементу норми права) воно вживається разом з іншими словами, які в достатній мірі характеризують зміст цих понять”. Разом з цим, для уникнення плутанини вчена пропонує вживати вислів “санкція кримінально-процесуальної норми” [289, с. 34]. В цілому підтримуємо таке твердження. Адже дійсно, термін “санкція” досить часто вживається у таких кліше: “санкція норми права” чи “санкція прокурора”. Проте, в тих випадках, коли мова йде про санкцію як захід впливу вчені використовують термін “процесуальна санкція”, що не дозволяє однозначно зробити висновок, щодо того, про що йдеться мова: про санкцію процесуальної норми чи захід впливу.

А тому, Ф. М. Кудін з цього приводу відмічає, що оскільки недостатньо чітко розмежовуються санкція як реальний примусовий вплив і санкція як структурна частина правової норми, яка містить лише вказівку на цей вплив, то в такому випадку більш вдалим буде використання терміну “санкційні заходи” [159, с. 102].

Отже, вищевикладене дозволяє стверджувати, що відмінність між санкцією, як частиною правової норми, та санкцією, як реальним примусовим заходом впливу, полягає у тому, що в першому випадку санкція розглядається в статичі, а в другому – у динаміці. Адже, коли вчені пропонують під санкцією розуміти не лише частину правової норми, а і захід впливу, то мається на увазі санкція правої норми під час її реалізації. З метою розрізнення цих термінів науковці радять вживати терміни “санкція правової норми” (в статичі) та “процесуальна санкція” чи “санкційні заходи” (санкція в дії). Хоча нам видається сумнівною доцільність введення нового терміну в кримінальну процесуальну науку.

Адже, якщо “процесуальна санкція” є заходом примусу, який застосовується за порушення вимог кримінального процесуального законодавства, то виникає запитання: які тоді заходи є заходами кримінально-процесуальної відповідальності, та яке співвідношення між цими поняттями?

Ми вже відмічали, що думки науковців з цього приводу розділилися. Зокрема, В. В. Рожнова стверджує, що кримінально-процесуальна відповідальність – це обов’язок особи зазнати додаткові обмеження, а також фактичний процес їх реалізації [289, с. 41], а процесуальна санкція – “реальні правовідновлюючі примусові

засоби, які мають за мету відновлення попереднього правового стану шляхом усунення порушень закону” [289, с. 35]. Тобто, охоронні заходи процесуального примусу пропонується поділяти на кримінально-процесуальну відповідальність та процесуальну санкцію.

На відміну від цього, Ф. М. Кудін під санкційними заходами розуміє всі заходи примусу, які застосовуються за допущене процесуальне правопорушення, які він, в свою чергу, пропонує поділяти на правовідновлювальні заходи (заходи захисту) та каральні (заходи кримінально-процесуальної відповідальності) [159, с. 16]. Тобто, охоронні заходи примусу вчений пропонує називати санкційними заходами, а кримінально-процесуальну відповідальність розглядати як їх частину.

Таким чином, вищенаведене свідчить, що порушення вимог кримінального процесуального законодавства зумовлює застосування примусових заходів двох видів: ті, які передбачені штрафними (каральними) санкціями, та ті, які передбачені правовідновлювальними санкціями. Проте, заходи, визначені правовідновлювальними санкціями, одні вчені (Г. М. Ветрова, Ф. М. Кудін) відносять до кримінально-процесуальної відповідальності, а інші (В. В. Рожнова, З. Ф. Ковріга) — пропонують розглядати як самостійний захід процесуального примусу (процесуальна санкція, захід захисту).

Вирішення питання щодо віднесення чи невіднесення того чи іншого заходу примусу до кримінально-процесуальної відповідальності залежить від характеристики санкції норми права, якою ці заходи передбачені. Адже більшість вчених-процесуалістів цілком справедливо відмічають, що санкції кримінальних процесуальних норм не у всіх випадках формулюються у вигляді відповідальності [96, с. 158; 14, с. 89-90]. Це обумовлено тим, що як санкції інших галузей права, так і санкції кримінальних процесуальних норм можуть бути різними. Зокрема, О. С. Їоффе вважає, що відповідальність — це така санкція, яка тягне за собою певні позбавлення, зауважуючи, що правопорушення може зумовлювати і санкції, які не є мірою відповідальності [112, с. 95, 97].

Як в теорії права, так і в теорії кримінального процесу думки вчених щодо класифікації санкцій правових норм різняться. Так, залежно від призначення санкції підрозділяють на: охоронні, відновлювальні та попереджувальні [339, с. 374]. О. Е. Лейст та О. М. Ларін за способом, який служить захисту правопорядку від проти-

правних діянь, виділяють дві групи санкцій: правовідновлювальні та штрафні (каральні) санкції [171, с. 232; 173, с. 62-63]. В. Ю. Орехов має подібне бачення цього питання, але залежно від способу охорони правопорядку виокремлює три види санкцій: “1) правопоновлюючі санкції, 2) штрафні, 3) каральні” [235; с. 5].

На думку Г. М. Ветрової санкції норм кримінального процесуального права слід поділяти на три великі групи: штрафні (каральні), відновлювальні та санкції нікчемності [68, с. 7; 70, с. 12]. А. І. Столмаков має аналогічні думки та виділяє правовідновлювальні, правозаперечувальні та каральні санкції [326, с. 43-44]. В наукових джерелах правозаперечувальні санкції називаються ще санкціями незначності або санкціями нікчемності [226, с. 57; 138, с. 35; 68, с. 7, 56-57]. Втім, з цього приводу варто погодитися з твердженням вчених, які вважають, що введення в науковий обіг ще одного виду санкцій — правозаперечуючих, є недоцільним, так як юридичні наслідки правопорушення усуваються правовідновлювальними санкціями [132, с. 47].

А. З. Ф. Ковріга вважає, що кримінальні процесуальні санкції слід поділяти на два види: регулятивні та охоронні. При цьому, залежно від способу охорони кримінального провадження (по характеру та способу впливу на охоронювані у кримінальному провадженні суспільні відносини) вчена виділяє такі різновиди охоронних санкцій норм кримінального процесуального права: заохочувальні, правовідновлювальні, компенсаційні (майнові), штрафні та каральні [132, с. 44-45; 131, с. 20].

Цікавою є і пропозиція Д. С. Пікельного щодо проекції відповідальності на площину прямокутної системи координат. Вчений пропонує по осі ординат нижче нуля розміщуються санкції, які застосовуються за правопорушення, вчинені суб'єктами кримінальних процесуальних правовідносин, а вище нуля — заохочення, пов'язані з позитивною діяльністю учасників кримінальних процесуальних правовідносин [251, с. 166].

Заслугує на увагу і поділ санкцій, запропонований В. П. Бож'євим, який відмічає, що кримінальним процесуальним законодавством передбачені санкції такого характеру: процесуально-примусові (застосування приводу); процесуально-штрафні (штрафи, грошові стягнення, звернення застави в дохід держави); процесуально-відновлювальні (відміна прийнятого рішення, зміна прийнятого рішення, направлення справи на додаткове розсліду-

вання); процесуально-попереджувальні (відвід, відсторонення, самовідводи, вилучення і передача справи від одного органу досудового слідства іншому, чи від одного слідчого іншому, розпуск головуючим колегії присяжних засідателів, та направлення справи на новий розгляд в іншому складі суду) [357, с. 43-44].

Отже, вищенаведене свідчить, що санкції кримінальних процесуальних норм, які застосовуються в разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства, можуть бути різними. Проте, чи всі із них визначають заходи відповідальності — це питання є дискусійним. Одностайність поглядів науковців прослідковується лише щодо того, що заходи, які визначаються каральними (штрафними) санкціями, є кримінально-процесуальною відповідальністю. А от щодо інших видів санкцій, то думки вчених різняться.

Так, окрема група науковців вважає, що для кримінальних процесуальних норм притаманними є заохочувальні санкції (Н. Н. Сафін, З. Ф. Ковріга) [303, с. 58]. В. Ю. Орехов під заохочувальними санкціями пропонує розуміти вказівку у законодавстві на “наслідки, які можуть виражатися у заохоченнях, у стимулюванні правомірної поведінки суб’єктів правовідносин” [236, с. 102]. На думку З. Ф. Ковріги в зміст заохочувальних санкцій входять нові додаткові права, які раніше не були включені до правового статусу учасника процесу [131, с. 21]. Проте, ми не можемо погодитися з прикладом заохочувальних санкцій, який наводить З.Ф. Ковріга, — це окрема ухвала суду на адресу посадової особи правоохоронного органу, яка винесена у зв’язку з проявленою мужністю в боротьбі зі злочинністю [132, с. 45]. Така санкція не є кримінальною процесуальною, так як не визначена в чинному кримінальному процесуальному законодавстві.

Можна зустріти твердження і про те, що заохоченням у кримінальному судочинстві є не матеріальне чи моральне благо, а можливість звільнення від кримінальної відповідальності чи зменшення розміру можливого покарання [297, с. 163]. Зокрема, на думку І. І. Митрофанова звільнення від покарання чи його відбування регламентується заохочувальними нормами [207, с. 157, 162].

Втім, слід зауважити, що звільнення від відповідальності чи зменшення можливого покарання — це питання, які регламентуються нормами матеріального права, а не кримінального процесуального. А тому недоречно говорити про кримінальні процесуальні

санкції у наведеному вище випадку.

Хоча вчені-процесуалісти мають і інші думки. Зокрема, А. М. Падалка вважає, що елементи норм кримінального процесуального права повинні передбачати заходи заохочення. Вчений обґрунтовує свою думку тим, що головним зумовлюючим фактором кримінального провадження є публічність [243, с. 76].

Втім вважаємо, що дія заохочувальних санкцій правових норм пов'язана із правомірною поведінкою [283, с. 252], а тому не варто говорити про примус чи відповідальність під час реалізації таких санкцій.

Таким чином, в разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства можуть застосовуватися чи штрафні (каральні), чи правовідновлювальні санкції [387, с. 136; 326, с. 43].

Щодо каральних (штрафних) санкцій, то ні у кого з науковців немає заперечень з приводу того, що заходи, які передбачені цими санкціями, є заходами кримінально-процесуальної відповідальності. При цьому, окремі вчені їх розрізняють. Зокрема З. Ф. Ковріга стверджує, що каральна санкція містить публічний правовий докір учаснику процесу за вчинене ним правопорушення та попередження не допускати ні подібного, ні інших порушень надалі. А в зміст штрафних санкцій входять нові обтяження, які раніше не входили до правового статусу учасника процесу [131, с. 22].

Втім вважаємо, що більш правильною є позиція тих вчених, які ототожнюють штрафні та каральні санкції, стверджуючи, що штрафні (каральні) санкції — це міра “штрафного, карального” характеру за допомогою якої здійснюється покарання порушника, його виховання та виправлення [326, с. 44].

При характеристиці штрафних (каральних) санкцій вчені звертають увагу на те, що вони безпосередньо спрямовані на особу правопорушника, який винуватий у невиконанні процесуальних обов'язків, тобто мають персоніфікований характер [96, с. 158; 70, с. 12]. А вплив каральних (штрафних санкцій) характеризується позбавленням правопорушника відповідних благ, покладанням на нього додаткових (штрафних) зобов'язань, які, якщо не будуть виконані добровільно, виконуються примусово [236, с. 109].

Тобто, особливістю штрафних (каральних) санкцій є те, що вони визначають заходи примусу, які характеризуються покаранням (відплатою) правопорушника за вчинене ним протиправне

діяння.

Каральні санкції можуть бути різним. Зокрема, Д. А. Липинський вірно відмічає, що каральний вплив процесуальної відповідальності може бути:

- матеріальним (обмежує майнову сферу);
- психологічним (у вигляді разового осуду);
- організаційно-правовим (видалення із зали суду);
- чи полягати в погіршенні правового положення суб'єкта [180, с. 264]. Зокрема, це може бути як застосування більш суворого запобіжного заходу, так і позбавлення права, яке особа реалізовує неналежним чином.

Разом з цим, слід зауважити, що каральних (штрафних) санкцій у кримінальному процесі не так і багато. До них можна віднести грошове стягнення, що застосовується до поручителів (ст.180 КПК України) чи особи, яка не прибула на виклик (ст. 139 КПК України); звернення застави в дохід держави (ст. 182 КПК України); зміна запобіжного заходу на більш суворий (ч. 2 ст. 179 КПК України); попередження чи видалення з зали суду осіб, які порушують порядок судового засідання (ст. 330 КПК України).

А тому слід погодитися з твердженням П. О. Недбайла та В.М. Горшенева про те, що санкції кримінального процесу виражаються, здебільшого, в заходах відновлення законності, порушеної протиправними діями (таких санкцій у кримінально-процесуальному праві більшість) [227, с. 249]. Це обумовлено тим, що похідна природа процесуальних норм визначає специфіку їх санкцій, які, головним чином, виражаються в такому наслідку, як скасування правозастосовчого акту, прийнятого в порушення цієї процесуальної норми, чи визнання недійсними, юридично нікчемними дій, які не відповідають вимогам диспозиції норми [227, с. 38].

Таким чином, для кримінального процесуального законодавства більш характерними є використання правовідновлювальних санкцій при регламентації кримінальної процесуальної форми.

Правовідновлювальні санкції, як стверджує О. Е. Лейст, — це вказівка на заходи державного примусу, які застосовуються для примусового виконання невиконаних обов'язків і відновлення порушеного права, для ліквідації “уявних правовідносин”, створених незаконними актами, скасування нормативних актів, що суперечать закону [174, с. 109].

Разом з цим, О.М. Ларін відмічає, що правовідновлювальні

санкції також передбачають владний примус та негативну оцінку, яку має перетерпіти суб'єкт, що допустив неправомірну дію чи рішення. Але, як зауважує вчений, тут примус спрямований не на особистість, а на повернення відносин, які порушені цими діями чи рішеннями, у законне русло [171, с. 233].

При цьому вчені виділяють такі різновиди відновлювальних санкцій:

- скасування чи зміна незаконних процесуальних актів;
- примусове виконання процесуальний дій щодо осіб, які ухиляються від добровільного виконання своїх процесуальних обов'язків;
- відшкодування шкоди, спричиненої кримінальним процесуальними правопорушенням, та відновлення процесуальних прав учасників кримінального провадження [174, с. 109; 326, с. 43; 236, с. 63-64].

Втім, як ми вже вище зауважували, віднесення заходів кримінального процесуального примусу, які передбачені правовідновлювальними санкціями, до кримінально-процесуальної відповідальності є дискусійним питання серед науковців [46], а тому потребує окремої уваги.

Так, А. Я. Дубинський, В. М. Корнуков, В. М. Ковальов та І. Л. Петрухін заходи примусу, які визначені правовідновлювальними санкціями, називають заходами захисту, а не заходами кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, І. Л. Петрухін відмічає, що виконання процесуального обов'язку під примусом без застосування штрафних заходів — це не відповідальність, а самостійний засіб захисту правопорядку. На його думку саме категорія “заходів захисту” — це самостійна форма правоохорони, яка не зводиться до відповідальності, відображає процеси, які реально відбуваються в сфері кримінального судочинства [246, с. 61-62].

А. С. Барабаш також зауважує, що реалізація правовідновлювальних санкцій не переслідує мету покарання особи, яка винесла незаконний акт. При їх застосуванні важливим є відновлення становища, яке існувало до винесення незаконного та необґрунтованого рішення [14].

Аналіз КПК України 1960 року дозволив В. В. Рожновій до заходів примусу, які визначені правовідновлювальними санкціям та мають за мету відновлення попереднього правового стану шляхом усунення порушень закону, віднести: 1) скасування компетентни-

ми органами рішень, які є підсумковими у провадженні; 2) зміна прокурором або судом сутності рішень; 3) повернення справи прокурором, судом органам розслідування або суду для усунення недоліків; 4) скасування рішень і закриття провадження у справі органами, які здійснюють нагляд і перевірку, судом [289, с. 35, 36].

Втім, на нашу думку, варто підтримати погляди вчених, які примусові заходи, передбачені відновлювальними санкціями, розглядають як різновид заходів відповідальності.

Так, на загальнотеоретичному рівні М. В. Вітрук відмічає, що відновлювальні санкції — це ті, які передбачають заходи відповідальності, спрямовані на усунення заподіяної шкоди, на відновлення відносин, порушених правопорушенням [74, с. 40]. Тобто, вчений відносить такі заходи до відповідальності, але при цьому зауважує, що вони не є покаранням, а мають відновлювальний (компенсаційний) характер.

В теорії кримінального процесу така думка також є актуальною. Так, З. Ф. Ковріга, не погоджуючись з думкою вчених, які вважають, що кримінальний процесуальний відповідальності притаманні лише штрафні та каральні санкції, стверджує, що змістом відновлювальної санкції є спеціальний додатковий обов'язок усунути наслідки процесуального правопорушення, відновити нормальний рух кримінального провадження [131, с. 22]. Свою позицію вчена обґрунтовує тим, що відновлювальні санкції, які спрямовані на усунення порушень кримінального процесуального закону, несуть в собі оцінні думки про посадову особу, яка допустила порушення, про його професійну діяльність і моральні якості. Адже, якщо особа займається правовою діяльністю та допускає порушення в сфері кримінального судочинства, то і оцінку його діяльності слід вважати правовою та тлумачити як правовий осуд [131, с. 20-21].

Слід зауважити, що останнім часом в суспільстві стає все більш популярною думка про доцільність введення статистики відміни чи зміни рішень в порядку прокурорського нагляду, судового контролю, визнання міжнародними судовими установами, юрисдикція якої визнана Україною, порушення міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом (ЄСПЛ). А в разі їх критичної суми робити висновки про можливість та доцільність виконання таким слідчим, прокурором чи суддею своїх професійних обов'язків (таке твердження підтримало 45 % респондентів). А тому, ми не погоджуємося з твердженням Е. Є. Томіна про те, що зниження автори-

тету та поновлення законності не може розглядатися як санкція за вчинене протиправне діяння [344, с. 22].

На сучасному етапі розвитку процесуальної думки все більше науковців притримуються думки про те, що заходи, визначені правовідновлювальними санкціями, є заходами кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, О. В. Петков стверджує, що скасування і зміна незаконних та необґрунтованих рішень є заходами кримінально-процесуальної відповідальності [250, с. 45]. І. Ю. Локтіонов до заходів відповідальності відносить також і визнання судом недопустимими доказів, які отримані з порушенням встановленого законом порядку (ст. 89 КПК України) [183, с. 128]. А на думку Т. О. Лоскутова кримінально-процесуальною відповідальністю є заміна суб'єкта здійснення досудового розслідування або суб'єкта здійснення процесуального керівництва [184, с. 164-165].

Окрім цього, для кримінального процесу притаманним також є відновлення процесуальних правовідносин шляхом позбавлення процесуальних прав, які учасники кримінального провадження реалізують неналежним чином [416, с. 96; 98, с. 64]. Так, у ч. 4 ст. 81 КПК України вказано, що суд має право залишити без розгляду заяву на відвід, яка має ознаки зловживання правом; відповідно до ч. 3 ст. 330 КПК України при повторному порушенні порядку у залі судового засідання особа позбавляється права бути присутньою під час судового засідання шляхом видалено її із зали суду.

Аналогічні положення відомі практиці ЄСПЛ. Зокрема, Суд відмовляє в розгляді заяви, якщо заявник використовує в листуванні з Судом образливі, зневажливі, провокаційні висловлювання або погрози, чи щодо держави-відповідача, його представника та органів влади, чи самого Суду, його канцелярії або її співробітників (*Rehbk проти Чехії*; *Duringer i Grunge проти Франції*, і *Stamoulakatos проти Сполученого Королівства*) [265, с. 47].

А відповідно до КПК Франції, якщо Касаційний суд визнає, що не були виконані всі вимоги, передбачені для подачі скарги, то виносить ухвалу про позбавлення права на касаційне оскарження та накладення на касатора стягнення у вигляді штрафу і сплати судових витрат [209, с. 308].

Таким чином, питання щодо співвідношення заходів, визначених каральними (штрафними) санкціями, та заходів, визначених правовідновлювальними санкціями вченими вирішується двоюко:

— одні науковці кримінально-процесуальною відповідальні-

Кримінально-процесуальна відповідальність

стю визнають лише примусові заходи, які передбачені каральними (штрафними) санкціями (карально-штрафна відповідальність);

- інші — кримінально-процесуальною відповідальністю визнають як примусові заходи, передбачені каральними (штрафними) санкціями, так і заходи захисту, передбачені правовідновлювальними санкціями (відновлювально-компенсаційна відповідальність).

Вищенаведене дослідження дозволяє нам зробити висновок, що кримінально-процесуальною відповідальністю є як заходи, передбачені каральними (штрафними) санкціями, так і заходи, передбачені правовідновлювальними санкціями. Це обумовлена такими їх спільними ознаками:

- підстави — застосовуються у разі невиконання кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження;

- мета застосування — відновлення процесуальних правовідносин, порушених протиправними діями учасників кримінального провадження, та забезпечення дієвості кримінального провадження,

- характер застосування — реалізація пов'язана із застосуванням процесуального примусу;

- змістом — є оцінкою уповноважених органів протиправних дій учасників кримінального провадження.

Окрім цього, в КПК України є норми, які на законодавчому рівні відновлювально-компенсаційні заходи відносять до заходів кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, у ст. 72 КПК України “Відповідальність спеціаліста” визначено, що у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні; у ч. 4 ст. 100 КПК України передбачено, що у разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу вона зобов'язана повернути володільцю таку саму річ або відшкодувати її вартість [153].

У зв'язку з вищевикладеним пропонуємо кримінально-процесуальну відповідальність поділяти на два види:

- каральна (штрафна) кримінально-процесуальна відповідальність;

- відновлювальна (компенсаційна) кримінально-процесуальна відповідальність.

Виокремлення цих видів кримінально-процесуальної відповідальності обґрунтовується їх відмінностями. А доцільність віднесення до кримінально-процесуальної відповідальності, поруч із каральними (штрафними) заходами, і заходів, визначених правовідновлювальними санкціями, обумовлюється наступними обставинами:

— по-перше, більшість вчених, які заперечують віднесення заходів захисту до заходів кримінально-процесуальної відповідальності в той же час визнають існування позитивної кримінально-процесуальної відповідальності. В такому разі, визнаючи відповідальність і при правомірній поведінці, вчені заперечують відповідальність за вчинення кримінального процесуального правопорушення на підставі того, що захід примусу за це діяння визначений правовідновлювальною, а не штрафною санкцією. Такий підхід нам видається непослідовним та нелогічним. Адже, якщо є правопорушення, то повинна бути і відповідальність правопорушника, яка може бути і різною. А тому, ми притримуємося думки М. В. Вітрука про те, що примусове відновлення порушених прав і обов'язків для правопорушника є заходами відновлювально-компенсаційної відповідальності, яка направлена на примусове виконання покладених законом обов'язків в разі їх невиконання, на відновлення порушеного правового статусу, конституційності, законності і правопорядку. Таке примусове виконання юридичних обов'язків не є покаранням, хоча воно може і буде пов'язано з деяким обтяженням, втратою для правопорушника [74, с. 35].

— по-друге, примусові заходи, передбачені відновлювальними санкціями досить часто вчені не відносять до заходів відповідальності на підставі того, що такі заходи (зокрема, скасування незаконного рішення) не спричиняють негативних наслідків для особи, яка не виконала покладені на неї кримінальні процесуальні обов'язки. Втім, вище ми вже відмічали, що відновлювальні санкції за своєю суттю є оцінкою професійної діяльності посадової особи, яка допустила порушення вимог кримінального процесуального закону [131, с. 20-21]. В такому разі суд чи прокурор в межах здійснення судового контролю чи прокурорського нагляду офіційно визнають, що слідчий, прокурор чи суддя виніс неправильне рішення, а це, в свою чергу, зумовлює нові обов'язки щодо виконання рішення, винесеного в порядку судового контролю чи прокурорського нагляду. В той же час, відмова від виконання рішення щодо нена-

лежної реалізації вимог КПК України може зумовити виникнення каральної (штрафної) відповідальності.

Таким чином, заходи процесуального примусу, визначені правовідновлювальними санкціями, та заходи процесуального примусу, визначені штрафними (каральними) санкціями, є різновидом примусових заходів кримінально-процесуальної відповідальності. При цьому правовідновлювальні заходи пов'язані із реалізацією відновлювальної (компенсаційної) відповідальності, а штрафні — з реалізацією каральної (штрафної) відповідальності.

2.2. Суб'єкти кримінально-процесуальної відповідальності

Кримінальні процесуальні норми визначають порядок реалізації процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків учасниками кримінального процесу. Невиконання процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження є підставою притягнення їх до юридичної відповідальності, в цілому, та кримінально-процесуальної, зокрема. А тому, дослідження проблеми кримінально-процесуальної відповідальності потребує визначення кола осіб, до яких можуть застосовуватися заходи кримінально-процесуальної відповідальності.

Вчені-процесуалісти вже приділяли увагу дослідженню цього питання в своїх працях, зокрема — Л. Б. Алексєєва, Г. М. Ветрова, А. Я. Дубинський, П. С. Елькінд, В. М. Ковальов, З. Ф. Ковріга, В. М. Корнуков, Ф. М. Кудін, І. М. Лукіна, А. В. Мурзановська, Л. Д. Удалова, І. В. Бабій, В. В. Рожнова, А. В. Дудич, Л. В. Гаврилюк, Т. О. Лоскутов та інші. Враховуючи те, що наукові розробки кримінально-процесуальної відповідальності на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки перебувають у стані свого формування, то і питання визначення кола учасників кримінального провадження, до яких можуть застосовуватися заходи кримінально-процесуальної відповідальності також не має однозначного та загальноприйнятого підходу у теорії кримінального процесу.

Так, у наукових колах ведуться дискусії з приводу того, чи до всіх учасників кримінального провадження можуть застосовуватися заходи кримінально-процесуальної відповідальності, чи це мають бути лише особи, які залучаються до кримінального провадження (підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, спеціаліст, експерт тощо). Більшість опитаних працівників прак-

тичних підрозділів вважають, що суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є учасники кримінального провадження, які відіграють допоміжну роль у кримінальному процесі (свідок, спеціаліст, експерт) чи відстоюють особистий правовий інтерес (підозрюваний, обвинувачений). Зокрема, лише 32 % опитаних нами співробітників органів досудового розслідування вважають, що заходи кримінально-процесуальної відповідальності можуть застосовуватися до посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження. І це при тому, що, як відмічає Т. О. Лоскутов, 68,5% опитаних суддів зазначили, що під час досудового розслідування слідчий, прокурор досить часто не виконують належним чином процесуальні обов'язки щодо забезпечення реалізації прав підозрюваного [184, с. 163].

Вищенаведене свідчить, що як в кримінальній процесуальній науці, так і серед практиків відкритим залишається питання щодо того, кого слід вважати суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності, а до кого така відповідальність не застосовується.

Так, Л. Б. Алексеева, Г. М. Ветрова, Л. В. Гаврилюк, З. Ф. Ковріга, І. Ю. Локтіонов, А. В. Мурзановська, Г. Ж. Сулейменова, Л. Д. Удалова, І. В. Бабій, Т. О. Лоскутов вважають, що процесуальну відповідальність несе будь-який суб'єкт кримінального провадження у разі невиконання чи неналежного виконання покладених на нього обов'язків [70, с. 8; 328, с. 168-169; 5, с. 433; 217, с. 339-344; 218, с. 156; 358, с. 61-62; 184, с. 164-165].

Зокрема, Г. Ж. Сулейменова стверджує, що суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності можуть бути будь-які учасники кримінального процесу, які наділені процесуальними правами та обов'язками, у тому числі і посадові особи, які розслідують чи розглядають кримінальні справи [335, с. 40]. Свою думку вчена обґрунтовує тим, що, визначаючи завдання кримінального провадження, відповідальність за їх виконання кримінальний процесуальний закон покладає, у першу чергу, на органи, які розслідують та розглядають кримінальні справи [335, с. 41].

На думку Л. Б. Алексеевої коло суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності також не слід обмежувати лише громадянами (носіями процесуальних обов'язків). Такими суб'єктами є і посадові особи, які відповідають за хід та результати кримінального провадження [3, с. 88-89].

А як відмічає Т. О. Лоскутов, “за неналежне виконання слід-

чим, прокурором процесуальних обов'язків для них може наставати кримінально-процесуальна відповідальність” [184, с. 164-165].

Проте, не всі науковці мають аналогічне бачення цього питання. На думку А. Я. Дубинського, П. С. Елькінд, В. М. Ковальова, В. М. Корнукова, Ф. М. Кудіна, І. Л. Петрухіна, В. В. Рожнової та О. В. Чуклової кримінально-процесуальна відповідальність застосовується лише до осіб, які мають у кримінальному провадженні особистий правовий інтерес (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, цивільного позивача, цивільного відповідача), осіб, які представляють інтереси інших суб'єктів (захисника, представника, законного представника) та осіб, які здійснюють допоміжні функції (свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, заставодавця, особистих поручителів та осіб, присутніх у залі судового засідання). При цьому, кримінально-процесуальна відповідальність не може застосовуватися до осіб, які здійснюють кримінальне провадження (слідчого, прокурора, судді) [96, с. 161; 416, с. 100; 128, с. 142; 289, с. 31-32; 158, с. 48; 249, с. 94-97, 328, с. 168; 405, с. 24].

Прихильники цієї точки зору обґрунтовують своє бачення цього питання тим, що за порушення вимог кримінального процесуального закону слідчий, прокурор чи суддя будуть нести дисциплінарну, цивільно-правову, матеріальну чи кримінальну відповідальність [416, с. 100; 180, с. 262]. А заходи, які застосовуються до винуватих посадових осіб, не мають процесуального характеру (наприклад, догана слідчого чи прокурора), і тому таку відповідальність не можна вважати кримінально-процесуальною [96, с. 161]. Як зауважує В. В. Рожнова, “дисциплінарна і кримінальна відповідальність у даному випадку мають певну специфіку, яка обумовлена особливостями кримінально-процесуальних відносин, цей факт все ж таки не змінює їх матеріальної природи. Коло суб'єктів, підстав і порядок реалізації цих заходів (у тому числі в сфері кримінального судочинства) визначається за межами кримінально-процесуального права” [289, с. 31].

В такому разі постає питання щодо визначення заходів кримінально-процесуальної відповідальності, які застосовуються до посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження. Так, Т. О. Лоскутов стверджує, що кримінально-процесуальна відповідальність слідчого чи прокурора “може мати вигляд заміни суб'єкта здійснення досудового розслідування – відсторонення слідчого та призначення іншого слідчого для проведення досудо-

вого розслідування (п. 2 ч. 2 ст. 39 КПК), безпосереднього здійснення досудового розслідування керівником органу досудового розслідування (п. 6 ч. 2 ст. 39 КПК) або заміни суб'єкта здійснення нагляду у формі процесуального керівництва — покладення керівником органу прокуратури повноважень прокурора на іншого прокурора (ч. 3 ст. 37 КПК)” [184, с. 164-165]. На думку Г. М. Ветрової, заходами кримінально-процесуальної відповідальності також є відміна незаконного процесуального рішення, повернення кримінальної справи на додаткове розслідування на підставі суттєвого порушення кримінального процесуального закону [69, с. 56, 102]. А І. Ю. Локтіонов до таких заходів відносить ще і визнання судом недопустимими доказів, які отримані з порушенням встановленого законом порядку (ст. 89 КПК) [183, с. 128].

Втім, не всі науковці вказані заходи визнають заходами кримінально-процесуальної відповідальності.

Так, А. Я. Дубинський зауважує, що хоча відміна незаконного рішення чи повернення справи на додаткове розслідування і пов'язано з заподіянням певних неприємностей посадовій особі, яка допустила ці порушення, проте не спрямовані особисто проти нього, тому не можуть розглядатися в якості заходів кримінально-процесуальної відповідальності [96, с. 161].

Тобто, одним із аргументів заперечення існування кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, є те, що обов'язковою ознакою кримінально-процесуальної відповідальності має бути її персоналізація (персоніфікація). А тому звертається увага на те, що заходи кримінально-процесуальної відповідальності повинні покладатися на конкретних осіб (мати свого адресата) та містити осуд їх діяльності, а такі заходи як скасування незаконних та необґрунтованих рішень чи визнання доказів недопустимими, на думку прихильників такого підходу, не містять осуду діяльності, адже не спричиняють негативних наслідків для особи, яка приймала таке рішення чи збирала докази.

Зокрема, на думку Д. А. Липинського, відсторонення від проведення досудового розслідування, не передбачає несприятливих наслідків як таких, адже з урахуванням того, що у середньостатистичного слідчого одночасно в провадженні знаходиться 15-20 кримінальних справ, то вилучення однієї буде ним розцінюватися як “нагорода”, а не як осуд [180, с. 262]. Окрім цього, О. В. Чукло-

ва стверджує, що відміна вироку чи інших рішень суду, які виносяться в рамках кримінального процесу, не є заходами відповідальності, так як такі рішення не впливають на процесуальний статус суб'єктів, які їх винесли [405, с. 24]

Втім, ми не можемо повністю погодитися із вищенаведеними аргументами. Адже, відповідно до вимог КПК України відсторонення від проведення досудового розслідування здійснюються у разі неефективного досудового розслідування, а відміна процесуальних рішень — у разі їх незаконності чи необґрунтованості. Тому рішення про відсторонення від проведення досудового розслідування чи рішення про відміну постанови слідчого, прокурора чи слідчого судді має бути обґрунтованим та вмотивованим з вказівкою на допущені порушення вимог законодавства. Такі вказівки порушень чи помилок є нічим іншим як осудом дій осіб, які приймали ці рішення. Адже будь-який слідчий, прокурор чи суддя, якого буде відсторонено від розслідування через некомпетентність або рішення якого “забраковане”, в будь-якому випадку буде відчувати докір щодо свого непрофесіоналізму.

Відміна процесуальних рішень чи відсторонення від проведення досудового розслідування свідчать про низький професіоналізм особи, яка здійснює кримінальне провадження чи її аморальні якості, що в подальшому буде відігравати роль при вирішенні питання про невідповідність займаній посаді під час атестації, переатестації чи призначення на вищі посади цих посадових осіб.

Так, підставами відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 39 КПК України, є наявність підстав, передбачених КПК, для його відводу або неефективне досудове розслідування. На відміну від цього, в КПК України 1960 року підставою усунення слідчого від проведення досудового розслідування визнавалося також і порушення ним закону при розслідуванні справи (п. 10 ч. 1 ст. 227 КПК 1960 року).

Вважаємо, що і в чинному КПК України аналогічна норма має бути закріплена як підстава відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування. А тому підтримуємо пропозиції І. В. Гловюк про те, “що і прокурор, і керівник органу досудового розслідування повинні мати повноваження відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування ... також у разі порушення слідчим вимог КПК при здійсненні досудового розслідування” [83, с. 288-289, 524].

Отже, відсторонення від розслідування чи відміна процесуального рішення не лише відновлюють кримінальні процесуальні правовідносини, а і є заходами кримінальної-процесуальної відповідальності, так як зумовлюють негативні наслідки для посадової особи, яка неналежним чином здійснює кримінальне провадження. Хоча, варто зауважити, що лише 35 % опитаних нами співробітників органів досудового розслідування відміну прокурором, слідчим суддею чи судом процесуальних рішень слідчого вважають заходом процесуальної відповідальності.

Слід звернути увагу і на твердження О. О. Зеленіної про те, що процесуальна відповідальність завжди має свого адресата — це учасник кримінального судочинства. Але в одному випадку відповідальність покладається на цілком конкретного суб'єкта, а в іншому — законодавець адресує її певному колу учасників кримінального судочинства. Не може бути безсуб'єктної відповідальності. Навіть, якщо вона покладається на декількох осіб, законодавець або конкретизує їх відповідним переліком, або об'єднує терміном “учасники кримінального судочинства”, обмежуючи коло суб'єктів причетністю до кримінального провадження [107, с. 67-75].

Так, аналіз норм КПК України свідчить, що кримінально-процесуальна відповідальність, здебільшого, покладається на конкретного учасника кримінального провадження — ст. 72 “Відповідальність спеціаліста” (на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні), п. 2.ч. 2 ст. 39 “відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування”, ч. 2 ст. 330 “у разі невиконання розпорядження головуючого прокурором чи захисником головуючий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду”.

В окремих випадках відповідальність адресується певному колу учасників кримінального провадження — ст. 330 КПК України “Заходи до порушників порядку судового засідання”, але у самій нормі конкретизуються особи, до яких застосовуються заходи відповідальності — обвинувачений, прокурор, захисник чи інші особи, присутні у судовому засіданні.

Отже, безсуб'єктної кримінально-процесуальної відповідальності не може бути. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються щодо конкретного учасника кримінального провадження та зумовлюють негативні наслідки для посадової особи, яка неналежним чином здійснює кримінальне провадження.

П. С. Елькінд заперечує застосування кримінально-процесуальної відповідальності до посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, обґрунтовуючи свою позицію тим, що якщо вважати суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності самі правозастосовні органи, то створиться ситуація, при якій факт вчинення кримінального процесуального правопорушення, який є підставою кримінально-процесуальної відповідальності, будуть встановлювати самі “винуваті” в порушенні особи, що, напевно, чи є виправданим [417, с. 147-147].

Втім, ми не можемо погодитися з наведеними вище аргументами. Адже встановлювати факт вчинення кримінального процесуального правопорушення та застосовувати заходи кримінально-процесуальної відповідальності будуть не самі винуваті посадові особи, а інші — ті, які згідно з правилами кримінального процесуального законодавства уповноважені здійснювати прокурорський нагляд, відомчий чи судовий контроль у кримінальному провадженні. Зокрема, відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування здійснюється за вмотивованою постановою керівника органу досудового розслідування за ініціативою прокурора або з власної ініціативи (п. 2. ч. 2 ст. 39 КПК України), скасування незаконного чи необґрунтованого рішення слідчого про закриття кримінального провадження здійснюється прокурором (відповідно до положень ч. 6 ст. 284 КПК України), а скасувати рішення прокурора про закриття кримінального провадження уповноважений слідчий суддя (за результатами розгляду скарги заявника, потерпілого, підозрюваного його захисника відповідно до положень п. 4 ч. 1 ст. 303 КПК України).

Досить часто вчені ставлять під сумнів наявність кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, стверджуючи, що не можна ставити “в один ряд і тих суб'єктів, які формують сам процес і тих, які залучаються цими суб'єктами до процесу” [289, с. 31]. При цьому звертається увага і на те, що відповідальність суб'єктів кримінального провадження не завжди рівнозначна, як і не рівнозначне значення діяльності різних учасників кримінального провадження [416, с. 100; 122, с. 103].

Так, дійсно, кримінальна процесуальна діяльність слідчого чи судді має більшу “процесуальну вагу” ніж діяльність понятого, свідка чи потерпілого. Адже особи, які ведуть процес, наділені

більшим колом процесуальних повноважень, зокрема, щодо визначення напрямку та руху кримінального провадження, щодо обмеження конституційних прав інших осіб під час проведення обшуку, огляду, освідчування, арешту майна чи застосування запобіжного заходу. Тому і відповідальність за їх невиконання чи неналежне виконання є більш суворою.

Так, невиконання слідчим чи прокурором вимог КПК України досить часто спричиняє шкоду, яка є суспільно небезпечною і відповідальність за такі дії передбачена у КК України. Зокрема у розділі XVIII “Злочини проти правосуддя” визначені такі склади злочинів: ст. 371 “Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою”, ст. 373 “Примушування давати показання”, ст. 374 “Порушення права на захист”, ст. 381 “Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист тощо [147].

Але дослідження історії становлення та розвитку проблеми кримінально-процесуальної відповідальності свідчить, що грань між правопорушеннями та злочинами, які вчиняються учасниками кримінального провадження, рухлива — постійно відбувається процес декриміналізації чи криміналізації одних і тих самих за змістом неправомірних дій [74, с. 125]

Слід звернути увагу і на твердження Л. Б. Алексєєвої, яка відмічає специфіку притягнення осіб, які здійснюють кримінальне провадження, до кримінальної чи матеріальної відповідальності, у разі спричинення шкоди внаслідок порушення законності під час кримінального провадження, [328, с. 170]. Вчена стверджує, що ця специфіка обумовлена особливою роллю, яку відіграють особи, наділені владними повноваженнями, при вирішенні завдань кримінального провадження, їх особливим процесуальним статусом, що проявляється в процесуальній незалежності під час прийняття рішення на підставі внутрішнього переконання [328, с. 168-169].

Так, однією з особливостей притягнення слідчого, прокурора, слідчого судді чи судді до відповідальності, в разі порушення ними вимог КПК України, є те, що ці особи здійснюють керівну, організуючу роль у кримінальному провадженні, виконуючи при цьому і свої професійні обов’язки. А тому, в разі неналежного виконання процесуальних повноважень слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом, вони можуть притягатися і до дисциплінарної відповідальності.

Так, відповідно до ст. 12 Закону України “Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України” до слідчого можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення: усне зауваження, зауваження, догана, сувора догана, попередження про неповну посадову відповідність, звільнення з посади, пониження в спеціальному званні на один ступінь, звільнення з органів внутрішніх справ [273].

А в Законі України про “Про судоустрій і статус суддів” розділ VI присвячений регламентації процесуального порядку притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Відповідно до ч. 1 ст. 109 вказаного Закону заходами дисциплінарного стягнення суддів є: попередження, догана, сувора догана, подання про тимчасове відсторонення від здійснення правосуддя; подання про переведення судді до суду нижчого рівня; подання про звільнення судді з посади [279]

При цьому, відповідно до положень п. 1 ч. 1 ст. 106 вказаного вище закону суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності при вчиненні умисно або внаслідок недбалості таких діянь:

а) незаконна відмова в доступі до правосуддя або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило учасниками судового процесу реалізацію наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов’язків або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду;

б) незазначення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору;

в) порушення засад гласності і відкритості судового процесу;

г) порушення засад рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

г) незабезпечення обвинуваченому права на захист, перешкодження реалізації прав інших учасників судового процесу;

д) порушення правил щодо відводу (самовідводу) [279].

Аналогічні положення щодо регламентації порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності визначені і щодо прокурорів. Так, у розділ VI “Дисциплінарна відповідальність прокурора” закону України “Про прокуратуру” визначені підстави та порядок

притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності [277].

Втім, слід зауважити, що дисциплінарні стягнення застосовуються поза межами кримінальних процесуальних правовідносин та, як правило, не впливають на хід та результати кримінального провадження. Зокрема, оголошення попередження, догани чи суворой догани не зумовлює відміну незаконного процесуального рішення чи відсторонення слідчого від подальшого розслідування.

А тому, ми підтримуємо погляди вчених, які критично ставляться до можливості застосування лише заходів дисциплінарної відповідальності за вчинення кримінального процесуального правопорушення. Зокрема Т. О. Лоскутов стверджує, що “кримінально-процесуальна діяльність, наприклад, в органах внутрішніх справ прямо не пов’язана з службовою дисципліною, обов’язками співробітників органів внутрішніх справ України стосовно дотримання такої дисципліни. Дисциплінарна відповідальність для слідчого, прокурора має наставати за дисциплінарні порушення під час проходження служби у відповідних органах” [184, с. 164].

Окрім цього, заходи дисциплінарної відповідальності застосовуються через певний проміжок часу, який необхідний для здійснення процедури дисциплінарного провадження, що не дозволяє оперативно реагувати на допущене порушення вимог кримінального процесуального законодавства та відновлювати порушені права учасників кримінального провадження. А в разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства кримінальні процесуальні правовідносини мають бути оперативно спрямовані у законне русло. Зокрема, незаконне рішення має бути скасованим, а незаконно отриманий доказ — визнаний недопустимим. А такі заходи, як вірно зауважує Г. М. Ветрова, є нічим іншим, як реагуванням зі сторони держави на процесуальні правопорушення, які допущені посадовими особами держаних органів, які здійснюють кримінальне провадження. В них втілюється кримінально-процесуальна відповідальність за невиконання процесуальних обов’язків вказаних суб’єктів [69, с. 56].

Аналіз кримінального процесуального законодавства свідчить, що у разі недотримання вимог кримінального процесуального законодавства особами, які здійснюють кримінальне провадження, застосовуються, як правило, заходи примусового характеру, які направлені не стільки на покарання цих осіб, стільки на анулювання результатів їх незаконної процесуальної діяльності та відновлення

законності кримінального провадження. Зокрема, у разі неефективного досудового розслідування слідчого відстороняють від розслідування (кримінально-процесуальна відповідальність). Разом з цим щодо цього ж слідчого, при наявності для цього підстав, може розглядатися питання про накладення на нього дисциплінарного стягнення (догана). Але, як вірно відмічає Т. О. Лоскутов, “відсутність реальної та значущої юридичної відповідальності слідчого, прокурора за невиконання процесуальних обов’язків не сприяє забезпеченню реалізації прав підозрюваного під час кримінального провадження” [184, с. 164].

Вищенаведене дозволяє підтримати твердження Л. Б. Алексєєвої про те, що специфічною особливістю процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, є можливість застосування за одне і теж процесуальне правопорушення як правовідновлюючої санкції (хоча автор і не відносить їх до заходів кримінально-процесуальної відповідальності — Р.Б), так і заходів відповідальності інших видів (дисциплінарної, кримінальної, матеріальної) [328, с. 170].

Такий порядок притягнення посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, до відповідальності не суперечить принципу, закріпленому в ч. 1 ст. 61 Конституції України, де вказано, що “ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення” [143]. Адже, як відмічають теоретики права, “за одне правопорушення особа може бути притягнута до кількох різних видів юридичної відповідальності” [340, с. 245]. Тому, в наведеному вище прикладі мова йде про різні види юридичної відповідальності (кримінально-процесуальну та дисциплінарну), які можуть застосовуватися до слідчого, прокурора, слідчого судді чи судді в разі невиконання ними вимог кримінального процесуального законодавства.

Тобто у разі вчинення кримінального процесуального правопорушення до слідчого, прокурора, слідчого судді чи судді застосовуються заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які передбачені не стільки штрафними, стільки правовідновлювальними санкціями, та може розглядатися питання про притягнення їх до відповідальності інших видів — кримінальної, дисциплінарної чи цивільно-правової (матеріальної).

Слід звернути увагу і на те, що в разі невиконання вимог кримінального процесуального законодавства до дисциплінарної

відповідальності можуть притягатися не лише слідчий, прокурор чи суддя (особи, які здійснюють кримінальне провадження), а й інші учасники кримінального провадження, які на професійній основі беруть участь у кримінальному процесі — експерти, захисники, представники потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача, чи представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (адвокати).

Так, А. В. Дудич звертає увагу і на те, що за порушення процесуального обов'язку, визначеного в п. 5 ч. 5 ст. 69 КПК України (заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом), експерт буде нести не процесуальну відповідальність, а дисциплінарну [97, с. 135]. Зокрема, до судових експертів можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення: 1) попередження; 2) призупинення дії Свідцтва (на строк від 6 місяців і більше); 3) позбавлення кваліфікації судового експерта; 4) пониження кваліфікаційного класу судового експерта (щодо судових експертів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України) [255].

А в ч. 1 ст. 324 КПК України визначено, що якщо захисник не прибув у судові засідання, суд відкладає судовий розгляд, визначає дату, час та місце проведення нового засідання і вживає заходів до прибуття його до суду. Одночасно, якщо причина неприбуття є неповажною, суд порушує питання про дисциплінарну відповідальність адвоката. В такому разі порядок притягнення адвоката до відповідальності визначений у Законі України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”, де підставами дисциплінарного провадження визначено вчинення адвокатом дисциплінарного проступку, а саме: 1) порушення вимог несумісності; 2) порушення присяги адвоката України; 3) порушення правил адвокатської етики; 4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; 5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; 6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; 7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом (ч. 1 ст. 34) [267].

В цьому випадку слід відмітити, що можливість притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності не викликає дискусій серед вчених про недоцільність визнання їх суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності.

А тому, вважаємо, що не слід заперечувати факт наявності

кримінально-процесуальній відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, а потрібно виділяти специфіку (особливості) їх відповідальності.

Досить цікавим прикладом застосування заходів кримінально-процесуальній відповідальності до різних учасників кримінального провадження є положення ст. 330 КПК України “Заходи до порушників порядку судового засідання”. Аналіз цієї норми свідчить, що якщо обвинувачений порушує порядок у залі судового засідання або не підкоряється розпорядженням головуєчого у судовому засіданні, останній попереджає обвинуваченого про те, що в разі повторення ним зазначених дій його буде видалено з зали судового засідання. При повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений за ухвалою суду з зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду (ч. 1 ст. 330 КПК України). Тобто, в цьому випадку до обвинуваченого застосовується попередження, яке примушує його виправитися та дотримуватися порядку в залі судового засідання, чи видалення, яке відновлює кримінальні процесуальні правовідносини під час судового засідання.

Якщо порушниками порядку судового засідання є прокурор чи захисник, то вони теж спочатку попереджаються головуєчим про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку їх може бути притягнуто до відповідальності, встановленої законом (ч. 2 ст. 330 КПК України).

Якщо порушниками порядку судового засідання є інші особи, присутні у судовому засіданні, головуєчий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку у залі судового засідання їх може бути видалено із зали судового засідання та притягнуто до відповідальності, встановленої законом (ч. 3 ст. 330 КПК України).

Таким чином, положення ст. 330 КПК України передбачають можливість притягнення до кримінально-процесуальній відповідальності усіх учасників судового засідання (сторону захисту, сторону обвинувачення та інших присутніх у залі осіб). В цій нормі не визначено лише порядок притягнення до відповідальності головуєчого, адже як ми вже вище зазначали, він не може вирішувати питання про притягнення себе до відповідальності. Це може бути здійснено під час розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність суду в порядку, визначеному КПК України.

Варто також відмітити, що у кримінальній процесуальній науці є ряд робіт, в тому числі і дисертаційних, які розробляють саме проблему кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження. Зокрема Г. Ж. Сулейменова ще в 1988 році захистила дисертаційне дослідження на тему “Кримінально-процесуальна відповідальність слідчого” [335], Л. В. Гаврилюк в 2009 році — на тему “Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади” [77; 78], в 2013 році І. Ю. Локтіонов опублікував наукову статтю на тему “Правова відповідальність керівника органу досудового розслідування” [183].

А тому, невизнання наявності кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які здійснюють кримінальне провадження, ставить під сумнів результати уже захищених наукових досліджень. Окрім цього, заперечення існування кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, не сприяє подальшому дослідженню та вдосконаленню цієї важливої для теорії та практики проблеми.

Таким чином, вищенаведене дозволяє стверджувати, що суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є не лише особи, які залучаються до кримінального провадження (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, експерт, спеціаліст, перекладач, заставодавець, поручителі, цивільний позивач, цивільний відповідач, захисник, представник, законний представник, особи, присутні у залі судового засідання тощо), а і посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження (слідчий, прокурор, слідчий суддя, суддя).

Заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються щодо конкретного учасника кримінального провадження та містять осуд його діяльності.

Кримінально-процесуальна відповідальність посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, має свою специфіку, а саме:

- факт вчинення кримінального процесуального правопорушення встановлюють посадові особи, які здійснюють функцію прокурорського нагляду, відомчого чи судового контролю у кримінальному провадженні;

- заходи кримінально-процесуальної відповідальності, як правило, передбачені правовідновлювальними санкціями, чи санкціями нікчемності;

— за одне і теж процесуальне правопорушення до слідчого, прокурора, слідчого судді чи судді можуть застосовуватися як заходи кримінально-процесуальної відповідальності, так і заходи інших видів юридичної відповідальності — кримінальної, дисциплінарної чи матеріальної [40, с. 22].

На відміну від дискусій щодо кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які здійснюють кримінальне провадження, вчені-процесуалісти не оспорюють кримінально-процесуальну відповідальність осіб, яких залучають до кримінального провадження.

Втім, відповідальність цих осіб також має свої особливості. Адже кримінальне процесуальне законодавство визначає можливість сукупної відповідальності декількох осіб за невиконання кримінальних процесуальних обов'язків підозрюваним чи обвинуваченим. Так, в частинах 8, 10 ст. 182 КПК України визначено, що якщо підозрюваний, обвинувачений, будучи належним чином повідомлений, не з'явився за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду без поважних причин чи не повідомив про причини своєї неявки, або якщо порушив інші покладені на нього при застосуванні запобіжного заходу обов'язки, застава звертається в дохід держави та зараховується до спеціального фонду Державного бюджету України й використовується у порядку, встановленому законом для використання коштів судового збору. При цьому, слідчий суддя, суд вирішує питання про застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді застави у більшому розмірі або іншого, більш суворішого, запобіжного заходу. Тобто за невиконання процесуальних обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання застави як запобіжного заходу, кримінально-процесуальна відповідальність застосовується як до заставодавця (особа, яка внесла заставу) — звернення суми застави в дохід держави, так до самого підозрюваного, обвинуваченого — зміна запобіжного заходу на більш суворий. Аналогічно вирішується питання і про кримінально-процесуальну відповідальність поручителів та підозрюваного, обвинуваченого у разі невиконання ним обов'язків, які були обрані під час застосування особистої поруки як запобіжного заходу.

Тобто, у наведених вище випадках застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до заставодавців чи поручителів залежить від виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, які на них покладалися під час об-

рання запобіжного заходу, та виконання яких вони гарантували. Разом з цим заходи кримінально-процесуальної відповідальності у формі зміни запобіжного заходу на більш суворий застосовуються і до самих підозрюваних, обвинувачених.

В цілому слід відзначити, що вирішення проблеми визначення суб'єктів та порядку кримінально-процесуальної відповідальності потребує більш чіткого закріплення інституту кримінально-процесуальної відповідальності у кримінальному процесуальному законодавстві України.

2.3. Кримінально-процесуальна відповідальність в системі юридичної відповідальності та її класифікація

Проведене нами дослідження питань соціальної, юридичної та кримінально-процесуальної відповідальності свідчить, що відповідальність — це складне та багатоаспектне правове явище, а тому є необхідність з'ясування місця кримінально-процесуальної відповідальності в структурі відповідальності (юридичної і соціальної) та визначення її класифікації. Адже класифікація в юриспруденції відіграє важливу роль, так як сприяє впорядкуванню однотипних юридичних явищ в єдину структуру.

В той же час, класифікація, обумовлена диференціацією, визначає поділ відповідальності на окремі види з врахуванням певних ознак та сприяє повній і всебічній характеристиці цього правового феномену. Зокрема, в словнику української мови визначено, що “класифікація” — це “система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями. Класифікацією називається система розміщення предметів за класами на підставі схожості цих предметів у середині класу і їх відмінності від предметів інших класів” [316, с. 175].

Насамперед, слід з'ясувати місце юридичної відповідальності в системі відповідальності як соціального явища. Так, В. К. Грищук відмічає, що “відповідно до способу впливу на порушника приписів соціальних норм розрізняють такі види соціальної відповідальності: моральна відповідальність; релігійна відповідальність; політична відповідальність; дисциплінарна відповідальність членів політичних партій, громадських організацій, корпоративних об'єктів; юридична відповідальність” [90, с. 138-139]. В працях різних вчених виділяють ще й такі види соціальної відповідаль-

ності: економічна, професійна, національна, державна, партійна, виробнича, сімейна, персональна та спеціальна [253, с. 67, 80; 92, с. 31; 16, с. 20, 253].

Очевидно, що залежно від розвитку суспільства робився акцент на тому чи іншому виді відповідальності. Тим не менше, як вірно зауважує І. Г. Савченко, найдавнішою з-поміж видів відповідальності є моральна, політична та правова відповідальність, які виникають із появою держави [298, с. 55-63].

Разом з цим слід зауважити, що класифікація соціальної відповідальності не є однолінійною. Вчені поділяють її на підставі різних критеріїв (це питання більш детально було розкрито у підрозділі 1.2 нашої роботи). Але, як стверджує В. К. Гришук, “видається найбільш доцільним класифікувати соціальну відповідальність на види за двома критеріями: а) за видами соціальних норм; б) за сутнісним змістом відповідальності” [90, с. 60]. Тобто соціальна відповідальність поділяється на види не лише залежно від того, які соціальні норми були порушені, — на моральну, релігійну, політичну, економічну чи юридичну; а й за сутнісним змістом — на позитивну і негативну, відповідальність за минуле і відповідальність за теперішнє і майбутнє [90, с. 55]. При цьому позитивна соціальна відповідальність — добровільне і свідоме виконання, дотримання соціальних норм, а негативна відповідальність — застосування до порушника соціальних норм заходів впливу, передбачених цими нормами [90, с. 55].

Не менш цікавою є і класифікація соціальної відповідальності, яку пропонує А. Ф. Плахотний. На його думку соціальну відповідальність слід поділяти на підставі способу регулювання (правова і моральна), та залежно від часового виміру (відповідальність за вже вчинене діяння — ретроспективна сторона, та відповідальність за майбутні дії — перспективна сторона) [252, с. 74].

Враховуючи вищенаведене вважаємо, що відповідальність як соціальний феномен слід поділяти на підставі таких критеріїв:

1) за видами норм, які визначають спосіб впливу на порушника приписів соціальних норм — моральна, релігійна, політична, партійна, економічна та юридична відповідальність;

2) залежно від внутрішнього чи зовнішнього аспекту та часового виміру (за сутнісним змістом):

— відповідальність за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна відповідальність) — система відповідей особи на вимоги

суспільства (особиста відповідальність — відповідність перед самим собою, своєю совістю);

— відповідальність за вчинене (ретроспективна, негативна відповідальність) — реакція суспільства на поведінку індивіда (відповідальність особи перед суспільством).

Наведена класифікація відображає найбільш характерні особливості соціальної відповідальності. Очевидно, що її можна класифікувати і на підставі інших критеріїв: за суб'єктами, підставами, санкціями тощо, але це не є предметом нашого дослідження.

Для нашого дослідження цікавим є те, що різні види соціальної відповідальності мають “певну самостійність”, адже, не всі вони закріплені у нормативно-правових актах та не всі норми містять чітко визначені конкретизовані склади порушень. Зокрема, особиста (внутрішня) відповідальність не може бути негативною (ретроспективною), адже це відношення особи до вчиненого нею діяння. На відміну від цього юридична відповідальність є негативною, адже це закріплена у правових нормах реакція суспільства на протиправну поведінку особи [].

Окрім цього, проведене нами дослідження суті соціальної відповідальності (в підрозділі 1.2) дозволило дійти обґрунтованого висновку про те, що відповідальність як соціальне явище має дві форми (системи) — позитивну та негативну, але юридична відповідальність може бути лише негативною — як відповідальність “за” вчинене протиправне діяння.

Вищенаведений аналіз соціальної відповідальності дозволив нам також визначити місце юридичної відповідальності серед інших її видів та, з одного боку, виявити її загальні ознаки, а з іншого — визначити особливості юридичної відповідальності, як специфічного виду соціальної відповідальності [301, с. 6].

Отже, практично ні у кого з науковців не виникає сумнівів щодо того, що юридична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності [234, с. 21; 229, с. 63-67; 113, с. 3□].

Разом з цим, слід зауважити, що юридична відповідальність також є неоднорідною. Поділ юридичної відповідальності на окремі види має важливе наукове та практичне значення, адже впливає як на законотворчу, так і на правозастосовну діяльність. Втім, як зауважує О. В. Іваненко, у “правовій доктрині до цього часу не сформовано уніфікованих та загальновизнаних підстав і критеріїв поділу юридичної відповідальності на окремі її види” [113, с. 12].

Дослідники проблеми юридичної відповідальності часто звертають увагу на її різноманітність та пропонують класифікувати на підставі різних критеріїв [24, с. 149].

Зокрема, О. Е. Лейст розробив досить об'ємну класифікацію юридичної відповідальності. Він пропонує її поділяти за видами правопорушень і за характером санкцій, що застосовуються: на кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, майнову (“матеріальну”) відповідальність. За порядком застосування санкції – судова і адміністративна відповідальність. За суб'єктом правопорушення – “персональна відповідальність” і відповідальність колективних суб'єктів права (юридичних осіб). За характером порушення правопорядку, що тягне застосування та реалізацію санкції, – “відповідальність за провину” (загальне правило) і “відповідальність без вини” (відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки за випадково заподіяну шкоду). За способом виникнення та здійснення розрізняється, з одного боку, відповідальність, що виникає безпосередньо із закону внаслідок факту правопорушення (наприклад, обов'язок відшкодувати майнову шкоду), і, з іншого боку, відповідальність, що виникає на основі закону в процесі розслідування державними органами справ про правопорушення і застосування ними санкції до правопорушника (кримінальна, адміністративна відповідальність). Вчений також виділяє відповідальність, в процесі реалізації якої на правопорушника покладаються спеціальні юридичні обов'язки, які випливають з санкції правової норми (обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду, сплатити штраф, не займатися певною діяльністю), і відповідальність, що полягає у примусовому здійсненні обов'язків, невиконаних правопорушником (примусове вилучення речі, виселення) [174, с. 92-93].

На думку М. В. Вітрука юридичну відповідальність слід поділяти на два види: відповідальність у публічному праві та відповідальність у приватному праві. Відповідальність у публічному праві, в свою чергу, поділяється на конституційну, дисциплінарну, адміністративну, кримінальну, процесуальну, що визначається сферою їх дії, ступенем суспільної небезпеки публічно-правового порушення і зумовленими цим специфічними правовими наслідками. А для приватного права характерною є цивільно-правова відповідальність, яка може мати внутрішньовидову диференціацію (сімейно-правова, матеріальна (майнова) та ін.) [74, с. 98-99].

А. М. Падалка, який притримується концепції широкого ро-

зуміння юридичної відповідальності, пропонує класифікацію юридичної відповідальності “згідно з якою це явище розподіляється в часі: як потенційно можливе і як таке, що почало відбуватися” [243, с. 26]. Тобто, на думку автора, як потенційно можлива юридична відповідальність — це позитивна (активна, перспективна) відповідальність, а відповідальність, що почала відбуватися — це ретроспективна (негативна) юридична відповідальність. Втім, проведене нами дослідження дозволило дійти висновку про недоцільність виокремлення позитивного аспекту юридичної відповідальності, а тому вважаємо таку класифікацію безпідставною.

Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський зауважують, що юридична відповідальність є складним, системним багатофункціональним інститутом та стверджують, що вона, у свою чергу, складається з підсистем, у ролі яких виступають окремі види юридичної відповідальності. Кількість підсистем в системі юридичної відповідальності дорівнює кількості видів юридичної відповідальності. Кожен вид юридичної відповідальності поділяється на підвиди, які складаються з сукупності норм юридичної відповідальності. Первинним елементом цієї системи є конкретна правова норма, яка передбачає відповідальність за дотримання і порушення викладених у ній приписів. А тому, систему юридичної відповідальності вчені умовно пропонують представляти у вигляді такої схеми: юридична відповідальність в цілому (як система); види юридичної відповідальності (як підсистеми); підвиди юридичної відповідальності (як елементи системи); норма, що передбачає юридичну відповідальність (як первинний елемент) [390, с. 624].

Цікаву класифікацію запропонував також І. О. Ребане, який стверджує, що двома основними видами юридичної відповідальності є покарання та майнова відповідальність. Покарання, в свою чергу, поділяється на підвиди — кримінальна, адміністративна, дисциплінарна і процесуальна відповідальність [285, с. 205-206].

Отже, вищевикладене свідчить про дискусійність питання щодо класифікації юридичної відповідальності. Разом з цим, ідея про загальність галузевого критерію (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова відповідальність) не заперечується жодним з науковців і є найбільш оптимальним і доцільним поділом з огляду на практику реалізації юридичної відповідальності [113, с. 12].

Так, О. Ф. Скакун відмічає, що залежно від галузевої структури

права розрізняють такі види юридичної відповідальності: конституційну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну, матеріальну, кримінальну. Конституційно-правова (юридична підстава — Конституція та інші акти конституційного права) настає за порушення конституційно-правової норми. Адміністративна (юридична підстава — КУпАП, Митний кодекс) — настає за порушення лише тієї норми адміністративного права, що охороняється адміністративними санкціями. Цивільно-правова (юридична підстава — ЦПК) — настає з моменту невиконання договірних зобов'язань майнового характеру у встановлений строк або виконання неналежним чином за заподіяння позадоговірної шкоди здоров'ю чи майну особи. Дисциплінарна (юридична підстава — КЗпП та ін.) — накладається адміністрацією підприємств, установ, організацій за здійснення дисциплінарних проступків. Матеріальна (юридична підстава — КЗпП) — настає за вчинене майнове правопорушення, збиток, заподіяний підприємству, установі, організації робітниками та службовцями при виконанні ними своїх трудових обов'язків. Кримінальна (юридична підстава — КПК) — настає за вчинення злочинів, вичерпний перелік яких міститься в КК України. Міжнародно-правова відповідальність держави встановлюється на основі норм міжнародного права [307, с. 647-650].

Подібні класифікації юридичної відповідальності містяться і в інших підручниках з теорії права. Зокрема, в підручнику за редакцією В. В. Копейчикова вказано, що за характеристиками видів правопорушень розрізняють такі види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільна та дисциплінарна [340, с. 247-248; 169, с. 243].

Таким чином, вищенаведене свідчить, що на загальнотеоретичному рівні вчені, здебільшого, не приділяють уваги процесуальній відповідальності та не завжди виділяють її як окремий вид юридичної відповідальності. Такий стан речей, можливо, обумовлений тим, що вчення про процесуальну відповідальність є досить “молодим”, адже сформувалося не більше 50-ти років тому. Разом з цим, слід погодитися з твердженням про те, що не приділення уваги процесуальній відповідальності можна пояснити одним із двох варіантів: вчені або заперечують її існування, або не вбачають тут проблеми, гідної вивчення [217, с. 342].

Тим не менше, в окремих підручниках з теорії права вчені звертають увагу на цю проблему. Зокрема, П. М. Рабінович відмічає, що

в юриспруденції “дискутуються питання про видову самостійність процесуальної (зокрема, цивільно-, адміністративно-, кримінально-процесуальної), екологічної, сімейної та деяких інших варіантів юридичної відповідальності” [282, с. 192].

Доцільність такого поділу підтверджується і тим, що вчені, які досліджують проблему юридичної відповідальності на монографічному рівні, все частіше пропонують “відійти від традиційного виділення чотирьох основних видів відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової)”, стверджуючи, що “у даний час досягнення у галузі вивчення юридичної відповідальності дозволяють розширити кількість її видів”, а тому, слід виділяти і процесуальну відповідальність [113, с. 12].

У зв’язку з вищевикладеним вважаємо, що юридичну відповідальність, насамперед, слід класифікувати залежно від галузевої структури права — кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, цивільна процесуальна, кримінально-процесуальна тощо. Вчені, як правило, пропонують поділяти юридичну відповідальність за галузевим принципом на підставі предмету і методу правового регулювання відповідної галузі права [301, с. 640]. Втім, як вірно зауважує з цього приводу М. В. Вітрук, відмінність галузевих видів відповідальності обумовлена не лише особливостями предмета чи метода регулювання суспільних відносин, а й характером правопорушення та його наслідками [74є с. 93].

Разом з цим, серед науковців дискусійним є й питання щодо того, чи для кожної галузі права притаманний власний вид юридичної відповідальності, та чи збігається кількість галузевих видів юридичної відповідальності з кількістю галузей права.

Так, І. С. Самощенко та М. Х. Фарукшин зауважують, що в принципі існує стільки видів соціальної відповідальності, скільки видів соціальних норм діє в цьому суспільстві [301, с. 31]. Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський стверджують, що жодна галузь права не може нормально функціонувати без власного інституту юридичної відповідальності. Важко собі уявити галузь права, яка б не мала власних засобів забезпечення правових вимог і дозволів [390, с. 818]. При цьому науковці зауважують, що додатковими ознаками, що свідчать про самостійність виду юридичної відповідальності, є: наявність кодифікованого нормативно-правового акту, що передбачає юридичну відповідальність; особливості процесуального здійснення; наявність самостійного правопорушення (зі своєю

природою об'єкта правопорушення); види встановлених державою несприятливих наслідків вчиненого діяння (наприклад кримінальне покарання притаманне лише для кримінальної відповідальності) [390, с. 642].

Проте, не всі вчені притримуються такої точки зору та стверджують, що “класифікація юридичної відповідальності на види залежно від галузі права не збігається з галузевою структурою права, оскільки видів юридичної відповідальності менше ніж галузей права, а за порушення норм різноманітних галузей права може застосовуватися відповідальність одного і того самого виду, або в межах однієї галузі права можуть існувати різноманітні види відповідальності” [76, с. 7]. Зокрема, досить часто зауважується, що дисциплінарна відповідальність існує, але дисциплінарного права не має.

Не вдаючись до дискусії щодо кількості видів юридичної відповідальності на підставі галузевого критерію відмітимо, що поряд із найбільш поширеними “профілюючими” видами юридичної відповідальності (кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, конституційна) слід виділяти і процесуальну відповідальність. Адже, як зауважують Р.Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, профілюючі галузі права (кримінальне і цивільне право) супроводжують відповідні процесуальні галузі: кримінальне процесуальне і цивільне процесуальне право, у яких і сформувалися, відповідно, кримінально-процесуальна та цивільна процесуальна відповідальність [390, с. 649].

Слід зауважити, що поділ юридичної відповідальності на підставі галузевого критерію має важливе значення, адже є найбільш простою та зрозумілою для правозастосувача класифікацією. Такий поділ сприяє зручності вдосконалення окремих положень юридичної відповідальності. Адже галузевий критерій поділу є нормативним критерієм поділу відповідальності різних підвидів юридичної відповідальності.

Слід відмітити, що на загальнотеоретичному рівні правові норми класифікують і за функціями у правовому регулюванні, виділяючи матеріальні норми (називають, позначають права, обов'язки або заборони) та процесуальні норми (встановлюють порядок, процедуру, “регламент” здійснення прав або виконання обов'язків, закріплених у матеріальних нормах) [282, с. 155].

А тому, залежно від функцій правового регулювання певної галузі права, у нормах яких визначені склади правопорушень, слід ви-

діляти матеріально-правові та процесуально-правові види юридичної відповідальності. Матеріально-правові види відповідальності – кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна тощо, процесуально-правові (або процесуальні) – кримінально-процесуальна, цивільна процесуальна та ін. Тобто, юридична відповідальність може наступати як за порушення норм матеріального права, так і за порушення норм процесуального права [137, с. 62].

Хоча в більшості загальнотеоретичних наукових джерел, як правило, виділяють саме матеріально-правові види юридичної відповідальності, але слід відмітити, що процесуальна відповідальність останнім часом все частіше стає предметом наукового дослідження на монографічному рівні (Г.М. Ветрова, З. Ф. Ковріга, І. М. Лукіна).

Разом з цим слід зауважити, що і процесуальна відповідальність не є однорідною. Тому серед науковців все більшої актуальності набуває дискусія не стільки щодо доцільності виокремлення процесуальної відповідальності, скільки щодо її класифікації.

Так, П. М. Рабінович виокремлює такі види процесуальної відповідальності: цивільна процесуальна, адміністративна процесуальна та кримінально-процесуальна [282, с. 192]. Окрім цього О. В. Іваненко виділяє ще й конституційно-процесуальну та господарсько-процесуальну відповідальність [113, с. 12].

А Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинський та Р. Л. Огнесян виділяють лише кримінально-процесуальну та цивільну процесуальну відповідальність [231, с. 63], зауважуючи при цьому, що конституційно-процесуальне та адміністративно-процесуальне право перебувають поки що у стадії формування, а тому говорити про відповідні процесуальні види відповідальності не варто [390, с. 649].

Вважаємо, що таке твердження є актуальним і щодо вітчизняного законодавства та потребує аналізу. Так, відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюють виключно суди [144]. Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення (ч. 1 ст. 18 закону України “Про судоустрій та статус суддів” [279]). Відштовхуючись від наведеного, можна було б виділяти і відповідні процесуальні види юридичної відповідальності, а саме: конституційну процесуальну, цивільну процесуальну, кримінально-процесуальну, господарську процесуальну, адміністративну процесуальну, яка стосується розгляду

справ про адміністративні правопорушення та розгляду адміністративних справ.

Проте, для того, щоб говорити про самостійний вид юридичної відповідальності має бути наявність кодифікованого нормативно-правового акту [390, с. 642]. Так, в Україні норми процесуального права містяться у таких окремих процесуальних кодексах: Цивільний процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Кодекс адміністративного судочинства. На відміну від цього порядок провадження в Конституційному Суді України регламентується законом України “Про Конституційний Суд України”, зокрема у розділі II “Конституційне провадження” (статті 50–98) [274], а в справах про адміністративні правопорушення – в окремих розділах Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Таким чином, вищенаведене свідчить, що на підставі галузевого критерію процесуальних норм права процесуальна відповідальність може поділятися на: кримінально-процесуальну, цивільну процесуальну, господарську процесуальну, конституційну процесуальну, адміністративну процесуальну, яка стосується розгляду справ про адміністративні правопорушення та розгляду адміністративних справ.

Хоча варто зауважувати, що окремі із названих видів процесуальної відповідальності (конституційна процесуальна) не в повній мірі є самостійним видом, адже не мають окремого, самостійного кодифікованого нормативного акту, який би регламентував відповідне провадження. І це при тому, що їм відомі норми, які визначають заходи процесуальної відповідальності. Так, в попередній редакції Закону України про “Про Конституційний Суд України” (від 16 жовтня 1996 року) в ч. 2 ст. 60 було зазначено, що якщо неодноразове направлення конституційного подання, конституційного звернення з того самого питання, що вже розглядалось у Конституційному Суді України, є зловживанням правом, Конституційний Суд України після прийняття рішення про відмову у відкритті провадження у справі може прийняти рішення про стягнення з суб’єкта права на конституційне подання, конституційне звернення державного мита у розмірі, встановленому законом. У чинній редакції вказаного закону (від 13 липня 2017 року) залишилося подібне положення та зазначено, що “Суд відмовляє у відкритті конституційного провадження, визнавши конституційну

скаргу неприйнятною, якщо зміст і вимоги конституційної скарги є очевидно необґрунтованими або наявне зловживання правом на подання скарги” (ч. 4 ст. 77) [274].

Таким чином, слід відмітити, що відповідальність в цілому, як правовий інститут, є матеріальною. Адже саме норми матеріального права передбачають діяння, яке є забороненим та визначає вид і міру відповідальності у разі його вчинення. Проте, як вірно зауважують Р. Л. Хачатуров та Д. А. Липинський, з виділенням процесуальних видів відповідальності не виникає протиріч, так як будь-яка процесуальна галузь права може містити норми, які за своєю сутністю є матеріальними, втім, як і будь-яка матеріальна галузь права може містити процесуальні норми [390, с. 649].

Дійсно, відповідальність як інститут права визначена нормами матеріального права — відповідальність за злочин, проступок, делікт. Але норми процесуального права також містять положення, які передбачають склади процесуальних правопорушень, які за своєю суттю є матеріальними нормами. Зокрема, ч. 1 ст. 144 КПК України передбачає, що “Грошове стягнення може бути накладено на учасників кримінального провадження у випадках та розмірах, передбачених цим Кодексом, за невиконання процесуальних обов’язків”; ч. 5 ст. 180 КПК України визначає, що “У разі невиконання поручителем взятих на себе зобов’язань на нього накладається грошове стягнення в розмірі ...” [153].

Окрім цього, загальновизнаним є твердження про відносну самостійність та власне місце процесуальних норм (кримінальних процесуальних та цивільних процесуальних) в загальній системі права [227, с. 38].

А тому, ми не можемо погодитися з висловлюванням І. С. Самошенка та М. Х. Фарукшина про те, що юридичну відповідальність слід класифікувати лише на підставі матеріальних критеріїв, а процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності не існує [301, с. 187]. Хоча при цьому вчені і не відкидають процесуальну характеристику матеріальної відповідальності, вказуючи, що вона має допоміжний характер для висвітлення процесуальної форми руху тих чи інших видів юридичної відповідальності [301, с. 187].

Доцільність виокремлення процесуальної відповідальності обумовлена і тим, що вона має свої особливості, а саме: сфера застосування, суб’єктний склад, формальна підстава, фактична підстава,

особливий порядок реалізації [344, с. 10, 173; 210, с. 130].

А тому, є підстави стверджувати, що кримінально-процесуальна відповідальність відрізняється від інших видів юридичної відповідальності за такими характерними ознаками:

- сфера застосування — кримінальні процесуальні правовідносини;

- суб'єкти — учасники кримінального провадження;

- фактична підстава застосування — кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання процесуальним правом;

- процесуальна підстава — рішення уповноваженого органу чи посадової особи, що веде кримінальне провадження чи здійснює контрольні-наглядові функції у цьому кримінальному провадженні.

Отже, вищенаведене свідчить, що на рівні з матеріально-правовими видами юридичної відповідальності слід виділяти і її процесуальні види, зокрема — кримінально-процесуальну відповідальність [25, с. 88].

Окрім цього, юридичну відповідальність поділяють на види і на підставі багатьох інших властивостей, зокрема: за підставами її виникнення; за примусовими заходами, які застосовуються; за суб'єктами застосування тощо.

Ці характеристики слід враховувати при розробці класифікації кримінально-процесуальної відповідальності. Адже і кримінально-процесуальна відповідальність є неоднорідною, що обумовлює необхідність її класифікації. Це питання заслуговує окремої уваги, адже сприяє визначенню правової природи кримінально-процесуальної відповідальності та впорядкуванню її структурних елементів за характерними ознаками.

Насамперед відмітимо, що, так як у теорії кримінального процесу кримінально-процесуальній відповідальності не приділено належної уваги науковців, то і питання її класифікації також є малодослідженим.

Втім, кримінально-процесуальна відповідальність характеризується різними ознаками, які за своєю природою є неоднорідними, зокрема — це суб'єкти та підстави відповідальності, види заходів процесуального примусу та порядок їх застосування тощо. А тому, кримінально-процесуальну відповідальність зокрема, як і юридичну в цілому, доцільно класифікувати на підставі різних критеріїв з врахуванням наведених вище класифікацій юридичної

відповідальності. Адже, якщо певні ознаки притаманні загальному явищу, то і для видових явищ вони також є властивими.

1. Кримінально-процесуальну відповідальність слід класифікувати залежно від кримінального процесуального статусу суб'єкта, який вчинив кримінальне процесуальне правопорушення, та до якого застосовуються заходи кримінально-процесуальної відповідальності.

Суб'єкти кримінального провадження відрізняються один від одного функціями, повноваженнями, інтересами, роллю у кримінальному провадженні. Найбільш поширеною у кримінальній процесуальній теорії є така класифікація суб'єктів кримінального провадження: державні органи та посадові особи, які ведуть кримінальний процес і залучають до його сфери інших суб'єктів (суд, суддя, слідчий суддя, прокурор, слідчий, керівник органу досудового розслідування, оперативні підрозділи); особи, які захищають свої права або представлені інтереси (потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, захисник, цивільний позивач, цивільний відповідач, представники потерпілого, цивільного позивача та відповідача, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження); особи, які відіграють допоміжну роль у кримінальному процесі (свідок, спеціаліст, експерт, перекладач, понятьні тощо) [149, с. 50].

В попередньому підрозділі нами було обґрунтовано твердження про те, що процесуальну відповідальність несе будь-який суб'єкт кримінального провадження, який має процесуальні права та обов'язки у кримінальному процесі. Зокрема, ні в кого із дослідників кримінально-процесуальної відповідальності не викликає дискусій з приводу того, що у ч. 5 ст. 180 КПК України, де передбачено, що у разі невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення, визначено захід кримінально-процесуальної відповідальності, який застосовується до осіб, які відіграють допоміжну роль у кримінальному провадженні.

Разом з цим, відповідальність суб'єктів кримінального провадження не завжди рівнозначна, як і не однакове значення діяльності різних учасників кримінального провадження, їх компетенція та комплекс належних їм прав та обов'язків [416, с. 100; 122, с. 103]. Так, слідчий чи прокурор мають широкі повноваження щодо збирання доказів, вирішення питання про рух кримінального про-

вадження (закриття, зупинення кримінального провадження чи направлення до суду з обвинувальним актом). А тому, неналежне виконання ними своїх процесуальних обов'язків спричиняє більшу шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам, ніж невиконання процесуальних обов'язків особами, які залучаються до кримінального провадження (свідками, підозрюваними, обвинуваченими). Наслідки, які зумовлені невиконанням процесуальних обов'язків слідчим, прокурором чи суддею, як правило, є суспільно небезпечними, а тому відповідальність за їх вчинення, здебільшого, передбачена у Кримінальному кодексі України.

В тих випадках, коли невиконання кримінальних процесуальних обов'язків особами, які здійснюють кримінальне провадження, не містить ознак складу злочину, такі діяння слідчого, прокурора чи судді зумовлюють застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, зокрема — відсторонення від розслідування, визнання доказів недопустимими тощо. Так, відповідно до статистичних даних щодо стану здійснення судочинства в Україні до суду протягом 2015 року надійшло 65 576 скарг на дії слідчих органів, а протягом 2016 року — 86 197, тобто кількість скарг збільшилася на 31,4 % [324, с. 15].

Разом з цим, заходи кримінально-процесуальної відповідальності, що застосовуються до осіб, які здійснюють кримінальне провадження, відрізняються від тих, які застосовуються до осіб, що залучаються до кримінального провадження, що виправдовує їх виокремлення в окремі групи.

Слід звернути увагу і на те, що слідчий, слідчий суддя, суддя, прокурор, захисник чи представник є учасниками кримінального провадження, які під час здійснення кримінального провадження виконують ще й свої професійні обов'язки. А тому, неналежне виконання ними процесуальних повноважень, окрім заходів кримінально-процесуальної відповідальності, є підставою застосування ще й дисциплінарних стягнень. Зокрема, у разі неефективного досудового розслідування слідчого відстороняють від розслідування (кримінально-процесуальна відповідальність) та може розглядатися питання про накладення на нього дисциплінарного стягнення.

В ч. 1 ст. 324 КПК України також визначено, що “Якщо в судове засідання не прибув за повідомленням прокурор або захисник у кримінальному провадженні, де участь захисника є обов'язковою,

суд відкладає судовий розгляд, визначає дату, час та місце проведення нового засідання і вживає заходів до прибуття їх до суду. Одночасно, якщо причина неприбуття є неповажною, суд порушує питання про відповідальність прокурора або адвоката, які не прибули, перед органами, що згідно із законом уповноважені притягати їх до дисциплінарної відповідальності” [153].

В такому разі порядок притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності визначений у Законі України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” (ч. 1 ст. 34) [267]. А тому є всі підстави виокремлювати кримінально-процесуальну відповідальність захисників, представників (адвокатів).

Таким чином, враховуючи вказані вище особливості притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності різних учасників кримінального провадження та загальноприйняті їх класифікації [151, с. 88; 150, с. 112], вважаємо, що суб’єктів кримінально-процесуальної відповідальності слід поділяти на такі групи:

1) посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження — суддя, слідчий суддя, прокурор, керівник органу прокуратури, слідчий, керівник органу досудового розслідування, оперативні підрозділи;

2) особи, які мають у кримінальному провадженні особистий правовий інтерес (захищають, представляють свої права) — потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий, цивільний позивач, цивільний відповідач, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт,

3) учасники кримінального провадження, які захищають чи представляють на професійній основі інтереси інших осіб — захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;

4) особи, які відіграють допоміжну роль у кримінальному провадженні — свідок, спеціаліст, експерт, перекладач, понятий, поручителі, заставодавці, лікар, педагог, представник персоналу органу пробації тощо [151, с. 88].

2. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності можуть відрізнятися і залежно від того, на якій стадії кримінального провадження вони застосовуються. Адже кожна стадія кримінального провадження має свої особливості: “характеризуються безпосередніми завданнями, специфічним колом суб’єктів процесуальної

діяльності, властивою їм кримінально-процесуальною формою та підсумковими рішеннями” [149, с. 16]. При цьому, як правило, виділяють такі стадії кримінального провадження: 1) досудове розслідування; 2) підготовче провадження; 3) судовий розгляд; 4) провадження в суді апеляційної інстанції (апеляційне провадження); 5) виконання судових рішень; 6) провадження в суді касаційної інстанції (касаційне провадження); 7) провадження у Верховному Суді України; 8) провадження за нововиявленими обставинами” [149, с. 16-17].

Слід відмітити, що певні заходи кримінально-процесуальної відповідальності можуть застосовуватися лише на окремих стадіях кримінального провадження. Зокрема, ст. 330 КПК України визначає заходи відповідальності, які можуть застосовуватися лише під час судового засідання — видалення з зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду; в ст. 72 КПК України передбачена відповідальність спеціаліста, яка застосовується у разі його неприбуття до суду без поважних причин.

3. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності слід відрізнити і з врахуванням функціонального критерію. Адже вчені звертають увагу на те, що, як юридична, так і кримінально-процесуальна відповідальність можуть виконувати різні функції.

Зокрема, О. Ф. Скакун на підставі характеристики функцій виділяє такі види юридичної відповідальності: правовідновлювальна (репараційна) та каральна (репресивна). При цьому правовідновлювальна полягає у добровільному виконанні правопорушником відповідальності, тобто особа відшкодовує заподіяний збиток, відновлює порушені права, виконує обов’язок, припиняє протиправні діяння без примусу держави, примус застосовується у разі виникнення конфлікту між учасниками правовідносин. А каральна — коли особа, що вчинила правопорушення, притягається до покарання або стягнення на підставі рішення, винесеного у встановленому законом порядку [307, с. 650-651].

При характеристиці кримінально-процесуальної відповідальності вчені пропонують виокремлювати такі загальні (як і для інших видів юридичної відповідальності за галузевим критерієм) її функції, а саме: регулятивну, превентивну, каральну, відновлювальну і виховну [389, с. 197]. Є й інші думки. Так, Л. В. Гаврилюк стверджує, що слід виділяти такі чотири функції кримінально-процесуальної відповідальності: охоронна (виражається в необхідності

забезпечити відповідне виконання учасниками кримінально-процесуальної діяльності наданих їм процесуальних прав і обов'язків, правомірну і допустиму реалізацію правозастосовної діяльності); регулятивна (полягає в тому, що учасники кримінально-процесуальної діяльності повинні усвідомлювати можливість настання негативних наслідків у випадку недотримання ними вимог законодавства); правовідновлююча (полягає у відновленні порушених прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальної діяльності); компенсаційна (полягає у відшкодуванні особі шкоди, завданої внаслідок незаконного притягнення до кримінальної відповідальності) [77, с. 12]. Втім, вчена не виокремлює каральної функції кримінально-процесуальної відповідальності. А, як справедливо відмічає В. В. Рожнова, характерною ознакою кримінально-процесуальної відповідальності є наявність елементів кари, хоча головною метою при цьому постає виховання поваги до кримінального процесуального закону, стимулювання належного виконання учасниками кримінального судочинства його вимог [289, с. 27].

Вважаємо, що під час характеристики функцій кримінально-процесуальної відповідальності слід відійти від їх загальної традиційної характеристики та розкривати зміст кримінально-процесуальної відповідальності більш конкретно, виділяючи такі дві самостійні функції: правовідновлювальну (компенсаційну) та каральну (штрафну). Адже саме вони дозволяють охарактеризувати кримінально-процесуальну відповідальність з врахуванням притаманних їй особливостей.

Зокрема, правовідновлювальна (компенсаційна) функція полягає у відновленні кримінальних процесуальних правовідносин і, цим самим, у захисті порушених прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Це здійснюється шляхом відновлення порушених процесуальних прав або отримання належного відшкодування у разі неможливості відновлення попереднього правового стану. Так в ч. 4 ст. 100 КПК України передбачено, що у разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу вона зобов'язана повернути володільцю таку саму річ або відшкодувати її вартість. У разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй документа вона зобов'язана відшкодувати володільцю витрати, пов'язані з втратою чи знищенням документа та виготовленням його дублікату [153].

Каральна (штрафна) функція кримінально-процесуальної відповідальності — це справедливе покарання осіб, які не виконали кримінальних процесуальних обов'язків. Так, в ст. 144 КПК України визначено, що “грошове стягнення може бути накладено на учасників кримінального провадження у випадках та розмірах, передбачених цим Кодексом, за невиконання процесуальних обов'язків” [153].

Враховуючи вищенаведене, вважаємо, що кримінально-процесуальну відповідальність на підставі функціонального критерію слід поділяти на такі види: правовідновлювальна (компенсаційна) та каральна (штрафна).

4. У кримінальній процесуальній теорії розрізняють і фактичні підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, що також можна розглядати як критерій її диференціації.

Так, П. С. Елькінд відмічає, що фактичною підставою кримінально-процесуальної відповідальності може бути лише кримінально-процесуальне правопорушення [416. с. 97]. А на думку В. С. Вепрева фактичні підстави притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності слід поділяти на такі три форми: 1) невиконання обов'язків чи неналежне їх виконання, тобто, власне правопорушення, 2) зловживання кримінальним процесуальним правом, яке проявляється в такому використанні (здійсненні) суб'єктивного права, яке дозволяє розглядати його як вихід за допустимі межі реалізації та розцінювати як зловживання своєю суб'єктивною юридичною можливістю; 3) прийняття правозастосувачем рішень в ситуації необхідності використання свого розсуду (дискреції), але з виходом за його межі, а також неправомірне використання розсуду, що створює основу для прийняття неправильного, неправового рішення [66, с. 11-12].

Втім, проведене нами дослідження фактичних підстав кримінально-процесуальної відповідальності (підрозділи 3.2–3.3) дозволило стверджувати, що підставами кримінально-процесуальної відповідальності є: кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальним процесуальним правом. При цьому, зловживання кримінальним процесуальним правом слід розглядати як особливий вид процесуального правопорушення, який має свої характерні ознаки щодо протиправності діяння та наслідків, а тому потребує виокремлення в структурі кримінальних проце-

суальних правопорушень як підстави кримінально-процесуальної відповідальності.

5. Ще одним важливим критерієм класифікації кримінально-процесуальної відповідальності є поділ її за наслідками чи заходами примусового характеру, що застосовуються до осіб, які допустили порушення норм кримінального процесуального законодавства.

Слід зауважити, що вчені вже звертали увагу на це питання, але мають різне бачення щодо такої класифікації. Так, О. Е. Лейст залежно від того, які обов'язки покладаються на особу, що вчинила правопорушення, виділяє такі два види наслідків: покладання на правопорушника спеціального юридичного обов'язку, який визначений в санкції правової норми (відшкодувати спричинену шкоду, сплатити штраф, не займатися певною діяльністю, відбутися позбавлення волі і т. д.); примусове виконання державними органами обов'язку, який не був виконаний правопорушником (примусове вилучення речі, виселення і т. д.) [174, с. 92-93].

І. М. Лукіна також виокремлює два види заходів відповідальності, але характеризує їх по-іншому, а саме: заходи відповідальності, пов'язані з позбавленням порушника суб'єктивного процесуального права; та заходи, пов'язані з покладанням нових або додаткових обов'язків [188, с. 10; 186].

А залежно від характеру несприятливих організаційно-правових наслідків О. С. Скачкова пропонує виділяти види процесуальної відповідальності, які пов'язані із: застосуванням заходів, що позбавляють учасника процесу певних процесуальних прав; зупиненням реалізації процесуальних прав і обов'язків (з обмеженням прав); застосуванням санкцій юридичної нікчемності (до кінцевого результату процесуальної діяльності суб'єктів) [309, с. 10].

Втім, найбільш цікавою, та такою, що заслуговує на використання під час систематизації дослідження кримінально-процесуальної відповідальності є її класифікація за характером заходів, що застосовуються, на майнову та немайнову відповідальність. Зокрема, О. В. Чуклова відмічає, що кримінально-процесуальна відповідальність полягає у несприятливих наслідках, які полягають в осуді, правообмеженнях особистого та (чи) майнового характеру [405, с. 23-24].

А тому, на підставі характеристики заходів відповідальності, що застосовуються до порушника кримінальних процесуальних норм

пропонуємо, виокремлювати:

- заходи немайнового характеру (попередження про видалення з зали судового засідання, видалення із зали судового засідання, зміна запобіжного заходу на більш суворий тощо). Ці заходи, в свою чергу, слід поділяти на ті, які: зупиняють реалізацію процесуальних прав і повноважень, позбавляють певного процесуального права; анулюють процесуальний акт;

- заходи майнового характеру (звернення застави в дохід держави, грошове стягнення, сплата судових витрат, обумовлених невиконанням процесуальних обов'язків);

У зв'язку з вищенаведеним є підстави стверджувати про доцільність виокремлення двох видів кримінально-процесуальної відповідальності: майнова та немайнова. Саме цей критерій ми будемо використовувати під час дослідження конкретних заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

6. Залежно від процесуальної форми застосування кримінально-процесуальної відповідальності можна також розрізнити:

- кримінально-процесуальну відповідальність, яка застосовується особою, що здійснює кримінальне провадження;

- кримінально-процесуальну відповідальність, яка застосовується в порядку судового (відомчого) контролю чи прокурорського нагляду.

Так, кримінально-процесуальною відповідальністю, яка застосовується особою, що здійснює кримінальне провадження, є видалення судом з зали судового засідання. Відповідальністю, яка застосовується в порядку судового контролю, є зміна запобіжного заходу на більш суворий чи накладення грошового стягнення, а в порядку відомчого контролю — відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування.

Окрім вищенаведених класифікацій, які, в принципі, не оспорується вченими, слід відмітити і наявність окремих “авторських” класифікацій кримінально-процесуальної відповідальності.

Так, С. Г. Ольков науковим шляхом виділив новий вид ретроспективної юридичної відповідальності — довільну юридичну відповідальність, яка базується на виділених неконкретизованих санкціях. Під виділеними неконкретизованими санкціями вчений розуміє частини правових норм, виділені в особливі статті, які встановлюють міри покарання незалежно від наявності конкретної диспозиції, що закріплює теоретичну модель певного правопору-

шення. С. Г. Ольков зауважує, що такі санкції передбачені практично у всіх галузях права окрім кримінального, де у КК дається вичерпний перелік злочинів [233, с.18-20, 154]. На його думку, у переважній більшості випадків, кримінальні процесуальні правопорушення кваліфікуються виходячи з таких виділених неконкретизованих санкцій. Відповідно, їх перелік є досить аморфними, а тому можливе притягнення до ретроспективної юридичної відповідальності невинних осіб [233, с. 171]. До таких видів неконкретизованих санкцій, на думку вченого, відноситься і санкція, яка передбачає відповідальність за порушення порядку в залі судового засідання [233, с. 344-345].

Втім, С. Г. Ольков наголошує на тому, що довільна відповідальність хоч і заснована на законі, широко розповсюджена в різних правовідносинах, але суперечить принципам права, моральності, утвердженню добра і справедливості, адже базується на виділених неконкретизованих санкціях [233, с.20, 154]. При цьому, вчений наголошує, що для успішної реалізації юридичної відповідальності за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень, необхідно конкретизувати склади цих правопорушень, що оформляються по виділених неконкретизованих санкціях, тому що в іншому випадку виникає перспектива довільного створення самих теоретичних моделей кримінальних процесуальних правопорушень [233, с. 27].

Така концепція процесуальної відповідальності заслуговує на увагу, але потребує додаткового наукового обґрунтування. Адже відмова від узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень також має негативні наслідки, так як може призвести до унеможливлення реагування на неналежну поведінку учасників кримінального процесу, які постійно вишукують нові способи невиконання кримінальних процесуальних обов'язків.

Слід звернути увагу і на те, що О. Е. Лейст пропонує класифікувати юридичну відповідальність за характером порушення правопорядку, що тягне застосування та реалізацію санкції, – “відповідальність за провину” (загальне правило) і “відповідальність без вини” [174, с. 92]. Свою думку вчений обґрунтовує тим, що, як правило, відповідальність може мати місце тільки за наявності вини правопорушника. Але з цього правила є винятки. Вони відносяться до тих випадків, коли “об’єктивно протиправна дія” заподіює суспільним відносинам шкоду, яка може бути усунута шляхом застосування правовідновлювальних санкцій [174, с. 78].

В теорії кримінального процесу ця думка також отримала своїх прихильників – З. Ф. Ковріга, Г. Ж. Сулейменова [132, с. 76; 334, с. 21, 23, 24]. Так, на думку З. Ф. Ковріги поряд із винуватістю суб'єкта в процесуальному правопорушенні слід визнати підставою процесуальної відповідальності і діяння об'єктивно протиправні, як це прямо передбачено у цивільному праві (відповідальність за випадкове спричинення шкоди) [132, с. 76]. А Г. Ж. Сулейменова стверджує, що правопорушення слідчого в більшості випадків є об'єктивно-протиправними [334, с. 21].

Втім, ми не можемо погодитися з тим, що кримінально-процесуальна відповідальність може застосовуватися і без вини учасників кримінального провадження. І це твердження буде нами обґрунтовано в підрозділі 3.2 нашого дослідження.

За критерієм зв'язку з юридичною відповідальністю, передбаченою нормами матеріальних галузей права за вчинення правопорушення, Д. Л. Василенко пропонує заходи процесуального примусу розділити на три групи: заходи процесуального примусу, безпосередньо пов'язані з такою відповідальністю (покарання за вчинення злочину та адміністративного правопорушення); заходи процесуального примусу, опосередковано пов'язані з такою відповідальністю (заходи процесуального примусу, які застосовуються відносно підозрюваного або обвинуваченого); заходи процесуального примусу, не пов'язані з такою відповідальністю (заходи процесуального примусу, які застосовуються відносно особи, що не є підозрюваним або обвинуваченим) [60, с. 10]. Втім, така класифікація зумовлює певні критичні запитання: а чому до свідків не застосовуються заходи примусу, пов'язані з відповідальністю? Адже за порушення процесуальних обов'язків вони теж несуть відповідальність.

Таким чином, критеріями класифікації кримінально-процесуальної відповідальності є: процесуальний статус суб'єкта, стадії кримінального провадження, функції відповідальності, фактичні підстави застосування, характеристика заходів примусового характеру, процесуальна форма застосування.

Окремої уваги заслуговує характеристика видів юридичної відповідальності, яка застосовується у разі вчинення кримінального процесуального правопорушення. Адже поняття кримінально-процесуальна відповідальність та відповідальність за порушення норм кримінального процесуального законодавства не є тотожними. Так,

О. А. Ширванов зауважує, що слід розрізняти поняття кримінально-процесуальної відповідальності, яка полягає у застосуванні кримінальних процесуальних санкцій, від більш ширшого поняття – відповідальність за кримінальне процесуальне правопорушення, яка може бути кримінальною, адміністративною, цивільно-правовою, кримінально-процесуальною, дисциплінарною [411, с. 84].

Таке твердження обумовлено тим, що кримінальне процесуальне право охороняється від порушення його приписів не лише власними кримінальними процесуальними санкціями, а і санкціями інших галузей права – адміністративного, кримінального, цивільного. При цьому, як зауважує В. В. Рожнова, такі “заходи відповідальності, хоча і мають об’єктом своєї дії кримінально-процесуальне право, регулюються нормами відповідно кримінального і трудового права. Вони застосовуються за межами провадження у справі, де були вчинені ...” [289, с. 29].

Вітчизняні вчені вже приділяли увагу характеристиці видів відповідальності у разі вчинення кримінального процесуального правопорушення – це Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, А. М. Падалка, В. Д. Чабанюк. В межах нашого дослідження це питання також заслуговує на увагу, адже сприяє визначенню місця кримінально-процесуальної відповідальності серед інших видів відповідальності, що застосовуються в разі порушення норм кримінального процесуального законодавства.

Так, Л. Д. Удалова та О. Ю. Хабло відмічають, що “питання про накладення штрафних санкцій за допущені зловживання у сфері кримінального процесу в більшості випадків вирішується в окремому порядку – дисциплінарному, адміністративному, цивільно-правовому, кримінальному” [359, с. 102].

До учасників кримінального провадження можуть застосовуватися такі види санкцій: кримінальні процесуальні – накладення грошового стягнення (глава 12 КПК України), зміна запобіжного заходу на більш жорсткий (ч. 2 ст. 79 КПК України); адміністративні – за прояв неповаги до суду, злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового слідства (статті 1853, 1854 КУпАП); кримінально-правові – за розголошення даних досудового слідства без дозволу слідчого або прокурора (ст. 387 КК України); за дачу завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України); за відмову від дачі показань (ст. 385 КК України) тощо [149, с. 26].

А тому, слід підтримати вчених, які стверджують, що за порушення норм кримінального процесуального законодавства можуть застосовуватися такі види юридичної відповідальності: кримінально-процесуальна, кримінальна (кримінально-правова), адміністративна, дисциплінарна та цивільно-правова [243, с. 68; 241, с. 102; 184, с. 152].

Так, кримінально-правова відповідальність визначена за невиконання вимог кримінального процесуального законодавства, які є суспільно небезпечними. А тому санкції, які застосовуються при притягненні до кримінальної відповідальності, є найбільш сувороми – конфіскація майна, арешт, обмеження волі, позбавлення волі тощо (ст. 51 КК України).

В КК України відповідальність за порушення норм кримінального процесуального законодавства передбачена у розділі XVIII “Злочини проти правосуддя”, де визначені такі склади злочинів: ст. 371 “Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою”, ст. 372 “Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності”, ст. 373 “Примушування давати показання”, ст. 374 “Порушення права на захист”, ст. 375 “Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови”, ст. 376 “Втручання в діяльність судових органів”, ст. 376.1 “Незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду”, ст. 380 “Невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист”, ст. 381 “Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист”, ст. 382 “Невиконання судового рішення”, ст. 383 “Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину”, ст. 384 “Завідомо неправдиве показання”, ст. 385 “Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов’язків”, ст. 386 “Перешкоджання з’явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку”, ст. 387 “Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування”, ст. 388 “Незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації”, ст. 389.1 “Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості”, ст. 397 “Втручання в діяльність захисника чи представника особи” [147].

Особливістю вказаних складів злочинів є те, що вони вчиняються суб’єктами кримінального провадження (свідок, потер-

пільий, слідчий, суддя) під час розслідування іншого (основного) кримінального правопорушення.

Адміністративна відповідальність передбачена за порушення норм кримінального процесуального законодавства, що має ознаку суспільної шкідливості (вчинення особою адміністративного правопорушення, проступку) та характеризується поширеністю під час здійснення кримінального провадження. Санкції, які застосовуються при притягненні до адміністративної відповідальності, є менш суворими, ніж санкції кримінальної відповідальності, — попередження, штраф, громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт тощо (ст. 24 КУпАП).

У КУпАП відповідальність за невиконання вимог кримінального процесуального законодавства передбачена, здебільшого, у главі 15 “Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління”, де визначені такі склади адміністративних правопорушень: ст. 1853 “Прояв неповаги до суду”, ст. 1854 “Злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора”, ст. 1855 “Перешкоджання явці до суду народного засідателя, присяжного”, ст. 1856 “Невжиття заходів щодо окремої ухвали суду”, ст. 1858 “Ухилення від виконання законних вимог прокурора”, ст. 18511 “Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист”, ст. 18513 “Невиконання законних вимог посадових осіб Національного антикорупційного бюро України” тощо [136].

Порівняльний аналіз штрафних санкцій, які визначені в нормах КПК України та КУпАП і застосовуються у разі вчинення подібних кримінальних процесуальних правопорушень, свідчить про невідповідність градації відповідальності за рівнем шкідливості [243, с. 68]. Адже, відповідно до ч. 1 ст. 139 КПК України, якщо підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач не з’явився без поважних причин на виклик слідчого, прокурора або не повідомив про причини свого неприбуття, на нього накладається грошове стягнення у розмірі від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб (на 2017 рік це становить від 400 до 800 гривень). І в той же час, відповідно до ст. 1854 КУпАП за злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування накладається штраф від 3 до 8 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (на 2017 рік це

становить від 51 до 136 гривень).

Відмінність між наведеними нормами полягає в тому, що в ст. 1854 КУпАП передбачена відповідальність за “злісне” ухилення від явки, а в ч. 1 ст. 139 КПК України передбачена відповідальність за таке ж порушення без ознак злісності. При цьому штрафні санкції, визначені в КУпАП за злісне ухилення від явки за викликом слідчого чи прокурора, в рази менші за штрафні санкції, визначені в КПК України. Очевидно, що така законодавча регламентація не відповідає принципам відповідальності, а тому в підрозділах 3.2 та 4.1 нашого дослідження ми більш детально розглянемо це питання.

В окремих випадках, зокрема і у вищенаведеному, одне і те ж саме за своїм змістом діяння може як бути кримінальним процесуальним правопорушенням, так і адміністративним правопорушенням чи злочином, а тому грань між ними рухлива: постійно йде перехід злочинів в склади адміністративного правопорушення чи перехід адміністративного правопорушення в склади злочинів [74, с. 125].

Порушення норм кримінального процесуального закону також є підставою застосування як кримінальних процесуальних санкцій, так і санкцій, визначених дисциплінарними статутами [359, с. 102; 251, с. 29-30].

Дисциплінарна відповідальність покладається на професійних учасників кримінального провадження: слідчого, керівника органу досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю, суддю, захисника. В такому випадку підставою притягнення до дисциплінарної відповідальності є порушення цими учасниками кримінального провадження вимог кримінального процесуального законодавства.

Так, у законі України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” в розділі VI визначений порядок притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. А підставами такого провадження є діяння, які, в тому числі, порушують і вимоги кримінального процесуального законодавства, зокрема: порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов’язків (ст. 34). Санкціями за такі діяння можуть бути: попередження; зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року; позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України (ст. 35) [267].

Разом з цим, слід погодитися з твердженням Т. О. Лоскутова про те, що “застосування до слідчого, прокурора дисциплінарної відповідальності за кримінальне процесуальне правопорушення завжди є сумнівним, оскільки кримінально-процесуальна діяльність, наприклад, в органах внутрішніх справ прямо не пов’язана з службовою дисципліною, обов’язками співробітників органів внутрішніх справ України стосовно дотримання такої дисципліни. Дисциплінарна відповідальність для слідчого, прокурора має наставати за дисциплінарні порушення під час проходження служби у відповідних органах” [184, с. 164].

Цивільно-правову відповідальність учасників кримінального провадження, насамперед, пов’язують із необхідністю відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування прокуратури і суду.

Так, О. Ю. Хабло зауважує, що за порушення кримінального процесуального законодавства може наступати цивільно-правова відповідальність — відповідно до Закону України “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування прокуратури і суду” [386, с. 115; 276]. Відповідне положення міститься у ст. 130 КПК України, де вказано, що шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом.

А на думку В. Д. Чабанюка відшкодування державою шкоди особі, що підлягає реабілітації, також слід розглядати як цивільно-правову відповідальність за вчинене правопорушення. Свою думку він обґрунтовує положенням ст. 56 Конституції України де вказано, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [397, с. 165]. Втім, ми погоджуємося з науковцями, які зауважують, що така “відповідальність має виступати наслідком вчиненого правопорушення, яке містить його склад. Будь-якого з відповідних

елементів складу може у змісті дій, що потягли реабілітацію, і не бути' [241, с. 104].

Заслугує на увагу і думка А. М. Падалки, про те, що КПК України 2012 року містить нові норми, механізми, у змісті яких є ознаки цивільно-правової відповідальності [243, с. 79]. Зокрема, такий механізм слід вбачати у формах відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому, який визначений у главі 9 КПК України. Адже відповідно до ч. 3 ст. 127 КПК та ст. 1177 ЦК шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому також за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом [153; 395]. Хоча такого закону поки що немає, але в тих проектах, які є на сайті Верховної ради України, визначено, що однією з підстав відшкодування шкоди має бути невстановлення протягом шести місяців особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [268], що також може бути наслідком неналежного виконання слідчим чи прокурором вимог кримінального процесуального законодавства.

Таким чином, за порушення кримінальних процесуальних норм може застосовуватися як кримінально-процесуальна відповідальність, так і інші види юридичної відповідальності: кримінально-правова, адміністративно-правова, дисциплінарна та цивільно-правова.

Вищенаведене підтверджує твердження П. О. Недбайла та В. М. Горшенева про те, що той факт, що деякі норми кримінального процесуального права охороняються не тільки санкціями норм своєї галузі, але і санкціями правових норм інших галузей права, характеризує системність права. Так, не тільки санкцією норм кримінального процесуального права, але і санкціями відповідних норм кримінального права забезпечується явка свідків, потерпілих, експертів за викликом органів слідства, прокуратури, суду і дача ними правдивих показань (висновків). Разом з цим, санкції норм різних галузей права не замінюють, а доповнюють санкції норм кримінального процесуального права; вони використовуються не замість, а поряд з ними [227, с. 249-250].

При цьому слід погодитися і з твердженням М. В. Вітрука про те, що карально-штрафні види юридичної відповідальності (дисциплінарна, адміністративна та кримінальна) часто доповнюються відновлювально-компенсаційною відповідальністю, спрямованою на відновлення правового статусу потерпілого, на відшкодування

завданої йому майнової та моральної шкоди або їх компенсацію. І таке застосування різних видів юридичної відповідальності не суперечить вимогам принципу *non bis in idem* [74, с. 219].

Висновки до розділу 2

1. У загальному вигляді взаємозв'язок примусу, санкції та кримінально-процесуальної відповідальності полягає в тому, що міра кримінально-процесуальної відповідальності визначається санкцією кримінальної процесуальної норми, а реалізація кримінально-процесуальної відповідальності здійснюється шляхом застосування кримінального процесуального примусу.

2. Виокремлено такі підходи до визначення співвідношення між поняттями кримінальний процесуальний примус, санкція та кримінально-процесуальна відповідальність:

- ототожнення поняття кримінальної-процесуальної відповідальності та кримінального процесуального примусу (З. Зінатулін);

- процесуальна відповідальність, процесуальні санкції та заходи процесуального примусу розглядаються як самостійні різновиди заходів кримінального процесуального примусу (В. В. Рожнова та З. Ф. Ковріга);

- кримінальна процесуальна відповідальність визначається як різновид кримінального процесуального примусу, а санкція — як структурний елемент кримінальної процесуальної норми (І. Л. Петрухін, А. А. Благодир, С. А. Шейфер);

- всі примусові заходи поділяються на дві загальні групи: кримінальний процесуальний примус та санкційні процесуальні заходи, які, в свою чергу, діляться на правовідновлювальні заходи (заходи захисту) та каральні (заходи кримінальної процесуальної відповідальності) (Ф. М. Кудін).

3. Порушення вимог кримінального процесуального законодавства зумовлює застосування примусових заходів, які визначаються як штрафними (каральними), так і правовідновлювальними санкціями.

Штрафні (каральні) санкції визначають заходи примусу, які характеризуються покаранням (відплатою) правопорушника за вчинене ним протиправне діяння. Каральний вплив може бути: матеріальним, психологічним, організаційно-правовим чи характе-

Кримінально-процесуальна відповідальність

ризуватися погіршення правового становища учасника кримінального провадження.

Для кримінального процесуального законодавства більш характерними є правовідновлювальні санкції, які передбачають: скасування чи зміну незаконних процесуальних актів; примусове виконання процесуальних обов'язків; відшкодування шкоди та відновлення процесуальних прав учасників кримінального провадження.

4. Кримінально-процесуальною відповідальністю є як заходи, які передбачені каральними (штрафними) санкціями, так і заходи, передбачені правовідновлювальними санкціями. Таке твердження обумовлено їх спільними ознаками, а саме: підстави застосування (невиконання кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження); мета застосування (відновлення процесуальних правовідносин та забезпечення дієвості кримінального провадження); характер застосування (реалізація пов'язана із застосуванням процесуального примусу); змістом (оцінку уповноважених органів протиправних діянь учасників кримінального провадження).

5. Різновидами кримінально-процесуальної відповідальності є:

- каральна (штрафна) кримінально-процесуальна відповідальність;
- відновлювальна (компенсаційна) кримінально-процесуальна відповідальність.

6. Суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є не лише особи, які залучаються до кримінального провадження, а й посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження. До заходів кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, відносяться: відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування, покладення повноважень прокурора на іншого прокурора, відміна незаконного процесуального рішення, визнання доказів недопустимими тощо.

7. Безсуб'єктної кримінально-процесуальної відповідальності не може бути. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються щодо конкретного учасника кримінального провадження та зумовлюють негативні наслідки для посадової особи, яка неналежним чином здійснює кримінальне провадження.

8. Кримінально-процесуальна відповідальність посадових осіб,

які здійснюють кримінальне провадження, має такі особливості:

- факт вчинення кримінального процесуального правопорушення встановлюють посадові особи, які здійснюють функцію прокурорського нагляду, відомчого чи судового контролю у кримінальному провадженні;

- заходи кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які здійснюють кримінальне провадження, як правило, передбачені право правовідновлювальними санкціями;

- за одне і теж процесуальне правопорушення застосовуються як заходи кримінально-процесуальної відповідальності, так і заходи інших видів юридичної відповідальності – кримінальної, дисциплінарної чи цивільно-правової.

9. Дисциплінарні стягнення до осіб, які здійснюють кримінальне провадження, застосовуються поза межами кримінальних процесуальних правовідносин та не впливають на хід і результати кримінального провадження. Слід підтримати погляди вчених, які критично ставляться до можливості застосування лише заходів дисциплінарної відповідальності за вчинення кримінального процесуального правопорушення.

0. Особливістю кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які залучаються до кримінального провадження, є можливість сукупної відповідальності декількох осіб за невиконання кримінальних процесуальних обов'язків.

11. Відповідальність як соціальний феномен слід поділяти:

- 1) за видами норм, які визначають спосіб впливу на порушника приписів соціальних норм (моральна, релігійна, політична, партійна, економічна, юридична відповідальність);

- 2) залежно від внутрішнього чи зовнішнього аспекту та часового виміру (за сутнісним змістом):

- відповідальність за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна відповідальність) – система відповідей особи на вимоги суспільства (відповідність перед самим собою, своєю совістю);

- відповідальність за вчинене (ретроспективна, негативна відповідальність) – реакція суспільства на поведінку індивіда (відповідальність особи перед суспільством).

Різні види соціальної відповідальності мають “певну самостійність”. Юридична відповідальність – це закріплена у правових нормах реакція суспільства на протиправну поведінку особи.

12. Юридичну відповідальність слід класифікувати залежно від

Кримінально-процесуальна відповідальність

галузевої структури права та функцій правового регулювання на: матеріально-правову (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова) та процесуально-правову (кримінально-процесуальна, цивільна процесуальна, господарська процесуальна, адміністративна процесуальна).

Визначено, що кримінально-процесуальна відповідальність відрізняється від інших видів процесуальної відповідальності за: сферою застосування (кримінальні процесуальні правовідносини); суб'єктами, до яких вона застосовується (учасники кримінального провадження); фактичними підставами застосування (кримінальне процесуальне правопорушення, зловживання правом); процесуальними підставами застосування (рішення уповноваженого органу чи посадової особи, що веде кримінальне провадження або здійснює контрольно-наглядові функції).

13. Кримінально-процесуальна відповідальність є неоднорідною, а тому потребує класифікації на підставі таких критеріїв:

- залежно від процесуального статусу суб'єкта до якого вона застосовуються (посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження; особи, які мають особистий правовий інтерес; особи, які захищають чи представляють інтереси інших осіб на професійній основі; особи, які відіграють допоміжну роль);

- залежно від стадії кримінального провадження, на якій вона застосовується;

- за функціями кримінально-процесуальної відповідальності (правовідновлювальна (компенсаційна) та каральна (штрафна));

- залежно від фактичних підстав застосування (кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальним процесуальним правом);

- за характеристикою заходів примусового характеру слід виділяти два види кримінально-процесуальної відповідальності — майнова та немайнова відповідальність. Заходи немайнового характеру, в свою чергу, поділяються на ті, які: зупиняють реалізацію процесуальних прав, позбавляють певного процесуального права; анулюють процесуальний акт;

- залежно від процесуальної форми застосування кримінально-процесуальної відповідальності (застосовується особою, що здійснює кримінальне провадження, та застосовується в порядку судового (відомчого) контролю чи прокурорського нагляду).

14. Кримінальне процесуальне право охороняється від пору-

шення його приписів не лише власними кримінальними процесуальними санкціями, а й санкціями інших галузей права.

За порушення норм кримінального процесуального законодавства можуть застосовуватися такі види юридичної відповідальності: кримінально-процесуальна відповідальність, кримінально-правова (за невиконання вимог кримінального процесуального законодавства, які є суспільно небезпечними; стягнення — конфіскація майна, арешт, обмеження волі, позбавлення волі), адміністративно-правова (за невиконання вимог кримінального процесуального законодавства, які є суспільно шкідливими; стягнення — штраф, громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт), дисциплінарна (покладається на професійних учасників кримінального провадження: слідчого, керівника органу досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю, суддю, захисника) та цивільно-правова (відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють кримінальне провадження). Штрафні заходи можуть доповнюватися відновлювальними (компенсаційними) заходами кримінально-процесуальної відповідальності.

РОЗДІЛ 3

ЮРИДИЧНІ, ФАКТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

3.1. Юридична підстава кримінально-процесуальної відповідальності

Кримінально-процесуальна відповідальність виникає та застосовується за певних підстав, якими є:

- норма права;
- факт вчинення протиправного діяння;
- наявність рішення про застосування заходів процесуальної відповідальності;
- дотримання встановленої кримінальним процесуальним законодавством процедури.

Слід відмітити, що в кримінальній процесуальній науці практично немає праць, присвячених комплексному дослідженню таких взаємопов'язаних питань як підстави та процесуальний порядок застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Втім, це питання є досить важливим та принциповим. Адже ефективність застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, як способу відновлення нормального руху та розвитку кримінальних процесуальних правовідносин, залежить від дотримання умов законності та обґрунтованості їх застосування, що потребує детального дослідження та аналізу підстав застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Окремі питання підстав застосування кримінально-процесуальної відповідальності досліджували такі вітчизняні вчені-процесуалісти: Л. В. Гаврилюк, А. М. Падалка, В. Д. Чабанюк, В. В. Рожнова, І. В. Бабій, Л. Д. Удалова, О. Ю. Хабло, І. М. Лукіна. Свій вклад у розробку цієї проблеми зробили також і П. С. Елькінд, В. С. Вепрев, О. В. Чуклова, С. Г. Ольков, А. І. Столмаков.

Проте, у працях вказаних вище науковців питання підстав кримінально-процесуальної відповідальності досліджувалося або за КПК 1960 року, або лише фрагментарно, що не дозволило всебічно та повно розкрити цю проблему. І це при тому, що “у праві підстава відповідальності – це фундаментальна категорія, від якої залежать законність і справедливість правової системи. Вона є точкою опори, що може за певних обставин стати підставою як режи-

му законності так і свавілля” [243, с. 30].

Таким чином, підстави кримінально-процесуальної відповідальності обумовлюють законність та обґрунтованість застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, а тому потребують детального аналізу та дослідження.

На загально-теоретичному рівні підставою притягнення особи до юридичної відповідальності визнається “сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність належною” [307, с. 652].

Вчені наголошують на тому, що підстава кримінально-процесуальної відповідальності не повинна трактуватися однобоко. Так, Л. Д. Удалова та І. В. Бабій стверджують, що підставою юридичної відповідальності є сукупність таких складових: фактична підстава (сукупність юридичних фактів); нормативна підстава (закріплення складу правопорушення в нормативно-правовому акті) [358, с. 63].

Разом з цим слід відмітити, що у вчених є різне бачення щодо сукупності підстав юридичної відповідальності. Так, одні науковці звертають увагу на єдність юридичної, нормативно-правової (на підставі чого) та фактичної (за що) підстави юридичної відповідальності. При такому підході питання про підстави відповідальності розглядається з позиції нормативно-правового та дійсного (суцього) [74, с. 231-232]. Інші вчені не розділяють фактичну та процесуальну підстави, стверджуючи, що вони є єдиним цілим.

В своєму дослідженні ми будемо притримуватися твердження про те, що підстава кримінально-процесуальної відповідальності – це комплексне поняття яке складається із сукупності юридичної (нормативно-правової), фактичної та процесуальної підстави. Тому підставу притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності слід розглядати як триєдине поняття, яке складається із юридичної, фактичної та процесуальної складової.

На рівні теорії права нормативною (правовою, юридичною) підставою юридичної відповідальності прийнято вважати наявність норми права, що прямо передбачає склад правопорушення, відповідні види і заходи юридичної відповідальності та інші умови, необхідні для їх практичної реалізації (уповноважені суб’єкти застосування заходів юридичної відповідальності, належні процедури та ін.) [74, с. 230].

Фактичною підставою юридичної відповідальності визнається наявність складу правопорушення (факт вчинення соціально шкід-

ливої та небезпечної поведінки) [307, с. 652].

А процесуальною підставою юридичної відповідальності прийнято вважати рішення компетентного органу публічної влади та їх посадових осіб про призначення конкретної міри юридичної відповідальності, прийняте з дотриманням законної процедури [74, с. 230].

Такими чином, з урахуванням специфіки кримінальних процесуальних правовідносин підставами кримінально-процесуальної відповідальності слід вважати сукупність таких обставин:

- закріплення у нормах кримінального процесуального законодавства виду й обсягу кримінально-процесуальної відповідальності та процесуальної форми її застосування (юридична підстава);
- вчинення учасником кримінального провадження діяння, яке містить склад кримінального процесуального правопорушення чи є зловживанням процесуальними правами (фактична підстава);
- рішення уповноваженої посадової особи про застосування конкретного виду та обсягу заходу кримінально-процесуальної відповідальності (процесуальна підстава).

Загальноприйнятим серед процесуалістів є твердження про те, що юридичною підставою кримінально-процесуальної відповідальності є норми кримінального процесуального права, які визначають вид і обсяг (міру) кримінально-процесуальної відповідальності. Тобто, правовою (нормативною, формальною) підставою кримінально-процесуальної відповідальності є відповідне закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві тих фактичних неправомірних дій, при вчиненні яких і можливе настання відповідальності [74, с. 106].

Так, П. С. Елькінд відмічає, що юридичною підставою застосування кримінально-процесуальної відповідальності є норми кримінального процесуального права, які передбачають як обов'язок (в диспозиції), так і міру відповідальності (в санкції) за порушення відповідного правового обов'язку [416, с. 99].

На думку Л. В. Гаврилук до юридичних підстав кримінально-процесуальної відповідальності слід відносити “санкції норм кримінально-процесуального права, які передбачають заходи кримінально-процесуальної відповідальності, й констатування посадовими особами (начальником слідчого відділу, прокурором і суддею) у процесуальному документі виявлених порушень слідчим норм кримінально-процесуального права під час розсліду-

вання кримінальної справи” [76, с. 13]. Ми не можемо повністю погодитися з таким твердженням, адже в ньому не розрізняються юридична та процесуальна підстави кримінально-процесуальної відповідальності. Окрім цього, спірним є твердження про те, що рішення про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності приймається начальником слідчого відділу, прокурором і суддею.

У зв’язку з наведеним виникає запитання, чи всі елементи кримінально-процесуальної норми є структурними елементами юридичної підстави кримінально-процесуальної відповідальності?

Адже одні вчені стверджують, що юридична підстава кримінально-процесуальної відповідальності — це лише санкція кримінально-процесуальної норми (Л. В. Гаврилук), інші вважають, що підстава кримінально-процесуальної відповідальності закріплена в диспозиції та санкції кримінальних процесуальних норм (П. С. Елькінд). А на думку О. В. Чуклової норма процесуальної відповідальності складається із гіпотези, диспозиції та санкції, і лише при наявності всіх трьох елементів вона здатна бути регулятором суспільних відносин [405, с. 19].

Так, в теорії кримінального процесу загальноприйнятими є твердження про те, що хоча “структура кримінально-процесуальної норми не завжди очевидна. Але, як і норми інших галузей права, вона складається з таких елементів — гіпотези, диспозиції та санкції” [149, с. 26]. При цьому “гіпотеза вказує умови, за яких діє правова норма, диспозиція — саме правило поведінки, а санкція — наслідки невиконання цього правила” [150, с. 48].

Ю. М. Грошевий відмічає, що “гіпотези та диспозиції кримінальних процесуальних норм визначають умови і правила поведінки учасників кримінально-процесуальної діяльності під час виконання процесуальних дій” [150, с. 49]. Зокрема, у гіпотезі норми кримінально-процесуальної відповідальності закріплюються фактичні підстави, наявність яких є умовою її реалізації, а у диспозиції — фактичні дії суб’єктів кримінального провадження щодо реалізації процесуальних повноважень. Так, положення ст. 180 КПК України “Особиста порука” можна трактувати наступним чином: якщо особа є особистим поручителем (гіпотеза), то вона зобов’язана забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов’язків та за необхідності доставити його до органу досудового розслідування чи в суд на першу про те ви-

могу (диспозиція).

Слід зауважити, що норми кримінального процесуального права вчені умовно поділяють на охоронні та регулятивні. Саме “охоронні норми спрямовані на регламентацію кримінально-процесуальної відповідальності” [150, с. 49]. Адже охоронні норми визначають санкції за порушення вимог кримінального процесуального закону.

Так як кримінальне процесуальне право — це сукупність правових норм, що регламентують порядок діяльності суб’єктів кримінального процесу з приводу досягнення завдань кримінального провадження, тому переважна більшість кримінальних процесуальних норм є регулятивними. І лише в разі невиконання суб’єктами кримінального провадження регулятивних приписів кримінального процесуального законодавства — до них будуть застосовуватися заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які визначаються у охоронних кримінальних процесуальних нормах.

Разом з цим, слід погодитися з твердженням В. С. Вепрева про те, що підстава для застосування кримінально-процесуальної відповідальності закріплюється в гіпотезах охоронних кримінальних процесуальних норм та в диспозиціях регулятивних приписів (в разі порушення останніх) [66, с. 125]. Адже саме диспозиції регулятивних приписів визначають права, обов’язки чи повноваження суб’єктів кримінального провадження, невиконання яких є підставою кримінально-процесуальної відповідальності.

Слід відмітити, що особливістю диспозиції норми кримінально-процесуальної відповідальності є те, що вона має бути зобов’язального характеру. Тобто, для кримінально-процесуальної відповідальності важливо, щоб у диспозиції закріплювалося правило імперативного (зобов’язуючого) характеру. Адже до суб’єкта кримінальних процесуальних правовідносин не можна застосувати заходи відповідальності у разі нереалізації ним своїх кримінальних процесуальних прав. Зокрема, про це відмічалось у рішенні ЄСПЛ у справі “Луценко проти України” (Заява № 6492/11), де в частині 69 вказано, що ознайомлення з матеріалами справи є правом обвинуваченого, а не його обов’язком, а тому не може бути підставою для зміни запобіжного заходу підписки про невиїзд на взяття під варту [191].

Разом з цим варто зауважити, що правило зобов’язального ха-

рактеру може закріплюватися як у нормі, яка регламентує окрему процесуальну дію чи рішення, так і в нормі-принципі. Зокрема, в ч. 2 ст. 9 КПК України визначено, що прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень [153].

Слід також відмітити, що правило зобов'язального характеру може встановлювати межі реалізації кримінальних процесуальних прав шляхом заборони зловживання процесуальними правами. Хоча в КПК України таких норм немає, але в цивільному процесуальному законодавстві воно відоме. Зокрема, в ч. 3 ст. 27 ЦПК України вказано, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки [396].

Якщо серед вчених є певні дискусії щодо віднесення гіпотези чи диспозиції до структурних елементів юридичної підстави кримінально-процесуальної відповідальності, то щодо санкції кримінальної процесуальної норми — ні у кого із науковців немає заперечень щодо визнання її обов'язковим елементом кримінально-процесуальної відповідальності.

Адже санкція норми процесуальної відповідальності визначає несприятливі наслідки для учасника кримінального провадження, які настануть у разі невиконання чи неналежного виконання ним обов'язків, визначених у диспозиції кримінально-процесуальної норми. Так, у ч. 5 ст. 180 КПК України вказано, що “У разі невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення в розмірі: 1) у провадженні щодо кримінального правопорушення, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше трьох років, або інше, більш м'яке покарання, — від двох до п'яти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 2) у провадженні щодо злочину, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років, — від п'яти до десяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 3) у провадженні щодо злочину, за вчинення якого передбачене пока-

рання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років, — від десяти до двадцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 4) у провадженні щодо злочину, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років, — від двадцяти до п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 5 ст. 180 КПК України)” [153].

Таким чином, санкція кримінально-процесуальної норми визначає заходи примусу, які будуть застосовані у разі невиконання чи неналежного виконання кримінального процесуального обов'язку, визначеного у диспозиції норми кримінального процесуального закону. А як ми визначили у підрозділі 2.1, санкції кримінальних процесуальних норм, в яких закріплюються заходи кримінально-процесуальної відповідальності, можуть бути як штрафними (каральними), так і правовідновлювальними.

Юридична підстава кримінально-процесуальної відповідальності є первинним елементом у структурі підстав кримінально-процесуальної відповідальності. Юридична (правова, формальна) підстава кримінально-процесуальної відповідальності — це кримінально-процесуальна норма, в якій закріплено процесуальні обов'язки (повноваження) суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин, порядок їх виконання та заходи відповідальності у разі їх невиконання чи неналежного виконання. Норма, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, як і інші норми права, складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Наприклад, ч. 2 ст. 179 КПК України можна зобразити у такому вигляді: якщо до підозрюваного, обвинуваченого застосовано запобіжний захід особисте зобов'язання (гіпотеза), то в разі невиконання покладених на нього обов'язків (диспозиція) до підозрюваного, обвинуваченого може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (санкція).

Враховуючи загальноприйняте визначення кримінально-процесуальної норми [149, с. 25; 150, с. 48] можна стверджувати, що норма, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, — це встановлене державою у кримінальному процесуальному законі формально визначене загальнообов'язкове правило поведінки суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, яке забороняє вчинення певних діянь під загрозою застосування заходів

кримінально-процесуальної відповідальності.

Слід звернути увагу на те, що для норм кримінально-процесуальної відповідальності властивими є такі загальні ознаки правових норм як системність, загальнообов'язковість, формальна визначеність та можливість застосування заходів державного примусу.

Для нашого дослідження особливий інтерес становить системність кримінальних процесуальних норм, яка означає, що приписи кримінального процесуального права — це не сукупність окремих норм, а система, де всі елементи взаємопов'язані та узгоджені. Зокрема, Ю. М. Грошевий зауважує, що санкції кримінальних процесуальних норм досить часто “не вказуються у тій статті процесуального закону, де викладена диспозиція. Проте вони обов'язково містяться в процесуальному законі” [150, с. 49].

Аналіз норм КПК України свідчить, що під час регламентації кримінально-процесуальної відповідальності законодавець досить часто використовує узагальнені та оцінні терміни. Так, В. Д. Чабанюк відмічає, що у кримінальному процесуальному законі вживаються такі оціночні словосполучення — “незаконні дії і рішення”, “порушення закону”, “порушення вимог кодексу”, “істотне порушення вимог кримінально-процесуального закону”. Що на його думку є однобічною характеристикою правопорушень, адже вказує лише на їх протиправність і залишає поза увагою інші структурні елементи складу правопорушень [398, с. 3].

У зв'язку з цим окремі дослідники проблеми кримінально-процесуальної відповідальності пропонують закріпити у КПК чіткий перелік всіх можливих кримінальних процесуальних правопорушень, прив'язаних до конкретизованих санкцій [233, с. 164-165]. Так, С. Г. Ольков стверджує, що всі кримінальні процесуальні правопорушення у вигляді їх теоретичних моделей повинні бути закріплені в законі і викладені в окремому переліку кримінальних процесуальних правопорушень. [233, с. 126]. Вчений наполягає на тому, що тільки те, що прямо визначається законом правопорушенням, може спричиняти юридичну відповідальність будь-якого виду без будь-яких, навіть самих незначних винятків [233, с. 89].

Аналіз норм КПК України свідчить про закріплення конкретних складів кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх здійснення в окремих нормах кримінального процесуального законодавства. Зокрема, такі положення визначені у:

— ст. 72 КПК України, де вказано, що у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні;

— ст. 139 КПК України, яка передбачає, що якщо підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, який був у встановленому КПК порядку викликаний (зокрема, наявне підтвердження отримання ним повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом), не з'явився без поважних причин або не повідомив про причини свого неприбуття, на нього накладається грошове стягнення у розмірі: від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб — у випадку неприбуття на виклик слідчого, прокурора; від 0,5 до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб — у випадку неприбуття на виклик слідчого судді, суду;

— ч. 2 ст. 179 КПК України, яка визначає, що підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

— ч. 5 ст. 180 КПК України, де закріплено, що у разі невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення в розмірі: 1) у провадженні щодо кримінального правопорушення, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше трьох років, або інше, більш м'яке покарання, — від двох до п'яти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб ... ;

— ч. 1 ст. 330 КПК України, де передбачено, що якщо обвинувачений порушує порядок у залі судового засідання або не підкоряється розпорядженням головуючого у судовому засіданні, останній попереджає обвинуваченого про те, що в разі повторення ним зазначених дій його буде видалено з зали судового засідання. При повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений за ухвалою суду з зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду.

Вищенаведені приклади закріплення конкретизованих юри-

дичних складів кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх здійснення є властивим для охоронних норм кримінального процесуального закону, де закріплюються кримінальні процесуальні санкції за невиконання регулятивних кримінальних процесуальних норм.

При цьому, слід звернути увагу на те, що КПК України визначає відповідальність не в усіх випадках невиконання кримінальних процесуальних обов'язків.

Так, у ч. 5 ст. 40 КПК України визначено, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого. Втім, відповідальності за невиконання цього обов'язку ні в КПК України, ні в інших законах України не визначено. Зокрема, в КУпАП є норми, які передбачають відповідальність за “Ухилення від виконання законних вимог прокурора” (ст. 1858 КУпАП), “Невиконання законних вимог посадових осіб Національного антикорупційного бюро України” (ст. 18513 КУпАП) [136].

Втім відповідальність за невиконання учасниками провадження законних вимог та процесуальних рішень слідчого не містить ні КПК України, ні КУпАП.

У зв'язку з цим, ще за часів дії КПК 1960 року В. В. Рожнова пропонувала доповнити законодавство положенням про “відповідальність за невиконання постанов і законних розпоряджень слідчого, порушення порядку проведення слідчих дій, умисне перешкоджання проведенню розслідування” [289, с. 33]. Втім, під час прийняття у 2012 році КПК України такі пропозиції не були враховані. А тому вважаємо, що запропоновані доповнення до КПК України є актуальними і на сьогоднішній день.

Окрім цього, під час досудового розслідування слідчі досить часто стикаються з проблемами невиконання запитів щодо видачі речей, документів, відомостей (підтверджує 34 % респондентів); невиконання чи зволікання з виконанням ухвали слідчого судді (підтверджує 39 % респондентів); невиконання обов'язків щодо збереження речових доказів чи документів (підтверджує 20 % респондентів); із зволіканням з проведенням експертизи (підтверджує 68 % респондентів) чи зловживанням процесуальними правами. Такі дії унеможливають досягнення завдань кримінального провадження, але кримінальне процесуальне законодавство не перед-

Кримінально-процесуальна відповідальність

бачає можливості застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності за вчинення таких діянь (на цьому питанні ми детально зупинимося в наступних розділах нашої роботи).

Окрему увагу слід звернути і на способи закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві юридичних підстав застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності. Адже досить часто протиправні діяння заборонені не у конкретних складах, як це має місце у Кримінальному кодексі України чи в Кодексі України про адміністративні правопорушення, а конструюються із положень КПК України, які є узагальненими.

Варто відмітити, що таке нормативне закріплення правопорушень притаманне не лише для кримінального процесуального права. Зокрема М. В. Вітрук відмічає, що особливістю нормативно-правової характеристики (опису) конституційних порушень (деліктів) є те, що вони, як правило, не формулюються у вигляді конкретних складів, а конструюються, “виводяться” із конституційних положень, що мають високий ступінь узагальнення і абстракції [74, с. 106].

У кримінальному процесі такий підхід до описування процесуальних порушень обумовлений тим, що кожний конкретний випадок реалізації кримінальних процесуальних прав та повноважень відрізняється один від одного залежно від ситуації, в якій ці повноваження реалізуються. При цьому, учасники кримінального провадження, які не бажають виконувати свої процесуальні обов’язки, постійно “знаходять” все нові форми, способи та обставини, які б дозволили їм звільнитися від виконання процесуальних обов’язків. І тому, досить складно передбачити всі форми такої протиправної діяльності. А тому слід підтримати В. С. Вепре́ва, який стверджує, що у кримінальному процесуальному законі не можливо перерахувати всі підстави настання відповідальності [66, с.126].

Таким чином, доцільність закріплення у кримінальному процесуальному законі узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень обумовлюється необхідністю всебічної та повної охорони прав учасників кримінального провадження. Адже закріплення конкретного переліку кримінальних процесуальних правопорушень призведе до обмеження прав та свобод учасників кримінального провадження шляхом позбавлення їх можливості відновлення порушених прав при відсутності діянь, якими порушені їх права, в такому закріпленому переліку. Подібний приклад

ми можемо спостерігати із формулюванням статей 303, 309 КПК України, де на законодавчому рівні закріпили перелік рішень, дій, чи бездіяльності, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування. Втім, відсутність в цьому переліку певної дії, рішення чи бездіяльності позбавила можливості їх оскаржити на досудовому розслідуванні. Такі рішення, дії чи бездіяльність можуть бути оскаржені лише під час підготовчого провадження у суді (ч. 2 ст. 303 КПК України). А тому, з метою забезпечення права на своєчасне оскарження, законодавець змушений постійно вносити доповнення до вказаних норм, розширюючи перелік рішень, дій, чи бездіяльності, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування.

Аналіз норм КПК України до узагальнених характеристик кримінальних процесуальних порушень дозволяє віднести наступні:

- ст. 87 КПК України визначає, що докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини визнаються судом недопустимими;

- у частинах 6, 7 ст. 206 КПК України вказано, що якщо є підозри про порушення вимог законодавства під час затримання або тримання в уповноваженому органі державної влади, державній установі, слідчий суддя зобов'язаний доручити відповідному органу досудового розслідування провести дослідження фактів, викладених в заяві особи;

- ст. 409 КПК України визначає, що істотне порушення вимог кримінального процесуального закону є підставою для скасування або зміни судового рішення судом апеляційної інстанції;

- у ст. 438 КПК України вказано, що істотне порушення вимог кримінального процесуального закону є підставою для скасування або зміни судового рішення судом касаційної інстанції.

При закріпленні в кримінальному процесуальному законі узагальнених характеристик протиправних діянь, встановлення складу кримінального процесуального правопорушення вимагає системного та комплексного аналізу різних норм кримінального процесуального законодавства, де закріплений належний порядок реалізації процесуальних прав чи повноважень. Адже в такому випадку ознаки та склад кримінального процесуального правопорушення сформульовані в кримінальному процесуальному законі у складній формі [66, с. 127].

Складність закріплення узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх вчинення обумовлена тим, що в такому разі в регулятивних нормах закону визначається можливий порядок реалізації процесуальних прав та повноважень, а в узагальнених охоронних нормах — відповідальність за невиконання чи неналежне виконання цих повноважень.

Зокрема, в ч. 1 ст. 87 КПК України визначено, що докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини визнаються судом недопустимими. При цьому, в ч. 2 вказаної норми визначено, що суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння:

1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов;

2) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження;

3) порушення права особи на захист;

4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права;

5) порушення права на перехресний допит [153].

Втім, для того, щоб з'ясувати, чи були вищевказані порушення, необхідно проаналізувати норми закону, які регламентують порядок здійснення конкретних процесуальних дій, зокрема — порядок проведення обшуків, оглядів, тимчасового доступу до речей чи документів тощо.

Таким чином, проблемою узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень є те, що при їх формулюванні кримінальний процесуальний закон не визначає конкретних складів кримінального процесуального правопорушення, як підстав застосування кримінально-процесуальної відповідальності. Особливістю узагальнених підстав кримінально-процесуальної відповідальності, як вірно зауважує В. С. Вепрев, є їх багатоаспектний, системний та комплексний характер при закріпленні в законі, з відсутністю деталізації елементів складу та умов правильного застосування [66, с. 134], що ускладнює їх застосування.

Слід звернути увагу на те, що в КПК України не вживається

термін кримінальне процесуальне правопорушення, але використовуються такі терміни як незаконний склад суду (ч. 2 ст. 412 КПК України), незаконні та необґрунтовані постанови (ст. 36 КПК України) незаконні рішення, дії чи бездіяльність (ст. 42, 130 КПК України), незаконний вплив на потерпілого (ст. 177 КПК України).

Підтримуємо вчених, які вважають, що використання цих термінів є спотворенням правових категорій, яке веде до негативної трансформації правовідносин, адже ними не можна користуватися для оформлення юридично значущих дій і оперувати при характеристиці кримінального процесуального правопорушення [233, с. 115]. Зокрема, В. Д. Чабанюк зауважує, що ці терміни є однобічною характеристикою правопорушень та вказують лише на їх протиправність, залишаючи поза увагою інші структурні елементи складу правопорушень [398; с. 3]. А С. Г. Ольков відмічає, що ці терміни виникли як компенсація на брак теоретичних розробок щодо кримінальних процесуальних правопорушень [233, с. 115].

Кримінальний процесуальний кодекс України оперує і такими термінами як “істотне порушення прав та свобод людини”, “порушення права особи на захист”, “порушення права на перехресний допит” (ст. 87 КПК України), “порушення вимог законодавства під час затримання” (ч. 7 ст. 206 КПК України), істотне порушення вимог кримінального процесуального закону (статті 409, 412, 438 КПК України).

Досить часто ці терміни розкриваються у нормах КПК України. Зокрема, в ст. 87 КПК України вказано, які діяння суд зобов’язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод. А в ст. 412 КПК України визначено, що істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону є такі порушення вимог КПК, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення [153].

Тобто, хоча КПК України і не вживає термін кримінальне процесуальне правопорушення, але намагається характеризувати ці діяння або у вигляді наслідків (перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення), або перераховує самі діяння (здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов). Разом з цим слід погодитися з думкою С. Г. Олькова про те, що в таких випадках незрозумілими

залишаються суб'єктивні ознаки цих діянь [233, с. 116-117].

Окрім цього, С. Г. Ольков зауважує, що для оформлення юридичних складів кримінальних процесуальних правопорушень важливо уникати використання таких неправових категорій як “відхилення”, “відступ” від норм закону. Адже в таких випадках характеристика діянь як кримінальне процесуальне правопорушення носитиме стихійний характер, спричинить широке об'єктивне вміння, що суттєво деформує правозастосовну практику [233, с. 126]. При цьому вчений цілком справедливо відмічає, що оперування термінами “відхилення” чи “відступ” є притаманним соціологічній науці, де не потрібно жорстких математичних формул для встановлення вини, як це має місце в праві. Адже поведінка, що відхиляється — це будь-яка поведінка, яка розглядається ким би то не було, з його особистої точки зору, як неправильна [233, с. 112-113].

Вищенаведене свідчить, що норми КПК України потребують вдосконалення з метою конкретизації складів кримінальних процесуальних правопорушень, які є підставою кримінально-процесуальної відповідальності.

Отже, аналіз норм кримінального процесуального законодавства та наукових праць вчених-процесуалістів щодо регламентації юридичних підстав кримінально-процесуальної відповідальності дозволяє стверджувати наступне:

- юридична (правова, формальна) підстава кримінально-процесуальної відповідальності — це кримінальна процесуальна норма, яка є первинним елементом в структурі підстав кримінально-процесуальної відповідальності, де закріплено процесуальні обов'язки суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин, порядок їх виконання та заходи відповідальності у разі їх невиконання чи неналежне виконання;

- норма, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, — це встановлене державою у кримінальному процесуальному законі формально визначене загальнообов'язкове правило поведінки суб'єктів кримінального провадження, яке забороняє вчинення певних діянь під загрозою застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності;

- норма, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Особливістю диспозиції норми кримінально-процесуальної від-

повідальності є те, що вона має бути зобов'язального характеру (норма-правило чи норма-принцип), а санкція — штрафною (каральною) чи правовідновлювальною;

— склади кримінальних процесуальних правопорушень можуть бути як конкретизовані, так і узагальнені [48, с. 95];

— закріплення конкретизованих складів кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх здійснення є властивим для охоронних норм кримінального процесуального закону;

— закріплення узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень є складним процесом, коли у регулятивних нормах закону визначається можливий порядок реалізації процесуальних прав та повноважень, а в узагальнених охоронних нормах — відповідальність за невиконання чи неналежне виконання цих повноважень. Особливістю узагальнених складів є їх системний (комплексний) характер без деталізації елементів складу процесуального правопорушення.

— норми КПК України потребують вдосконалення з метою конкретизації складів кримінальних процесуальних правопорушень, які є підставою кримінально-процесуальної відповідальності.

3.2. Кримінальне процесуальне правопорушення як фактична підстава кримінально-процесуальної відповідальності

Охарактеризовані в попередньому підрозділі норми, які визначають підстави кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються при наявності юридичних фактів. На рівні теорії права загальноприйнятим є твердження про те, що фактичною підставою юридичної відповідальності є вчинення особою правопорушення, склад якого передбачений законом [74, с. 30], чи здійснення суспільно шкідливої чи суспільно небезпечної поведінки (наявність юридичного факту вчинення правопорушення) [308, с. 472].

В кримінальній процесуальній науці найбільше уваги приділялося дослідженню саме фактичної складової підстав застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності. Це обумовлено тим, що діяння є відправною точкою від наявності якої залежить, чи будуть застосовуватися норми КПК України, які регламентують порядок застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності. Адже реалізація положень кримінального процесуального закону щодо кримінально-процесуальної

Кримінально-процесуальна відповідальність

відповідальності (юридичної підстави) залежить від поведінки учасників кримінального провадження, яка характеризується порушенням вимог кримінального процесуального законодавства (фактичної підстави).

Аналіз досліджень вчених-процесуалістів свідчить, що серед науковців відсутній єдиний загальноприйнятий підхід до тлумачення фактичної підстави кримінально-процесуальної відповідальності. Дискусії ведуться як щодо характеристики протиправності поведінки, так і обов'язковості наявності вини чи її форми.

Так, досить спірним є питання щодо характеристики протиправної поведінки, яка є підставою кримінально-процесуальної відповідальності.

Одні вчені (П. С. Елькінд, Л. В. Гаврилук) стверджують, що фактичною підставою кримінально-процесуальної відповідальності є кримінальне процесуальне правопорушення [416, с. 97; 76, с. 8]. Аналогічне бачення цього питання і в науковців у галузі цивільного процесу. Зокрема, І. М. Лукіна, стверджує, що “підставою притягнення до цивільної процесуальної відповідальності є факт скоєння особою процесуального правопорушення” [188, с. 8].

На думку інших вчених (О. Ю. Хабло, В. С. Вепрева, А. В. Юдіна, В. О. Меліхова) підставою застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності є також і зловживання правом. Так, О. Ю. Хабло відмічає, що “внаслідок зловживання кримінально-процесуальними правами та повноваженнями можливе” застосування і заходів кримінально-процесуальної відповідальності [386, с. 90]. В. О. Меліхов також вважає, що підставою процесуальної відповідальності є як невиконання або неналежне виконання процесуальних обов'язків, повноважень, так і зловживання суб'єктами своїми процесуальними правами [205, с. 20–21; 384]. При цьому думки науковців розділяються щодо характеристики зловживання правом. Адже одні вчені вважають, що зловживання правом — це різновид правопорушення, інші стверджують, що це окремий вид протиправної поведінки.

В. С. Вепрев пропонує ще більше розширити коло фактичних підстав застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності. На його думку такими підставами є протиправна поведінка, під якою слід розуміти діяння (чи систему діянь) учасників кримінального судочинства, що спричиняє настання шкідливих наслідків, та пов'язана із невиконанням чи неналежним

виконанням правових обов'язків, зловживанням суб'єктивними правами чи виходом за допустимі межі розсуду правозастосувача, не обумовленого помилковим застосуванням кримінального процесуального закону [66, с. 78, 80; 67, с. 8].

Враховуючи таке твердження, В. С. Вепрев виділяє три форми протиправної поведінки, які, на його думку, є підставами кримінально-процесуальної відповідальності, а саме: 1) кримінальне процесуальне правопорушення; 2) зловживання кримінальним процесуальним правом; 3) вихід за допустимі межі свободи кримінального процесуального розсуду, що створює умови для прийняття неправильного за фактичним обґрунтуванням рішення та порушення прав чи свобод учасників судочинства [66, с. 11-12, 94].

Насамперед відмітимо, що з першими двома підставами кримінально-процесуальної відповідальності ми погоджуємося та будемо детально досліджувати їх в цьому розділі роботи.

Щодо третьої підстави (вихід за допустимі межі розсуду), то вважаємо, що розсуд учасника кримінального провадження має чіткі правові межі. В рамках цих меж особа має право діяти чи приймати рішення. Право діяти в межах розсуду, як правило, кореспондується з обов'язком не виходити за визначені межі. А тому, вихід за межі свободи розсуду є кримінальним процесуальним правопорушенням та, відповідно, підставою кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, в кримінальному провадженні визначена процесуальна форма застосування запобіжного заходу. Вибір виду запобіжного заходу залежить як від наявності та характеристики ризиків, так і від тяжкості кримінального правопорушення, у вчиненні якого особа підозрюється, обвинувачується. Тобто, кримінальним процесуальним законом визначені як підстави, так і умови застосування запобіжного заходу, які і є межами вибору конкретного виду запобіжного заходу. Недотримання цих меж є порушенням кримінального процесуального законодавства, за що може наступити, зокрема, і кримінальна відповідальність — за ст. 371 КК України (за завідомо незаконне тримання під вартою) чи за ст. 375 КК України (за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудної ухвали).

В наукових джерелах можна також зустріти і твердження про те, підставою кримінально-процесуальної відповідальності може бути і об'єктивно протиправне діяння, під яким в загальній теорії

права розуміють “протиправне соціально шкідливе діяння (дія або бездіяльність) особи, що не становить складу правопорушення” [308, с. 454].

Так, О. Е. Лейст свого часу відмічав, що в окремих випадках відповідальність застосовується і при вчиненні об’єктивно протиправних діянь, які ззовні суперечать праву, але вчинені без вини. Це є винятком із загального правила щодо якого відповідальність може мати місце тільки за наявності вини правопорушника. При цьому вченим зауважується, що такі діяння мають місце в тих випадках, коли об’єктивно протиправна дія заподіює шкоду суспільним відносинам, що усувається шляхом застосування правовідновлювальних санкцій [174, с. 78]. О. Е. Лейст відмічає, що при такому відшкодуванні шкоди використовується лише “модель відповідальності”, оскільки тут реалізується по суті справи не санкція, а норма про розподіл шкоди, що виникла без будь-чиєї вини [174, с. 92].

В теорії кримінального процесу окремі вчені також допускають відповідальність учасників кримінального провадження “без вини” (З. Ф. Ковріга, Г. Ж. Сулейменова) [132, с. 76]. Зокрема Г. Ж. Сулейменова вважає, що незалежно від того, чи допустив слідчий процесуальне правопорушення умисно, з необережності чи внаслідок добросовісної помилки, винно чи невинно, держава застосовує щодо нього санкції. Вчена зауважує, що правопорушення слідчого в більшості випадків є об’єктивно протиправними [334, с. 21, 23, 24].

Втім таке твердження є досить спірним. Адже більшість вчених вважають, що кримінально-процесуальна відповідальність має наступати лише за винні діяння [416, с. 98; 386, с. 101], а іноді ще й звужують вину до її умисної форми [76, с. 9].

Ми також не можемо погодитися з тим, що кримінально-процесуальна відповідальність може застосовуватися і без вини учасників кримінального провадження — у разі вчинення об’єктивно протиправного діяння. Недоцільність визнання об’єктивно протиправних діянь підставою кримінально-процесуальної відповідальності обґрунтовується наступними твердженнями.

По-перше, об’єктивно протиправні діяння — це випадки, коли порушник правової норми діяв несвідомо, зокрема, в силу свого малоліття чи слабоумства. Втім, якщо учасники кримінального провадження є малолітніми, неповнолітніми чи неосудними особами, участь у кримінальному провадженні беруть їх законні

представники А відповідно до ч. 5 ст. 44 КПК України законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена представнику.

Тобто, якщо особа малолітня, неповнолітня чи слабоумна, то в кримінальному провадженні більшість процесуальних дій за них здійснюють їх законні представники, які можуть бути суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності в разі вчинення кримінального процесуального правопорушення.

По-друге, об'єктивно протиправне діяння є підставою відповідальності лише у випадках, прямо передбачених законом. Так, М. Й. Штефан, який досліджував це питання у цивільному процесі, стверджує, що з'ясування обов'язковості вини для настання відповідальності слід здійснювати на підставі аналізу норм ЦПК України, що передбачають санкції відшкодування майнових збитків. Зокрема, вчений зауважує, що “винна поведінка сторони може полягати в заявленні безпідставного позову, в систематичному протидіянні правильному і швидкому розглядові та вирішенню справи, тобто в прямому умислі”, але при цьому “не вимагається наявності вини позивача для відшкодування ним відповідачеві судових витрат” [412, с. 262].

Втім, ми не можемо погодитися з такими твердження та притримуємося думки про те, що, якщо немає вини особи у вчиненні протиправних діянь, то вона не є суб'єктом відповідальності. Саме таким чином ці питання регулюються у КПК України. Зокрема, в разі неявки за викликом заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються до учасника кримінального провадження, який був у встановленому порядку викликаний, тобто наявне підтвердження отримання повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом. В повістці про виклик мають вказуватися наслідки неприбуття особи на виклик із зазначенням тексту відповідних положень закону (п. 8 ч. 1 ст. 137 КПК України). Тобто, слідчий суддя, суд накладає грошове стягнення в разі неявки за викликом лише в тому випадку, якщо є підтвердження належного повідомлення особи про обов'язок явки за викликом з вказівкою про наслідки невиконання цього обов'язку. А тому, якщо належним чином викликана особа не з'явиться за викликом, то це буде винне діяння, адже її повідомляли про обов'язок з'яви-

тися та можливі наслідки невиконання цього обов'язку. І за таке винне діяння будуть застосовані заходи відповідальності відповідно до положень ч. 1 ст. 139 КПК України (грошове стягнення) чи ст. 72 КПК України (відшкодування витрат, пов'язаних з оголошенням перерви в судовому засіданні).

По-третє, ми погоджуємося з думкою О. В. Андрушка про те, що при визнанні об'єктивно протиправного діяння підставою кримінально-процесуальної відповідальності відбувається деформація традиційного поняття правопорушення, так як в таких випадках відсутній склад правопорушення за зразком кримінального чи адміністративного законодавства [7, с. 100].

По-четверте, об'єктивно протиправні діяння, як правило, є підставою відшкодування майнової шкоди (зокрема, завданої джерелом підвищеної небезпеки) та зумовлюють виникнення цивільно-правових відносин. Ми вважаємо, що недоцільно ці виняткові правила, які визначені в цивільному законодавстві та є особливостю цивільно правових відносин, поширювати і на кримінальні процесуальні правовідносини.

По-п'яте, варто також підтримати твердження С. Г. Олькова про те, що не можна допускати відповідальність без вини особи, адже в такому разі підриваються найважливіші принципи правової системи: презумпція невинуватості, відповідальності за винувате діяння, та створюються передумови до об'єктивного вмінення [233, с. 157].

Таким чином, вищенаведене дозволяє стверджувати, що об'єктивно протиправне діяння не може бути підставою кримінально-процесуальної відповідальності. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються лише за наявності вини учасника кримінального провадження у порушенні вимог кримінального процесуального законодавства.

А тому, до фактичних підстав кримінально-процесуальної відповідальності слід відносити кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальним процесуальним правом. Характеристика цих діянь потребує детального аналізу.

Кримінальне процесуальне правопорушення як фактична підстава кримінально-процесуальної відповідальності вже отримало певну наукову розробку у дослідженнях вчених-процесуалістів, а саме: О. В. Андрушка, І. В. Бабій, Г. М. Ветрової, В. С. Вепрева, Л. В. Гаврилюк, П. С. Елькінд, З. Ф. Ковріги С. Г. Олькова, А. І.

Столмакова, Г. Ж. Сулейменової, Л. Д. Удалової, О. Ю. Хабло, В. Д. Чабанюка, Е. Є. Томіна.

Характеризуючи кримінальне процесуальне правопорушення, вчені, здебільшого, притримуються загальновизнаної теоретичної конструкції правопорушення та стверджують, що кримінальне процесуальне правопорушення — це винувате порушення вимог кримінального процесуального закону вчинене суб'єктами кримінальних процесуальних правовідносин (П. С. Елькінд, Г. М. Ветрова, З. Ф. Ковріга) [71, с. 65; 416, с. 98; 132, с. 80-81]. Так, Л. В. Гаврилюк стверджує, що кримінальне процесуальне правопорушення — це “протиправне, винне, суспільно шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, яке спричиняє юридично визначені негативні наслідки для правопорушника” [76, с. 13].

Втім, таке визначення фактично повторює загально-теоретичну конструкцію правопорушення, а тому не розкриває особливостей кримінального процесуального правопорушення (окрім того, що воно вчинене суб'єктом кримінальної процесуальної діяльності). Зокрема, поза увагою вчених залишаються питання щодо особливостей заподіяної шкоди, характеристики самого діяння та відповідальності, що застосовується у разі порушення вимог кримінального процесуального закону.

Більш повним є визначення кримінального процесуального правопорушення, яке пропонує А. І. Столмаков, стверджуючи, що кримінальне процесуальне правопорушення — винувате, протиправне діяння суб'єкта кримінального судочинства, що полягає в порушенні процесуальних обов'язків, яке заподіює шкоду правозастосовному процесу та є забороненим кримінально-процесуальними санкціями [327, с. 76]. В цьому визначенні вчений акцентує увагу на шкідливості (а не лише суспільній небезпечності) кримінального процесуального правопорушення та обов'язковості застосування кримінальних процесуальних санкцій. Втім, ми не погоджуємося з твердженням про те, що за вчинення кримінального процесуального правопорушення застосовуються лише кримінальні процесуальні санкції та вважаємо, що за вчинення порушень кримінального процесуального законодавства можуть застосовуватися як кримінальні процесуальні санкції, так і санкції, визначені в інших (матеріальних) галузях права, зокрема — кримінальному.

Досить інформативним є визначення кримінального проце-

суального правопорушення, яке пропонує С. Г. Ольков. На його думку кримінальне процесуальне правопорушення — це порушення норм (норми) кримінального процесуального права, яке прямо закріплене (не просто заборонене) в законі, та яке є винуватим, суспільно шкідливим (чи суспільно небезпечним — для злочинів) діянням деліктоздатного суб'єкта, що зумовлює заходи відновлення правопорядку, ретроспективну юридичну відповідальність і застосування негативних юридичних санкцій як кримінально-процесуальної, так і іншої галузевої приналежності [233, с. 89]. Втім, це визначення має окремі спірні аспекти. Зокрема, щодо обов'язковості закріплення в кримінальному процесуальному законі конкретизованого складу кримінального процесуального правопорушення. Адже вище ми вже відмічали, що особливістю законодавчого закріплення кримінальних процесуальних правопорушень є те, що досить часто їх склади є узагальненими, а не сформульованими у вигляді конкретних правопорушень (як це має місце у законодавстві матеріальних галузей права — в Кримінальному кодексі України чи в Кодексі України про адміністративні правопорушення).

Вітчизняні вчені останніми роками також займалися дослідженням кримінального процесуального правопорушення. Так, В. Д. Чабанюк стверджує, що кримінальне процесуального правопорушення — це “винне, суспільно-небезпечне діяння, вчинене суб'єктом кримінально-процесуальних правовідносин в порушення вимог КПК, законів, Конституції України, рішень Європейського суду з прав людини, чинних міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що завдають шкоди правам і законним інтересам учасників процесу та тягнуть за собою відповідальність за їх вчинення” [398, с. 7]. Вважаємо, що в цьому визначенні спірним є визнання суспільної небезпеки обов'язковою ознакою кримінального процесуального правопорушення. Адже досить часто кримінальні процесуальні правопорушення не є суспільно небезпечними, проте спричиняють шкоду правозастосовному процесу, зокрема, кримінальним процесуальним правовідносинам. Окрім цього, є певні сумніви щодо доцільності перераховування у визначенні терміну “кримінальне процесуальне правопорушення” усіх джерел кримінального процесуального права. Адже є загальновизнане поняття кримінального процесуального закону, що позбавляє необхідності перераховувати всі ці джерела у понятті кримінального процесуального правопорушення.

Заслугує на увагу і дефініція кримінального процесуального правопорушення, запропонована Л. Д. Удаловою та І. В. Бабій. Так, на їхню думку кримінальне процесуальне правопорушення — це “винне протиправне діяння суб’єкта кримінального провадження, яке полягає у порушенні процесуальних обов’язків та спричиняє шкоду правозастосовному процесу, яке заборонено кримінально-процесуальними санкціями...” [358, с. 63]. В цьому визначенні акцентується увага на таких ознаках правопорушення як винність, протиправність, шкідливість та відповідальність через призму кримінальних процесуальних правовідносин.

Отже, вищенаведене дозволяє стверджувати, що кримінальне процесуальне правопорушення слід характеризувати як суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб’єктами кримінального провадження кримінальних процесуальних обов’язків, що зумовлює застосування заходів відповідальності.

Подальше дослідження кримінального процесуального правопорушення потребує аналізу його ознак та елементів. Це сприятиме всебічній та повній характеристиці цього правового явища з урахуванням особливостей, обумовлених специфікою кримінальних процесуальних правовідносин. Адже саме в таких категоріях, як ознаки та елементний склад, кримінальне процесуальне правопорушення знаходить свою конкретизацію.

Таким чином, загальновизнаними ознаками правопорушення є суспільна шкідливість (суспільна безпека), протиправність, винність, караність [308, с. 455-456].

Суспільна шкідливість (небезпечність) є обов’язковою ознакою будь-якого кримінального процесуального правопорушення.

На загальнотеоретичному рівні вчені стверджують, що суспільна шкідливість (небезпечність) правопорушень “виявляється у тому, що вони спроможні здійснити такі зміни в функціонуванні суспільних відносин, які не відповідають соціальному прогресу, нормальним умовам існування людини та суспільства” [340, с. 239].

У теорії кримінального процесу вчені також вважають, що кримінальне процесуальне правопорушення має бути суспільно небезпечним або шкідливим, тобто спричиняти очевидну фізичну, майнову або серйозну моральну шкоду, характер і ступінь якої слід встановлювати під час детального наукового опрацювання [233, с. 91].

Вищенаведене свідчить, що потребує уточнення питання щодо термінологічного визначення ознаки, що розглядається. Адже одні вчені вважають, що кримінальне процесуальне правопорушення – це суспільно небезпечне діяння [398, с. 7], інші – називають його суспільно шкідливим діянням [76, с. 13], треті вказують, що кримінальне процесуальне правопорушення може бути як суспільно небезпечним, так і шкідливим діянням [233, с. 91].

Відмінність суспільної небезпеки та суспільної шкідливості полягає в характеристиці ступеня заподіяної шкоди (ступеня суспільної небезпеки). Зокрема, О. Ф. Скакун наводить такі приклади цих термінів: суспільна шкідливість – прогул, а суспільна небезпека – зазіхання на життя людини [308, с. 455]. Тобто, суспільна шкідливість притаманна для правопорушень, які не створюють небезпеку для суспільства, але заподіюють шкоду певним суспільним відносинам. При цьому, критеріями визначення ступеня суспільної шкоди (небезпеки) є: кількість суспільних зв'язків, що порушуються; ступінь можливості їх відновлення; значимість регульованих правом суспільних відносин; розмір заподіяної шкоди; спосіб, час і місце вчинення протиправного діяння; особа правопорушника та інші фактори і обставини. Зазначені критерії діють у взаємозв'язку, кожен з них може посилювати або послаблювати дію іншого [340, с. 239; 74, с. 232-233].

Аналіз порушень кримінального процесуального законодавства дозволяє стверджувати, що вони можуть бути як суспільно небезпечними, так і суспільно шкідливими.

Зокрема, у КК України передбачена відповідальність за ті порушення кримінального процесуального закону, які є суспільно небезпечними, а саме: “Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою” (ст. 371), “Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності” (ст. 372), “Примушування давати показання” (ст. 373), “Порушення права на захист” (ст. 374), “Постановлення суддею (судьями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови” (ст. 375), “Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину” (ст. 383), “Завідомо неправдиве показання” (ст. 384), “Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків” (ст. 385), “Перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку” (ст. 386), “Розголошення

даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування” (ст. 387), “Незаконні дії щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації” (ст. 388), “Умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості” (ст. 389 1) тощо [147].

Але, не всі кримінальні процесуальні правопорушення спричиняють суспільно небезпечні наслідки. Певні порушення вимог кримінального процесуального законодавства не є суспільно небезпечними (наприклад, неприбуття за викликом, невиконання обов’язків поручителя), хоча такі дії і спричиняють шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам, так як унеможливають досягнення завдань кримінального провадження, зокрема, щодо швидкого та повного розслідування та судового розгляду.

А тому, відповідно до чинного законодавства, кримінальні процесуальні правопорушення, які характеризуються ознакою суспільної шкідливості (а не суспільної небезпеки) є підставою застосування заходів кримінально-процесуальної чи адміністративної відповідальності.

Так, у КУпАП передбачена відповідальність за такі діяння, які вчиняються під час кримінального провадження: “Прояв неповаги до суду” (ст. 185 3), “Злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора” (ст. 185 4), “Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист” (ст. 185 11) тощо [136].

Разом з цим, в КПК України передбачені заходи кримінально-процесуальної відповідальності за такі діяння: неприбуття підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду (ч. 1 ст. 139); неприбуття спеціаліста до суду (ст. 72); невиконання обов’язків особистої поруки (ч. 2 ст. 179); невиконання обов’язків поручителя (ч. 5 ст. 180); непадкорення розпорядженням головуєчого у судовому засіданні (ч. 1 ст. 330).

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що одні і ті ж діяння можуть бути підставою застосування як адміністративної, так і кримінально-процесуальної відповідальності.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 139 КПК України в разі неприбуття на виклик слідчого, прокурора грошове стягнення накладається у розмірі від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а у випадку неприбуття на виклик слідчого судді,

суду — від 0,5 до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Враховуючи положення закону України “Про Державний бюджет України на 2017 рік”, прожитковий мінімум на одну працездатну особу з 1 січня 2017 року становить 1600 гривень [272]. А тому сума грошового стягнення у разі неявки на виклик слідчого, прокурора у грошовому еквіваленті складає від 400 до 800 гривень, у разі неприбуття на виклик слідчого судді, суду — від 800 до 3200 гривень.

У випадку злісного ухилення від явки за викликом (згідно з положеннями ч. 3 ст. 139 КПК України) свідок, потерпілий несе відповідальність, встановлену законом. Зокрема, така відповідальність визначена у статтях 185 3, 185 4 КУпАП. Так, за злісне ухилення від явки до органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування накладається штраф від 3 до 8 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 185 4 КУпАП); за злісне ухилення від явки в суд — від 20 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 185 3 КУпАП). Відповідно до пункту 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України неоподатковуваний мінімум доходів громадян дорівнює 17 гривням [254]. А тому, за злісне ухилення від явки до органів досудового розслідування чи прокурора сума штрафу в грошовому еквіваленті становить від 51 до 136 гривень, а за злісне ухилення від явки в суд — від 340 до 1700 гривень.

Тобто, відмінність між вищенаведеними положеннями полягає в тому, що в ст. 139 КПК України передбачена відповідальність за ухилення від явки до органів досудового розслідування, прокурора чи суду, яке вчиняється без ознаки злісності, а в статтях 185 3, 185 4 КУпАП передбачена відповідальність за таке ж діяння, яке характеризується ознакою злісності (повторності).

Так як злісність тлумачиться як неодноразовість, системність, тобто повторна неявка на виклик після накладення грошового стягнення та/або застосування приводу [221, с. 315], то, враховуючи принципи доцільності та справедливості юридичної відповідальності, за повторне вчинення одного і того ж діяння законодавець мав би закріпити більш суворе покарання. Тобто, за злісне діяння слід було б визначати наслідки, які для порушника є більш суворими, ніж відповідальність за таке ж діяння вчинене без ознаки злісності.

Втім, аналіз наведених вище норм свідчить, що законодавець

не дотримався цього правила, визначаючи розмір штрафних санкцій у разі неявки за викликом органів досудового розслідування прокуратури чи суду. Адже в статтях 185 3, 185 4 КУпАП передбачена відповідальність за діяння, яке має більшу ступіть суспільної шкідливості, так як воно вчиняється повторно, але при цьому сума грошового стягнення є меншою, ніж за таке ж діяння, визначене в ст. 139 КПК України, яке не характеризується ознакою злісності. Тобто, згідно з чинним законодавством штрафні санкції за злісне ухилення від явки за викликом, в рази менші за штрафні санкції, які є покаранням того ж самого діяння, вчиненого без ознаки злісності.

А тому, є підстави стверджувати, що вказані вище норми потребують вдосконалення.

Так, окремі вчені пропонують узгодити розміри штрафів, передбачені в ст. 185 3 та 185 4 КУпАП, з розмірами грошового стягнення, передбаченого в ст. 139 КПК України [221, с. 315].

Втім, ми пропонуємо цю проблему вирішувати шляхом закріплення відповідальності за кримінальні процесуальні правопорушення, які не мають ознаки суспільної небезпеки, а характеризуються суспільною шкідливістю, лише в КПК України, без посилення на норми КУпАП. Зокрема, такими діяннями є: невиконання кримінальних процесуальних обов'язків щодо явки за викликом та порушення порядку в залі судового засідання.

Така пропозиція обґрунтовується наступними аргументами.

По-перше, наслідки невиконання кримінальних процесуальних обов'язків є предметом правового регулювання кримінального процесуального права. Це обумовлено тим, що в теорії кримінального процесу загальноприйнятим є твердження про те, що предметом регулювання кримінального процесуального законодавства є “суспільні відносини, що виникають і розвиваються при здійсненні досудового розслідування і судового провадження у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність” [151, с. 15]. А як зауважує В. В. Рожнова, кримінально-процесуальна відповідальність “є одним з компонентів складної системи правового регулювання кримінально-процесуальних відносин” [289, с. 29].

Т. О. Лоскутов також відмічає, що “структуру предмета правового регулювання у кримінальному процесі складають такі елементи: 1) процесуальний статус учасників кримінального судочинства;

2) порядок провадження у кримінальних справах. Названі елементи мають власну структуру, складові частини якої тісно пов'язані між собою” [185]. А на рівні теорії права загальноприйнятим є твердження про те, що до структури правового статусу включаються такі елементи: права, обов'язки, гарантії, відповідальність [307, с. 572].

По-друге, внаслідок кримінального процесуального правопорушення спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам, адже унеможливорюється досягнення завдань кримінального провадження. А в КУпАП відповідальність за порушення вимог кримінального процесуального законодавства розташована в главі 15 “Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління”. Вважаємо, що це неправильно. Адже при вчиненні кримінального процесуального правопорушення об'єктом правопорушення є не встановлений порядок управління, а визначений законом порядок кримінального провадження. Наприклад, в КК України відповідальність за порушення вимог кримінального процесуального законодавства розміщена в Розділі XVIII “Злочини проти правосуддя”.

По-третє, кримінальні процесуальні правопорушення та адміністративні правопорушення, які передбачають відповідальність за порушення вимог КПК України, є соціально однорідними діяннями. А тому, як зауважує М. В. Вітрук, грань між ними рухлива: постійно йде процес декриміналізації (перехід злочинів в складі адміністративного правопорушення) і криміналізації (перехід адміністративного правопорушення в складі злочинів) одних і тих же за своїм змістом неправомірних дій (бездіяльності) [74, с. 125]. Для прикладу можна привести те, що відповідно до КПК України 2012 року має бути прийнятий Закон про кримінальні проступки, до яких планують віднести частину адміністративних правопорушень, зокрема тих, рішення по яких приймаються судом.

Слід відмітити, що і адміністративне правопорушення і злочин передбачають покарання, що відрізняється лише гостротою негативних наслідків для певних правопорушників [74, с. 235]. У зв'язку з наведеним вище незрозумілою є позиція законодавця щодо регулювання відповідальності за однорідні порушення кримінального процесуального законодавства (які мають аналогічну ступінь суспільної небезпеки) у різних галузях права без дотримання правила “гостроти негативних наслідків”.

По-четверте, порівняльний аналіз кримінального процесуального законодавства свідчить, що йому відома практика диференціації підстав кримінально-процесуальної відповідальності за ознакою повторності діянь. Зокрема, у §§ 51, 77 КПК ФРН передбачено, що в разі повторного невиконання свідком чи експертом своїх процесуальних обов'язків грошовий штраф накладається на них ще раз [355]. Аналогічне правило було закріплено і в СКС 1864 року, де визначалося, що за неявку присяжного до суду перший раз на нього накладається грошове стягнення від 10 до 100 рублів, в другий раз — від 20 до 200 рублів (ст. 651 СКС). Якщо ж присяжний не з'являвся і в третій раз, то, окрім грошового стягнення від 30 до 300 рублів, щодо нього виносився судовий вирок (ст. 652) [296, с. 183-184].

По-п'яте, аналіз норм КПК Грузії, Молдови та Казахстану свідчить, що відповідальність за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень у нормах адміністративного законодавства регламентується в тих випадках, коли КПК не має власних норм щодо визначення порядку накладення грошового стягнення. Зокрема в ст. 160 КПК Республіки Казахстан вказано, що “за невиконання процесуальних обов'язків, передбачених статтями 75, 82, 84, 85, 86, 145, 147 цього Кодексу, та порушення порядку в судовому засіданні на потерпілого, свідка, спеціаліста, перекладача та інших осіб може бути накладено грошове стягнення. Питання про накладення грошового стягнення вирішується відповідно до законодавства про адміністративні правопорушення” [134]. Доцільність такого закріплення пояснюється тим, що КПК Республіки Казахстан не містить положень щодо регламентації порядку накладення грошового стягнення.

Якщо ж КПК має власні норми щодо накладення штрафів (грошового стягнення), тоді, як правило, законодавець обмежується регулюванням цього питання в КПК, не дублюючи відповідальність за невиконання процесуального обов'язку, зокрема, щодо явки за викликом чи дотримання порядку судового засідання в адміністративно-правовому законодавстві (наприклад, ст. 85 КПК Грузії, ст. 201 КПК Республіки Молдова).

На відміну від цього, відповідно до законодавства України у разі невиконання обов'язку щодо явки за викликом до органу досудового розслідування, прокуратури чи суду учасники кримінального провадження можуть притягатися як до кримінально-проце-

суальної, так і адміністративної відповідальності.

І це при тому, що в главі 12 КПК України закріплено порядок накладення грошового стягнення як заходу кримінально-процесуальної відповідальності. А тому нам видається недоцільним закріплення у КПК України бланкетних норм з відсиланням до адміністративного законодавства при регламентації відповідальності у формі застосування штрафних санкцій за вчинення кримінального процесуального правопорушення (наприклад, неявка за викликом, прояв неповаги до суду), яке не має ознак злочину.

Отже, вищенаведене дозволяє стверджувати, що за вчинення кримінального процесуального правопорушення, яке не є суспільно небезпечним (невиконання кримінальних процесуальних обов'язків щодо явки за викликом чи порушення порядку в залі судового засідання), а характеризується ознакою суспільної шкідливості, підстави та порядок застосування відповідальності мають бути визначені в КПК України без відсилання до норм КУпАП [37, с. 85].

Таким чином, кримінально-процесуальна відповідальність є наслідком вчинення суб'єктом кримінального провадження суспільно шкідливого діяння, яке спричиняє шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам шляхом унеможливлення досягнення завдань кримінального провадження.

Суспільна шкідливість поведінки суб'єктів кримінального провадження має бути закріплена у кримінальному процесуальному законодавстві шляхом її заборони. А тому, якщо поведінка певного учасника кримінального провадження не відповідає вимогам кримінального процесуального законодавства, то вона є протиправною.

Протиправність (протизаконність) діяння є обов'язковою ознакою кримінального процесуального правопорушення, яку на рівні загальної теорії права розуміють як невідповідність юридичним приписам або ж загальним чи галузевим принципам права [282, с. 187].

До форм вираження протиправності вчені, як правило, відносять: невиконання юридичного обов'язку, недотримання правових заборон, зловживання правом, створення перешкод для реалізації вимог правових норм [74, с. 233].

Враховуючи вищенаведене можемо стверджувати, що протиправність, як ознаку кримінального процесуального правопору-

шення, слід характеризувати як невиконання чи неналежне виконання суб'єктами кримінального провадження своїх кримінальних процесуальних обов'язків, порушення заборон чи зловживання кримінальним процесуальним правом.

Тому, дослідження протиправності як ознаки кримінального процесуального правопорушення вимагає характеристики джерела закріплення правові норми, яка порушується під час вчинення кримінального процесуального правопорушення, та форми визначення протиправності в нормах кримінального процесуального закону.

На думку В. Д. Чабанюка в результаті вчинення кримінального процесуального правопорушення можуть порушуватися норми не тільки КПК чи законів України, але й відповідні положення Конституції України, рішень ЄСПЛ, а також чинні міжнародно-правові договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [398, с. 6-7].

Такий підхід, в цілому, виправданий з огляду на те, що в теорії кримінального процесу під “джерелами кримінального процесуального права України розуміють форми закріплення кримінальних процесуальних норм, що регулюють кримінальні процесуальні відносини та встановлені органами державної влади під час реалізації ними функцій у законодавчій, виконавчій і судовій сфері, а також містяться в чинних міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та практиці ЄСПЛ” [150, с. 33].

При цьому слід мати на увазі, що систему джерел кримінального процесуального права складають:

- Конституція України;
- Кримінальний процесуальний кодекс України;
- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України ;
- інші закони України “Про судоустрій і статус суддів”, “Про прокуратуру”, “Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві”;
- рішення Конституційного Суду України;
- рішення Європейського суду з прав людини [149, с. 22].

Втім, протиправність як ознака кримінального процесуального правопорушення також має певні дискусійні питання, які потребують наукового дослідження та вирішення.

Так, вище ми вже відмічали, що юридичні підстави кримінально-процесуальної відповідальності закріплюються чи у конкретизованих нормах кримінального процесуального законодавства (статті 72, 139, 330 КПК України), чи в узагальнених (статті 87, 409, 438 КПК України).

Закріплення конкретизованих заборон в охоронних нормах кримінального процесуального закону дозволяє без особливих труднощів встановити протиправність певного діяння, що сприяє однозначності правозастосування. Зокрема, ні в кого із правозастосувачів не викликає суперечок з приводу того, що відповідно до положень ст. 72 КПК України неприбуття спеціаліста до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття є протиправною діяльністю, яка зумовлює настання кримінально-процесуальної відповідальності у вигляді відшкодування витрат, пов'язаних із оголошенням перерви в судовому засіданні. В наведеному прикладі протиправність дій спеціаліста полягає у неприбутті до суду, за умови відсутності поважних причин, або в неповідомленні про наявність поважних причини неприбуття.

Проте, у кримінальному процесуальному праві більшість норм є регулятивними, “які безпосередньо регулюють кримінальні процесуальні відносини шляхом надання учасникам процесу прав та покладення на них обов'язків” [150, с. 49]. В такому разі протиправність поведінки учасників кримінального провадження полягає у невиконанні чи неналежному виконанні процесуальних обов'язків, зловживанні правами суб'єктами кримінального провадження. При цьому, як зауважує О. Ю. Хабло, для процесуальних норм більш притаманним є “не заборона здійснення певного процесуального права, а заборона неналежної форми реалізації кримінально-процесуальних можливостей” [386, с. 88].

Втім, заборонити кожний випадок неналежної реалізації процесуальних прав чи повноважень практично неможливо. Адже форма реалізації процесуальних прав та повноважень досить часто обумовлена різними ситуативними обставинами. А тому, протиправність поведінки учасників кримінального процесу досить часто закріплюється в узагальнених нормах кримінального процесуального законодавства (статті 87, 409, 438 КПК України).

Проте, відсутність чіткого конкретизованого вираження протиправності діяння, яке є підставою кримінально-процесуальної відповідальності, обумовлює труднощі правозастосування.

Адже в такому разі встановлення протиправності певного діяння потребує аналізу як узагальнених охоронних норм, якими така діяльність заборонена, так і регулятивних норм, які визначають можливий порядок реалізації певних прав та повноважень. І лише такий комплекс дій дозволить сформулювати конструкцію правопорушення (зокрема і в частині протиправності) з врахуванням всіх фактичних ознак, які складають його структуру [66, с. 127].

Зокрема, в ч. 1 ст. 87 КПК України визначено, що недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини.

Із цього положення випливає, що протиправним є діяння щодо отримання доказів з істотним порушенням прав та свобод людини. Втім, які саме дії спричиняють істотне порушення прав та свобод людини під час отримання доказів, можна встановити лише на підставі системного аналізу законодавства, яким гарантуються ці права та свободи — Конституції, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

А тому, слід підтримати думки В. С. Вепрева про те, що протиправність визначається не тільки на основі системи правових заборон, що містяться в КПК, а й з урахуванням загально-правових принципів, а також міжнародно-правових стандартів, загальноновизнаних норм здійснення правосуддя [66, с. 81].

Цікавим для нашого дослідження є рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, де тлумачиться один із аспектів незаконності способів отримання доказів. Зокрема, Конституційний Суд України вказав, що положення першого речення ч. 3 ст. 62 Конституції України, відповідно до якого обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, слід розуміти так, що обвинувачення у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на фактичних даних, одержаних в результаті оперативно-розшукової діяльності уповноваженою на те особою без дотримання конституційних положень або з порушенням порядку, встановленого законом, а також одержаних шляхом вчинення

Кримінально-процесуальна відповідальність

цілеспрямованих дій щодо їх збирання і фіксації із застосуванням заходів, передбачених Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність”, особою, не уповноваженою на здійснення такої діяльності [287].

Винність є обов’язковою ознакою кримінального процесуального правопорушення. Їй надається таке велике і важливе значення, що в окремих працях винна відповідальність визнається принципом юридичної відповідальності [74, с. 236].

Вчені, як правило, відмічають, що вина є необхідним та невід’ємним елементом будь-якого правопорушення (І. С. Самощенко та М.Х. Фарукшин) [301, с. 84] та характеризується як психолого-вольове відношення до протиправної поведінки і її шкідливого результату [74, с. 236]. Тобто, правопорушення є винною поведінкою суб’єкта “за якої він у тій чи іншій формі бажає або допускає настання шкідливих або небезпечних наслідків від вчиненого ним діяння” [340, с. 240].

Процесуалісти також притримуються аналогічних поглядів та стверджують, що кримінальне процесуальне правопорушення — це завжди винувато вчинене діяння [405, с. 21; 233, с. 89, 125; 327, с. 76].

Хоча і щодо цього питання є певні дискусії, на які вище ми вже звертали увагу. Зокрема, на думку Г. Ж. Сулейменової процесуальне правопорушення слідчого слід характеризувати як невідповідність його діяльності нормам кримінального процесуального закону, яка проявляється як у винуватому, так і в об’єктивно протиправному порушенні чи невиконанні процесуальних обов’язків, процесуальної процедури прийняття та реалізації рішень у кримінальній справі [334, с. 21, 24].

Але ми не погоджуємося з таким твердженням та раніше визначали, що кримінально-процесуальна відповідальність має застосовуватися лише при наявності вини особи, тобто коли вона усвідомлювала, чи могла усвідомити, передбачала, бажала чи допускала настання шкідливих наслідків для кримінальних процесуальних правовідносин в разі невиконання чи неналежного виконання кримінальних процесуальних прав чи повноважень. Адже, в іншому разі, буде порушення презумпції невинуватості та матиме місце об’єктивне вмінення, що є недопустимим у правовій державі.

Кримінальне процесуальне правопорушення зумовлює застосування юридично визначених негативних наслідків для правопо-

рушника — заходів відповідальності.

Так, відповідно до засад застосування юридичної відповідальності жодне правопорушення не повинно залишатися без відповідного реагування компетентних органів держави [282, с. 192]. А невідворотність відповідальності дозволяє досягнути принципу справедливості, коли кожна особа відповідає за свої протиправні винні діяння.

За порушення вимог кримінального процесуального законодавства кримінально-процесуальна відповідальність визначена в норма КПК України.

Але слід відмітити, що за порушення вимог КПК відповідальність може закріплюватися і в нормах інших галузей права. Адже КПК України містить бланкетні норми, які відсилають нас до норм адміністративного чи кримінального законодавства при регламентації відповідальності за невиконання певних кримінальних процесуальних обов'язків. Зокрема, у разі вчинення кримінального процесуального правопорушення можуть застосовуватися заходи кримінально-процесуальної відповідальності — у разі неявки за викликом (ч. 1 ст. 139 КПК України), невиконання обов'язків поручителя (ч. 5 ст. 180 КПК України); адміністративної відповідальності — у разі порушення порядку під час судового засідання (185 3 КУпАП), злісного ухилення від явки до органів досудового слідства (185 4 КУпАП); кримінальної відповідальності — за розголошення даних досудового слідства без дозволу слідчого або прокурора (ст. 387 КК України); за дачу завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України).

Таке законодавче регулювання зумовлює дискусії з приводу того, чи можна говорити про вчинення кримінального процесуального правопорушення у разі притягнення особи до відповідальності іншого виду? І чи не варто говорити про вчинення злочину, а не кримінального процесуального правопорушення, в разі притягнення особи до кримінальної відповідальності?

Так, А. І. Столмаков вважає, що кримінальне процесуальне правопорушення — це діяння, яке заборонене кримінальними процесуальними санкціями [327, с. 76]. Подібне бачення цього питання має і Е. Є. Томін, який стверджує, що кримінальним процесуальним правопорушенням є лише те діяння, щодо якого санкція передбачена в кримінальному процесуальному законі [342, с. 7].

На думку О. В. Андрушка слід розрізняти кримінальні проце-

суальні правопорушення та порушення у кримінальному процесі з інших галузей права. При цьому правопорушення у кримінальному процесі вчений пропонує розглядати як родові поняття, а “порушення кримінально-процесуального закону та кримінально-процесуальні порушення та ін. — його види” [7, с. 100].

Втім вважаємо, що слід підтримати вчених, які вважають, що кримінальне процесуальне правопорушення зумовлює застосування юридичних санкцій як кримінально-процесуальної, так і іншої галузевої належності [233, с. 89; 77, с. 86].

При цьому “порушення норм кримінального процесуального закону, яке спричиняє застосування санкції іншої галузі права є кримінальним процесуальним правопорушенням і відповідним галузевим правопорушенням” [386, с. 90; 251, с. 29-30].

Таким чином, вищевказане дозволяє погодитися з твердженням вчених про те, що процесуальне правопорушення може бути підставою застосування як заходів відповідальності “чисто” процесуального характеру, так і заходів матеріально-правової відповідальності (комплексне правопорушення) [309, с. 89].

На рівні теорії права загально визнаним є твердження про те, що теоретична модель структурних елементів правопорушення включає об’єкт, суб’єкт, об’єктивну та суб’єктивну сторони правопорушення [340, с. 242]. Поділ правопорушення на елементи сприяє правозастосовній практиці при встановленні факту правопорушення. Адже, якщо хоча б один із вказаних елементів складу правопорушення відсутній, то, відповідно, немає і правопорушення, а тому і немає підстав притягнення осіб до кримінально-процесуальної відповідальності.

Для кримінального процесуального правопорушення такий поділ також є актуальним. А тому є підстави стверджувати, що складовими елементами кримінального процесуального правопорушення є об’єкт, об’єктивна сторона, суб’єкт, суб’єктивна сторона.

Об’єктом кримінального процесуального правопорушення вчені, як правило, визнають кримінальні процесуальні правовідносини, яким спричиняється шкода чи загрожує спричинення шкоди [359, с. 80; 405, с. 21].

Слід підтримати і твердження Л. Д. Удалової та О. Ю. Хабло про те, що варто “виділяти два об’єкти, яким завдається шкода, а саме: 1) права та законні інтереси громадян; 2) нормальна діяль-

ність правоохоронного органу чи правосуддя в цілому”. Адже, як далі відмічається, “посягання на законні права та інтереси суб’єктів кримінального судочинства зумовлює посягання на інтереси правосуддя і навпаки. Це пов’язано з тим, що права всіх учасників кримінально-процесуальних правовідносин тісно взаємопов’язані між собою. Матеріальні та процесуальні права учасників процесу, опосередковані через керівну роль органу, який проводить розслідування чи розгляд кримінальної справи, інтерес якого полягає у досягненні завдань кримінального судочинства. Тому в разі посягання на один об’єкт — законні інтереси учасників кримінального судочинства, шкода автоматично завдається і іншому об’єкту суспільних відносин — правосуддю в цілому та його правоохоронним органам, які покликані захищати законні права учасників кримінально-процесуальних правовідносин” [359, с. 80-81].

Таким чином об’єктом кримінального процесуального правопорушення є кримінальні процесуальні правовідносини в цілому, та права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження, зокрема. При цьому слушною є думка С. Г. Олькова, який відмічає, що захист інтересів правоохоронних органів не повинен мати будь-яких переваг над правами і законними інтересами інших учасників процесу [233, с. 120]. Адже навіть в ст. 2 КПК України перелік об’єктів охорони перерахований таким чином, що на першому місці розташовані права особи, а потім — суспільства та держави.

Окрім цього, вчені також цілком обґрунтовано пропонують розрізняти загальний, родовий та безпосередній об’єкти кримінального процесуального правопорушення [359, с. 81; 405, с. 21]. Де загальним об’єктом є вся сукупність відносин, які виникають у кримінальному провадженні [327, с. 74], “родовий об’єкт — це певний кримінально-процесуальний інститут, якому завдається шкода” [386, с. 91]. Безпосередній об’єкт — це конкретні кримінальні процесуальні правовідносини, яким кримінальним процесуальним правопорушення заподіюється шкода (застосування запобіжного заходу, проведення слідчої (розшукової) дії, застосування заходу забезпечення кримінального провадження). Так, неприбуття на виклик — зумовлює неможливість проведення допиту, зокрема, та здійснення доказування в цілому. Разом з цим, слід мати на увазі, що виділення лише безпосереднього об’єкту не завжди дозволяє з’ясувати шкідливість конкретного діяння для всієї системи про-

цесуальних правовідносин, а тому важливо встановлювати ще й родовий та загальний об'єкти [386, с. 92].

Так, у вищенаведеному прикладі (у разі неприбуття на виклик без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття) об'єктом посягання є не лише неможливість проведення слідчої дії (безпосередній об'єкт), а й неможливість встановлення обставин, які підлягають доказуванню (родовий об'єкт) та досягнення завдань кримінального провадження (загальний об'єкт).

Об'єктивна сторона складу правопорушення — це зовнішня форма процесу посягання на охоронюваний законом об'єкт [161, с. 8], вона має вирішальне значення при визначенні ознак кримінального процесуального правопорушення. Правопорушення за своєю суттю — це невиконання активних обов'язків, порушення заборон, а також зловживання своїм правом [162, с.198].

Обов'язковими елементами об'єктивної сторони правопорушення є: а) протиправна дія (бездіяльність) б) шкода для суспільних відносин; в) причинний зв'язок між ними. [327, с. 74].

Раніше нами було встановлено, що протиправність кримінального процесуального правопорушення характеризується невиконанням чи неналежним виконанням суб'єктами кримінального провадження своїх кримінальних процесуальних обов'язків, порушенням заборон та зловживання кримінальними процесуальними правами.

При цьому, як зауважує Л. В. Гаврилюк, “дія — це активна протиправна поведінка суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, який усвідомлює свої вчинки і здатний керувати ними, а бездіяльність — це пасивна поведінка суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, яка виявилася у невиконанні суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності тих дій, які він повинен і міг у даній ситуації здійснити” [77, с. 80].

Слід погодитися і з твердженням вчених, які вважають, що значна кількість кримінальних процесуальних правопорушень — це результат бездіяльності учасників процесу [327, с. 74; 358, с. 60]. Адже “кримінально-процесуальні повноваження, здебільшого, спрямовані на спонукання особи до вчинення певних дій” [386, с. 92]. Але варто зауважити, що ця характеристика об'єктивної сторони притаманна для такої форми протиправності як невиконання кримінальних процесуальних обов'язків (неявка за викликом, затягування процесуальних строків). А зловживання кримінальним

процесуальним правом досить часто здійснюється і шляхом активних дій (зловживання правом заявлення відводу чи звернення з клопотання), що підтверджує 43 % респондентів.

Особливістю об'єктивної сторони кримінального процесуального правопорушення є й те, що, враховуючи поділ складів правопорушень на матеріальні і формальні, кримінальні процесуальні правопорушення в більшості випадків, мають формальний характер, тобто не визначають наслідки як обов'язковий елемент об'єктивної сторони. Зокрема, О. В. Чуклова відмічає, що для притягнення до процесуальної відповідальності досить протиправних дій, що порушують нормальний хід процесу [405, с. 21]. Так, невиконання обов'язків, що покладалися на особу при обранні запобіжного заходу, є кримінальним процесуальним правопорушенням незалежно від того, чи зумовили такі дії шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам, чи ні.

За загальним правилом суб'єктом вчинення кримінального процесуального правопорушення можуть бути усі особи, які є учасниками кримінальних процесуальних правовідносин [386, с. 94]. Це можуть "бути особи, які виконують процесуальні функції, та особи, які мають кримінально-процесуальні права і процесуальні обов'язки" [77, с. 75].

Дискусії ведуться, як правило, з приводу того, чи можуть бути слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності? Такі твердження зумовлені міркуванням про те, що не варто прирівнювати порушення законів особами, які здійснюють кримінальне провадження та діють від імені держави, та порушення приватних осіб, які захищають свої власні чи представлені інтереси. Слід відмітити, що в ч. 1 ст. 372 КК України передбачена кримінальна відповідальність слідчого чи прокурора за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності. Але в цьому випадку ні в кого не виникає сумнівів щодо того, що суб'єктами кримінальної відповідальності є державні органи та посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження, та які допустили порушення вимог кримінального процесуального законодавства.

Цьому питанню ми більш детально приділяємо увагу в підрозділі 2.2 нашої роботи, але варто зауважити, що не слід ототожнювати суб'єктів кримінального процесуального правопорушення та суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності. Адже за вчинення

кримінального процесуального правопорушення можуть застосовуватися як заходи кримінально-процесуальної відповідальності, так і заходи інших видів відповідальності, зокрема — кримінальної чи адміністративної. Окрім цього, суб'єктом кримінального процесуального правопорушення є учасник кримінального провадження, який є деліктоздатним, тобто може нести відповідальність за свої вчинки.

Обов'язковими юридичними ознаками суб'єкта процесуального правопорушення є його вік і осудність. Так, хоча суб'єктом кримінальних процесуальних правовідносин і може бути малолітня, неповнолітня чи неосудна особа, суб'єктом кримінально-процесуальної відповідальності є повнолітня та осудна особа.

Слід також пам'ятати, що, якщо особа не досягла певного віку і не здатна віддавати звіт за свої дії, вона не може бути суб'єктом процесуального правопорушення, оскільки всі дії в процесі за них здійснюють їх законні представники [405, с. 21]. Разом з цим, варто вказати і на виняток з цього правила. Зокрема, якщо неповнолітня особа є суб'єктом вчинення кримінального правопорушення (є підозрюваним чи обвинуваченим), то в разі порушення вимог раніше обраного запобіжного заходу, щодо неї може застосовуватися такий захід кримінально-процесуальної відповідальності як зміна запобіжного заходу на більш суворий.

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується наявністю вини, яка відповідно до загальнотеоретичної конструкції має форму умислу або необережності.

Умисел як форма вини свідчить про усвідомлення особою характеру своєї поведінки, про цільову спрямованість волі на вчинення протиправних дій, про усвідомлення можливості настання конкретних шкідливих наслідків (хоча і не в повному обсязі), про свідоме допущення будь-якого з можливих наслідків [74, с. 236]. Умисел поділяється на прямий умисел (суб'єкт усвідомлює юридичну протиправність свого діяння та передбачає і бажає настання його негативних наслідків) та непрямий умисел (суб'єкт усвідомлює юридичну протиправність свого діяння та передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання) [282, с. 187].

Необережність як форма вини характеризує такий стан свідомості і волі особи в момент дії (бездіяльності), при якому вона не усвідомлює протиправність діяння, не передбачає його шкідливих

наслідків, хоча при певній мірі обачності та дбайливості могла і повинна була їх передбачити; або передбачає можливість настання шкідливих наслідків, але легковажно розраховує запобігти їх настанню [74, с. 236].

Ці загальновизнані конструкції вини правопорушення слід використовувати і при характеристиці кримінального процесуального правопорушення. Адже вище ми вже відмітили, що кримінальне процесуальне правопорушення — це завжди винне діяння, яке залежно від конкретного складу може бути як умисним (не виконання розпоряджень головуючого), так і необережним (не попередження слідчого, який здійснив виклик, про наявність поважних причин неприбуття). Хоча в кримінальних процесуальних нормах, які визначають склади кримінальних процесуальних правопорушень, цьому питанню законодавець практично не приділяє уваги.

Для нашого дослідження цікавим є твердження С. Г. Олькова про те, що необережну форму вини кримінального процесуального правопорушення часто намагаються замінити термінами *судова чи слідча помилка*. Втім, як вірно вчений далі стверджує, *помилка* — це не порушення закону, це не дія або бездіяльність, а відношення суб'єкта до діяння. Адже, як вина характеризує важливу в правовому відношенні поведінку суб'єкта (чи бажав, чи допускав суб'єкт певні наслідки, як до них ставився), так і *помилка* теж показує одну з форм ставлення особи до якогось вчинку, показує її незнання, коли в рамках відомих обставин вона не передбачала наслідки, що настали. Тому не слід помилкою замінювати необережну форму вини, адже в правовій науці вже давно є категорія вини з усіма цілком достатніми різновидами [233, с. 114]. Термін “*помилка*” є доречним в соціологічній науці, де допускається деяка прозорість в формулюваннях, але не в правознавстві, де все по можливості, і особливо там, де йдеться про відповідальність, має бути гранично конкретним і точним [233, с. 114-115].

На користь вищенаведеного твердження можна навести те, що *слідча помилка* характеризується як діяння, яке на суб'єктивну думку слідчого, направлене на виконання цілей та завдань кримінального провадження [219, с. 14]. Така “суб'єктивна думка” слідчого полягає в тому, що він, як правило, не усвідомлює протиправність діяння, не передбачає його шкідливих наслідків, хоча повинен був і міг це передбачити. Тобто, шкідливих наслідків для кримінального провадження могло б і не бути, якби слідчий добре

знав вимоги кримінального процесуального законодавства (а їх він повинен знати) та приймав би рішення виходячи із фактичних обставин кримінального провадження.

Отже, вищевикладене дозволяє стверджувати, що кримінальне процесуальне правопорушення як підстава кримінально-процесуальної відповідальності — це суспільно шкідливе, протиправне, винне діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб'єктами кримінального провадження кримінальних процесуальних обов'язків, що зумовлює застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Особливістю кримінального процесуального правопорушення є те, що:

- об'єктом посягання є кримінальні процесуальні правовідносини в цілому, та права, свободи і законні інтереси учасників кримінального провадження, зокрема;
- об'єктивна сторона більшості кримінальних процесуальних правопорушень характеризується формальним складом (наслідок не є обов'язковим елементом);
- суб'єктом є учасник кримінального провадження, який може нести відповідальність за свої вчинки;
- суб'єктивна сторона характеризується як умисною, так і необережною формою вини, яку вчені часто намагаються замінити термінами судова чи слідча помилка.

3.3. Зловживання кримінальними процесуальними правами як фактична підстава кримінально-процесуальної відповідальності

Окрім кримінального процесуального правопорушення до фактичних підстав кримінально-процесуальної відповідальності науковці відносять і зловживання правом (О. Ю. Хабло, Л. Д. Удалова, О. В. Андрушко).

Не вдаючись до дискусії щодо правової природи зловживання правом, так як це виходить за межі предмету нашого дослідження, в своїй роботі ми будемо притримуватися думки вчених, яка останнім часом отримує все більшого визнання, про те, що зловживання правом — це особливий вид правопорушення (Т. Т. Полянський [257, с. 402], О. Ю. Хабло [386, с. 102], О. В. Андрушко [6], О. В. Чуклова [405, с. 21], А. В. Юдін [418, с. 35]).

Зокрема, О. В. Андрушко стверджує, що “зловживання пра-

вом в кримінальному процесі має увесь комплекс ознак правопорушення, і в законодавстві передбачено окремі теоретичні моделі зловживання правом”[6]. При цьому, А. В. Юдін відмічає, що зловживання процесуальними правами — це особливий різновид процесуального правопорушення, якому притаманні всі ознаки та елементи правопорушення [418, с. 35].

Для нашого дослідження важливою є характеристика цього правового явища, адже серед вчених немає єдиного загальновизнаного підходу як щодо розуміння сутності зловживання правом, так і щодо визнання його підставою кримінально-процесуальної відповідальності.

Проведений аналіз наукових джерел дозволяє виділити два основних підходи щодо розуміння сутності зловживання правом (зловживання процесуальним правом), а саме:

- недобросовісне використання суб’єктивного права;
- здійснення права всупереч його призначенню.

Так, слід зауважити, що недобросовісність є однією з найбільш вживаних правових характеристик зловживання правом [257, с. 278]. Зокрема, А. В. Смітюх пропонує “прийняти за відправну точку тезу про те, що зловживання процесуальними правами полягає у їх недобросовісному здійсненні” [320, с. 55–56]. А на думку А. В. Юдіна зловживання процесуальним правом полягає в протиправному, недобросовісному та неналежному використанні особою, яка бере участь у справі (його представником), належних йому процесуальних прав [418, с. 120]. Під добросовісністю в цьому контексті вчені, як правило, розуміють чесну, розумну, справедливу поведінку особи, яка реалізовує суб’єктивне право.

Втім, ми поділяємо думки науковців, які критично ставляться до характеристики зловживання правом лише за допомогою терміну “добросовісність”. Так, одеський вчений Є. В. Васковський ще на початку ХХ сторіччя, аналізуючи цю проблему у цивільному процесі, вважав недоцільним перетворення морального обов’язку в юридичний [61, с. 675]. Слід погодитися і з твердженням Т. Т. Полянського про те, що недоліком вищевказаного тлумачення зловживання правом є “невизначеність, неоднозначність, “розпливчатість” правових категорій (добросовісність, розумність тощо) здійснення права, дух права, справедливість тощо), котрі є підґрунтям для визнання діяння як зловживання правом” [257, с. 275].

А тому вважаємо, що використання лише оціночного (суб’єк-

тивного) терміну “добросовісність” при кваліфікації діянь, які можуть бути підставою кримінально-процесуальної відповідальності, надає можливість його вільного тлумачення, що, в свою чергу, також може зумовити відповідні зловживання цим правом.

Заслугує детальної уваги аналіз думок вчених, які зловживання правом характеризують як реалізацію права всупереч його призначенню — Є. В. Васьковський, Ж.-Л. Бержель, О. Ф. Скакун, М. М. Хміль [392], Ф. В. Веніславський [65], О. В. Капліна [120], І. Д. Іванюк [114, с. 348-349], Л. Д. Удалова та О. Ю. Хабло [359], В. В. Резнікова [286, с. 35], О. О. Малиновський [197, с. 89].

Такий підхід базується на положеннях французької правової доктрини відповідно до якої зловживання правом тлумачиться як невідповідність “букви права” “духу права”. Зокрема, Ж.-Л. Бержель відмічає, що в певних випадках, надаючи своїм діям повну видимість юридичної правильності, особи використовують свої права з метою, протилежній тій, яка переслідується позитивним правом. Тобто, при дотриманні “букви права” порушується його “дух” [21, с. 441-442].

Вітчизняні теоретики права (О. Ф. Скакун, П. М. Рабінович [282, с. 164-165]), притримуючись в цілому вищенаведеного підходу, відмічають, що зловживання правом “полягає у соціально шкідливих учинках суб’єкта права, у використанні недозволених конкретних форм у межах дозволеного законом загального типу поведінки, що суперечить цільовому призначенню права” [308, с. 451].

Серед процесуалістів також є прихильники тлумачення зловживання процесуальним правом з позиції невідповідності інтересів правозастосувача тій цілі, яку законодавець переслідував, наділяючи його цим правом. Так, Є. В. Васьковський під зловживанням процесуальними правами пропонує розуміти здійснення сторонами своїх процесуальних прав для досягнення цілей, які не відповідають завданням процесу — правильне та швидке вирішення справи [61, с. 677]. О. В. Капліна також вважає, що під зловживанням правом при застосуванні та тлумаченні норми “слід розуміти використання наданого суб’єктові права її тлумачення у розрізі зі змістом, який дійсно вклав у цю норму законодавець; при нібито відповідності букві закону мають місце зневага його духом, невідповідність призначенню норми, спотворення справжнього її змісту” [120, с. 290].

А на думку О. Ю. Хабло “зловживання у сфері кримінального процесу — діяння, яке полягає у реалізації суб’єктами кримінального процесу наданих їм прав та повноважень всупереч їх призначенню, з незаконною заінтересованістю, що призводить до спричинення шкоди суспільним та особистим інтересам шляхом унеможливлення досягнення завдань кримінального судочинства” [386, с. 57]. Аналогічну думку має і В. В. Рєзнікова, аналізуючи питання зловживання процесуальними правами у сфері господарського судочинства [286, с. 35].

У рішенні ЄСПЛ у справі “Миролюбов (Miroshubovs) та інші проти Латвії” під час характеристики положення ст. 35 § 3 Конвенції (де визначено, що Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо він вважає, що має місце зловживання правом на подання заяви) також зазначається, що поняття “зловживання” слід розуміти в його звичайному значенні, прийнятому для загальної теорії права, а саме — реалізація права всупереч його призначенню (п. 62) [423].

Вважаємо, що вищенаведений підхід до характеристики зловживання правом заслуговує підтримки. Адже термін “призначення права” є більш конкретизованим ніж термін “добросовісність”, що сприятиме зменшенню суб’єктивізму при кваліфікації певних діянь як зловживання правом при визначенні підстав застосування заходів відповідальності.

Разом з цим, не варто ігнорувати і найбільш вживану в нормативних актах (ч. 3 ст. 27 ЦПК України, ч. 2 ст. 49 КАС України, ч. 2 ст. 22 ГПК України) та поширену серед вчених характеристику зловживання правом як недобросовісність здійснення права. Добросовісна реалізація процесуальних прав та здійснення права відповідно до його призначення є взаємозалежними, взаємопроникаючими явищами. Адже “справедлива, добросовісна і розумна поведінка одночасно є такою, що здійснена відповідно до цілей (мети, призначення) права, без мети заподіяння шкоди суспільним відносинам і навпаки” [257, с. 345].

А тому підтримуємо твердження Т. Т. Полянського, який пропонує об’єднати вищевикладені два підходи при розумінні сутності зловживання правом та стверджує, що зловживання правом слід вважати таку поведінку, “яка здійснена несправедливо, недобросовісно та нерозумно, тобто всупереч призначенню відповідного суб’єктивного права з метою заподіяння шкоди суспільним відно-

синам” [257, с. 345].

Таким чином, зловживання кримінальними процесуальними правами — це використання учасниками кримінального провадження кримінальних процесуальних прав всупереч призначенню, тобто недобросовісне їх здійснення для задоволення незаконних інтересів, чим спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам.

При цьому термін “добросовісність” є загальноправовим під яким прийнято розуміти чесну, розумну справедливу поведінку правозастосувача. А під час реалізації правових норм добросовісністю слід вважати “взаємне та нерозривне поєднання моральної (у значенні совісної, сумлінної стосовно себе) та чесної (стосовно інших членів відповідного соціуму) поведінки” [257, с. 294].

Твердження про те, що зловживання правом — це використання права всупереч його призначенню (цілі, меті), потребує розкриття механізму такої реалізації права.

Так, Ж.-Л. Бержель стверджував, що всі права так чи інакше мають певну спрямованість, ціль соціального ладу, а тому їх використання буде легітимним лише у тому випадку, якщо відповідатиме цій спрямованості [21, с. 444]. Для процесуальної науки такі погляди теж є актуальними. Зокрема, Є. В. Васьковський ще на початку ХХ сторіччя звертав увагу на те, що процесуальні права надаються сторонам для сприяння суду в розгляді справи, для допомоги у правильному вирішенні, і кожний раз, коли сторони здійснюють будь-яку процесуальну дію не з цією метою, а для досягнення сторонніх цілей (для введення суду в оману, затягування справи чи спричинення ускладнень протилежній стороні), вони виходять за межі дійсного змісту свого права, тобто, інакше кажучи, зловживають ними [61, с. 677]. Щоб з’ясувати істинний зміст “зловживання правом” за вихідну точку необхідно брати сутність та завдання процесу [61, с. 676].

А тому, як зауважує О. Ю. Хабло, “співставлення цілей (законодавця та правозастосувача) є визначальним для виявлення зловживання кримінально-процесуальним правом” [386, с. 47]. Адже під час кримінального провадження мають місце випадки, коли цілі реалізації процесуального права певним учасником кримінального провадження не співпадають з тими цілями, задля яких законодавець надавав йому це право. Так, непоодинокими є випадки коли реалізація права на захист здійснюється не для спростування

підозри чи обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, а для порушення порядку провадження досудового розслідування, розголошення даних досудового розслідування [121, с. 62–63], затягування строків розслідування чи судового розгляду, введення суду в оману.

Зокрема, О. С. Фонова відмічає, що “оскаржуючи ухвалу суду, недобросовісний учасник правового конфлікту має на меті не досягнення позитивних для себе наслідків реалізації права на оскарження як то скасування незаконної ухвали суду, та подальший всебічний, повний і неупереджений розгляд справи судом, а затягування процесу з метою або виграшу правового конфлікту в цілому, або відтягування моменту відповідальності” [383, с. 192].

А тому, варто погодитися з твердженням Т. Т. Полянського про те, що для встановлення факту зловживання правом “потрібно розрізняти а) мету (ціль, призначення) суб’єктивного юридичного права (обов’язку) та б) справжню мету (ціль, намір) поведінки суб’єкта права (обов’язку) під час реалізації ним цього суб’єктивного юридичного права (обов’язку)” [257, с. 99].

Так, у КПК України мету (призначення) кримінального провадження визначено у завданнях, які закріплені в ст. 2 КПК України, де вказано, що ними “є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура” [153].

Слід звернути увагу на те, що завданням кримінального провадження є захист саме законних інтересів. У рішенні Конституційного Суду України вказано, що законний інтерес відбиває легітимне прагнення свого носія до того, що не заборонено законом, тобто його бажання. Це прагнення у межах сфери правового регулювання до користування якимось конкретним матеріальним або нематеріальним благом. При цьому під поняттям “охоронюваний законом інтерес” треба розуміти “простий легітимний дозвіл, що є самостійним об’єктом судового захисту та інших засобів правової

охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам” [288].

Тобто, процесуальне право має реалізовуватися особою з метою задоволення чи то власних, чи то представлених інтересів, які не повинні суперечити інтересам, що охороняються Конституцією та законами України.

Разом з цим, вчені наголошують на тому, що призначення права — це не тільки суспільно-корисна ціль права, результат його здійснення, але й правильний за змістом розвиток самих правових відносин [197, с 80]. Адже норми кримінального процесуального права досягають цілі, для якої вони створені, лише за умови їх точного та безумовного здійснення [415, с.190].

А тому, слід звернути увагу на твердження О. О. Малиновського, який відмічає, що здійснення суб’єктивного права всупереч його призначенню має місце в таких випадках:

- коли суб’єкт, здійснюючи суб’єктивне право, чинить всупереч принципам права чи всупереч уповноважувачій нормі права, не співвідносить свою поведінку з ціллю цієї норми;
- коли суб’єкт, здійснюючи суб’єктивне право, не виконує кореспондуючий цьому праву юридичний обов’язок;
- коли суб’єкт здійснює суб’єктивне право неналежним чином;
- коли в процесі здійснення суб’єктивного права створюється ситуація, у якій інтереси суб’єкта права вступають у конфлікт з інтересами суспільства і держави [197, с. 89].

Отже, способи реалізації права всупереч його призначенню можуть бути різними. А тому, під час кваліфікації певних діянь як зловживання кримінальним процесуальним правом за відправну точку слід брати невідповідність мети (цілі, наміру) здійснення процесуального права учасником кримінального провадження тому легітимному призначенню цього права, яке переслідував законодавець, наділяючи особу таким правом. Зокрема, в ч. 4 ст. 81 КПК України визначені заходи реагування у разі “зловживання правом на відвід” та при цьому уточняється, що це має місце, коли право на відвід реалізовується “з метою затягування кримінального провадження”, а не для недопущення розгляду справи упередженою особою.

Втім, слід звернути увагу і на те, “що судова практика є до-

силь “інертною” при кваліфікації певного здійснення суб’єктивного права на шкоду як зловживання правом, швидше за все така поведінка буде кваліфікована як звичайне правопорушення або навіть як звичайна правомірна поведінка (у випадку відсутності достатньої доказової бази стосовно наявності умислу на заподіяння такої шкоди)” [257, с. 213].

Таким чином, однією з обов’язкових ознак зловживання правом є спричинення шкоди суспільним відносинам, зокрема — кримінальним процесуальним правовідносинам. Так, О. В. Капліна зауважує, що “соціальна небезпека зловживання правом полягає в тому, що зовні дії (або бездіяльність) ніби вчиняються в рамках правового поля, тоді як насправді заподіюється шкода правам та законним інтересам осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, чи інтересам правосуддя” [120, с. 295]. В. В. Рєзнікова, також вважає, що зловживання процесуальними правами призводить до завдання шкоди як публічним, так і приватним інтересам шляхом утруднення чи унеможливлення досягнення завдань судочинства [286, с. 35].

Слід підтримати і твердження І. Д. Іванюк, яка зауважує, що “для процесуальних галузей права більшою мірою характерне зловживання правом саме з умислом на заподіяння шкоди як іншим суб’єктам процесу, так і правосуддю загалом” [114, с. 348],

Шкода, яка заподіюється внаслідок зловживання процесуальними правами, полягає в тому, що унеможливується нормальний, визначений кримінальним процесуальним законодавством, рух кримінального провадження. Адже метою зловживання правом досить часто є затягування строків досудового розслідування або судового розгляду шляхом зволікання з виконанням окремих процесуальних дій чи прийняття процесуальних рішень. Зловживання процесуальними правами зумовлює додаткові затрати часу, сил, ресурсів для повернення кримінальних процесуальних правовідносин у законне русло, що спричиняє ускладнення у функціонуванні органів та осіб, які здійснюють кримінальне провадження.

Таким чином, внаслідок зловживання процесуальними правами спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам, яка полягає в унеможливленні досягнення завдань кримінального провадження щодо швидкого та повного розслідування і судового розгляду (порушується нормальний, визначений КПК України порядок руху кримінального провадження).

Варто також зауважити, що тривожною є тенденція останніх років, коли зловживання процесуальними правами стає правилом правозастосування. Так, А. В. Смітюх пропонує навіть ввести у науковий обіг термін “процесуальна диверсія”, під якою розуміє “непряму та деструктивну дію з використанням процесуальних прав особи, що приймає участь у розгляді судової справи, з метою утруднити противнику здобуття перемоги у правовому конфлікті в цілому” [319]. При цьому вчений відмічає, що “при здійсненні правосуддя “як воно є” в умовах спотвореної правової реальності, “диверсія” досить часто є єдиною ефективною реакцією на формально конструктивні, тобто — спрямовані на розв’язання спору, дії іншої сторони, що мають усі ознаки зловживання процесуальним правом” [319].

Втім, у правовій державі “спотворення правової реальності” є неприпустимим явищем та має бути забороненим, а в разі заподіяння шкоди — винуватих слід притягати до відповідальності.

У зв’язку з викладеним вище, виникає запитання, за порушення яких норм слід притягати особу до відповідальності? Адже, характеризуючи зловживання правом, вчені часто акцентують увагу на тому, що особливістю цього діяння є те, що під час зловживання правом не порушуються норми кримінального процесуального закону [66, с. 135]. Вчені відмічають, що зловживання правом — це правовий феномен, який спричиняє зло, при тому, що з зовнішньої чи техніко-юридичної сторони такі дії є бездоганим, тобто створюється умова легальної видимості [102, с. 175].

Таким чином, проблема полягає в тому, що внаслідок зловживання кримінальним процесуальним правом спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам, а в законі не завжди закріплена заборона (протиправність) їх вчинення та можливості застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності за ці діяння.

Аналіз норм КПК України свідчить, що він не містить положення, яке б визначало загальну заборону зловживання правом під час здійснення кримінального провадження. Разом з цим, у КПК України зловживання правом двічі визнається підставою застосування процесуальних санкцій. Зокрема:

— в ч. 4 ст. 81 КПК України, вказано, що, якщо повторно заявлений відвід має ознаки зловживання правом на відвід з метою затягування кримінального провадження, суд має право залишити

таку заяву без розгляду;

– в п. 2 ч. 2 ст. 459 КПК України закріплено, що зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження є підставою для здійснення кримінального провадження за нововиявленими обставинами.

Проте варто зауважити, що вітчизняному кримінальному процесуальному законодавству були відомі і інші норми щодо заборони зловживання правом. Зокрема, КПК України 1960 року у 2001 році був доповнений положенням про те, що “не може бути захисником особа, яка, зловживаючи своїми правами, перешкоджає встановленню істини по справі, затягує розслідування чи судовий розгляд справи” (ч. 4 ст. 61) [270]. А відповідно до положень ст. 61-1 КПК України 1960 року, захисник, який зловживав правами, підлягав усуненню від участі у справі [157].

Втім, вітчизняні вчені критично ставилися до існування цієї норми. Зокрема, О. В. Капліна зауважувала, що “З одного боку вказана норма покликана убезпечити кримінальне судочинство від недобросовісних захисників, а з другого — адвокат може вести принциповий, безкомпромісний захист, руйнуючи штучно створене обвинувачення. Його ініціативність, непримиренність, активність, наполегливість, сміливість, тактика і стратегія можуть бути сприйняті як “зловживання своїми правами”. Адже при здійсненні процесуальних функцій зіштовхуються полярні інтереси, мають місце різні погляди слідчого і захисника на одні і ті ж факти, відбувається “боротьба думок”, суджень, уявлень” [120, с. 293].

У КПК України 2012 року аналогічне положення не зберіглося. Але це не тому, що проблема протидії зловживання правом на захист перестала бути актуальною, а тому, що ні законодавство, ні процесуальна наука не виробила однозначного підходу до тлумачення суті цього правового феномену. А закріплення відповідальності за діяння, яке має різне тлумачення, може спричинити більшої шкоди кримінальним процесуальним правовідносинам, ніж відсутність такої заборони.

Слід звернути увагу на те, що для КПК інших країн відомі випадки, коли зловживання процесуальними правами учасниками кримінального провадження є підставою застосування кримінальних процесуальних санкцій. Зокрема, у ч. 4 ст. 34 КПК Молдови вказано, що, якщо заява про відвід подається повторно, зловмисно і неправомірно, з метою затягування процесу, введення суду в ома-

ну або з іншими злими намірами, судова інстанція, яка розглядає справу, може накласти на винувату особу судовий штраф [426]. У ч. 2 § 138 КПК ФРН вказано, що захисник усувається від участі в провадженні, якщо він підозрюється у зловживанні спілкуванням з обвинуваченим, який знаходиться не на свободі, для здійснення злочину чи створення суттєвої загрози безпеці місця позбавлення волі; у ч. 1 § 241 визначено, що особу позбавляють права перехресного допиту у разі його зловживання; відповідно до ч. 3 § 26 суд відхиляє відвід судді як недопустимий, якщо відвід переслідує неприйнятну для розгляду ціль [355].

Тобто, у вищенаведених кримінальних процесуальних нормах закріплені наслідки конкретних форм зловживання кримінальними процесуальними правами.

Втім, для нашого дослідження цікавим є положення, закріплене в ст. 3 КПК Швейцарії, де добросовісність та заборона зловживання правом визначені як принципи діяльності суб'єктів кримінального провадження [427]. Тобто, в цій нормі заборона зловживання кримінальним процесуальним правом закріплена на рівні засади кримінального провадження.

Заборона зловживання процесуальними правами як засада судочинства закріплена і у вітчизняних процесуальних кодексах. Зокрема:

- у ч. 3 ст. 27 ЦПК України, визначено, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки [396];

- у ч. 2 ст. 49 КАС України вказано, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами і неухильно виконувати процесуальні обов'язки [135];

- у ч. 2 ст. 22 ГПК України закріплено, що сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи [89].

Таку заборону зловживання процесуальними правами А. В. Юдін цілком справедливо пропонує розглядати в якості принципу реалізації процесуальних норм, який нормативно закріплює стандарти поведінки учасників процесуальних правовідносин [418, с. 31-32].

Отже, вищенаведене свідчить, що заборона зловживання процесуальними правами учасниками кримінального процесу на рівні засади судочинства закріплена як у кримінальних процесуальних кодексах окремих країн, так і у вітчизняних процесуальних кодексах (ЦПК України, КАС України, ГПК України).

Доцільність законодавчого регулювання заборони зловживання кримінальними процесуальними правами на рівні засади кримінального провадження обґрунтовується тим, що це сприятиме нормативному визначенню:

- стандарту поведінки учасників кримінальних процесуальних правовідносин;
- протиправності зловживань кримінальними процесуальними правами чи повноваженнями;
- узагальненої підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до осіб, які реалізують кримінальне процесуальне право для перешкоджання досягненню завдань кримінального провадження.

А тому, слід підтримати вчених, які вважають, що аналогічне правило варто закріпити і в КПК України. Так, О. Ю. Хабло пропонує заборонити зловживання правом учасниками кримінального процесу на рівні засади кримінального провадження, доповнивши КПК України положенням такого змісту: “Використання процесуальних прав та повноважень суб’єктами кримінального провадження з метою перешкоджання встановленню істини в справі, затягування розслідування чи судового розгляду або зловживання у іншій формі є неприпустимим. Під час розгляду кримінальної справи суд вправі розглянути питання про накладення грошового стягнення...” [386, с. 119].

Є. В. Васьковський з цього приводу зауважував, що заборона зловживання процесуальними правами не суперечить принципу змагальності сторін. Адже, по-перше, принцип змагальності в процесі дозволяє встановленню правдивих обставин, а якщо він не сприяє цій меті, то його слід обмежувати; по-друге, принцип змагальності дозволяє сторонам досягнути повноти встановлення обставин шляхом збирання і подання до суду доказів, але це не означає, що сторони вправі “підсовувати” суду надумані факти і вводити його в оману [61, с. 678].

Окрім цього, вчений слушно відмічає, що неправильно стверджувати, “що процесуальне право — це право війни, а на вій-

ні дозволяється застосування таких засобів боротьби, які в мирний час є недопустимими, але від яких важко утриматися під час змагання в запалі роздратування”. Адже, по-перше, і на війні є правила та багато чого не можна робити; по-друге, якщо воюючі держави вдаються до нечесних способів боротьби, то це пояснюється тим, що над ними немає вищої влади, яка б змогла їх заставити утриматися від таких дій. На відміну від цього, над сторонами процесу стоїть суд, який може зупиняти їх зловживання. І, по-третє, від сторін не вимагається нічого незвичайного, вони мають лише утримуватися від умисного зловживання своїми процесуальними правами, від завідомо неправдивих заяв, повідомлень та вимог [61, с. 679].

Таким чином протиправними, та такими, що зумовлюють застосування заходів юридичної відповідальності, мають бути діяння, які полягають у використанні учасниками кримінального провадження належних їм процесуальних прав чи повноважень з незаконною заінтересованістю. Це може бути як використання слідчим процесуальних повноважень з власною корисливою заінтересованістю, так і використання прав учасниками кримінального провадження, які залучаються до нього (наприклад, використання права на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження для затягування строків розслідування чи судового розгляду).

Враховуючи все вищевикладене, пропонуємо принцип заборони зловживання процесуальними правами закріпити у ст. 7 КПК України, доповнивши перелік засад кримінального провадження таким пунктом: “недопустимість зловживання процесуальними правами чи повноваженнями”, а зміст цієї засади розкрити в окремій нормі глави 2 КПК України, доповнивши її статтю 9 1 у такій редакції: “Учасники кримінального провадження зобов’язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права та повноваження для досягнення завдань кримінального провадження. У разі умисного недотримання цього правила застосовуються заходи кримінально-процесуальної відповідальності, визначені цим Кодексом”. При цьому, в нормах КПК України, які визначають недопустимість конкретних форм зловживання процесуальним правом, слід закріпити конкретний захід кримінально-процесуальної відповідальності.

Законодавець закріплення цього положення не буде суперечити міжнародним стандартам, закріпленим в Конвенції Ради Європи

“Про захист прав та основних свобод людини”, де в ст. 17 “Заборона зловживання правами” закріплено, що “жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції”, а в ст. 18 цього документу вказано, що “обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені” [142].

Таким чином, кримінальне процесуальне законодавство має визначати гарантії належної реалізації кримінальних процесуальних прав учасниками кримінального провадження, визначаючи як заходи, які б убезпечили кримінальні процесуальні правовідносини від таких діянь, так і заходи відповідальності для осіб, які їх вчинили.

О. Ф. Скакун звертає увагу на “нетрадиційність юридичних наслідків” зловживання правом та стверджує, що “юридична відповідальність настає тільки у разі встановлення факту зловживання суб’єктивним правом, а це можливо, коли зловживання правом заподіює істотну шкоду інтересам, що охороняються законом” [308, с. 452]. Разом з цим, слід погодитися і з твердженням Т. Т. Полянського про те, що “незважаючи на існування універсальної (на найвищому міжнародному рівні) та національних (у т. ч. в Україні) нормативних заборон зловживання правом, ефективно його попереджувати, припиняти, застосовувати відповідну юридичну відповідальність за його вчинення поки що не вдається” [257, с. 13].

Так, Є. В. Васьковський відмічає, що проти зловживання сторонами процесуальними правами на практиці були випробувані як загальні процесуальні заходи — роз’яснення заяв сторін і обставин справи, роз’яснення права оскарження судових рішень та можливості їх відміни в разі недобросовісності дій протилежної сторони; так і спеціальні (прямо направлені проти таких діянь) — попереднє посвідчення сторонами своєї добросовісності шляхом складання присяги; покладання судових витрат на сторону, винувату в недобросовісності ведення справи; відшкодування збитків протилежній стороні; накладення штрафу, який у разі неможливості сплати замінювався на арешт [61, с. 679-680].

При цьому, складання присяги вчений визнає неефективним

заходом, стверджуючи, що для людини віруючої важко згадувати ім'я Господа всею, заради досягнення вигоди, а невіруючого складання присяги не стримає від недобросовісних поступків, а лише полегшить його обман суддів. Інші три спеціальні заходи відповідальності за зловживання процесуальними правами Є. В. Васьковський пропонував закріпити в Уставі. Адже, на його думку, цілком правильно, що витрати та збитки, зумовлені зловживанням процесуальними правами, покладаються на винувату в цьому сторону. А штрафи, які замінюються в разі неплатоспроможності арештом, здатні служити ефективним засобом попередження зловживання процесуальними правами [61, с. 680].

На сучасному етапі розвитку вітчизняного кримінального процесу “найбільш розповсюдженою санкцією, яка застосовується щодо осіб, які зловживають наданими правами та повноваженнями, є позбавлення суб'єкта кримінально-процесуального права чи повноваження, яке він реалізовує неналежним чином” [386, с. 110]. Зокрема, у Конвенції Ради Європи “Про захист прав та основних свобод людини” в п. а ч. 3 ст. 35 передбачено, що Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо він вважає, що має місце зловживання правом на подання заяви, та відхиляє її [142]. Зокрема, Суд визнав неприйнятною заяву Tjitske Drijfhout проти Нідерландів та відмовив у її розгляді на підставі того, що заявник вказав несправжні анкетні дані, вказавши, що він 01.01.1900 року народження (заява подана у 2008 році), є студентом та не надав ніяких підтверджуючих документів про особу, стверджуючи, що не отримував їх через ідеологічні погляди (пункти 26, 27) [424].

У КПК України такі санкції передбачені у наступних нормах:

— у ч. 4 ст. 81 вказано, що якщо повторно заявлений відвід має ознаки зловживання правом на відвід з метою затягування кримінального провадження, суд, який здійснює провадження, має право залишити таку заяву без розгляду;

— ч. 5 ст. 201 визначає, що слідчий суддя, суд має право залишити без розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу, подане раніше тридцяти днів з дня постановлення попередньої ухвали про застосування, зміну або відмову у зміні запобіжного заходу, якщо у ньому не зазначені нові обставини, які не розглядалися слідчим суддею, судом.

— ч. 10 ст. 290 визначає, що у разі зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ, слідчий суддя ... зобов'я-

заний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого сторона кримінального провадження або потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів. Тобто, особа вважається ознайомленою з матеріалами незалежно від того, ознайомила вона з матеріалами чи ні.

— у ч. 3 ст. 330 вказано, що при повторному порушенні порядку у залі судового засідання особу може бути видалено із зали судового засідання, тобто особа позбавляється права бути присутнім під час проведення судового засідання.

Але, КПК України, на відміну від раніше наведеного нами положення ст. 34 КПК Молдови, не передбачає можливості накладення грошового стягнення на осіб, які зловживають кримінальним процесуальним правом. Вважаємо за доцільне підтримати пропозицію вчених про накладення грошового стягнення на осіб, що перешкоджають кримінальному провадженню шляхом зловживання кримінальними процесуальними правами [386, с. 179].

А тому, в тих випадках, коли кримінальні процесуальні права умисно, зухвало реалізуються всупереч їх призначенню, чим заподіюється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам, пропонуємо, окрім позбавлення права, яке особа реалізовує неналежним чином, передбачити і можливість накладення грошового стягнення. Зокрема, ч. 4 ст. 81 КПК слід викласти у такій редакції: “Якщо повторно заявлений відвід має ознаки зловживання правом на відвід з метою затягування кримінального провадження, суд, який здійснює провадження, має право залишити таку заяву без розгляду, а на особу, яка зловживає правом заявлення відводу, накласти грошове стягнення від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

Подібні норми варто передбачити і під час регулювання питання заборони найбільш поширених видів зловживання кримінальними процесуальними правами.

3.4. Процесуальна підстава застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності

Закріплення у КПК України складу кримінального процесуального правопорушення та вчинення цього діяння учасником кримінального провадження ще не гарантує притягнення його до кримінально-процесуальної відповідальності. Реалізація кримінально-процесуальної відповідальності потребує прийняття

рішення про її застосування та дотримання законодавчо визначеної процесуальної форми під час виконання цього рішення.

Кримінально-процесуальна відповідальність виникає та застосовується при наявності підстав, якими є: норма кримінально-процесуальної відповідальності, кримінальне процесуальне правопорушення та рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Тобто, для реалізації кримінально-процесуальної відповідальності необхідна єдність всіх трьох підстав: юридичної (наявність норми права, яка визначає заходи відповідальності), фактичної (вчинення кримінального процесуального правопорушення) та процесуальної.

На рівні теорії права процесуальну підставу юридичної відповідальності визначають як “рішення компетентного органу, яким покладається юридична відповідальність, визначається її вид та міра” [307, с. 652].

Враховуючи специфіку кримінальних процесуальних правовідносин можна стверджувати, що процесуальною підставою кримінально-процесуальної відповідальності є рішення уповноваженої посадової особи про застосування конкретного виду та міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Втім, застосування процесуальної відповідальності — це складний процес, адже процесуальне рішення характеризує лише результат, якому передують діяльність із встановлення факту невиконання кримінального процесуального обов’язку, звернення до уповноваженого органу, розгляд клопотання та прийняття рішення про застосування конкретного виду і міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності. Окрім цього, процесуальне рішення слід ще й виконати.

А тому, вчені звертають увагу на те, що застосування заходів відповідальності складається з певних стадій (етапів). Зокрема, О. Ф. Скакун виділяє такі стадії юридичної відповідальності: стадія загального стану, стадія виникнення відповідальності або притягнення до відповідальності, стадія встановлення юридичної відповідальності та стадія її настання (реалізації) [307, с. 654].

О. С. Скачкова вважає, що процесуальна форма процесуальної відповідальності — сукупність зовнішніх та внутрішніх характери-

стик діяльності щодо застосування заходів процесуального примусу. При цьому, зовнішні характеристики — це стадії і процесуальні акти, а внутрішні — кваліфікація діяння, виконання рішення про обрання заходу, суб'єкти, уповноважені застосовувати заходи відповідальності, підстави процесуальної відповідальності [309, с. 10].

А на думку М. В. Вітрука слід виділяти два етапи застосування санкції правової норми: перший етап пов'язаний з встановленням підстави юридичної відповідальності, а другий — з призначенням міри юридичної відповідальності [74, с. 231].

Аналіз вказаних вище думок науковців та норм кримінального процесуального законодавства дозволяє стверджувати, що наявність процесуальної підстави застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності (рішення про його застосування) залежить від проходження таких етапів:

- встановлення факту вчинення кримінального процесуального правопорушення та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності;

- призначення конкретного виду і міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Отже, застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності розпочинається із встановлення факту вчинення кримінального процесуального правопорушення та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Насамперед, варто відмітити, що заходи кримінально-процесуальної відповідальності можуть застосовуватися при наявності певних умов. Загальними умовами слід визнати такі:

- наявність розпочатого кримінального провадження та набуття особою відповідного процесуального статусу його учасника;

- покладення на учасника кримінального провадження певних процесуальних обов'язків;

- дотримання посадовими особами процесуального порядку виконання певної процесуальної дії;

- відсутність поважних причин невиконання кримінального процесуального обов'язку або неповідомлення про наявність таких причин [103, с. 141-144; 206, с. 36]. Ця умова визначена для окремих видів кримінальних процесуальних правопорушень (наприклад, неприбуття на виклик).

За загальним правилом, факт невиконання кримінального процесуального обов'язку має бути викладений у відповідному клопотанні, з яким слідчий чи прокурор звертаються до органу, який уповноважений приймати рішення про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

У певних випадках слідчий суддя чи суд самі можуть ініціювати питання про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності. Так, грошове стягнення накладається: під час досудового розслідування — ухвалою слідчого судді за клопотанням слідчого, прокурора чи за власною ініціативою, а під час судового провадження — ухвалою суду за клопотанням прокурора чи за власною ініціативою (ч. 2 ст. 144 КПК України); при повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений з зали засідання за ухвалою суду (ч. 1 ст. 330 КПК України).

Слід звернути увагу на положення ст. 145 КПК України, де визначені вимоги до клопотання про накладення грошового стягнення. Так, у клопотанні про накладення грошового стягнення, окрім загальних відомостей, які притаманні більшості клопотань (найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; прізвище, ім'я, по батькові та посада слідчого, прокурора; процесуальний статус особи, її прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання; дата та місце складення клопотання), закон вимагає вказувати ще й такі обставини:

- обов'язок, який покладено на особу;
- обставини, за яких особа не виконала обов'язок;
- відомості, які підтверджують невиконання особою обов'язку.

Таким чином, у клопотанні про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності мають бути викладені:

- фактичні підстави відповідальності (обов'язок, який покладено на особу);
- фактичні дані про невиконання процесуального обов'язку (обставини, за яких особа не виконала обов'язок; відомості, які підтверджують невиконання особою обов'язку).

Втім, варто звернути увагу й на те, що для накладення штрафних санкцій на особу, яка не виконала певного процесуального обов'язку, слідчий може звертатися до суду не лише з клопотанням про накладення заходу процесуальної відповідальності, а й з протоколом про адміністративне правопорушення, зокрема, в разі

невиконання кримінального процесуального обов'язку щодо явки за викликом.

Так, відповідно до положень п. 8 ч. 1 ст. 255 КУпАП слідчий має складати протокол про адміністративне правопорушення у разі вчинення діянь, передбачених ч. 4 ст. 184, ст. 185 4, 185 11 КУпАП. А в ст. 185 4 КУпАП визначена адміністративна відповідальність за злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора. Цей протокол про адміністративне правопорушення направляється до суду. Адже відповідно до положень ст. 221 КУпАП справу про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 185 4 КУпАП, розглядають судді районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів.

Втім, недоцільним видається нам дублювання вирішення аналогічних питань про застосування штрафних санкцій до осіб, які не з'явилися на виклик, як в нормах КПК України, так і в нормах КУпАП. Адже, як показує аналіз практики, слідчими практично не застосовується положення вищенаведених норм. Так, 82 % опитаних нами практичних працівників слідчих підрозділів навіть не знали про те, що вони можуть складати протокол про адміністративне правопорушення, не кажучи вже про застосування цих норм.

Таким чином, вищевказане ще раз підтверджує обґрунтоване нами раніше (в підрозділ 3.2) твердження про безпідставність регулювання накладення подібних заходів відповідальності за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень, які не є суспільно небезпечними, тобто, не мають ознак складу злочину, як в КПК, так і в КУпАП. В такому разі підстави та порядок застосування відповідальності мають бути визначені лише в КПК України, без дублювання в КУпАП.

Слід звернути увагу і на те, що, якщо рішення про накладення грошового стягнення ініціюється безпосередньо у судовому засіданні, виходячи із факту невиконання особою процесуальних обов'язків (зокрема, неприбуття на виклик до суду, невиконання розпоряджень головуєчого), то під час судового розгляду відповідне клопотання прокурора заявляється усно і заноситься до журналу судового засідання [154, с. 395].

Наступним етапом реалізації заходів кримінально-процесуальної відповідальності є розгляд клопотання та призначення конкретного виду і міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Так як кримінальний процесуальний закон не визначає загальної процедури прийняття рішення про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, то з'ясувати суб'єкта прийняття такого рішення можна лише на підставі аналізу конкретних норм КПК України, які визначають правила застосування окремих заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Зокрема, грошове стягнення накладається: під час досудового розслідування — ухвалою слідчого судді, а під час судового провадження — ухвалою суду (ч. 2 ст. 144 КПК України); витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні, на спеціаліста покладаються судом (ст. 72 КПК України); рішення про зміну запобіжного заходу на більш суворий приймає слідчий суддя, суд (ст. 186 КПК України); заходи до порушників порядку судового засідання також застосовуються за рішенням суду (ст. 330 КПК України).

Окремі вчені вважають, що констатування факту порушення вимог кримінального процесуального законодавства може здійснюватися і “посадовими особами (начальником слідчого відділу, прокурором і суддею) у процесуальному документі виявлених порушень слідчим норм кримінально-процесуального права під час розслідування кримінальної справи” [76, с. 13].

Так, дійсно, констатувати факт порушення можуть і особи, які здійснюють відомчий контроль чи прокурорський нагляд, але рішення, як правило, приймає судовий орган (про визнання доказів недопустимими, про відміну чи скасування незаконного рішення). Винятком із цього правила можна назвати порядок прийняття рішення про застосування кримінально-процесуальної відповідальності у формі відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування. Адже це рішення уповноважений приймати керівник органу досудового розслідування (п. 2 ч. 2 ст. 39 КПК України).

Викладене вище дозволяє стверджувати, що за загальним правилом рішення про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності приймає слідчий суддя, суд.

Такий порядок є виправданим, адже слід погодитися з твердженням С. Г. Олькова про те, що єдиним визнанням гарантом справедливого покладання відповідальності будь-якого виду в сучасних умовах може бути тільки високопрофесійний суд або компетентна кваліфікаційна колегія, але не адміністративні органи і керівники,

які часто пов'язані відомчими інтересами [233, с. 91]

Рішення слідчого судді, суду про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, як і “будь-який індивідуальний акт правозастосування, повинен бути законним, обґрунтованим, мотивованим і доцільним” [310, с. 21].

В ст. 370 КПК України визначено, що законним є рішення, ухвалене компетентним судом з дотриманням вимог щодо кримінального провадження, передбачених КПК України. Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до ст. 94 КПК України. Вмотивованим є рішення, в якому наведені належні і достатні мотиви та підстави його ухвалення [153].

Слід звернути увагу на те, що “вимога обґрунтованості стосується фактичних підстав рішення, що приймається, і тому обґрунтованість багатьма авторами визначається як відповідність висновків, викладених у рішенні, фактичним обставинам, які встановлені під час досудового розслідування” [310, с. 23].

Тобто, вимога обґрунтованості вимагає від слідчого судді, суду встановлення фактичних підстав прийняття цього рішення та правильної кваліфікації діяння. Тому, для винесення обґрунтованого рішення важливе значення має з'ясування фактичних даних, яке здійснюється шляхом дослідження наданих суду відомостей про обставини вчиненого кримінального процесуального правопорушення.

Слідчий суддя, суд має встановити наявність складу певного кримінального процесуального правопорушення. При цьому має бути встановлено: обов'язок, який покладался на особу; обставини, за яких особа не виконала, покладений на неї обов'язок; відомості, які підтверджують невиконання особою обов'язку.

Відомості про ці фактичні дані мають бути викладені у клопотанні про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності та зафіксовані у додатках, наданих суду разом з клопотанням. Так, відповідно до положень, визначених в ст. 145 КПК України, до клопотання про накладення грошового стягнення додаються копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи.

Вмотивованість рішення про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності передбачає наведення в “ух-

валі системи доводів, аргументів, міркувань фактичного, логічного і правового характеру, що приводять до певних висновків у кримінальному провадженні” [310, с. 25].

В рішенні слідчого судді, суду про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності констатується як факт порушення вимог кримінального процесуального закону певним учасником кримінального провадження, так і визначається вид та міра відповідальності порушника вимог кримінального процесуального закону.

При цьому рішення слідчого судді, суду про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності приймається у формі ухвали. Слід зауважити, що за часів дії КПК України 1960 року “при виявленні судом порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання, досудового слідства або при розгляді справи нижчестоящим судом” виносилася окрема ухвала суду (ст. 23 2). А в ч. 6 вказаної норми визначалося, що “не пізніш як у місячний строк по окремій ухвалі (постанові) має бути вжито необхідних заходів і про результати повідомлено суд, що виніс окрему ухвалу (постанову) [157].

Вимоги до змісту ухвали, що викладається окремим документом, закріплені у ч. 1 ст. 372 КПК України, де вказано, що ухвала складається з:

1) вступної частини із зазначенням: дати і місця її постановлення; назви та складу суду, секретаря судового засідання; найменування (номера) кримінального провадження; прізвища, ім'я і по батькові підозрюваного, обвинуваченого, року, місяця і дня його народження, місця народження і місця проживання; закону України про кримінальну відповідальність, що передбачає кримінальне правопорушення, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа; сторін кримінального провадження та інших учасників судового провадження;

2) мотивувальної частини із зазначенням: суті питання, що вирішується ухвалою, і за чиєю ініціативою воно розглядається; встановлених судом обставин із посиланням на докази, а також мотивів неврахування окремих доказів; мотивів, з яких суд виходив при постановленні ухвали, і положення закону, яким він керувався;

3) резолютивної частини із зазначенням: висновків суду; строку і порядку набрання ухвалою законної сили та її оскарження.

Таким чином, висновок суду про прийняте рішення викладається в резолютивній частині ухвали, де має бути визначено:

- вид та міра заходу кримінально-процесуальної відповідальності, який застосовується;
- строк і порядок його виконання;
- можливість та порядок оскарження цього рішення.

В ухвалі, яку суд постановляє без виходу до нарадчої кімнати, оголошуються висновок суду та мотиви, з яких суд дійшов такого висновку (ч. 2 ст. 372 КПК України). При цьому, ухвали, постановлені без виходу до нарадчої кімнати, заносяться секретарем судового засідання в журнал судового засідання (ч. 4 ст. 371 КПК України)/

Отже процесуальною підставою застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності за загальним правилом є ухвала слідчого судді, суду про застосування конкретного виду та міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності, яка виноситься на підставі фактичних даних, що свідчать про наявність в діянні учасника кримінального провадження складу кримінального процесуального правопорушення.

Рішення (акти) про застосування юридичної відповідальності характеризуються такими ознаками:

- є різновидом охоронного акту;
- виражають осуд правопорушника і діяння, яке він вчинив;
- конкретизують обов'язки сторін правовідносин;
- приводять правовідносини відповідальності в стан динаміки та зумовлюють виникнення виконавчих правовідносин;
- мають державно-владний характер і є обов'язковими для виконання;
- видаються у встановленій законом формі та мають точну назву [405, с. 22; 406, с. 95-96].

Проте, слід зауважити, що процес застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності не обмежується лише прийняттям відповідного рішення, адже це рішення має бути ще виконане. Тобто, процесуальна форма застосування процесуальної відповідальності – це складний, багатоетапний процес.

А тому, враховуючи вищевикладене, пропонуємо виокремлювати такі стадії (етапи) застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності:

- встановлення фактичної підстави кримінально-процесу-

Кримінально-процесуальна відповідальність

альної відповідальності та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення;

- розгляд клопотання та призначення конкретного виду і міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності;

- виконання рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності;

- перегляд рішення (у визначених законом випадках).

При цьому слід зауважити, що КПК України визначає дві форми вирішення питання про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності: загальну та спрощену. Загальна передбачає проходження вищевказаних етапів. Спрощена форма полягає в тому, що підстави застосування заходів кримінальної процесуальної відповідальності виникають безпосередньо в судовому засіданні, а тому питання про вид та міру заходу кримінально-процесуальної відповідальності одразу ж в цьому судовому засіданні і вирішується.

Хоча КПК України і визначає підстави, умови та процесуальний порядок застосування окремих заходів кримінально-процесуальної відповідальності, (наприклад — накладення грошового стягнення), втім загального правила щодо прийняття рішення про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності КПК України не передбачає. У зв'язку з цим слід підтримати вчених, які стверджують про необхідність створення належної правової процедури реалізації відповідальності за кримінальні процесуальні правопорушення. Адже при неналежному регулюванні цього питання, навіть в разі чіткого визначення всіх теоретичних моделей складів кримінальних процесуальних правопорушень, в законі відкрита широка дорога для свавілля і беззаконня [233, с. 90-91].

При цьому слід пам'ятати, що важливе значення має не лише наявність визначеної законом процедури застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, а й дотримання вимог законодавства щодо порядку їх застосування. Так, П. О. Недбайло свого часу зауважував, що правильне застосування правових норм має місце там і тоді, де і коли фактична сторона справи відповідає фактичному стану речей [224, с. 184].

А тому, вчені цілком справедливо звертають увагу на те, що процесуальна відповідальність можлива лише на підставі закону, у встановлених ним межах, та при умові дотримання процесуальних гарантій законності та обґрунтованості такої відповідальності [416, с. 99].

Висновки до розділу 3

1. Підставу притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності слід розглядати як триєдине поняття, яке складається із юридичної, фактичної та процесуальної складової, а саме:

- закріплення у нормах кримінального процесуального законодавства виду й обсягу кримінально-процесуальної відповідальності та процесуальної форми її застосування (юридична підстава);

- вчинення учасником кримінального провадження діяння, яке містить склад кримінального процесуального правопорушення чи є зловживанням процесуальними правами (фактична підстава);

- наявність рішення уповноваженої посадової особи про застосування конкретного виду та обсягу заходу кримінально-процесуальної відповідальності (процесуальна підстава).

2. Юридична (правова, формальна) підстава кримінально-процесуальної відповідальності – це кримінальна процесуальна норма, яка є первинним елементом в структурі підстав кримінально-процесуальної відповідальності, де закріплено процесуальні обов'язки (повноваження) суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин, порядок їх виконання та заходи відповідальності у разі їх невиконання чи неналежного виконання.

Норма, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, як і інші норми права, складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Підстава застосування кримінально-процесуальної відповідальності закріплюється в гіпотезах охоронних кримінальних процесуальних норм та в диспозиціях регулятивних приписів (в разі порушення останніх).

Особливістю диспозиції норми, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, є те, що вона має бути зобов'язального характеру (норма-правило чи норма-принцип), а санкція – штрафною (каральною) чи правовідновлювальною.

3. Склади кримінальних процесуальних правопорушень можуть бути як конкретизовані, так і узагальнені. Закріплення конкретизованих складів кримінальних процесуальних правопорушень та відповідальності за їх здійснення є властивим для охоронних норм кримінального процесуального закону. Закріплення узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень є складним процесом, коли у регулятивних нормах закону визначається можливий порядок реалізації процесуальних прав та повноважень, а

Кримінально-процесуальна відповідальність

відповідальність за невиконання чи неналежне виконання цих повноважень закріплюється в узагальнених охоронних нормах. Особливістю узагальнених складів є їх багатоаспектний, системний (комплексний) характер без деталізації елементів складу кримінального процесуального правопорушення, що ускладнює їх застосування.

4. Фактичними підставами кримінально-процесуальної відповідальності є кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальним процесуальним правом. Об'єктивно протиправне діяння не може бути підставою кримінально-процесуальної відповідальності. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються лише за наявності вини учасника кримінального провадження у порушенні вимог кримінального процесуального законодавства.

5. Підстави та порядок застосування відповідальності за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень, які не є суспільно небезпечними, а характеризуються ознакою суспільної шкідливості, мають бути визначені в КПК України, без відсилання до норм КУпАП. Це обґрунтовано наступними твердженнями: наслідки невиконання кримінальних процесуальних обов'язків є предметом правового регулювання кримінального процесуального права; об'єктом кримінального процесуального правопорушення є визначений законом порядок кримінального провадження, а не встановлений порядок управління; невинуватим є регулювання відповідальності за однорідні порушення у різних галузях права без дотримання правила "гостроти негативних наслідків"; кримінальному процесуальному законодавству відома практика диференціації підстав кримінально-процесуальної відповідальності за ознакою повторності діянь; в КПК інших країн відповідальність за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень регламентується у нормах адміністративного законодавства в тих випадках, коли КПК не має власних норм щодо визначення порядку накладення грошового стягнення.

6. Кримінальне процесуальне правопорушення – це суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб'єктами кримінального провадження кримінальних процесуальних обов'язків, що зумовлює застосування заходів відповідальності.

7. Особливості кримінального процесуального правопорушення:

- об'єктом посягання є кримінальні процесуальні правовідносини в цілому, та права, свободи і законні інтереси учасників кримінального провадження, зокрема;
- об'єктивна сторона більшості кримінальних процесуальних правопорушень характеризується формальним складом;
- суб'єктом є учасник кримінального провадження, який може нести відповідальність за свої вчинки;
- суб'єктивна сторона характеризується як умисною, так і необережною формою вини. Помилку слід розглядати як ставлення суб'єкта до вчиненого діяння.

8. Зловживання процесуальним правом, здебільшого, розуміють або як недобросовісне використання суб'єктивного права, або як здійснення права всупереч його призначенню. Характеристика зловживання правом як реалізація права всупереч його призначенню заслуговує підтримки, адже термін “призначення права” є більш конкретизованим, ніж “добросовісність”, що сприяє зменшенню суб'єктивізму при кваліфікації діянь як зловживання правом. Недоцільно ігнорувати найбільш вживану в нормативних актах та поширену серед вчених характеристику зловживання правом як “недобросовісність здійснення права”. А тому, підтримуємо думку Т. Т. Полянського про доцільність об'єднання вказаних підходів при розумінні сутності зловживання правом.

Зловживання кримінальними процесуальними правами — це використання учасниками кримінального провадження кримінальних процесуальних прав всупереч їх призначенню, тобто недобросовісне їх здійснення для задоволення незаконних інтересів, чим спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам.

9. Мету (призначення) кримінального провадження визначено у завданнях, які закріплені в ст. 2 КПК України. Процесуальне право має реалізовуватися з метою задоволення чи то власних, чи то представлених інтересів, які не суперечать інтересам, що охороняються законами України. Способи реалізації права всупереч його призначенню можуть бути різними.

Основними ознаками зловживання кримінальними процесуальними правами є: невідповідність мети (цілі, наміру) здійснення процесуального права легітимному призначенню цього права, яке переслідував законодавець, наділяючи ним особу; спричинення шкоди кримінальним процесуальним правовідносинам, яка поля-

гає в унеможливленні досягнення завдань кримінального провадження щодо швидкого та повного розслідування і судового розгляду.

10. Порівняльний аналіз норм права свідчить, що заборона зловживання процесуальними правами учасниками процесу на рівні засади судочинства закріплена як у кримінальних процесуальних кодексах окремих країн (ст. 3 КПК Швейцарії), так і у вітчизняних процесуальних кодексах (ч. 3 ст. 27 ЦПК, ч. 2 ст. 49 КАС, ч. 2 ст. 22 ГПК). Законодавче закріплення заборони зловживання кримінальними процесуальними правами на рівні засади кримінального провадження сприятиме нормативному визначенню: стандарту поведінки учасників кримінальних процесуальних правовідносин; протиправності зловживань кримінальними процесуальними правами; узагальненої підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до осіб, які реалізують кримінальне процесуальне право всупереч його призначенню.

Перелік засад кримінального провадження (ст. 7 КПК України) слід доповнити таким пунктом: “недопустимість зловживання процесуальними правами чи повноваженнями”, а зміст цієї засади розкрити в окремій нормі глави 2 КПК України, доповнивши її статтею 9 1 такого змісту: “Учасники кримінального провадження зобов’язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права та повноваження для досягнення завдань кримінального провадження. У разі умисного недотримання цього правила застосовуються заходи кримінально-процесуальної відповідальності, визначені цим Кодексом”.

11. Найбільш поширеною санкцією, яка застосовується у разі зловживання процесуальним правом, є позбавлення особи цього права (ч. 4 ст. 81, ч. 5 ст. 201, ч. 10 ст. 290, ч. 3 ст. 330 КПК України). Підтримується думка вчених про те, що в разі зловживання кримінальними процесуальними правами на осіб варто накладати і грошове стягнення (О. Ю. Хабло) та запропоновано відповідні доповнення до ч. 4 ст. 81 КПК України, зокрема: “Якщо повторно заявлений відвід має ознаки зловживання правом на відвід з метою затягування кримінального провадження, суд, який здійснює провадження, має право залишити таку заяву без розгляду, а на особу, яка зловживає правом заявлення відводу судді, накласти грошове стягнення від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

12. Для реалізації кримінально-процесуальної відповідальності необхідна єдність всіх трьох підстав: юридичної, фактичної та процесуальної (рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності).

Процесуальною підставою застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, за загальним правилом, є ухвала слідчого судді, суду про застосування конкретного виду та міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності, яка виноситься на підставі фактичних даних, що свідчать про наявність в діянні учасника кримінального провадження складу кримінального процесуального правопорушення.

13. У клопотанні про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності мають бути викладені: фактичні підстави відповідальності (обов'язок, який покладено на особу) та фактичні дані про невиконання процесуального обов'язку.

14. Стадіями (етапами) застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності є:

- встановлення фактичної підстави кримінально-процесуальної відповідальності та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення;
- розгляд клопотання та призначення конкретного виду і міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності;
- виконання рішення про застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності;
- перегляд рішення (у визначених законом випадках).

У КПК України визначено загальну та спрощену форми вирішення питання про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

РОЗДІЛ 4

ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ

4.1. Грошове стягнення як основний вид кримінально-процесуальної відповідальності

Відповідно до положень ч. 2 ст. 131 КПК України накладення грошового стягнення є одним із заходів забезпечення кримінального провадження, порядок застосування якого регламентований у главі 12 КПК України. В системі заходів забезпечення кримінального провадження накладення грошового стягнення займає особливе місце. Адже воно є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, що застосовується за різні види кримінальних процесуальних правопорушень, в тому числі і невиконання інших заходів забезпечення кримінального провадження, та полягає в застосуванні до учасника кримінального провадження штрафної санкції — нових матеріальних обтяжень, які раніше не визначалися у його процесуальному статусі.

Прийняття в 2012 році нового КПК України та закріплення в ньому порядку накладення грошового стягнення в окремій главі Кодексу обумовило підвищену увагу вітчизняних науковців до цього заходу кримінально-процесуальної відповідальності, зокрема — це роботи І. І. Войтовича, Н. С. Карпова, Г. К. Кожевнікова, М. В. Лиманської, М. А. Макарова, А. М. Мартинців, О. С. Пахолюк, С. М. Смокова, О. Ю. Татарова, Л. Д. Удалової, О. Г. Шило, А. О. Штанька. У працях вказаних вчених основна увага зверталася на процедурні питання накладення грошового стягнення, а саме: вимоги до клопотання та ухвали про накладення грошового стягнення; можливість повернення клопотання на доопрацювання; обов'язковість участі слідчого, прокурора під час розгляду клопотання про накладення грошового стягнення; можливість оскарження цього рішення.

Разом з цим слід відмітити, що вчені мало приділяли уваги дослідженню правової природи грошового стягнення та з'ясування підстав, умов та порядку його застосування, хоча ці питання є не менш важливими для кримінального процесу. Адже, накладення грошового стягнення має здійснюватися як з дотриманням кримінальної процесуальної форми, так і бути обґрунтованим та

вмотивованим. Тобто, штрафні санкції слід накладати на учасників кримінального провадження як при наявності фактичних підстав, так і з дотриманням умов та порядку їх застосування.

Насамперед слід зауважити, що грошове стягнення є самостійним видом кримінально-процесуальної відповідальності, який відрізняється від аналогічного виду відповідальності – штрафу, передбаченого в кримінальному чи адміністративному праві.

Так, в ч. 1 ст. 53 КК України вказано, що “Штраф – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині цього Кодексу з урахуванням положень частини другої цієї статті” [147]. У цій нормі також зазначено, що штраф може бути як основним, так і додатковим покаранням, з урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф із розстрочкою виплати, а у разі несплати штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у виді позбавлення волі (частини 3-5 ст. 53 КК України). Тобто, окрім того, що штраф є видом покарання за злочини, а тому його суми більші, ніж суми грошового стягнення, визначеного нормами КПК України, штраф у кримінальному праві може сплачуватися частинами чи замінюватися на позбавлення волі, що не притаманно для кримінального процесу.

Відповідно до ст. 27 КУпАП “штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених цим Кодексом та іншими законами України” [136]. А в ч. 1 ст. 9 КУпАП визначено, що адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність [136].

На відміну від вказаного, кримінальні процесуальні правопорушення посягають не на встановлений порядок управління, адже шкода заподіюється правозастосовному процесу, зокрема, кримінальним процесуальним правовідносинам.

М. Й. Штефан також звертає увагу на те, що “адміністративна відповідальність у вигляді штрафу настає за адміністративні правопорушення в сфері адміністративних правовідносин, їх охорона

забезпечується різними органами державного управління, вони ж і застосовують штраф за адміністративний проступок (статті 218–244 КУпАП). Як виняток штраф накладається суддями районних судів (ст. 221 КУпАП)” [412, с. 258].

Таким чином, штраф, який є видом покарання за адміністративне правопорушення, відрізняється від грошового стягнення як виду кримінально-процесуальної відповідальності за об’єктом, якому завдається шкода вчиненими діяннями, та суб’єктами його застосування.

Отже грошове стягнення є самостійним видом кримінально-процесуальної відповідальності, який відрізняється від штрафу, визначеного в КК України чи КУпАП, за правовою природою, підставами застосування, розмірами грошових стягнень та формою реалізації (суб’єктами прийняття рішень, процедурою виконання, можливістю заміни штрафу на більш тяжче покарання).

Варто зауважити, що КПК України не містить дефініції “накладення грошового стягнення”. Тлумаченням цього поняття займалися вітчизняні вчені. Так, при характеристиці “накладення грошового стягнення” одні науковці (І. В. Гловюк, О. Ю. Татаров) акцентують увагу на тому, що це захід забезпечення кримінального провадження. На їхню думку грошове стягнення є заходом забезпечення кримінального провадження, що полягає в застосуванні з підстав та в порядку, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, фінансової санкції до учасників кримінального провадження за невиконання покладених на них процесуальних обов’язків без поважних причин [155, с. 339; 337, с. 165].

Інші науковці грошове стягнення тлумачать як кримінальну процесуальну відповідальність. Так, на думку В. В. Гевка, грошове стягнення є процесуальною відповідальністю, суть якої полягає у стягненні з учасників кримінального провадження, які умисно, без поважних причин ухиляються від виконання покладених на них законом чи судом процесуальних обов’язків, грошових коштів у дохід держави [221, с. 319]. О. Г. Шило та О. В. Верховгляд-Герасименко також відмічають, що “за своєю правовою природою накладення грошового стягнення є різновидом кримінально-процесуальної відповідальності, яка застосовується до учасника кримінального провадження за невиконання ним процесуального обов’язку і тим самим забезпечує дієвість окремої процесуальної дії та кримінального провадження в цілому” [150, с. 269].

При визначенні дефініції “накладення грошового стягнення” вченими також звертається увага на двояку природу цього правового явища. Зокрема, А. О. Штанько та Н. С. Карпов стверджують, що “накладення грошового стягнення, будучи різновидом кримінально-процесуальної відповідальності, яка застосовується до учасників кримінального провадження за невиконання ними процесуальних обов’язків, є дієвим заходом забезпечення їх належної поведінки для виконання завдань кримінального провадження” [123, с. 76-77].

Вважаємо, що такий підхід є виправданим. Адже накладення грошового стягнення має двояку природу та є як заходом забезпечення кримінального провадження, так і заходом кримінально-процесуальної відповідальності.

Щоб з’ясувати питання співвідношення цих правових явищ в одному понятті, пропонуємо поглянути на накладення грошового стягнення з позиції форми та змісту. На рівні філософії під змістом розуміють сукупність елементів, сторін, властивостей, що складають предмет, процес, явище, а форма — це спосіб організації предметів і процесів, які становлять зміст цього явища [381, с. 170-176]. Враховуючи ці твердження, вважаємо, що кримінальна процесуальна відповідальність є змістом накладення грошового стягнення, а захід забезпечення кримінального провадження слід розглядати як його форму.

У зв’язку з вищенаведеним, накладення грошового стягнення пропонуємо характеризувати як захід забезпечення кримінального провадження, який полягає у застосуванні до учасників кримінального провадження кримінально-процесуальної відповідальності шляхом накладення штрафних санкцій за невиконання чи неналежне виконання кримінального процесуального обов’язку.

Втім, слід звернути увагу на те, що накладення грошового стягнення є специфічним (особливим) заходом забезпечення кримінального провадження. Адже, “його застосування є наслідком невиконання певних процесуальних обов’язків, зокрема, й інших заходів забезпечення кримінального провадження” [337, с. 165].

Аналіз грошового стягнення дозволяє виділити й інші його особливості. Зокрема, під час накладення грошового стягнення примус полягає у зазнанні особою, яка не виконала чи неналежно виконала кримінальні процесуальні обов’язки, втрат майнового

характеру.

У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що грошове стягнення має бути досить ефективним заходом забезпечення кримінального провадження. Адже його суть полягає як у обмеженнях майнового характеру осіб, які не виконали кримінальних процесуальних обов'язків, так і у зобов'язанні учасників кримінального процесу під загрозою зазнання втрат майнового характеру до виконання покладених на них кримінальних процесуальних обов'язків.

Проте, аналіз судової статистики за 2015 рік свідчить, що грошове стягнення не отримало належного визнання під час правозастосування. Так, відповідно до звіту судів першої інстанції протягом 2015 року до слідчих суддів надійшло всього 229 клопотань про накладення грошового стягнення, з яких задоволено – 131. При тому, що за цей же період до слідчих суддів зверталися з 1449 клопотаннями про привід свідка (з них задоволено – 978) та з 772 клопотаннями про привід підозрюваного (з них задоволено – 586) [104].

В 2017 році ця статистика дещо поліпшилася, але також свідчить про певне ігнорування можливістю накладення грошового стягнення. Так, відповідно до “Загальних показників стану здійснення судочинства в Україні у I кварталі 2017 року”, накладення грошового стягнення застосували лише 144 рази, при тому, що суди виносили 1722 ухвал про привід свідка (949 з яких не було виконано) та 3236 ухвал про привід обвинуваченого (1751 з яких не було виконано) [101].

А це свідчить про те, що така невелика кількість звернень до слідчого судді з клопотанням про накладення грошового стягнення обумовлена не тим, що учасники кримінального провадження добросовісно виконують свої процесуальні обов'язки, а тим, що слідчі, судді досить часто задовольняються лише приводом осіб, які не прибули за викликом, не ініціюючи при цьому розгляд питання про накладення на них грошового стягнення.

Причиною частого ігнорування можливістю звернення до суду з клопотанням про накладення грошового стягнення є те, що слідчі не хочуть витратити час на вирішення цього питання шляхом звернення до суду, якщо до особи застосували вже привід. Окрім цього, цей захід забезпечення кримінального провадження є новелою КПК України 2012 року і слідчі не мають напрацьованої практики його застосування. Так, лише 21 % опитаних нами пра-

цівників органів досудового розслідування звертаються до слідчого судді з клопотанням про накладення грошового стягнення у разі неявки свідка чи підозрюваного на виклик.

Загальні правила застосування грошового стягнення визначені в нормах глави 12 КПК України, яка охоплює статті 144–147 КПК України. На відміну від інших заходів забезпечення кримінального провадження, які визначені розділом 2 КПК України, норми глави 12 КПК не закріплюють підстав накладення грошового стягнення, а відсилають нас до інших норм КПК України. Зокрема, в ч. 1 ст. 144 визначено, що “грошове стягнення може бути накладено на учасників кримінального провадження у випадках та розмірах, передбачених цим Кодексом, за невиконання процесуальних обов’язків” [153].

Аналіз норм КПК України свідчить, що грошове стягнення накладається у таких чотирьох випадках:

- у разі неприбуття на виклик без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 139 КПК України);

- у разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим обов’язків, які на нього поклали під час обрання особистого зобов’язання (ч. 2 ст. 179 КПК України);

- у разі невиконання поручителем взятих на себе зобов’язань щодо виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов’язків та щодо доставлення підозрюваного, обвинуваченого до органу досудового розслідування чи в суд на першу про те вимогу (ч. 5 ст. 180 КПК України);

- при порушенні батьками, опікунами і піклувальниками зобов’язання про нагляд за неповнолітнім підозрюваним чи обвинуваченим (ч. 5 ст. 493 КПК України).

Інколи до правових підстав накладення грошового стягнення вчені відносять і положення статей 323, 325, 326, 327 КПК України [123, с. 73-74; 337, с. 166]. Дійсно, в цих нормах визначаються наслідки неприбуття до суду обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, свідка, спеціаліста, перекладача і експерта. Одним з таких наслідків є і накладення грошового стягнення. Втім, ми не можемо підтримати

такі твердження. Адже правила вказаних норм не визначають нових підстав накладення грошового стягнення, а відсилають нас до підстав та порядку, передбаченого главами 11 та 12 КПК України, зокрема — до ч. 1 ст. 139 КПК України, де закріплено юридичний склад кримінального процесуального правопорушення — неприбуття на виклик, в тому числі — і до суду.

Аналіз положень вищенаведених норм КПК України дозволяє стверджувати, що грошове стягнення накладається за вчинення таких двох груп кримінальних процесуальних правопорушень:

1) неприбуття на виклик чи неповідомлення про причини неприбуття (статті 139, 323, 325, 326, 327 КПК України);

2) невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу (статті 179, 180, 493 КПК України). Грошове стягнення в цьому випадку накладається як на самого підозрюваного, обвинуваченого (при особистому зобов'язанні — ст. 179 КПК України), так і на осіб, які за них поручилися (ст. 180 КПК України) чи зобов'язалися наглядати (щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених — ст. 493 КПК України).

Варто звернути увагу на те, що в більшості випадків вимога законодавця про накладення грошового стягнення є імперативною — ч. 1 ст. 139 КПК України (в разі неприбуття на виклик), ч. 5 ст. 180 КПК України (у разі невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань) та ч. 5 ст. 493 КПК України (у разі невиконання обов'язків щодо нагляду за неповнолітнім підозрюваним чи обвинуваченим).

Але, в статтях 179, 323, 325–327 КПК України вказано, що суд має право накласти грошове стягнення. Зокрема, в ч. 2 ст. 179 визначено, що “Підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення ...” [153]. Тобто, законодавець в цих випадках не зобов'язує, а дозволяє суду вирішувати питання накладати чи не накладати на особу, яка вчинила кримінальне процесуальне правопорушення, штрафні санкції. А, як відмічає Л. М. Лобойко, дозвіл не має імперативної категоричності. І тому суб'єкт процесу може без будь-яких негативних для себе правових наслідків відмовитися від учинення тих чи інших дій [182, с. 34].

Вважаємо, що з метою забезпечення принципу невідворотності

покарання в кожному випадку неприбуття на виклик без поважних причин (неповідомлення про причини неприбуття) чи невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу, суд зобов'язаний, а не має право, вирішувати питання про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, зокрема — накладення грошового стягнення.

А тому, в статтях 179, 323, 325–327 КПК України варто використовувати імперативний метод правового регулювання кримінальних процесуальних правовідносин [39, с. 242]. У зв'язку з чим словосполучення “може бути накладено грошове стягнення” чи “має право накласти грошове стягнення” слід викласти у зобов'язальній формі, замінивши їх на словосполучення “накладається грошове стягнення”.

Розмір грошового стягнення розраховується залежно від встановленої законодавцем величини. До 2017 року це був “розмір мінімальної заробітної плати”, а відповідно до змін, внесених до КПК України в грудні 2016 року, — це “розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб” [271].

Аналіз положень КПК України щодо регулювання цього питання свідчить про безсистемність внесення змін до КПК України. Так, в п. 16 ч. 1 ст. 3 КПК України визначена дефініція “розмір мінімальної заробітної плати”, де вказано, що це грошова сума, яка дорівнює місячному розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня календарного року, в якому приймається процесуальне рішення або здійснюється процесуальна дія [153].

Очевидно, що заміна величини обрахунку грошового стягнення “розмір мінімальної заробітної плати” на “розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб” мала б зумовити і заміну відповідного тлумачення в ст. 3 КПК України. Адже склалася ситуація, коли п. 16 ч. 1 ст. 3 КПК України містить дефініцію, яка в кримінальному процесі фактично не використовується. Термін “розмір мінімальної заробітної плати”, окрім власного тлумачення, вживається лише двічі в статтях 121 та 122 КПК України в контексті характеристики процесуальних витрат, пов'язаних із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів чи прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження.

Натомість, щоб з'ясувати розмір прожиткового мінімуму для

працевдатних осіб, яким обраховуються суми штрафних санкцій у статтях 139, 179, 180 та 493 КПК України, необхідно звертатися до законів про державний бюджет. Зокрема, в ст. 7 Закону України “Про Державний бюджет України на 2017 рік” визначено, що у 2017 році місячний прожитковий мінімум на одну працевдатну особу становить з 1 січня 2017 року – 1600 гривень, з 1 травня – 1684 гривні, з 1 грудня – 1762 гривні [272].

Очевидно, що недоцільно протягом року тричі змінювати величину, від якої слід відштовхуватися при визначенні суми грошового стягнення як заходу кримінально-процесуальної відповідальності. Про це вказано і в п. 16 ч. 1 ст. 3 КПК України, де зазначено, що “розмір мінімальної заробітної плати” дорівнює місячному розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня календарного року, в якому приймається процесуальне рішення або здійснюється процесуальна дія.

А тому, цілком логічним є застосування такого ж підходу і під час обрахунку грошового стягнення у розмірах прожиткового мінімуму для працевдатних осіб. Тобто, слід відштовхуватися від розміру прожиткового мінімуму, який встановлений на 1 січня календарного року, в якому приймається рішення про накладення грошового стягнення, що на 1 січня 2017 року становить 1600 гривень.

Таким чином, вищенаведене свідчить, що поняття “розмір прожиткового мінімуму для працевдатних осіб”, яке використовується для обрахунку суми грошового стягнення у кримінальному провадженні, має свою специфіку. Неврахування цієї особливості зумовлює помилкове визначення величини, від якої слід відштовхуватися під час обрахунку грошового стягнення. Зокрема, в одному з коментарів КПК України наводиться розмір мінімальної заробітної плати лише на підставі норм Закону України про Державний бюджет України та без врахування того, що під час обрахунку суми грошового стягнення слід брати лише одну цифру, яка визначена на 1 січня поточного року [221, с. 314].

А тому, не погоджуючись з думкою про недоцільність тлумачення терміну, що аналізується, у КПК [290, с. 17], пропонуємо п. 16 ч. 1 ст. 3 КПК України викласти в такій редакції: “розмір прожиткового мінімуму для працевдатних осіб – грошова сума, що дорівнює місячному розміру прожиткового мінімуму для працевдатних осіб, встановленому законом на 1 січня календарного року,

в якому приймається процесуальне рішення або здійснюється процесуальна дія". Закріплення тлумачення цього поняття сприятиме правовій визначеності та уніфікації правозастосування під час об'рахунку розміру штрафних санкції при накладенні грошового стягнення у кримінальному провадженні.

Дослідження грошового стягнення як заходу кримінально-процесуальної відповідальності потребує, насамперед, з'ясування підстав та умов його застосування. Вчені справедливо відмічають, що грошове стягнення накладається за таких загальних умов:

1) наявність розпочатого кримінального провадження та закріплення за особою відповідного процесуального статусу учасника в ньому;

2) покладення на учасника кримінального провадження у передбаченому законом порядку певних процесуальних обов'язків;

3) відсутність поважних причин невиконання процесуального обов'язку або неповідомлення посадову особу про наявність поважних причин;

4) дотримання посадовими особами процесуального порядку виконання певної процесуальної дії [103, с. 141-144; 206, с. 36].

Вказані умови накладення грошового стягнення мають свої особливості у разі вчинення різних видів кримінальних процесуальних правопорушень. Адже грошове стягнення накладається як за неявку на виклик чи неповідомлення про причини неприбуття, так і в разі невиконання обов'язків, які поклалися на особу під час обрання запобіжного заходу.

Неприбуття на виклик є найбільш типовим кримінальним процесуальним правопорушенням, яке є підставою застосування кримінально-процесуальної відповідальності у формі накладення грошового стягнення.

Відповідальність за неприбуття на виклик визначена у ст. 139 КПК України. Це ж питання регламентується і у статтях 323, 325, 326, 327 КПК України, які визначають наслідки неприбуття у судові засідання. Проте, як ми вже зауважили, нових правил ці норми не закріплюють, а лише відсилають нас до положень, визначених у ст. 139 КПК України.

Так, в ч. 1 ст. 139 КПК України вказано, що, якщо підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, який був у встановленому цим Кодексом порядку виклика-

ний (зокрема, наявне підтвердження отримання ним повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом), не з'явився без поважних причин або не повідомив про причини свого неприбуття, на нього накладається грошове стягнення у розмірі:

від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб — у випадку неприбуття на виклик слідчого, прокурора;

від 0,5 до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб — у випадку неприбуття на виклик слідчого судді, суду [153].

Інколи вчені пропонують положення цієї норми характеризувати як дві самостійні підстави відповідальності, а саме: “ 1) нез'явлення за викликом і 2) неповідомлення про причини неприбуття” [221, с. 314].

Втім, на нашу думку, таке виокремлення є невиправданим. Адже ці підстави тісно взаємопов'язані і їх не варто розділяти. Зокрема, грошове стягнення накладається в таких випадках:

- коли особа не прибула за викликом без поважних причин;
- коли особа не прибула за викликом у зв'язку з наявністю поважних причин, але вона про них не повідомила орган, який здійснив виклик;
- коли особа не прибула за викликом у зв'язку з наявністю поважних причин, але вона про них не завчасно повідомила орган, який здійснив виклик.

До умов накладення грошового стягнення за неприбуття на виклик, враховуючи вищенаведені загальні умови накладення грошового стягнення, слід віднести такі:

- набуття особою процесуального статусу учасника кримінального провадження, який є суб'єктом накладення грошового стягнення в разі неприбуття на виклик;
- покладання на нього обов'язку прибути за викликом чи заздалегідь повідомити про неможливість прибуття;
- відсутність поважних причин неприбуття за викликом або неповідомлення про причини неприбуття;
- дотримання кримінальної процесуальної форми здійснення виклику.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 139 КПК України грошове стягнення в разі неприбуття на виклик може бути накладене на підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, цивільного відповідача, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Втім, такий перелік не охоплює всіх учасників кримінального провадження, які зобов'язані з'являтися на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду. Зокрема, Н. С. Карпов та А. О. Штанько відмічають, що на цивільного позивача також покладається обов'язок прибути за викликом. Такий висновок вчені зробили на підставі аналізу змісту ч. 3 ст. 61 КПК України, відповідно до якої цивільний позивач має обов'язки, передбачені цим Кодексом для потерпілого, який зобов'язаний прибути за таким викликом (п. 1 ч. 1 ст. 57 КПК України) [123, с. 74].

Аналіз норм КПК України свідчить про те, що з'являтися за викликом до органу досудового розслідування, прокуратури чи суду зобов'язані і інші учасники кримінального провадження. Так, відповідно до положень ч. 2 ст. 47 КПК України захисник зобов'язаний з'являтися за викликом для проведення процесуальних дій, а у разі неможливості прибути в призначений строк – завчасно повідомити про таку неможливість та її причини слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд.

Згідно з вимогами ч. 7 ст. 64 2 КПК України “третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, та його представник зобов'язані: 1) прибувати за викликом до прокурора, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття – завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття...” [153].

Перекладач, експерт та спеціаліст також зобов'язані прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду (п. 1 ч. 3 ст. 68, п. 2 ч. 5 ст. 69, п. 1 ч. 5 ст. 71 КПК України). Зокрема, в п. 2 ч. 5 ст. 69 визначено, що експерт зобов'язаний прибути до слідчого, прокурора, суду і дати відповіді на запитання під час допиту. Але процесуальні гарантії виконання цього обов'язку визначені лише для спеціаліста в ст. 72 КПК України, де вказано, що на нього покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні.

Проте, ні в ст. 139, ні в статтях 324, 327 КПК України не передбачена можливість накладення грошового стягнення у разі неприбуття за викликом на перекладача, експерта, спеціаліста, захисника, цивільного позивача, третю особу, щодо майна якої вирішується питання про арешт.

Таким чином, аналіз суб'єктів накладення грошового стягнення у разі неявки за викликом дозволяє стверджувати, що в КПК України не передбачена можливість накладення грошового стяг-

нення на перекладача, експерта, спеціаліста, захисника, цивільного позивача, третю особу, щодо майна якої вирішується питання про арешт. Тобто, законодавець не включив всіх учасників кримінального провадження, на яких покладено обов'язок з'являтися на виклик до суб'єктів накладення грошового стягнення, що, на нашу думку, є недоліком правового регулювання, яке має бути усунуто.

У зв'язку із вищенаведеним вважаємо, що ч. 1 ст. 139 КПК України слід доповнити положенням про накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття і на таких учасників кримінального провадження: перекладача, експерта, спеціаліста, цивільного позивача, третю особу, щодо майна якої вирішується питання про арешт, якщо вони не з'явився на виклик без поважних причин або не повідомили про причини свого неприбуття.

Втім вважаємо, що недоцільно у ч. 1 ст. 139 КПК України перераховувати всіх учасників кримінального провадження, на яких може бути накладено грошове стягнення у разі неприбуття на виклик. Висновок про те, чи є конкретний учасник кримінального провадження суб'єктом накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик, слід пов'язати з наявністю в нього відповідного процесуального обов'язку.

У зв'язку з цим ч. 1 ст. 139 КПК України пропонуємо викласти у такій редакції: “1. Якщо учасник кримінального провадження, який зобов'язаний з'являтися за викликом, був у встановленому цим Кодексом порядку викликаний (зокрема, наявне підтвердження отримання ним повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом), та не з'явився без поважних причин або не повідомив про причини свого неприбуття, на нього накладається грошове стягнення у розмірі: ...” Вважаємо, що таке формулювання вказаної норми буде гарантією виконання процесуального обов'язку прибувати за викликом усіма учасниками кримінального провадження, які відповідно до вимог КПК України зобов'язані з'являтися на виклик органу досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді чи суду.

Якщо ж законодавець визнає недоцільним таке широке формулювання учасників кримінального провадження, які є суб'єктами накладення грошового стягнення в разі їх неявки за викликом, то пропонуємо в такому разі хоча б розширити перелік осіб, які визначені в ч. 1 ст. 139 КПК України, вказавши серед них і пе-

рекладача, експерта, спеціаліста, захисника, цивільного позивача, третю особу, щодо майна якої вирішується питання про арешт [42, с. 193].

Розширення осіб, які є суб'єктами накладення грошового стягнення в ст. 139 КПК України потребує внесення відповідних змін і до положень статей 326, 327 КПК України, які визначають наслідки неприбуття учасників судового розгляду на виклик суду.

Зокрема, в першому реченні ч. 1 ст. 327 КПК України вказано, що суд, заслухавши думку учасників судового провадження, призначає нове судове засідання і вживає заходів для прибуття свідка, спеціаліста, перекладача чи експерта до суду. Проте, наступне речення цієї норми визначає, що “Суд також має право постановити ухвалу про привід свідка та/або ухвалу про накладення на нього грошового стягнення у випадках та в порядку, передбачених главами 11 та 12 цього Кодексу” [153]. Хоча норми КПК України свідчать, що спеціаліст, перекладач і експерт також зобов'язані з'являтися за викликом суду.

Тобто, законодавець не включив спеціаліста, перекладача і експерта до суб'єктів накладення грошового стягнення в разі їх неявки на виклик суду, що, на нашу думку, є необґрунтованим. А тому, враховуючи запропоновані вище зміни до ст. 139 КПК України, вважаємо, що відповідних доповнень потребує і друге речення ч. 1 ст. 327 КПК України, яке слід викласти у наступній редакції: “Суд також постановляє ухвалу про привід свідка та/або ухвалу про накладення грошового стягнення на свідка, спеціаліста, перекладача і експерта у випадках та в порядку, передбачених главами 11 та 12 цього Кодексу”.

Разом з цим слід зауважити, що згідно з чинним законодавством експерт чи перекладач можуть притягатися до адміністративної відповідальності у разі їх злісного ухилення від явки в суд (ч. 2 ст. 1853 КУпАП).

Таке правове регулювання видається нам недоцільним. Адже, по-перше, в підрозділі 3.2 ми дійшли висновку, що відповідальність за кримінальні процесуальні правопорушення, які не є суспільно небезпечними діяннями, слід закріплювати лише в КПК України та не має потреби визначати відповідальність за ці ж діяння в КУпАП. На користь цього твердження нами наводився порядок регулювання притягнення до відповідальності в разі неявки за викликом у кримінальному процесуальному законодавстві

інших країн (Грузії, Молдови та Казахстану), де відповідальність за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень у нормах адміністративного законодавства регламентується лише в тих випадках, коли КПК не мають власних норм щодо визначення порядку накладення грошового стягнення. Якщо ж кримінальне процесуальне законодавство має власні норми щодо регламентації процесуальної форми накладення штрафів (грошового стягнення), то воно обмежується регулюванням цього питання в кримінальному процесуальному кодексі, не дублюючи відповідальність за невиконання обов'язку щодо явки за викликом в адміністративно-правовому законодавстві (наприклад, ст. 85 КПК Грузії, ст. 201 КПК Республіки Молдова).

На відміну від цього, у разі невиконання обов'язку щодо явки за викликом до органу досудового розслідування, прокуратури чи суду відповідно до законодавства України учасники кримінального провадження можуть притягатися як до кримінально-процесуальної, так і адміністративної відповідальності.

Втім, враховуючи, те, що у главі 12 КПК України закріплено порядок накладення грошового стягнення як заходу кримінально-процесуальної відповідальності, вважаємо недоцільним закріплення у КПК України бланкетних норм з відсиланням до адміністративного законодавства при регламентації відповідальності у формі застосування штрафних санкцій за вчинення кримінального процесуального правопорушення (зокрема — неявки за викликом), яке не має ознак злочину.

По-друге, законодавець не узгодив розмір адміністративного штрафу за злісне ухилення від явки до органів досудового розслідування, прокурора чи суду та розмір грошового стягнення, визначеного в ст. 139 КПК України, коли таке діяння вчиняється вперше. Так, розмір штрафу, визначений у ст. 185-4 КУпАП за злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки до органів досудового розслідування чи прокурора в разі менший за розмір грошового стягнення, визначеного у ч. 1 ст. 139 КПК України, яке застосовується у разі вчинення того ж самого діяння, але без ознаки злісності.

Аналогічна ситуація складається і з застосуванням штрафних санкцій до учасників кримінального провадження в разі їх неявки до суду. Так, неявка свідка чи потерпілого до слідчого судді, суду є підставою накладення грошового стягнення від 0,5 до 2 розмірів

прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 1 ст. 139 КПК України), що на 2017 рік становить від 800 до 3200 грн. В той же час, злісне ухилення свідка, потерпілого, позивача, відповідача, експерта, перекладача від явки в суд тягне за собою накладення штрафу від 20 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (частини 1, 2 ст. 185 3 КУпАП). Враховуючи те, що на сьогоднішній день неоподатковуваний мінімум доходів громадян дорівнює 17 гривням, то розмір штрафу в грошовому еквіваленті становить від 340 до 1700 гривень. Зокрема, в разі неявки на виклик до суду вчетверте, сума штрафних санкцій, які накладають суди, може дорівнювати лише 640 гривням [333].

Тобто, відповідальність за злісне ухилення від явки до суду є меншою, ніж відповідальність за те ж саме діяння вчинене вперше, що не відповідає принципам юридичної відповідальності.

По-третє, неприбуття особи на виклик слідчого, прокурора чи суду завдає шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам, так як унеможливорює досягнення завдань кримінального провадження. А тому, неправильним видається нам те, що адміністративні правопорушення, які передбачають відповідальність за неприбуття особи на виклик органу досудового розслідування, прокуратури чи суду, розташовані в главі 15 КУпАП “Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління”.

Таким чином, вищевикладене свідчить про необхідність вдосконалення інституту відповідальності учасників кримінального провадження в разі невиконання обов’язків щодо явки за викликом.

Вважаємо, що за неприбуття на виклик органу досудового розслідування, прокуратури чи суду доцільно застосовувати заходи кримінально-процесуальної (зокрема, грошове стягнення), а не заходи адміністративно-правової відповідальності. Адже ці діяння не є суспільно небезпечними, хоча і спричиняють шкідливі наслідки для кримінального провадження (унеможливлюють досягнення завдань кримінального провадження). А тому, не має необхідності відповідальність закріплювати і в Кодексі України про адміністративні правопорушення, і в КПК України.

Таким чином, закріплення відповідальності за неявку на виклик органу досудового розслідування, прокуратури чи суду в нормах КПК України виключає потребу регулювання цього ж питання в КУпАП, що підтверджує 48 % респондентів.

Слід також зауважити, що в КПК України не передбачена диференціація відповідальності в разі повторного невиконання кримінальних процесуальних обов'язків щодо явки за викликом. На відміну від цього у §§ 51, 77 КПК ФРН передбачено, що в разі повторного невиконання свідком чи експертом своїх процесуальних обов'язків на них штраф накладається ще раз [355].

Очевидно, що розмір грошового стягнення має залежати не лише від того, на виклик якого органу особа не з'явилася, а й від повторюваності таких діянь. У зв'язку з цим пропонуємо ч. 1 ст. 139 КПК України доповнити окремим абзацом, де передбачити, що за повторне неприбуття на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді, суду грошове стягнення накладається ще раз і у більшому розмірі.

Наступною умовою накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик є покладання на учасника кримінального провадження обов'язку прибути за викликом, а в разі неможливості прибути за викликом у призначений строк — заздалегідь повідомити про це слідчого, прокурора, слідчого суддю чи суд.

Слід підтримати вчених, які звертають увагу на те, що вказана умова є комплексною та містить такі складові:

- доведення обов'язків до відома учасника;
- роз'яснення учаснику сутності обов'язків;
- попередження учасника про можливість накладення грошового стягнення у разі їх невиконання [103, с. 142-143].

На необхідності дотримання цієї комплексної умови наголошується і в Узагальненні судової практики, де, зокрема, вказано, що “обов'язковою передумовою накладення грошового стягнення є невиконання процесуальних обов'язків, а отже їх існування. Тому правильною є практика слідчих суддів, які відмовляють у задоволенні клопотань про накладення грошового стягнення, якщо у особи процесуального обов'язку не виникло” [361].

Виконати вказані умови не складає труднощів у тому разі, коли особа викликається повісткою. Адже кримінальна процесуальна форма повістки про виклик передбачає обов'язкове визначення в її змісті відомостей про: час, день, місяць, рік і місце прибуття викликаної особи; процесуальну дію (дії), для участі в якій викликається особа; наслідки неприбуття особи за викликом із зазначенням тексту відповідних положень закону (ч. 1 ст. 137 КПК України).

Належним підтвердженням отримання особою повістки про

виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом є розпис особи про отримання повістки (в тому числі на поштовому повідомленні), відеозапис вручення особі повістки чи будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом (ч. 1 ст. 136 КПК України).

Якщо ж особа викликається по телефону, що також передбачено положеннями ч. 1 ст. 135 КПК України, то підтвердженням виконання умов щодо доведення обов'язків, роз'яснення їх суті та попередження про можливість накладення грошового стягнення у разі їх невиконання, може бути аудіо запис телефонної розмови з особою, яка викликається.

Грошове стягнення не накладається якщо є поважні причини, через які особа не може з'явитися на виклик, та про які вона заздалегідь повідомила орган, який її викликав.

Слід зауважити, що законодавче закріплення переліку поважних причин неприбуття особи на виклик — це новела КПК України 2012 року. Так, відповідно до ч. 1 ст. 138 КПК України поважними причинами неприбуття особи на виклик є:

- 1) затримання, тримання під вартою або відбування покарання;
- 2) обмеження свободи пересування внаслідок дії закону або судового рішення;
- 3) обставини непереборної сили (епідемії, військові події, стихійні лиха або інші подібні обставини);
- 4) відсутність особи у місці проживання протягом тривалого часу внаслідок відрядження, подорожі тощо;
- 5) тяжка хвороба або перебування в закладі охорони здоров'я у зв'язку з лікуванням або вагітністю за умови неможливості тимчасово залишити цей заклад;
- 6) смерть близьких родичів, членів сім'ї чи інших близьких осіб або серйозна загроза їхньому життю;
- 7) несвоєчасне одержання повістки про виклик;
- 8) інші обставини, які об'єктивно унеможливають з'явлення особи на виклик.

Л. Д. Удалова та О. Ю. Хабло справедливо наголошують на тому, що "законодавець вказав ті обставини, які найбільш часто зустрічаються на практиці. Проте, цей перелік поважних причин неприбуття особи на виклик не є вичерпним" [350, с. 196]. А тому, в кожному конкретному випадку під час накладення грошового стягнення слідчий суддя має оцінити ситуацію, що склалася під

час неприбуття на виклик, та визначитися із поважністю причин неприбуття.

Під час вручення повістки про виклик слід звертати увагу осіб, які викликаються, як на наслідки неприбуття за викликом, так і можливість неприбуття при наявності поважних причин, акцентувавши увагу на обов'язковості завчасного повідомлення осіб, які їх викликають, про наявність поважних причин.

Втім, КПК України не визначив, яким чином має бути підтверджена наявність поважних причин неприбуття та що означає “заздалегідь повідомити” про причини неявки, що, відповідно, викликає певні труднощі у застосуванні цього положення. Зокрема, 15 % опитаних нами працівників органів досудового розслідування вважають, що заздалегідь повідомити про наявність поважних причин неявки за викликом означає необхідність повідомити про причини неприбуття одразу ж під час виклику, 23 % – в будь-який момент до визначеного часу прибуття, а 62 % вважають, що такий період часу слід визначити у КПК України.

На відміну від вітчизняного КПК, законодавство інших країн більш детально підходить до регламентації цього питання. Зокрема, в ч. 18 ст. 3 КПК Грузії, де дається тлумачення терміну “поважні причини”, вказано, що хвороба повинна бути підтверджена документом, виданим уповноваженою особою медичного закладу, підписаним та скріпленим печаткою, де прямо вказана неможливість явки на процес. Про наявність заздалегідь відомих поважних причин слід повідомити суд при першій же можливості, але не пізніше 48 годин до початку процесу. Документ, що засвідчує неявку з поважних причин, повинен бути наданий в 5-денний термін після нез'явлення [350]. В ч. 1 ст. 781 КПК Естонії визначено, що при неможливості явки в зазначений у повістці термін викликана особа, його захисник або представник мають негайно повідомити про це слідчого, прокурора або суд [356].

А в ч. 2 ст. 51 КПК ФРН також вказано, що якщо виправдання неприбуття буде подано несвоєчасно, то стягнення не накладається (віддані розпорядження скасовуються) за умови достатнього обґрунтування того, що свідок невинуватий у затримці виправдання [355]. Враховуючи те, що для характеристики кримінального процесуального правопорушення, важливе значення має суб'єктивна сторона – вина особи, вважаємо, що аналогічне положення слід закріпити і у вітчизняному кримінальному процесуальному

законодавстві.

Таким чином, пропонуємо врахувати досвід зарубіжних законодавців щодо врегулювання цього питання та закріпити аналогічні положення в ст. 138 КПК України, доповнивши її частиною 2 такого змісту: “Про наявність заздалегідь відомих поважних причин неприбуття на виклик повідомляється під час виклику або не пізніше ніж за 48 годин до визначеного часу прибуття. Документ, що засвідчує поважність неприбуття за викликом, слід надати в п’ятиденний термін після неприбуття. Грошове стягнення не накладається за умови, що особа обґрунтує відсутність можливості завчасного повідомлення про причини неприбуття”.

Дотримання слідчими, прокурорами, слідчими суддями чи суддями кримінальної процесуальної форми здійснення виклику є однією з умов накладення грошового стягнення.

В Узагальненні судової практики звертається увага на те, що норми, які регулюють порядок накладення грошового стягнення, перебувають у системному зв’язку із нормами КПК України, які передбачають порядок виклику слідчим, прокурором. Адже виникнення обов’язку, який є підставою для грошового стягнення, пов’язується із попереднім застосуванням виклику [361].

Відповідно до положень ст. 135 КПК України загальні правила здійснення виклику наступні:

- особа викликається до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв’язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою (ч. 1 ст. 135 КПК України);

- повістка про виклик вручається особі працівником органу зв’язку, працівником правоохоронного органу, слідчим, прокурором, а також секретарем судового засідання, якщо таке вручення здійснюється в приміщенні суду (ч. 6 ст. 135 КПК України);

- особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли вона зобов’язана прийти за викликом. У випадку встановлення КПК строків здійснення процесуальних дій, які не дозволяють здійснити виклик у зазначений строк, особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом якнайшвидше, але в будь-якому разі з наданням їй необхідного часу для підготовки та прибуття за викликом (ч. 8 ст. 135 КПК України);

— належним підтвердженням отримання особою повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом є розпис особи про отримання повістки, в тому числі на поштовому повідомленні, відеозапис вручення особі повістки, будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення особі повістки про виклик або ознайомлення з її змістом (ч. 1 ст. 136 КПК України).

Грошове стягнення накладається лише при дотриманні вказаних вище вимог щодо здійснення виклику. Зокрема, слідчим суддею Київського районного суду м. Харкова було розглянуто та задоволено клопотання слідчого про накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні щодо кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 358 КК України. Підставами прийняття такого рішення було те, що П. завчасно була викликана для допиту у якості свідка 11.12.2012 та 28.01.2013, що підтверджується квитанціями про поштове відправлення від 28.11.2012 та 09.01.2013. А в доданих до клопотання матеріалах міститься розписка про отримання повістки про виклик її дочкою. Враховуючи ці обставини слідчий суддя дійшов висновку, що П. була належним чином повідомлена про необхідність прибуття до слідчого, але не прибула на виклик, причин неявки не повідомила, а тому не виконала покладений на неї процесуальний обов'язок [361].

На відміну від цього, ухвалою слідчого судді Сокальського районного суду Львівської області від 22.05.2013 у клопотанні слідчого слідчого відділу Сокальського районного відділу ГУМВС у Львівській області про накладення грошового стягнення за невиконання процесуальних обов'язків відмовлено, оскільки під час розгляду справи встановлено, що виклик особи двічі проведено з порушенням вимог, викладених у ч. 8 ст. 135 КПК підтвердження про виклик вручено менш ніж за три дні до дня виклику [361].

Невиконання обов'язків, які поклалися на особу під час обрання запобіжного заходу також є підставою накладання грошового стягнення. Грошове стягнення в цьому випадку застосовується у разі вчинення таких кримінальних процесуальних правопорушень:

- 1) невиконання підозрюваним, обвинуваченим умов особисто-го зобов'язання (ст. 179 КПК України);
- 2) невиконання особами взятих на себе обов'язків щодо:
 - особистої поруки (ст. 180 КПК України);
 - нагляду за неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим (ст. 493 КПК України).

Склади цих кримінальних процесуальних правопорушень закріплені у таких нормах кримінального процесуального законодавства:

1) у ч. 2 ст. 179 КПК України вказано, що підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення від 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

2) у ч. 5 ст. 180 КПК України передбачено, що у разі невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення в розмірі:

— у провадженні щодо кримінального правопорушення, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше трьох років, або інше, більш м'яке покарання, — від двох до п'яти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

— у провадженні щодо злочину, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років, — від п'яти до десяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

— у провадженні щодо злочину, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років, — від десяти до двадцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

— у провадженні щодо злочину, за вчинення якого передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років, — від двадцяти до п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

3) у ч. 5 ст. 493 КПК України визначено, що при відібранні зобов'язання про взяття під нагляд батьки, опікуни, піклувальники, адміністрація дитячої установи попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Враховуючи наведені раніше загальні умови накладення гро-

Кримінально-процесуальна відповідальність

шового стягнення, вважаємо, що до умов накладення грошового стягнення за невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу, слід віднести такі:

- закріплення за особою відповідного процесуального статусу учасника кримінального провадження;
- покладання на учасника кримінального провадження обов'язків, які він повинен виконувати відповідно до вимог обраного запобіжного заходу;
- дотримання слідчими, прокурорами, слідчими суддями чи суддями кримінальної процесуальної форми застосування певного запобіжного заходу.

Отже, суб'єктом кримінально-процесуальної відповідальності у вказаних випадках є:

- підозрюваний, обвинувачений — при невиконанні обов'язків особистого зобов'язання (ч. 2 ст. 179 КПК України);
- особистий поручитель — при невиконанні обов'язків щодо забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого (180 КПК України);
- батьки, опікуни, піклувальники — при невиконанні обов'язків щодо забезпечення належної поведінки неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого (ст. 493 КПК України).

Досліджуючи питання накладення грошового стягнення вчені цілком слушно звертають увагу на проблему визначення суб'єктів накладення грошового стягнення [155, с. 339]. Так, ст. 144 КПК України, яка визначає загальні умови накладення грошового стягнення, вказує, що “грошове стягнення може бути накладено на учасників кримінального провадження у випадках та розмірах, передбачених цим Кодексом, за невиконання процесуальних обов'язків” [153]. Законодавче тлумачення терміну “учасники кримінального провадження” міститься у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України, де вказано, що такими особами є “сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, представник персоналу органу про-

бації, секретар судового засідання, судовий розпорядник” [153].

Втім, у цьому досить широкому законодавчому переліку учасників кримінального провадження немає поручителів. А тому О. Ю. Татаров цілком слушно зауважує, що “КПК України додатково визначає категорію осіб, щодо яких може застосовуватися грошове стягнення, проте, які не відносяться до учасників кримінального провадження” [337, с. 166].

Щоб виправити цю законодавчу колізію пропонуємо перелік учасників кримінального провадження, які вказані в п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України доповнити такими суб’єктами: “поручитель, особа, яка зобов’язана наглядати за неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим”.

Процесуальна форма застосування запобіжного заходу, визначена в статтях 179, 180, 493 КПК України, передбачає необхідність повідомлення осіб про покладені на них обов’язки, роз’яснення їх суті та попередження про негативні наслідки у разі їх невиконання.

Так, в ч. 2 ст. 179 КПК України передбачено, що “підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов’язки та роз’яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб” [153].

В ч. 3 ст. 180 КПК України вказано, що поручителю роз’яснюється у вчиненні якого кримінального правопорушення підозрюється або обвинувачується особа, передбачене законом покарання за його вчинення, обов’язки поручителя та наслідки їх невиконання, право на відмову від прийнятих на себе зобов’язань та порядок реалізації такого права.

Аналогічна вимога закріплена і в ч. 5 ст. 493 КПК України, де передбачено, що при відібранні зобов’язання про взяття під нагляд батьки, опікуни, піклувальники, адміністрація дитячої установи попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов’язання.

Таке роз’яснення обов’язків та попередження про настання кримінально-процесуальної відповідальності в разі їх невиконання фіксується, як правило, в протоколі.

Слід звернути увагу на те, що при регламентації накладення

грошового стягнення за невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час застосування запобіжного заходу, законодавець не визначає можливості звільнення від кримінально-процесуальної відповідальності при наявності поважних причин невиконання цих обов'язків.

У зв'язку з цим М. В. Лиманська стверджує, що у випадках, передбачених ч. 5 ст. 180 КПК України (невиконання взятих на себе зобов'язань поручителем при обранні запобіжного заходу особистої поруки) та ч. 5 ст. 493 КПК України (невиконання батьками, опікунами і піклувальниками здійснення нагляду за неповнолітнім підозрюваним чи обвинуваченим) наявність поважних причин невиконання особами кримінального процесуального обов'язку не звільняє їх від кримінально-процесуальної відповідальності у виді грошового стягнення, а лише має бути врахована слідчим суддею, судом при визначенні розміру стягнення [177, с. 109].

Втім, практика йде іншим шляхом. Так, ухвалою слідчого судді Суворовського районного суду м. Херсона від 18.02.2013 відмовлено в задоволенні клопотання слідчого про накладення грошового стягнення на С.М.Я., підозрюваного у вчиненні тяжкого злочину, передбаченого ч. 3 ст. 368 КК України, відносно якого обрано запобіжний захід — особисте зобов'язання. В обґрунтуванні клопотання слідчий послався на те, що С.М.Я. не виконує обов'язок здати на зберігання слідчому паспорт для виїзду за кордон, який покладено на нього при обранні запобіжного заходу у виді особистого зобов'язання. Відмовляючи в задоволенні клопотання, слідчий суддя вказав, що підозрюваний та його адвокат в судовому засіданні пояснили, що закордонний паспорт зберігається за місцем реєстрації підозрюваного в м. Ужгороді, але відсутність коштів на дає змоги з'їздити до м. Ужгороду, тому він не має змоги виконати вказане зобов'язання, що є поважною причиною невиконання обов'язку [360].

А тому слід підтримати М. А. Макарова, який пропонує статті 179, 180, 493 КПК України “доповнити нормами, які б визначали поважність причин: невиконання підозрюваним покладених на нього обов'язків при застосуванні запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання; невиконання поручителем взятих на себе зобов'язань при застосуванні до підозрюваного запобіжного заходу у вигляді особистої поруки; невиконання батьками, опікунами, піклувальниками неповнолітнього підозрюваного обов'язку щодо

нагляду за ним” [203, с. 80].

Така пропозиція є слушною. Адже, по-перше, в ч. 3 ст. 146 КПК України, яка є загальною, визначено, що слідчий суддя, суд, накладає на особу грошове стягнення, встановивши, що особа не виконала покладений на неї процесуальний обов’язок без поважних причин. По-друге, під час застосування запобіжних заходів також можуть виникати поважні причини, які об’єктивно унеможливають виконання процесуальних обов’язків підозрюваним, обвинуваченим чи поручителями. Зокрема, це може стосуватися виконання таких обов’язків: прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю, не відлучатися із населеного пункту, в якому особа зареєстрована, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду; повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи; не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом; пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності (ч. 5 ст. 194 КПК України); доставити підозрюваного, обвинуваченого до органу досудового розслідування чи в суд на першу про те вимогу (ч. 1 ст. 180 КПК України).

Таким чином, в КПК України слід закріпити положення про можливість звільнення від накладення грошового стягнення при наявності поважних причин невиконання обов’язків, які поклалися на особу при застосуванні запобіжного заходу.

Дотримання слідчими, прокурорами, слідчими суддями чи суддями кримінальної процесуальної форми застосування певного запобіжного заходу є однією з умов накладення грошового стягнення за невиконання обов’язків, які поклалися на особу під час обрання запобіжного заходу.

Аналіз норм КПК України дозволяє виділити такі загальні правила застосування особистої поруки, особистого зобов’язання чи передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд:

– застосовуються під час досудового розслідування – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора (ч. 3 ст. 176 КПК України). Копія клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, надається підозрюваному, обвинуваченому не пізніше ніж за 3 години до початку розгляду клопотання

(ч. 2 ст. 184 КПК України);

— клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом невідкладно, але не пізніше 72 годин з моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого або з моменту надходження до суду клопотання, якщо підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі, чи з моменту подання підозрюваним, обвинуваченим, його захисником до суду відповідного клопотання (ч. 1 ст. 186 КПК України);

— розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється за участю прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, крім випадків, передбачених ч. 6 ст. 193 (ч. 1 ст. 193 КПК України);

— копія ухвали про застосування запобіжного заходу вручається підозрюваному, обвинуваченому негайно після її оголошення (ч. 5 ст. 196 КПК України).

Додатковими умовами застосування особистої поруки вчені визнають такі: поручителями можуть бути особи, що заслуговують на довіру; слідчий суддя має впевнитися, що поручителі дійсно можуть позитивно впливати на поведінку підозрюваного, обвинуваченого та забезпечити його доставлення; застосовується тільки за клопотанням або за згодою поручителів [149, с. 123-124].

Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд також здійснюється лише при наявності згоди батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 3 ст. 493 КПК України).

Слід звернути увагу на те, що положення ч. 4 ст. 493 КПК України зобов'язує суд до передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім.

Втім, це положення потребує уточнення. Адже відповідно до ч. 6 ст. 493 КПК України питання передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи розглядається за клопотанням прокурора за правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про зміну запобіжного заходу.

У зв'язку з вищевикладеним вважаємо, що збирати відомості про батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім має не суд, а сторона, яка звертається з відповідним клопотанням. Суд має лише оцінити подані відомості, з'ясувати, чи можуть батьки, опікуни, піклувальники належно здійснювати нагляд за неповнолітнім та винести відповідне рішення. А тому, положення ч. 4 ст. 493 КПК України слід викласти у такій редакції: “Особа, яка звертається з клопотанням про передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд має надати суду відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, які будуть наглядати за неповнолітнім, їхні стосунки з неповнолітнім та відомості, які свідчать, що вони зможуть належним чином здійснювати нагляд”.

Слід врахувати, що законодавець підходить диференційовано при визначенні запобіжних заходів не лише щодо неповнолітніх. Зокрема, в п. 1 ч. 1 ст. 508 КПК України визначено, що до особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, може застосовуватися передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом.

Втім, порядок застосування цього запобіжного заходу визначений з посиланням на загальні правила застосування запобіжних заходів (ч. 3 ст. 508 КПК України).

Проте, загальні правила застосування запобіжних заходів не враховують особливостей передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Зокрема, не врегульованим є питання порядку передання на піклування та не закріплені гарантії належного його виконання. Вважаємо, що це питання слід врегулювати за аналогією з переданням неповнолітніх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників чи адміністрації дитячої установи. Адже ці запобіжні заходи за своєю суттю мають багато спільних ознак, зокрема, відповідати за належну поведінку особи та її прибуття до слідчого, прокурора чи суду мають батьки, опікуни чи піклувальники.

А тому, враховуючи зміст частин 2, 3, 5 ст. 493 КПК України, пропонуємо ст. 508 КПК України доповнити такими положеннями:

“Передання на піклування опікунам, близьким родичам чи

членам сім'ї полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб зобов'язання забезпечити особі, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, лікарський нагляд, його належну поведінку та прибуття до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду.

Передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї можливе лише за їхньої на це згоди. Особа, яка зобов'язалася піклуватися, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь про це повідомивши.

При відібранні зобов'язання про взяття на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї роз'яснюється характер вчиненого суспільно небезпечного діяння або кримінального правопорушення та їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на опікунів, близьких родичів чи членів сім'ї накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

4.2. Перспективи розвитку правового регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі України

В попередньому підрозділі, проаналізувавши підстави накладення грошового стягнення, які визначені в КПК України, ми встановили, що грошове стягнення накладається за вчинення таких двох груп кримінальних процесуальних правопорушень:

1) неприбуття на виклик чи неповідомлення про поважні причини неприбуття (ст. 139 КПК України);

2) невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу (статті 179, 180, 493 КПК України).

Втім, недобросовісні учасники кримінального провадження не виконують і інші, покладені на них законом обов'язки. Так, досить актуальними для практиків є проблеми:

— невиконання запитів слідчого щодо видачі речей, документів, відомостей (підтверджує 34 % респондентів);

— невиконання обов'язків щодо збереження речових доказів чи документів у стані, придатному для використання у кримінальному провадженні (підтверджує 20 % респондентів);

— невиконання чи зволікання з виконанням ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів (підтверджує 39 % респондентів);

— невиконання чи зволікання з виконанням ухвали про повернення тимчасово вилученого майна (підтверджує 25 % респондентів);

— тривалі терміни проведення експертизи (підтверджує 68 % респондентів);

— зловживання правом заявлення клопотань, відводів (підтверджує 43 % респондентів);

— зловживання правом на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження (підтверджує 45 % респондентів).

Вказані вище дії унеможливають досягнення завдань кримінального провадження, але при цьому законодавство не визначає належних заходів відповідальності за їх вчинення. А тому можна стверджувати, що визначені в КПК України підстави накладення грошового стягнення не охоплюють всіх видів порушень кримінального процесуального законодавства, які мають місце під час здійснення кримінального провадження, та які мали б зумовити застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у виді грошового стягнення.

Аналіз норм КПК України свідчить, що грошове стягнення може накладатися на таких учасників кримінального провадження:

— підозрюваний (ч. 1 ст. 139, ч. 2 ст. 179 КПК України);

— обвинувачений (ч. 1 ст. 139, ч. 2 ст. 179, ч. 1 ст. 323 КПК України),

— свідок (ч. 1 ст. 139, ч. 1 ст. 327 КПК України);

— потерпілий (ч. 1 ст. 139, ч. 1 ст. 325 КПК України);

— цивільний відповідач (ч. 1 ст. 139, ч. 2 ст. 326 КПК України);

— представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (ч. 1 ст. 139, ч. 3 ст. 326 КПК України);

— поручитель (ч. 5 ст. 180 КПК України);

— батьки, опікуни, піклувальники неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 5 ст. 493 КПК України).

Разом з цим, норми КПК України не передбачають можливості накладення грошового стягнення на спеціаліста, перекладача, експерта, понятого, присяжного, захисника, незважаючи на те, що і ці учасники кримінального провадження мають певні процесуальні обов'язки, які не завжди добросовісно ними виконуються.

А тому вважаємо, що регламентація наслідків невиконання кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження потребує вдосконалення з тим, щоб передбачити

можливість належного реагування в кожному випадку порушення вимог кримінального процесуального законодавства. При цьому слід враховувати, що застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у формі накладення грошового стягнення є однією з дієвих гарантій виконання учасниками кримінального провадження покладених на них процесуальних обов'язків.

На користь такого твердження свідчить і порівняльний аналіз вітчизняних історичних джерел та кримінального процесуального законодавства інших країн, де грошове стягнення у кримінальному провадженні досить часто застосовується як при вчиненні ширшого кола кримінальних процесуальних правопорушень, так і щодо більшого кола учасників кримінального провадження, ніж це визначено в КПК України.

Так, варто відмітити, що у чинному КПК України, в порівнянні з КПК України 1960 року, законодавець дещо збільшив як коло підстав накладення грошового стягнення, так і коло учасників, на яких це стягнення можна накладати.

Зокрема, відповідно до КПК України 1960 року грошове стягнення могло накладатися на:

- свідка — у разі неприбуття без поважних причин за викликом органу дізнання, слідчого, прокурора чи суду (ч. 3 ст. 70, ч.1 ст.292 КПК);

- поручителя — за ухилення обвинуваченого від слідства і суду (ч. 2 ст. 152 КПК України);

- батьків, опікунів, піклувальників або адміністрацію дитячої установи — у разі порушення ними зобов'язання про забезпечення належної поведінки неповнолітнього (ч. 3 ст. 436 КПК України).

Тобто, КПК України 1960 року не були відомі положення про накладення грошового стягнення на підозрюваного, обвинуваченого (у разі невиконання ними обов'язків обраного запобіжного заходу), потерпілого, цивільного відповідача (у разі їх неприбуття за викликом).

Втім, і таке розширення підстав та суб'єктів накладення грошового стягнення під час кримінального провадження не має бути остаточним. Адже воно не охоплює всіх випадків невиконання вимог кримінального процесуального законодавства учасниками кримінального провадження.

Слід відмітити, що вітчизняному кримінальному процесуальному законодавству було відоме і більш ширше коло підстав на-

кладення грошового стягнення, ніж це закріплено у чинному КПК України. Зокрема, аналіз положень СКС 1864 року свідчить, що грошове стягнення накладалося у разі неприбуття за викликом на свідка, понятих, спеціалістів, присяжних (статті 69, 114, 323, 328 СКС). Розмір стягнення залежав не лише від того, до якого органу особа не з'явилася, а й від повторюваності таких діянь (статті 438, 643, 651, 652 СКС) [296, с. 127, 131, 152, 153, 163, 182-184].

На присяжних грошове стягнення накладалося не лише у разі їх неприбуття за викликом, а і у разі порушення обов'язків щодо збереження таємниці засідання чи інших обов'язків, визначених у статтях 675, 677 СКС [296, с. 185-186]. Окрім того, грошове стягнення накладалося і на обвинувача, якщо він не з'являвся до суду, чи якщо обвинувачення визнавалося недобросовісним (ст. 135 СКС) [296, с. 133, 139].

При цьому Є. В. Васьковський відмічав, що в судових уставах не була передбачена відповідальність за зловживання процесуальними правами. Але цей недолік частково був виправлений законом 1914 року, який надав суду право накладати штраф та позбавляти права на судові витрати в разі невчасного подання доказів [62, с. 184].

На сучасному етапі розвитку кримінального процесуального законодавства в багатьох країнах (Німеччина, Грузія, Естонія, Молдова) коло суб'єктів та підстав, за які можливе застосування кримінально-процесуальної відповідальності у виді грошового стягнення, також ширше, ніж це визначено в КПК України.

Так, відповідно до норм КПК ФРН грошове стягнення накладається за такі кримінальні процесуальні правопорушення:

- неявка свідка на виклик (§ 51); безпідставна відмова свідка від давання показань чи складання присяги (§ 70);
- неприбуття експерта на виклик, відмова експерта підготувати висновок, недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта (§ 77). У разі повторного недотримання експертом узгодженого строку, грошовий штраф накладається повторно (§ 77);
- відмова видавця чи відповідального редактора періодичного видання від виконання обов'язку щодо поміщення оголошення про засудження (§ 463 с) [355].

Згідно з нормами КПК Грузії, накладення грошового стягнення (штраф) застосовується окрім неприбуття за викликом (ст. 240, ч. 8 ст. 91) чи невиконання поручителями своїх зобов'язань (ч. 6

ст. 203), також і при здійсненні таких кримінальних процесуальних правопорушень:

- ненадання стороною захисту доказів для ознайомлення, під час обміну інформацією, якщо такі докази мають особливе значення для забезпечення захисту та подаються під час судового засідання (ст. 84);

- порушення порядку в судовому засіданні, непокора розпорядженням головуєчого в залі засідання або прояв неповаги до суду (ст. 85) [350].

А в ст. 78 2 КПК Естонії визначена можливість накладення штрафу в разі неявки за викликом до слідчого, прокурора чи суду щодо досить широкого кола осіб, а саме: експерта, спеціаліста, перекладача, свідка, підозрюваного, обвинуваченого, понятого, цивільного позивача, цивільного відповідача їх представників чи неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного (у цьому разі штраф застосовується до батьків, опікунів чи піклувальників).

Окрім цього, штраф накладається і в разі:

- відмови без поважних причин експерта, спеціаліста, перекладача, понятого від виконання своїх обов'язків:

- порушення учасником судового розгляду порядку в судовому засіданні. Зокрема, штраф накладається на осіб, які, незважаючи на заборону судді, проводять в залі судового засідання фотографування, кінозйомку, радіо- або телетрансляцію, звуко- або відеозапис чи на осіб, які в адресованому суду листі, скарзі або документі висловили неповагу до суду, що полягає у вживанні непристойних або образливих виразів (ст. 225 КПК Естонії) [356].

Положення КПК РФ також визначають, що грошове стягнення застосовується у разі невиконання учасниками кримінального судочинства процесуальних обов'язків, передбачених КПК, чи порушення ними порядку судового засідання (ст. 117 КПК РФ). При цьому грошове стягнення може накладатися і на присяжного у разі його неприбуття в суд без поважних причин (ч. 3 ст. 333 КПК РФ) [353].

Досить цікавим є підхід до регламентації грошового стягнення (судового штрафу) в КПК Республіки Молдова. Так, у ч. 3 ст. 201 КПК Молдови закріплено широкий перелік підстав накладення судового штрафу, а саме:

- 1) невиконання будь-якою особою, що присутня в судовому

засіданні, заходів, вжитих головуючим;

2) невиконання постанови чи ухвали про привід;

3) невинуватене неприбуття до органу кримінального переслідування або в судову інстанцію свідка, експерта, спеціаліста, перекладача чи захисника, які викликані у встановленому законом порядку, а також в судові засідання прокурора та повідомлення про неможливість явки, якщо їх присутність є обов'язковою;

4) зволікання експерта або перекладача з виконанням отриманих доручень;

5) невиконання керівником установи, зобов'язаної провести експертизу, необхідних заходів для її проведення;

6) невиконання керівником установи або безпосередніми виконавцями обов'язку щодо надання на вимогу органу кримінального переслідування або судової інстанції витребуваних ними предметів і документів;

7) невиконання обов'язків по збереженню засобів доказування;

8) інші порушення, за які передбачається судовий штраф.

Тобто, цей перелік не є закритим, а "інші порушення", як підстава накладення штрафу, визначені в інших нормах КПК Молдови. Зокрема, в ч. 4 ст. 34 вказано, що якщо заява про відвід подається повторно, зловмисно і неправомірно, з метою затягування процесу, введення суду в оману або з іншими злими намірами, судова інстанція, яка розглядає справу, може накласти на винувату особу судовий штраф [426].

При цьому, в ч. 9 ст. 201 КПК Молдови зауважується, що накладення судового штрафу не виключає кримінальну відповідальність у разі, якщо діяння є злочином [426]. Тобто, за одне і те ж правопорушення особа може притягатися до різних видів відповідальності — кримінально-процесуальної та кримінальної.

Отже, порівняльний аналіз кримінального процесуального законодавства України в історичному контексті та з законодавством інших країн свідчить про можливість та доцільність розширення у КПК України переліку підстав застосування грошового стягнення як заходу кримінально-процесуальної відповідальності у разі невиконання учасниками кримінального провадження покладених на них кримінальних процесуальних обов'язків.

Адже вищенаведені норми свідчать про широкі перспективи наукового пошуку з метою розширення кола підстав накладення грошового стягнення у вітчизняному кримінальному процесуаль-

ному законодавстві. Вважаємо, що під час дослідження цього питання слід звернути увагу на обґрунтування доцільності:

- розширення кола осіб, на яких грошове стягнення може накладатися в разі неявки за викликом без поважних причин чи неповідомлення про причини неприбуття;

- закріплення нових складів кримінальних процесуальних правопорушень, які мають бути підставою накладення грошового стягнення [41, с. 220];

- закріплення окремого переліку підстав накладення грошового стягнення.

Отже, в попередньому підрозділі нашої роботи ми звернули увагу на необхідність розширення кола суб'єктів накладення грошового стягнення в разі їх неявки за викликом, виходячи з наявності в них обов'язку з'являтися на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду (ч. 3 ст. 61, ч. 2 ст. 47, ч. 7 ст. 64 2, п. 1 ч. 3 ст. 68, п. 2 ч. 5 ст. 69, п. 1 ч. 5 ст. 71 КПК України).

Це дозволило стверджувати, що суб'єктами накладення грошового стягнення у разі неявки на виклик без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття також мають бути: перекладач, експерт, спеціаліст, захисник, цивільний позивач, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт.

Втім, і такий перелік не є остаточним. Адже аналіз норм КПК України свідчить, що в законодавстві України не завжди приділяється належна увага регулюванню процесуального статусу учасників кримінального провадження. Зокрема, відсутня окрема норма, яка б визначала права, обов'язки та відповідальність понятого під час кримінального провадження. Для прикладу, у ст. 86 КПК Республіки Казахстан закріплено, що понятий зобов'язаний: з'явитися за викликом органу кримінального переслідування; брати участь у проведенні слідчої дії; засвідчити своїм підписом у протоколі слідчої дії факт проведення цієї дії, її хід і результати; не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора матеріали попереднього розслідування; дотримуватися порядку при провадженні слідчих дій. За відмову або ухилення від явки чи від виконання своїх обов'язків без поважних причин понятий несе адміністративну відповідальність (частини 5–6 ст. 86) [134].

У КПК України закріплено лише окремі положення, які визначають процесуальний статус понятого. Так, в ч. 3 ст. 66 КПК України вказано, що особа, яку залучають до проведення процесуальних

дій під час досудового розслідування як понятого, зобов'язана на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії. А в ч. 7 ст. 223 КПК України зазначено, що понятий може бути допитаний під час судового розгляду як свідок проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. Очевидно, що під час такого допиту понятий набуває статусу свідка, адже він буде давати показання щодо проведення певної слідчої дії та виконання певних вимог КПК України (вручення документів, ознайомлення з певним протоколом).

А тому, цілком виправдано, що в такому разі на понятого поширюється як права, так і обов'язки свідка, в тому числі – і з'являтися за викликом. Для забезпечення правової визначеності кримінальних процесуальних норм щодо процесуального статусу понятого пропонуємо це положення закріпити в законі, доповнивши ч. 3 ст. 66 КПК України реченнями такого змісту: “Особа, яку залучають до проведення процесуальних дій як понятого, може бути допитана в якості свідка про обставини проведення цієї процесуальної дії. В такому разі на понятого поширюються процесуальні права, обов'язки та відповідальність свідка”.

Присяжного також немає в переліку осіб, які є суб'єктами накладення грошового стягнення у разі його неявки до суду. Це певною мірою обумовлено тим, що в ч. 2 ст. 386 КПК України серед обов'язків присяжного не зазначено, що він зобов'язаний прибувати на судові засідання, де відбувається розгляд справи, в якій він є присяжним.

Так, в п. 3 ч. 2 ст. 386 КПК України вказано, що присяжний зобов'язаний не відлучатися із зали судового засідання під час судового розгляду. В той же час, у цій нормі нічого не визначено про те, що присяжний зобов'язаний спочатку прибути в судові засідання, пов'язане з розглядом справи, а вже потім йому забороняється відлучатися із зали судового засідання під час судового розгляду.

На відміну від вітчизняного КПК, такі норми містяться в законодавстві інших країн. Зокрема в ч. 2 ст. 236 КПК Грузії вказано, що присяжні засідателі зобов'язані бути присутніми в судових засіданнях, де розглядається справа, і під час наради суду присяжних засідателів [350].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що в п. 3 ч. 2 ст. 386 КПК України слід закріпити обов'язок присяжного бути присутнім на судовому засіданні, а тому пропонуємо цей пункт викласти в

такій редакції: “прибувати в судові засідання та не відлучатися під час судового розгляду”.

Разом з цим, слід звернути увагу і на те, що відповідальність за невиконання присяжним обов’язків, визначених в ч. 2 ст. 386 КПК України (додержуватися порядку в судовому засіданні і виконувати розпорядження головуєчого; не відлучатися із зали судового засідання під час судового розгляду; не спілкуватися без дозволу головуєчого з особами, що не входять до складу суду, стосовно суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються під час нього тощо), не передбачена ні в КПК України, ні в інших нормативних актах, зокрема — КУпАП, КК, Законі України “Про судоустрій та статус суддів”.

Так, в КУпАП передбачена лише можливість накладення штрафу на посадових осіб, які під будь-яким приводом перешкоджають явці до суду присяжного для виконання покладених на них обов’язків (ст. 185 5 КУпАП) [136]. Але, у разі невиконання присяжним покладених на нього процесуальних обов’язків закон не передбачає можливості застосування до них заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Вважаємо це недоліком регламентації правового статусу присяжного. Адже, якщо на особу покладаються певні обов’язки, то слід визначати і гарантії їх виконання, зокрема — заходи відповідальності. Відсутність відповідної норми в КПК України негативно впливає на правозастосовну практику. Зокрема, відомі випадки, коли усі присяжні заявляли самовідвід через низьку “зарплату” [362], що на нашу думку є неприпустимим, адже зумовлює необхідність розпочинати судовий розгляд заново.

На відміну від вітчизняного законодавства в КПК інших країн містяться норми, які визначають заходи відповідальності присяжних в разі невиконання покладених на них обов’язків. Так, в ч. 3 ст. 236 КПК Грузії визначено, що невиконання присяжним засідателем (кандидатом в засідателі) обов’язків, визначених в КПК, тягне за собою відповідальність, встановлену законодавством Грузії [350]. В ч. 3 ст. 333 КПК РФ закріплено, що за неявку в суд без поважних причин на присяжного засідателя може накладатися грошове стягнення [222].

У зв’язку з викладеним вище, пропонуємо ст. 386 КПК України доповнити частиною 3, де зазначити, що “В разі неявки присяжного в суд без поважних причин чи порушення порядку в судово-

му засіданні на нього накладається грошове стягнення в порядку, визначеному главою 12 КПК України”.

Заслуговує на увагу і питання щодо відповідальності представників потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача чи законних представників підозрюваного, обвинуваченого в разі їх неявки на виклик. Адже цих учасників кримінального провадження немає серед осіб, на яких накладається грошове стягнення в разі неявки за викликом, визначених у ч. 1 ст. 139 КПК України. Разом з цим, у вказаній нормі серед суб'єктів накладення грошового стягнення зазначені особи, яких вони представляють, зокрема — потерпілий, цивільний відповідач, підозрюваний, обвинувачений.

Слід зауважити, що процесуальний статус представника чи законного представника в КПК України регламентується з посиланням на статус особи, яку вони представляють, та вказується, що представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим (підозрюваним, обвинуваченим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем) і не може бути доручена представнику (ч. 5 ст. 44, ч. 4 ст. 58, ч. 2 ст. 59, ч. 3 ст. 63, ч. 2 ст. 64 КПК України).

Втім, про обов'язки та відповідальність представників чи законних представників в цих нормах нічого не вказано.

Вважаємо, що представник має такі ж обов'язки як і особа, яку він представляє, крім тих, реалізація яких здійснюється безпосередньо особою, яку він представляє, і не може бути доручена представнику. Зокрема, представник потерпілого повинен мати такі ж обов'язки, як і сам потерпілий, зокрема: “1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття — завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття; 2) не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення; 3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю” (ст. 57 КПК України).

Очевидно, що наявність обов'язку прибувати за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття — завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття зумовлює необхідність визначен-

ня відповідальності в разі його порушення.

Але, при регламентації процесуального статусу представника чи законного представника визначаються лише їх права, без вказівки на їх обов'язки чи відповідальність. Відсутність відповідної вказівки в процесуальному статусі представника чи законного представника вважаємо прогалиною КПК України. З метою її усунення пропонуємо ч. 5 ст. 44, ч. 4 ст. 58, ч. 3 ст. 63 КПК України, де вказується що представник чи законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, доповнити також положенням про їх обов'язки та відповідальність. Зокрема, ч. 4 ст. 58 КПК України слід доповнити реченням такого змісту: “4. На представника поширюються процесуальні обов'язки потерпілого та відповідальність у разі їх невиконання”.

Таким чином, ч. 1 ст. 139 КПК України потребує вдосконалення в частині розширення кола осіб, на яких накладається грошове стягнення в разі їх неявки за викликом. Суб'єктами відповідальності мають бути:

- не лише підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (як це зазначено в ч. 1 ст. 139 КПК України);

- а й перекладач, експерт, спеціаліст, захисник, цивільний позивач, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт (які також зобов'язані з'являтися за викликом відповідно до їх процесуального статусу);

- представник, законний представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, понятий (щодо яких також слід закріпити обов'язок прибувати на виклик) та присяжний (який зобов'язаний бути присутнім у судовому засіданні).

Вищевикладене підтверджує наше твердження, обґрунтоване в попередньому підрозділі, про те, що в ч. 1 ст. 139 КПК України недоцільно перераховувати всіх суб'єктів кримінального провадження, на яких може накладатися грошове стягнення, а висновок про те, чи є конкретний учасник кримінального провадження суб'єктом накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик, слід пов'язувати з наявністю в нього відповідного процесуального обов'язку.

Окремої уваги заслуговує дослідження питання можливості та доцільності накладення грошового стягнення на експерта у разі

його зволікання з проведенням експертизи.

Так, наведені раніше норми КПК ФРН та Молдови свідчать, що експерт може притягатися до відповідальності не лише за завідомо неправдивий висновок чи відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків (як це вказано в ст. 70 КПК України), а й за недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта (§ 77 КПК ФРН) [355] чи зволікання експерта з виконанням отриманих доручень, невжиття керівником установи, зобов'язаної провести експертизу, необхідних заходів для її проведення (пункти 4, 5 ч. 3 ст. 201 КПК Молдови) [352].

Вважаємо, що аналогічних положень потребує і КПК України. Адже, як свідчить аналіз слідчої практики тривалі терміни проведення експертизи є однією з причин, які зумовлюють тривалі строки досудового розслідування.

Разом з цим слід зауважити, що КПК України не регламентує строків виконання постанови про проведення експертизи. Так, у ч. 5 ст. 69 КПК України вказано, що експерт зобов'язаний особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності — роз'яснити його. Проте, строки проведення експертизи в КПК України не визначаються. А тому, відповідно, не передбачена і можливість накладення на експерта будь-яких заходів кримінально-процесуальної відповідальності в разі необґрунтованого затягування строків проведення експертизи.

Слід відмітити, що строки проведення експертизи визначені в “Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень”, де в пункті 1.13 вказано, що строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи залежно від складності дослідження, з урахуванням експертного навантаження фахівців у межах:

- 10 календарних днів — щодо матеріалів з невеликою кількістю об'єктів та вирішуваних питань і простих за характером досліджень;

- 30 календарних днів — щодо матеріалів із середньою кількістю об'єктів та вирішуваних питань або середньої складності за характером досліджень;

- 60 календарних днів — щодо матеріалів з великою кількістю об'єктів та вирішуваних питань або складних за характером досліджень;

- понад 60 календарних днів – щодо матеріалів із великою кількістю об'єктів та вирішуваних питань, виходячи з фактично необхідного для експерта часу або особливо складних за характером досліджень;

- понад 90 календарних днів – якщо експертиза є особливо складною чи багатооб'єктною, потребує вирішення більше 10 питань або вирішення питань, які потребують декількох досліджень, чи налічує понад 5 томів матеріалів справи або є комплексною чи потребує залучення фахівців з інших установ, підприємств, організацій і не може бути виконана в зазначені строки [118].

Разом з цим зазначено, що більший розумний строк установлюється за письмовою домовленістю з органом, який призначив експертизу, після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів [118].

Проте, вказана Інструкція не є самостійним джерелом кримінального процесуального права, а тому вона не повинна встановлювати нові правила кримінальної процесуальної форми, зокрема, визначати строки проведення експертизи.

Вважаємо, що в КПК України має бути закріплена вказівка на строки проведення експертизи у кримінальному провадженні. Адже зволікання з її проведенням впливає як на дотримання застави розумних строків кримінального провадження в цілому, так і дотримання строків досудового розслідування та судового розгляду, зокрема.

Слід відмітити, що регламентуючи строки проведення експертизи в КПК інших країн, як правило, не вказуються конкретно визначені строки, а це питання відноситься на розсуд чи узгодження сторін. Так, в КПК ФРН (§ 73) та КПК Молдови (ч. 3 ст. 145) вказано, що орган кримінального переслідування чи судова інстанція встановлюють узгоджений строк проведення експертизи [355; 426].

Вважаємо, що аналогічним чином слід закріпити строк проведення експертизи і в КПК України. Адже строк проведення експертизи не варто прив'язувати до навантаження експертів, об'єктів дослідження чи кількості питань, що підлягають вирішенню, які досить часто визначається оціночними термінами (велика кількість об'єктів, особливо складні дослідження).

Питання тривалості строків проведення експертизи мають встановлювати та узгоджувати орган чи особа, яка призначила екс-

пертизу, та експерт, попереднього ознайомившись з матеріалами кримінального провадження, об'єктами дослідження та питаннями, на які потрібно дати відповідь. У зв'язку з цим пропонуємо ст. 242 КПК України доповнити частиною 4 такого змісту: “Строк проведення експертизи встановлюється за письмовою домовленістю органу чи особи, яка призначила експертизу, та експерта після попереднього вивчення ним наданих матеріалів”.

Разом з цим, в КПК України має бути вказівка не лише на строки проведення експертизи, а й закріплені гарантії їх дотримання. Адже навіть у вищевказаній “Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень”, де визначені строки проведення експертизи, не передбачено чітких заходів відповідальності в разі недотримання цих строків. Зокрема, в п. 2.4 цієї Інструкції визначено: “за допущені порушення під час проведення експертизи, що не тягнуть за собою кримінальної чи адміністративної відповідальності, експерт може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності” [118]. Але ми погоджуємося з вченими, які стверджують, що дисциплінарна відповідальність має наставати за дисциплінарні порушення під час проходження служби [184, с. 164], а не за порушення процесуальних норм.

Слід відмітити, що на відміну від вітчизняного кримінального процесуального законодавства у § 77 КПК ФРН регламентовано порядок накладення штрафних санкцій на експерта, який зобов'язаний підготувати висновок та відмовляється узгодити прийнятний термін, або якщо він не дотримується узгодженого терміну. Також передбачено, що накладенню штрафу має передувати попередження з встановленням додаткового строку підготовки висновку. У разі ж повторного недотримання строку, грошовий штраф може накладатися ще раз [355].

Вважаємо, що аналогічних доповнень потребує і КПК України. Адже відсутність дієвих механізмів забезпечення розумних строків проведення експертизи зумовлює труднощі в правозастосовній практиці [331], що також підтверджує 68 % респондентів.

У зв'язку з цим пропонуємо в КПК України закріпити положення, які визначають як строки проведення експертизи, так і обов'язок експерта їх дотримуватися та наслідки їх недотримання. Зокрема, в ч. 5 ст. 69 КПК України, де визначені обов'язки експерта, п. 1 слід викласти у такій редакції: “особисто та у встановлені строки провести повне дослідження і дати обґрунтований та

об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності – роз'яснити його”.

А враховуючи все вищевикладене, в тому числі і пропозиції щодо відповідальності експерта в разі його неявки за викликом та необхідність посилання на конкретно визначені норми законодавства, пропонуємо ст. 70 КПК України “Відповідальність експерта” викласти у такій редакції:

“1. За надання завідомо неправдивого висновку, за відмову без поважних причин від виконання покладених на експерта обов'язків та за розголошення даних, що стали йому відомі під час проведення експертизи, експерт несе кримінальну відповідальність, встановлену статтями 384, 385, 387 КК України.

2. За ухилення від явки до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду, недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерт несе відповідальність, встановлену цим Кодексом”.

А підстави та розміри грошового стягнення доцільно визначити у ст. 242 КПК України, доповнивши її положенням такого змісту: “У разі безпідставної відмови експерта узгодити прийнятний строк підготовки висновку або недотримання узгодженого строку на нього накладається грошове стягнення від 0,25 до 0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

Досить актуальною для практики є проблема недотримання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, службовими особами, іншими фізичними особами обов'язку, визначеного в ч. 5 ст. 40 КПК України, щодо виконання законних вимог та процесуальних рішень слідчого (підтверджує 86 % респондентів).

Так, в підрозділі 3.1 нашої роботи ми вже звертали увагу на те, що в КПК України не визначена можливість застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у разі невиконання законних вимог слідчого та зауважили, що слід підтримати вчених, які пропонують доповнити КПК України положенням про кримінально-процесуальну відповідальність “за невиконання постанов слідчого, а також за невиконання його законних розпоряджень” [289, с. 33].

Пропонуємо звернути увагу на регулювання аналогічного питання в КУпАП, де визначена відповідальність за невиконання вимог окремих учасників кримінального провадження. Так, відповідно до положень ст. 185 13 КУпАП “Невиконання законних вимог

посадових осіб Національного антикорупційного бюро України” штраф накладається за “ненадання інформації Національному антикорупційному бюро України на запит його посадових осіб, надання завідомо недостовірної інформації чи не в повному обсязі, порушення встановлених законом строків її надання, повідомлення третіх осіб стосовно того, що про них збирається така інформація, або невиконання інших законних вимог посадових осіб Національного антикорупційного бюро України” [136].

Тобто, в цій нормі передбачена адміністративна відповідальність за невиконання вимог посадових осіб НАБУ, зокрема, і детективів НАБУ, які уповноважені здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, відповідно до підслідності, визначеної в ч. 5 ст. 216 КПК України.

Вважаємо, що відповідальність має застосовуватися в разі невиконання законних вимог всіх органів досудового розслідування, а не лише детективів НАБУ, що потребує відповідних доповнень до КПК України.

А тому, з метою законодавчого закріплення цього положення, пропонуємо ч. 5 ст. 40 КПК України доповнити реченням у такій редакції: “5. ... Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов’язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого. У разі невиконання цього обов’язку на них накладається грошове стягнення в порядку, визначеному цим Кодексом”. А під час регламентації порядку проведення певних процесуальних дій слід визначити за невиконання яких саме вимог чи рішень слідчого та які заходи кримінально-процесуальної відповідальності застосовуються.

Досить актуальною для практики є і проблема невиконання запитів слідчого щодо видачі речей, документів, відомостей (підтверджує 34 % респондентів). Адже, відповідно до положень ч. 2 ст. 93 КПК України слідчий може здійснювати збирання доказів шляхом “... витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом” [153]. Але, за невиконання законних вимог слідчого щодо надання речей чи документів відповідальність не визначена ні в

КПК України, ні в КУпАП. Втім, як вірно зауважує Т. О. Лоскутов, “не підкріплюючись відповідними процесуальними обов’язками та юридичною відповідальністю, проголошені права ... стають не більше, ніж декларацією” [184, с. 30].

Разом з цим, слід зауважити, що в адміністративному законодавстві передбачена відповідальність за невиконання посадовою особою законних вимог прокурора (ст. 185 8 КУпАП) та за невиконання вимог адвокатського запиту (ч. 5 ст. 212 3 КУпАП). Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 212 3 КУпАП підставами накладення адміністративного штрафу є неправомірна відмова в наданні інформації, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, у відповідь на адвокатський запит [136]. І практиці відомі випадки накладення штрафу у разі невиконання адвокатського запиту [260].

Тобто, відповідальність, хоч і адміністративна, але передбачена в разі невиконання законних вимог прокурора чи захисника. А гарантії виконання вимог слідчого, який є ключовою особою у збиранні доказів під час досудового розслідування, залишився поза увагою законодавця. На відміну від вітчизняного КПК, процесуальні норми інших країн передбачають можливість застосування заходів відповідальності в разі невиконання вимоги щодо надання предмету, який може бути доказом у кримінальному провадженні. Зокрема, у ст. 70 КПК ФРН вказано, що до особи застосовуються заходи примусу, в тому числі і штраф, в разі відмови видати предмет, який може бути доказом. Але при цьому зауважується, що це не стосується осіб, які мають право на відмову від дачі показань як свідки [355].

Вищенаведене свідчить про необхідність доповнення КПК України положеннями про відповідальність за безпідставне невиконання запитів слідчого щодо видачі речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні [4, с. 162-163]. Слід врахувати досвід зарубіжного законодавця та закріпити у КПК України кримінально-процесуальну відповідальність у виді грошового стягнення у разі безпідставного ненадання витребуваних слідчим чи прокурором речей, документів, відомостей органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, службовими та фізичними особами.

З цією метою ч. 2 ст. 93 КПК України слід доповнити речен-

ням такого змісту: “У разі безпідставної відмови вказаних осіб у наданні слідчому чи прокурору витребуваних речей, документів, відомостей, надання завідомо недостовірних відомостей чи не в повному обсязі, порушення встановлених законом строків їх надання, на них накладається грошове стягнення від 1 до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

Тобто, суб'єктами накладення грошового стягнення в такому разі можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, які не виконали законні вимоги слідчого чи прокурора щодо надання речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні. Втім, це положення не може поширюватися на осіб, яким державою гарантується свобода від самовикриття, закріплена в ст. 63 Конституції України та ст. 18 КПК України.

Актуальною для правозастосування є не лише проблема невиконання обов'язку щодо надання речей, документів, відомостей на вимогу слідчого, а й проблема невиконання чи зволікання з виконанням ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей чи документів. Це підтверджує 39 % опитаних нами працівників органів досудового розслідування. Цікавим є й приклад, коли ухвалу про тимчасовий доступ до матеріалів справи в суді судді розглянули лише через сім місяців після звернення до них [264].

Так, наслідки невиконання ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей чи документів визначені в ст. 166 КПК України, де зазначено, що “у разі невиконання ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, якій надано право на доступ до речей і документів на підставі ухвали, має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку згідно з положеннями цього Кодексу з метою відшукування та вилучення зазначених речей і документів” [153].

Втім, КПК України не передбачає можливості накладення додаткових обтяжень у вигляді каральних (штрафних) санкцій, яких би зазнавала особа в разі невиконання чи зволікання з виконанням ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей чи документів. Така відповідальність не закріплена ні в КУпАП, ні в КК України.

Разом з цим варто зауважити, що ця проблема є набагато ширшою та полягає не лише у невиконанні ухвали про тимчасовий доступ до речей чи документів, а і в невиконанні інших ухвал

слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема — ухвали про повернення тимчасово вилученого майна [292]. При цьому, зволікання з виконанням чи невиконанням ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження допускають як учасники кримінального провадження, яких залучають до провадження (потерпілий, підозрюваний, органи місцевого самоврядування, представники підприємств, установ, організацій), так і особи, які здійснюють провадження (слідчий, прокурор).

Одним з варіантів вирішення цього питання на практиці є намагання притягнути винуватих осіб до кримінальної відповідальності, визначеної в ст. 382 КК України “Невиконання судового рішення”. Так, слідчим управлінням фінансових розслідувань Головного управління ДФС у Тернопільській області за фактом невиконання вимог ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей та документів внесено відомості до ЄРДР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК України [100].

Але в інших випадках такі кримінальні провадження закриваються на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України. Так, кримінальне провадження, розпочате 18.03.2015 за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 382 КК України, за фактом умисного невиконання службовими особами Солом’янського районного суду м. Києва ухвали слідчого судді Корольовського районного суду м. Житомира про надання тимчасового доступу до матеріалів судових проваджень щодо розгляду слідчим суддею Солом’янського районного суду К. клопотань про застосування до О. та Ю. запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою, було закрито на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України у зв’язку з відсутністю в діянні службових осіб складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 382 КК України [223].

Така неоднозначність правозастосування обумовлена різним тлумаченням термінів “ухвала суду” та “ухвала слідчого судді” і дискусією щодо можливості їх ототожнення.

Адже в ст. 382 КК України відповідальність передбачена за умисне невиконання ухвали суду. А в КПК України словосполучення “ухвала слідчого судді” вживається одночасно зі словосполученням “ухвала суду”, зокрема — в частинах 1, 2, ст. 117, ч. 1 ст. 132, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 159, частини 3, 4 ст. 532 та ін. Одночасне вживання словосполучень “ухвала слідчого судді” та “ухвала суду”

свідчить про те, що законодавець розрізняє ці рішення. А тому положення ст. 382 КК України щодо кримінальної відповідальності за невиконання ухвали суду не може поширюватися на випадки невиконання ухвали слідчого судді [262].

Вирішити цю проблему намагалися шляхом закріплення можливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які не виконали ухвалу слідчого судді. Так, був розроблений законопроект “Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо обов’язковості ухвал слідчого судді”(реєстр. № 4652 від 8 квітня 2014 року), відповідно до якого ст. 21 КПК України “Доступ до правосуддя та обов’язковість судових рішень” запропоновано доповнити положенням про те, що ухвала слідчого судді, як і вирок чи ухвала суду, є обов’язковою та підлягає безумовному виконанню на всій території України. А відповідальність за невиконання цього рішення пропонували закріпити в ст. 382 КК України, розширивши перелік судових рішень, невиконання яких є підставою кримінальної відповідальності та виклавши її в такій редакції: “Умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, або ухвали слідчого судді, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню — карається ... ” [280].

В пояснювальній записці до цього законопроекту вказано, що його прийняття формально визначить обов’язковість судового рішення у формі ухвали слідчого судді та буде підставою для юридичної відповідальності особи за невиконання такого рішення [262]. Верховний Суд України підтримав цей законопроект, відмітивши, що не має до нього зауважень та пропозицій [72].

Разом з цим, у Висновку Головного науково-експертного управління щодо цього законопроекту вказано, що ухвала слідчого судді за буквальною змістом положень КПК наразі не відноситься до судових рішень, що є досить суттєвим недоліком нового кримінального процесуального законодавства України [73]. Тому на ухвалу слідчого судді фактично не розповсюджується принцип обов’язковості судових рішень (ст. 21 КПК України), а її умисне невиконання не тягне за собою кримінальної відповідальності, передбаченої ст. 382 КК України [73]. Але при цьому зауважується, що за своєю природою ухвала слідчого судді є і повинна визнаватися одним із різновидів рішення суду, яке приймається одноособно певним суддею [73]. Разом з цим, проблему обов’язковості

ухвали слідчого судді запропоновано вирішити по-іншому, шляхом внесення змін не в ч. 2 ст. 21 КПК України та ст. 382 КК України, а в ті положення, що закріплюють правовий статус ухвали слідчого судді як окремого процесуального документу, який не є різновидом судового рішення. З цієї метою із статей КПК України пропонується вилучити термін “ухвала слідчого судді” та доповнити положенням, в якому встановити, що слідчий суддя за результатами розгляду питань, які відносяться до його відання, виносить ухвалу, яка є ухвалою суду [73].

Втім, ми не можемо погодитися з викладеним вище. Адже експерти припустилися суттєвої помилки, стверджуючи, що відповідно до норм КПК України ухвала слідчого судді не є судовим рішенням.

Зокрема, в ч. 2 ст. 110 КПК України визначено, що судові рішення приймається у формі ухвали, постанови або вироку. Тобто, термін “рішення суду” є узагальнюючим, а формами судового рішення є як ухвала суду, так і ухвала слідчого судді.

Разом з цим, ототожнювати ці рішення, дійсно, не варто, адже порівняльний аналіз свідчить, що вони відрізняються за такими ознаками:

- за стадіями та суб'єктами прийняття рішення: ухвала суду приймається на судових стадіях; ухвала слідчого судді — на стадії досудового розслідування;

- за функціями, під час реалізації яких приймається рішення: ухвала суду — під час реалізації функції правосуддя; ухвала слідчого судді — під час реалізації функції судового контролю;

- за процесуальним значенням вчені виділяють основні і допоміжні кримінальні процесуальні акти. Основні — становлять підсумок певного етапу кримінально-процесуальної діяльності, а допоміжні — забезпечують законне і обґрунтоване прийняття основного рішення, дають можливість учасникам кримінального провадження здійснювати свої права та обов'язки тощо [310, с. 14]. А тому є підстави стверджувати, що ухвала суду (наприклад, про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру) може бути основним рішенням, а ухвала слідчого судді (наприклад, про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, про дозвіл на затримання) — це лише допоміжне рішення, яке забезпечить прийняття обґрунтованого рішення після завершення досудового розслідування чи судового розгляду.

Враховуючи вищенаведене, вважаємо, що відповідальність за невиконання основних рішень суду (які становлять підсумок певного етапу кримінальної процесуальної діяльності), та допоміжних має відрізнятися. Адже шкода, яка завдається такими діями, є різною за ступенем суспільної небезпеки.

На користь такого твердження свідчить і те, що поряд із кримінальною відповідальністю, передбаченою за умисне невиконання ухвали суду (ст. 382 КК України), законодавець передбачив і адміністративну – за залишення посадовою особою без розгляду окремої ухвали суду (ст. 185 6 КУпАП). Тобто, за невиконання різних видів ухвал передбачені різні види відповідальності.

Не погоджуючись з наведеним, можна посилатися на ст. 129 1 Конституції України, де визначено, що “Суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов’язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку”. Втім, ця норма стосується рішень, які приймає суд під час виконання функції правосуддя. А тому, не можна стверджувати, що це положення поширюється і на рішення слідчого судді, які він приймає під час виконання функції судового контролю.

Таким чином, вищевикладене дозволяє стверджувати, що невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, яка є допоміжним рішенням та приймається під час виконання функції судового контролю, не зумовлює настання суспільно небезпечних наслідків, проте спричиняє шкоду кримінальним процесуальним правовідносинам.

А тому, враховуючи принципи доцільності та справедливості юридичної відповідальності, та те, що відповідальність за невиконання ухвали слідчого судді, має бути співмірною завданій шкоді, вважаємо, що за невиконання ухвали слідчого судді достатньо буде передбачити кримінально-процесуальну відповідальність у формі накладення грошового стягнення.

Отже, відповідальність за умисне невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження слід закріпити в ч. 1 ст. 132 КПК України, доповнивши її другим абзацом такого змісту: “У разі безпідставного невиконання ухвали про застосування заходів забезпечення кримінального провадження на осіб, які відповідно до ухваленого рішення зобов’язані його виконати, накладається грошове стягнення від 5 до 10

розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

Потребує окремої уваги і проблема невиконання обов'язків щодо збереження речей і документів, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

Так, в статтях 100 та 163 КПК України визначено обов'язок учасників кримінального провадження належним чином зберігати речі чи документи, які є, або можуть бути, доказами у кримінальному провадженні. Зокрема, у ч. 2 ст. 100 КПК України закріплений обов'язок сторони кримінального провадження щодо збереження речових доказів чи документів у стані, придатному для використання у кримінальному провадженні. А в ч. 4 цієї ж норми визначено наслідок невиконання цього обов'язку та вказано що “у разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу вона зобов'язана повернути володільцю таку саму річ або відшкодувати її вартість. У разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй документа вона зобов'язана відшкодувати володільцю витрати, пов'язані з втратою чи знищенням документа та виготовленням його дубліката” [153].

Таким чином, відповідно до норм КПК України у разі втрати чи знищення речового доказу сторона кримінального провадження зобов'язана повернути володільцю таку саму річ або відшкодувати її вартість.

Втім, для кримінального провадження певний предмет має цінність не як річ в її вартісному еквіваленті, а як засіб доказування. Для досягнення завдань кримінального провадження важливим є збереження цього об'єкту до вирішення справи по суті в тому стані, який дозволить його використати як доказ факту чи обставин вчинення кримінального правопорушення.

А тому, повернення володільцю такої самої речі чи відшкодування її вартості має значення не стільки для кримінальних процесуальних правовідносин, стільки для цивільних правовідносин, так як відновлює майнові права володільця на певну річ.

При цьому, повернення володільцю такої самої речі чи відшкодування її вартості не сприяє забезпеченню швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду. А умисне знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу та відшкодування його вартості може призвести до розвалу доказової бази, чим спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам.

Разом з цим, відповідальність за такі діяння законодавством не передбачена. У КК України передбачена відповідальність лише за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, поєднане зі штучним створенням доказів обвинувачення або іншою фальсифікацією (ч. 2 ст. 372 КК України).

А тому вважаємо, що за умисне знищення чи пошкодження речових доказів чи документів стороною, якій такі речі чи документи надані для зберігання, в КПК України слід передбачити кримінально-процесуальну відповідальність у виді накладення грошового стягнення. З цією метою ч. 4 ст. 100 КПК України пропонуємо викласти в такій редакції: “У разі втрати стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу вона зобов’язана повернути володільцю таку саму річ або відшкодувати її вартість. У разі втрати стороною кримінального провадження наданого їй документа вона зобов’язана відшкодувати володільцю витрати, пов’язані з втратою документа та виготовленням його дубліката. У разі умисного знищення чи пошкодження стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу чи документа на неї накладається грошове стягнення від 5 до 10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

Окрім цього, слід звернути увагу на те, що процесуальна форма тимчасового доступу до речей чи документів передбачає, що у повістці про виклик до суду для розгляду клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, яку слідчий суддя, суд надсилає особі, у володінні якої знаходяться речі і документи, має бути вказівка про обов’язок збереження речей і документів у тому вигляді, який вони мають на момент отримання судового виклику (ч. 3 ст. 163 КПК України).

Але, якщо в ст. 100 КПК України визначені негативні наслідки для сторони кримінального провадження в разі втрати чи знищення речового доказу, то щодо особи, яка є володільцем речей чи документів, до яких планується здійснити тимчасовий доступ, закон не передбачає можливості застосування будь-яких штрафних санкцій. А відсутність гарантій виконання певного обов’язку призводить до його ігнорування.

Єдине, що в КПК України передбачено з цього приводу, то це можливість розгляду клопотання про тимчасовий доступ до речей чи документів без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться, за умови, що є достатньо підстав вважати, що існує реальна

загроза зміни або знищення речей чи документів (ч. 3 ст. 163 КПК України). Такою можливістю сторона обвинувачення досить часто користується, намагаючись переконати слідчого суддю у недоцільності виклику осіб, у володінні яких знаходяться речі чи документи. Хоча така поширена практика суперечить засадам кримінального провадження, зокрема — змагальності судового розгляду.

Таким чином, вищенаведене свідчить про доцільність закріплення в КПК України можливості накладення грошового стягнення на осіб, які умисно не виконали обов'язок щодо збереження предметів, які є чи можуть бути доказами у кримінальному провадженні. Слід зауважити, що подібна норма міститься в КПК інших країн, зокрема в п. 7 ч. 3 ст. 201 КПК Молдови визначено, що судовий штраф накладається за невиконання обов'язків по збереженню засобів доказування [352].

Отже, ми звернули увагу на найбільш поширені у вітчизняному правозастосуванні випадки невиконання кримінальних процесуальних обов'язків.

Але слід зауважити, що спектр кримінальних процесуальних правопорушень, за які варто було б закріпити можливість застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у виді грошового стягнення, є набагато ширшим. Так, О.Ю. Хабло пропонує передбачити накладення грошового стягнення на осіб, які перешкоджають встановленню обставин кримінального провадження “шляхом зловживання кримінально-процесуальними правами” [386, с. 10]. Такі діяння можуть бути різними, зокрема — зловживання правом заявлення клопотань чи відводу учасникам кримінального провадження, зловживання правом на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження тощо. І в підрозділі 3.3. нашої роботи ми вже пропонували доповнити КПК положенням про накладення грошового стягнення, якщо повторно заявлений відвід має ознаки зловживання правом на відвід.

Окрім цього, в підрозділі 5.2 нами обґрунтовується, що порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого є кримінальним процесуальним правопорушенням, за вчинення якого повторно має наступати кримінально-процесуальна відповідальність у виді грошового стягнення.

Вищенаведене свідчить про доцільність суттєвого розширення кола підстав накладення грошового стягнення новими складами кримінальних процесуальних правопорушень, зокрема: недотри-

мання узгодженого строку підготовки висновку експерта; невиконання обов'язку щодо надання витребуваних речей чи документів; невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; невиконання обов'язку збереження предметів, які є чи можуть бути доказами у кримінальному провадженні; порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого.

Враховуючи такий широкий перелік підстав накладення грошового стягнення, вважаємо виправданим підхід законодавця окремих країн, який закріплює цей перелік в окремій нормі КПК (ч. 3 ст. 201 КПК Молдови, частини 1–4 ст. 78 2. КПК Естонії). Адже таке положення сприяє систематизації підстав накладення грошового стягнення.

Пропонуємо врахувати досвід інших країн та закріпити в КПК України перелік підстав накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні, зазначивши в ньому як ті кримінальні процесуальні правопорушення, які визначені в статтях 139, 179, 180, 493 КПК України, так і нові, які нами вище запропоновані [31, с. 152-153].

Таким чином, ч. 1 ст. 144 КПК України слід викласти у такій редакції:

1. Грошове стягнення полягає у накладанні штрафних санкцій на учасників кримінального провадження за невиконання процесуальних обов'язків.

Грошове стягнення накладається у розмірах, передбачених цим Кодексом, у таких випадках:

1) неприбуття на виклик без поважних причин або не повідомлення про причини неприбуття;

2) невиконання обов'язків обраного запобіжного заходу;

3) недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта;

4) безпідставна відмова у наданні витребуваних речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні;

5) невиконання ухвали про застосування заходів забезпечення кримінального провадження;

6) умисне знищення чи пошкодження речового доказу чи документа;

7) зловживання правом на відвід;

8) порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого”.

4.3. Процесуальний порядок застосування грошового стягнення у кримінальному провадженні

Процесуальний порядок накладення грошового стягнення досить ґрунтовно був досліджений вітчизняними вченими. Узагальнення їх праць та аналіз кримінального процесуального законодавства дозволяє звернути увагу на проблемні питання накладення грошового стягнення, які потребують вдосконалення.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 144 КПК України грошове стягнення накладається під час досудового розслідування – ухвалою слідчого судді за клопотанням слідчого, прокурора чи за власною ініціативою, а під час судового провадження – ухвалою суду за клопотанням прокурора чи за власною ініціативою.

Відповідно до вимог, визначених у ст. 145 КПК України, у клопотанні про накладення грошового стягнення на особу під час досудового розслідування зазначаються:

- 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
- 2) процесуальний статус особи, про накладення грошового стягнення на яку заявлено клопотання, її прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання;
- 3) обов'язок, який покладено на особу цим Кодексом чи ухвалою слідчого судді;
- 4) обставини, за яких особа не виконала обов'язок;
- 5) відомості, які підтверджують невиконання особою обов'язку;
- 6) прізвище, ім'я, по батькові та посада слідчого, прокурора;
- 7) дата та місце складення клопотання (ч. 1 ст. 145 КПК України).

До клопотання про накладення грошового стягнення додаються: витяг з ЄРДР, у рамках якого подається клопотання, та копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи. В одному з коментарів КПК України справедливо відмічають, що такими матеріалами є: ті, що підтверджують факти здійснення виклику особи в установленому порядку та отримання нею повістки про виклик або ознайомлення з її змістом іншим шляхом та неприбуття на виклик; матеріали, які підтверджують невиконання

поручителями зобов'язань із забезпечення виконання підозрюваним покладених на нього обов'язків; матеріали, які підтверджують невиконання батьками, опікунами і піклувальниками обов'язків щодо нагляду за неповнолітнім підозрюваним, обвинуваченим [155, с. 340].

Під час досудового розслідування клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення на особу розглядається слідчим суддею не пізніше трьох днів із дня його надходження до суду (ч. 1 ст. 146 КПК України).

Встановивши, що особа не виконала покладений на неї процесуальний обов'язок без поважних причин, слідчий суддя, суд, накладає на неї грошове стягнення (ч. 3 ст. 146 КПК України).

В Узагальненні судової практики щодо розгляду слідчими суддями клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження акцентується увага на тому, що слідчий не зобов'язаний доводити, що існують достатні підстави вважати, що особа не з'явилась на виклик слідчого без поважних причин. А тому недопустимою є відмова у задоволенні клопотання про накладення грошового стягнення, якщо слідчий, прокурор надають підтвердження про те, що виклик певної особи було здійснено і при цьому немає жодних відомостей щодо причин неприбуття за викликом. У зв'язку з цим вважається безпідставною ухвала слідчого судді Ленінського районного суду м. Севастополя від 23 травня 2013 року, якою було відмовлено в задоволенні клопотання старшого слідчого відділу прокуратури Кримського регіону України з нагляду за додержанням законів у військовій сфері про накладення грошового стягнення на потерпілого А. за невиконання процесуального обов'язку, оскільки не встановлено достатніх підстав вважати, що А. не з'явився на виклик слідчого без поважних причин (п. 3) [361].

Порівняльний аналіз процесуальної форми регламентації заходів забезпечення кримінального провадження, в цілому, та накладення грошового стягнення, зокрема, свідчить про “спрощення” процесуальної форми накладення грошового стягнення.

По-перше, у ч. 2 ст. 144 КПК України нічого не зазначено про необхідність погодження клопотання слідчого про накладення грошового стягнення із прокурором. На відміну від цього під час застосування більшості заходів забезпечення кримінального провадження закон вимагає обов'язкового погодження прокурором

клопотання слідчого. Зокрема, погодження у прокурора потребують клопотання слідчого про застосування тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом (ч. 1 ст. 150 КПК України), про відсторонення від посади (ч. 1 ст. 155 КПК України), про тимчасовий доступ до речей і документів (ч. 1 ст. 159 КПК України), про арешт майна (ч. 1 ст. 171 КПК України).

А тому вчені-процесуалісти (Г. К. Кожевников, О. Б. Комарницька, М. А. Макаров, О. Ю. Татаров) неодноразово звертали увагу на те, що відсутність законодавчої вимоги про необхідність погодження з прокурором клопотання слідчого про накладення грошового стягнення є недоліком правового регулювання порядку застосування цього заходу забезпеченням кримінального провадження.

Свої твердження вчені цілком виправдано обґрунтовують положенням п. 5 ч. 2 ст. 40 КПК України, де передбачено, що слідчий уповноважений звертатися за погодженням із прокурором до слідчого судді з клопотаннями про застосування заходів забезпечення кримінального провадження [193, с. 105]. А прокурор, здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, під час погодження такого клопотання, повинен перевірити додержання вимог закону, щодо відповідності форми і змісту клопотання про накладення грошового стягнення [2, с. 92], наявності “доказів, які вказують на те, що особа знала про необхідність виконання нею певного процесуального обов’язку й умисно без поважних причин його не виконала” [281, с. 107].

По-друге, звертає на себе увагу той факт, що у першому реченні ч. 1 ст. 145 КПК України вказані вимоги лише щодо змісту клопотання про накладення грошового стягнення, яке розглядається під час досудового розслідування. І нічого не вказано про те, що ці вимоги стосуються і клопотання, з яким прокурор звертається до суду під час судового провадження.

Очевидно, це обумовлено тим, що відповідно до вимог ч. 2 ст. 146 КПК України, під час судового провадження питання про накладення грошового стягнення на особу розглядається негайно після його ініціювання. Тобто, клопотання про накладення грошового стягнення ініціюється безпосередньо у судовому розгляді, виходячи із факту невиконання особою процесуальних обов’язків, зокрема — неприбуття на виклик до суду. А тому за необхідності накладення грошового стягнення під час судового розгляду відповідне клопотання прокурора заявляється усно і заноситься до

журналу судового засідання [154, с. 395].

Втім, окремі вчені таке формулювання законодавця сприймають критично. Зокрема, М. В. Лиманська наполягає на обов'язковості “письмового оформлення такого клопотання і під час судового провадження”, обґрунтовуючи це тим, що в клопотанні ставиться питання про притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності, “а в силу ст. 132 КПК прокурор, слідчий повинен мотивувати своє клопотання про застосування будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження, а також надати суду відповідні докази на його обґрунтування” [177, с. 109].

Ми не можемо підтримати такі твердження. Адже, не для будь-якого заходу забезпечення кримінального провадження закон вимагає звернення з клопотанням про його застосування. Так, щодо клопотання про привід, яке подається під час судового провадження, передбачена аналогічна процедура як і для клопотання про накладення грошового стягнення (статті 141, 142 КПК України).

Визначена в главі 12 КПК України процедура звернення та розгляду клопотання про накладення грошового стягнення відповідає вимозі процесуальної економії. Адже закон дозволив не формулювати вимогу прокурора про накладення грошового стягнення у письмовому клопотанні та зобов'язав суд під час судового провадження розглянути це питання негайно після його ініціювання.

По-третє, процесуальна форма накладення грошового стягнення не передбачає обов'язку слідчого чи прокурора надавати особі, відносно якої вирішується питання про накладення грошового стягнення, копій клопотання та матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовують підстави застосування цього заходу забезпечення кримінального провадження.

Хоча така процедура передбачена для вирішення питання про застосування таких заходів забезпечення кримінального провадження як тимчасове обмеження у користування спеціальним правом, (ч. 2 ст. 150 КПК України) чи відсторонення від посади (ч. 2 ст. 155 КПК України).

А тому вважаємо слушною пропозицію М. А. Макарова про те, що процедура надання учаснику кримінального провадження копій клопотання та матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи, має бути передбачена і при накладенні грошового стягнення, зокрема — в ст. 145 КПК України. Адже це, як зауважує

вчений, дозволить учаснику кримінального провадження під час судового розгляду клопотання про накладення на нього грошового стягнення аргументовано відстоювати свою позицію, спростовувати наведені слідчим, прокурором обставини невиконання ним процесуального обов'язку без поважних причин [193, с. 104-105] .

По-четверте, у положеннях глави 12 КПК України не передбачена процедура повернення клопотання про накладення грошового стягнення прокурору, якщо воно подане без дотримання вимог, закріплених у ст. 145 КПК України.

Але, процедура повернення прокурору клопотання на доопрацювання та усунення недоліків у встановлений строк передбачена під час розгляду клопотання про застосування тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом (ч. 3 ст. 151 КПК України), про відсторонення від посади (ч. 2 ст. 156 КПК України), про арешт майна (ч. 3 ст. 172 КПК України).

А тому цілком виправдано вчені-процесуалісти, які досліджували проблему накладення грошового стягнення, одностайні в тому, що в ч. 1 ст. 146 КПК України слід закріпити можливість повернення клопотання про накладення грошового стягнення прокурору, якщо воно подане без дотримання вимог, визначених у ст. 145 КПК України (Н. С. Карпов, М. А. Макаров, О. Ю. Татаров, А. О. Штанько) [123, с. 76; 193, с. 105; 337, с. 168].

У зв'язку з цим пропонуємо ч. 1 ст. 146 КПК України доповнити положенням такого змісту: “Слідчий суддя, встановивши, що клопотання про накладення грошового стягнення подано без дотримання вимог статті 145 цього Кодексу, повертає його прокурору та встановлює строк в сімдесят дві години для усунення недоліків, про що постановляє ухвалу”.

По-п'яте, відповідно до положень ч. 1 ст. 146 КПК України неприбуття в судові засідання службової особи, яка внесла клопотання про накладення грошового стягнення, та особи, на яку грошове стягнення може бути накладено, не перешкоджає розгляду цього питання.

Щодо можливості розгляду клопотання про накладення грошового стягнення без особи, стосовно якої це питання розглядається, то тут ми погоджуємося із законодавцем.

А от щодо участі слідчого чи прокурора під час розгляду клопотання про накладення грошового стягнення, то пропонуємо підтримати вчених, які вважають, що їхня присутність є обов'язковою

(Н. С. Карпов, М. А. Макаров, А. О. Штанько). Свої твердження ці вчені обґрунтовують тим, що відповідно до ч. 3 ст. 132 КПК України на слідчого, прокурора покладається тягар доказування перед слідчим суддею наявності підстав для застосування заходів забезпечення кримінального провадження, одним із яких є накладення грошового стягнення [123, с.75; 203, с. 78].

По-шосте, в ч. 3 ст. 146 КПК України зазначено, що слідчий суддя, суд, встановивши, що особа не виконала покладений на неї процесуальний обов'язок без поважних причин, накладає на неї грошове стягнення. А із змісту положень ст. 145 КПК України випливає, що встановити факт невиконання учасником кримінального провадження покладених на нього обов'язків, слідчий суддя може лише на підставі дослідження копій матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи, та які додані до відповідного клопотання.

На відміну від цього, під час розгляду клопотань про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом (ч. 4 ст. 151 КПК України), про відсторонення від посади (ч. 3 ст. 156 КПК України), про арешт майна (ч. 4 ст. 172 КПК України) слідчий суддя має право за клопотанням сторін кримінального провадження або за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про застосування відповідного заходу забезпечення кримінального провадження.

Такий підхід законодавця щодо регламентації накладення грошового стягнення є дещо незрозумілим. Адже накладення грошового стягнення є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, що полягає у застосуванні штрафних санкцій за невиконання процесуального обов'язку. Щоб рішення про накладення грошового стягнення було законним, обґрунтованим та вмотивованим., слідчий суддя, суд повинен мати широкі повноваження щодо з'ясування підстав його застосування.

У зв'язку з цим, вважаємо за доцільне підтримати вчених, які пропонують розширити повноваження слідчого судді, суду при дослідженні підстав накладення грошового стягнення [203, с. 79; 84, с.102].

Зокрема, під час розгляду клопотання про застосування грошового стягнення слідчий суддя, суд також повинен мати право за клопотанням сторін кримінального провадження або за власною

ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення цього питання. А це потребує внесення відповідних доповнень до ст. 146 КПК України.

Окрім цього, під час розгляду клопотання про накладення грошового стягнення особа, щодо якої розглядається це питання, її захисник, представник чи законний представник, вправі подавати слідчому судді, суду докази поважності неприбуття їх на виклик чи неможливості виконання інших процесуальних обов'язків. Як вірно зауважує А. М. Мартинців, це обумовлено правовим статусом цих суб'єктів кримінального провадження. (п. 8 ч. 3 ст. 42, ч. 5 ст. 44, ч. 4 ст. 46, п. 3 ч. 1 ст. 56, ч. 4 ст. 58, ч. 2 ст. 59 і КПК України) [200, с. 88].

По-сьоме, у нормах глави 12 КПК України передбачена особлива процедура перегляду судового рішення про накладення грошового стягнення. Адже ухвала слідчого судді про накладення грошового стягнення не підлягає оскарженню в апеляційному порядку, але її скасування можливе за результатами розгляду відповідного клопотання, поданого особою, на яку грошове стягнення було накладено, та яка не була присутня під час розгляду цього питання слідчим суддею [361].

Втім, такий порядок перегляду судового рішення про накладення грошового стягнення “суттєво відрізняється від апеляційного перегляду судових рішень, перш за все тим, що ухвала про накладення грошового стягнення може бути скасована не вищестоящим судом, а тим самим слідчим суддею або судом, який її постановив” [150, с. 271]. Окрім цього, “ініціатором перегляду ухвали про накладення грошового стягнення може бути лише особа, на яку було накладено грошове стягнення, яка не була присутня під час розгляду цього питання слідчим суддею або судом” [150, с. 271].

А тому особа, яка була присутня під час розгляду клопотання про застосування щодо неї грошового стягнення та мала можливість надати доводи про поважність свого неприбуття на виклик, не має права на оскарження судового рішення, якщо не згодна з таким рішенням та вважає, що накладення на неї майнових санкцій є несправедливим.

Вважаємо, що така законодавча регламентація накладення грошового стягнення не відповідає конституційному принципу забезпечення апеляційного рішення суду, закріпленому у ст. 129 Конституції України. Адже, навіть, якщо особа була присутня під час

розгляду клопотання про застосування щодо неї грошового стягнення та надавала доводи про те, що були поважні причини невиконання процесуальних обов'язків, це ще не означає, що слідчий суддя виніс справедливе рішення. А тому підтримуємо думку Н. С. Карпова та А. О. Штанька, які пропонують учаснику кримінального провадження, який не згоден з рішенням слідчого судді про накладення на нього грошового стягнення, надати право оскаржити це судові рішення в апеляційному порядку [123, с. 76].

У зв'язку з цим вважаємо необґрунтованим твердження А. М. Мартинців про те, що “запровадження апеляційного перегляду ухвал слідчого судді, суду про накладення грошового стягнення призведе до порушення принципу процесуальної економії, на забезпечення якої спрямована законодавчо закріплена можливість подання вказаного клопотання слідчому судді, суду, який виніс ухвалу про накладення грошового стягнення” [200, с. 90].

Враховуючи вищенаведене, пропонуємо ст. 146 КПК України доповнити реченням такого змісту “Особа, щодо якої ухвалено рішення про накладення грошового стягнення, може його оскаржити в порядку, встановленому цим Кодексом”. А тому відповідних змін потребує і ч. 1 ст. 309 КПК України.

Слід також відмітити, що запровадження можливості оскарження рішення про накладення грошового стягнення не ставить під сумнів доцільність існування процедури перегляду судового рішення про накладення грошового стягнення, визначеної в ст. 147 КПК України “Скасування ухвали про накладення грошового стягнення”. Адже аналогічна процесуальна форма закріплена і щодо арешту майна. Зокрема у ст. 174. “Скасування арешту майна” визначено, що підозрюваний, обвинувачений, їх захисник, законний представник, інший власник або володілець майна, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, які не були присутні при розгляді питання про арешт майна, мають право заявити клопотання про скасування арешту майна повністю або частково. Разом з цим, п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України визначає, що під час досудового розслідування можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про арешт майна або відмову у ньому.

Отже, вищенаведене дозволяє стверджувати, що процесуальна форма накладення грошового стягнення є невинуватно “спрощеною” порівняно з процесуальною формою застосування більшості

заходів забезпечення кримінального провадження.

Враховуючи те, що накладення грошового стягнення є кримінально-процесуальною відповідальністю, під час застосування якої на особу покладається новий процесуальний обов'язок щодо зазнання певних майнових втрат, вважаємо, що процесуальна форма прийняття рішення про накладення грошового стягнення має бути не “спрощеною”, а навпаки — потребує закріплення додаткових гарантій, які унеможливають безпідставне притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності.

У зв'язку з цим, процесуальна форма прийняття рішення про притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності у виді грошового стягнення потребує вдосконалення в частині розширення повноважень:

- слідчого та прокурора (щодо їх обов'язкової участі під час розгляду клопотання про накладення грошового стягнення та необхідності погодження прокурором клопотання слідчого);

- слідчого судді, суду (щодо повернення клопотання прокурору для усунення недоліків та щодо розширення можливостей дослідження підстав накладення грошового стягнення);

- особи, щодо якої розглядається клопотання про накладення грошового стягнення (в частині отримання копій клопотання та матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи, та щодо можливості апеляційного оскарження прийнятого рішення) [23, с. 129].

Вищенаведений аналіз норм глави 12 КПК України свідчить про досить детальне регулювання законодавцем процесуальної форми ініціювання та прийняття рішення про накладення грошового стягнення. Втім, порядок виконання ухвали про накладення грошового стягнення залишився поза його увагою.

Аналіз положень розділу VIII КПК України “Виконання судових рішень” не містить відповіді на питання щодо строків, способу та порядку внесення грошових коштів в разі ухвалення рішення про накладення грошового стягнення. В ч. 5 ст. 532 КПК України лише вказано, що “Ухвали слідчого судді та суду, які не можуть бути оскаржені, набирають законної сили з моменту їх оголошення”, а відповідно до положень ч. 1 ст. 543 КПК України “У разі необхідності спосіб, строки і порядок виконання можуть бути визначені у самому судовому рішенні” [153].

Аналіз положень глави 12 КПК України також свідчить, що її

норми не визначають вимог щодо порядку чи способу виконання рішення про накладення грошового стягнення та не вказують додаткових вимог до форми та змісту ухвали про накладення грошового стягнення. На відміну від цього, більшість глав розділу II КПК України закріплюють вимоги до ухвал про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема: про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом (ч. 3 ст. 152 КПК України), про відсторонення від посади (ч. 3 ст. 157 КПК України); про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 164 КПК України); про арешт майна (ч. 5 ст. 173 КПК України); про дозвіл на затримання з метою приводу (ст. 190 КПК України); про застосування запобіжних заходів (ст. 196 КПК України) [300, с. 13].

За відсутності таких додаткових вимог щодо змісту ухвали про накладення грошового стягнення судова практика не виробила уніфікованого підходу щодо змісту резолютивної частини цього рішення.

Так, в окремих ухвалах вказуються реквізити, на які потрібно вносити грошові кошти. Зокрема, в ухвалі Білозерського районного суду Херсонської області від 16 липня 2014 року вказано: “Накласти на обвинуваченого ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_2, уродженця та мешканця АДРЕСА_1, грошове стягнення в доход держави в розмірі однієї мінімальної заробітної плати – 1218,00 грн ... Грошове стягнення підлягає сплаті на: р/р – 31113106700016, МФО – 852010, код ЄДРПОУ – 37949011, банк ГУ ДКУ в Херсонській області, отримувач: держбюджет” [363].

Втім, в більшості рішень такі реквізити не зазначаються. Зокрема, в ухвалі Солом’янського районного суду м. Києва від 9 серпня 2016 року суддя прийняв наступне рішення: “Накласти грошове стягнення на обвинуваченого ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця м. Києва, громадянина України, зареєстрованого та проживаючого за адресою: АДРЕСА_1, у розмірі – 2 мінімальних заробітних плат (2900 грн) ...” [371]. Аналогічне рішення і Миронівського районного суду Київської області від 2 серпня 2016 року, де зазначено: “Накласти на обвинувачену ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженку та жительку м. Миронівка Київської обл., АДРЕСА_1, не працююча, за невиконання процесуальних обов’язків грошове стягнення в розмірі однієї мінімальної заробітної плати, що відповідає 1450 (одна тисяча чотириста п’ятдесят) грн” [366].

Наведені вище рішення про накладення грошового стягнення

не містять інформації про те, яким чином та в який строк особа має його виконати. Вважаємо, що це є недоліком правозастосовної практики, адже, отримавши рішення про накладення грошового стягнення, з його змісту особа повинна розуміти і порядок його виконання.

Про те, що в ухвалі про накладення грошового стягнення слід зазначати строки і спосіб її виконання свідчить і положення п. 3 ч. 5 ст. 110 КПК України, де вказано, що в резолютивній частині рішення мають міститися відомості про: зміст прийнятого процесуального рішення; місце та час (строки) його виконання; особу, якій належить виконати постанову; можливість та порядок оскарження постанови [153].

А тому вважаємо, що в положеннях глави 12 КПК України “Накладення грошового стягнення” слід закріпити додаткові вимоги щодо змісту ухвали про накладення грошового стягнення. У зв’язку з цим, пропонуємо ч. 3 ст. 146 КПК України викласти у такій редакції: “3. Слідчий суддя, суд, встановивши, що особа не виконала покладений на неї процесуальний обов’язок без поважних причин, постановляє ухвалу про накладення грошового стягнення, в якій визначає: 1) підстави накладення грошового стягнення, з зазначенням обов’язку, який особа не виконала; 2) розмір грошового стягнення; 3) спосіб та строки виконання ухвали; 4) наслідки невиконання ухвали”.

Таким чином, враховуючи все вищенаведене пропонуємо внести такі зміни та доповнення до КПК України:

— частину 2 ст. 144 КПК України викласти у такій редакції: “2. Грошове стягнення накладається: під час досудового розслідування — ухвалою слідчого судді за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, прокурора чи за власною ініціативою, а під час судового провадження — ухвалою суду за клопотанням прокурора чи за власною ініціативою”;

— абзац другий ч. 1 ст. 145 КПК України викласти у такій редакції:

“До клопотання додаються:

1) копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи.

2) документи, які підтверджують надання підозрюваному, обвинуваченому копій клопотання та матеріалів, що обґрунтовують клопотання”;

– статтю 146. “Розгляд питання про накладення грошового стягнення на особу” викласти у такій редакції:

“1. Під час досудового розслідування клопотання слідчого, прокурора про накладення грошового стягнення на особу розглядається слідчим суддею не пізніше трьох днів із дня його надходження до суду за участю слідчого та/або прокурора та особи, на яку може бути накладено грошове стягнення, неприбуття якої не перешкоджає розгляду питання.

Про час та місце розгляду клопотання повідомляється службова особа, яка його внесла, та особа, на яку може бути накладено грошове стягнення.

Слідчий суддя, встановивши, що клопотання про накладення грошового стягнення подано без додержання вимог статті 145 цього Кодексу, повертає його прокурору та встановлює строк в сімдесят дві години для усунення недоліків, про що постановляє ухвалу.

2. Під час судового провадження питання про накладення грошового стягнення на особу розглядається негайно після його ініціювання.

Під час розгляду клопотання про застосування грошового стягнення слідчий суддя, суд має право за клопотанням сторін кримінального провадження або за власною ініціативою заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про накладення грошового стягнення.

3. Слідчий суддя, суд, встановивши, що особа не виконала покладений на неї процесуальний обов’язок без поважних причин, постановляє ухвалу про накладення грошового стягнення, в якій визначає:

- 1) підстави накладення грошового стягнення, з зазначенням обов’язку, який особа не виконала;
- 2) розмір грошового стягнення;
- 3) спосіб та строки виконання ухвали;
- 4) наслідки невиконання ухвали.

Копія відповідної ухвали не пізніше наступного робочого дня після її постановлення надсилається особі, на яку було накладено грошове стягнення

4. Особа, щодо якої ухвалено рішення про накладення грошового стягнення, може його оскаржити в порядку, встановленому цим Кодексом”;

– частину першу статті 309 доповнити пунктом 13 такого змісту: “накладення грошового стягнення”.

Аналіз норм кримінального процесуального законодавства свідчить, що в КПК України не вказані не лише вимоги до змісту ухвали про накладення грошового стягнення, але й не зазначено порядок її виконання. Т. О. Лоскутов відмічає, що “у випадку законодавчих прогалин виправданою щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини є гнучкість меж предметів регулювання процесуальних законів. Але така гнучкість має прямо передбачатися у процесуальних нормах (за аналогією з регулюванням процесуальних відносин, що виникають у зв’язку з цивільним позовом у кримінальному провадженні)” [184, с. 116].

Втім, у випадку регулювання цивільного позову у кримінальному провадженні, в ч. 5 ст. 128 КПК України визначено, що “Якщо процесуальні відносини, що виникли у зв’язку з цивільним позовом, цим Кодексом не врегульовані, до них застосовуються норми Цивільного процесуального кодексу України за умови, що вони не суперечать засадам кримінального судочинства” [153].

Але, щодо регулювання порядку виконання ухвали про накладення грошового стягнення глава 12 КПК України не містить подібної норми. А тому потребує дослідження питання щодо способу, порядку, строків виконання та наслідків невиконання ухвали про накладення грошового стягнення.

Аналіз норм КПК інших країн свідчить, що при регламентації порядку виконання рішення про накладення грошового стягнення законодавець йде двома шляхами. Перший варіант – КПК закріплює бланкетну норму, яка відсилає до норм законодавства інших галузей права. Зокрема, в ст. 78 2 КПК Естонії визначено, що штрафи стягуються в порядку, передбаченому Кодексом про виконавче провадження для стягнення штрафів, накладених за адміністративне правопорушення [356]. В ст. 160 КПК Республіки Казахстан також визначено, що питання про накладення грошового стягнення вирішується відповідно до законодавства про адміністративні правопорушення [134].

Інший спосіб регламентації порядку виконання рішення про накладення грошового стягнення – це визначення порядку його виконання безпосередньо у нормах КПК. Зокрема, в ч. 17 ст. 85 КПК Грузії вказано, що якщо особа не внесла штраф у визначені строки, то її нараховується пеня [350]. В ч. 3 ст. 134 КПК Ре-

спубліки Білорусь та ч. 5 ст. 118 КПК РФ закріплена можливість відстрочи чи розстрочки виконання рішення про накладення грошового стягнення на строк до трьох місяців [351; 222].

Вважаємо, що в КПК України також слід закріпити положення щодо порядку виконання рішення про накладення грошового стягнення. Адже це сприятиме визначеності процесуальної форми виконання ухвали про накладення грошового стягнення та уніфікації правозастосовної практики.

А тому, враховуючи вищенаведені положення та схожість за сутнісними ознаками грошового стягнення та адміністративного штрафу, пропонуємо при регламентації процедури виконання ухвали про накладення грошового стягнення брати до уваги правила, визначені в КУпАП щодо порядку, строків виконання та наслідків невиконання постанови про накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу.

Отже, сума грошових коштів, вказана в ухвалі про накладення грошового стягнення має бути внесена на спеціальний рахунок, визначений в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Окрім цього, грошове стягнення, так же як і адміністративний штраф (ч. 1 ст. 307 КУпАП), слід сплачувати не пізніш як через п'ятнадцять днів з дня отримання ухвали про накладення грошового стягнення.

У разі невиконання ухвали суду у вказаний строк добровільно, вона має підлягати примусовому виконанню. А тому, враховуючи положення ст. 308 КУпАП, в КПК України також слід зазначити, що при необхідності примусового виконання ухвали про накладення грошового стягнення вона надсилається до органу державної виконавчої служби.

Окрім цього, в КПК України мають бути визначені негативні наслідки невиконання ухвали про накладення грошового стягнення. Так, відповідно до положень ч. 2 ст. 308 КУпАП, якщо особа добровільно не внесла штраф у 15-денний строк, то під час примусового виконання постанови про стягнення штрафу, з правопорушника стягується подвійний розмір штрафу [136]. Вважаємо, що аналогічне правило слід визначити і для випадків примусового виконання рішення про накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні, про що обов'язково слід зазначити в ухвалі слідчого судді, суду.

Втім, слід врахувати і те, що особа, яка погоджується сплатити грошове стягнення, не завжди має можливість це зробити у 15-денний строк. А тому варто врахувати досвід регулювання цього питання у КПК інших країн [351; 222] і визначити, що якщо особа, на яку накладається грошове стягнення, звернеться з клопотанням про відстрочу чи розстрочку виконання рішення, то при наявності для цього підстав слідчий суддя, суд можуть задовольнити таке клопотання та відстрочити чи розстрочити виконання рішення про накладення грошового стягнення на строк до трьох місяців.

Після сплати коштів на відповідний рахунок копію квитанції слід надати слідчому судді, суду, який виніс ухвалу.

Вищенаведені пропозиції щодо регулювання процесуальної форми виконання ухвали про накладення грошового стягнення доцільно закріпити в окремій нормі глави 12 КПК України, доповнивши її статтею 146 ¹ “Виконання ухвали слідчого судді, суду про накладення грошового стягнення” у такій редакції:

“1. Грошове стягнення має бути сплачене на спеціальний рахунок, визначений в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, не пізніш як через п’ятнадцять днів з дня вручення особі ухвали про накладення грошового стягнення. За клопотанням особи, щодо якої розглядається питання про накладення грошового стягнення, слідчий суддя, суд може відстрочити чи розстрочити виконання ухвали на строк до трьох місяців.

2. У разі несплати у вказаний строк грошового стягнення та ненадання документа, що це підтверджує, ухвала про накладення грошового стягнення надсилається для примусового виконання до органу державної виконавчої служби за місцем проживання чи роботи особи, щодо якої ухвалено рішення про накладення грошового стягнення, або за місцем знаходженням її майна.

3. У порядку примусового виконання ухвали про накладення грошового стягнення з особи стягується подвійний розмір грошового стягнення, визначеного у відповідній ухвалі”.

Таким чином запропоновані нами вище зміни та доповнення до глави 12 КПК України “Накладення грошового стягнення” сприятимуть розширенню гарантій законності, обґрунтованості та вмотивованості ухвалення рішення слідчого судді, суду про накладення грошового стягнення та визначеності і якості кримінального процесуального законодавства щодо регламентації підстав та порядку накладення грошового стягнення.

4.4. Відшкодування процесуальних витрат, спричинених невиконанням процесуальних обов'язків

Заходами кримінально-процесуальної відповідальності майнового характеру є як грошове стягнення, так і стягнення процесуальних витрат з учасника кримінального провадження, який не виконав чи неналежно виконав покладені на нього кримінальні процесуальні обов'язки.

Відшкодування процесуальних витрат, спричинених невиконанням процесуальних обов'язків, є заходом кримінально-процесуальної відповідальності. Адже на особу, яка не виконала певного процесуального обов'язку та спричинила цим втрати майнового характеру іншим учасникам кримінального провадження, покладається додаткове обтяження — відшкодування спричинених витрат.

Так, у разі невиконання учасниками кримінального провадження процесуального обов'язку щодо явки за викликом до суду, судові засідання відкладається. Це спричиняє майнові втрати іншим учасникам судового розгляду, обумовлені відривом від роботи та необхідністю повторної організації прибуття до суду (витрати на транспорт чи проживання, якщо особи проживають в іншому населеному пункті), яких би не було в разі належного виконання обов'язку щодо явки за викликом. А тому цілком справедливо, що ці додаткові витрати має відшкодувати особа, яка їх зумовила.

Втім, проблема відшкодування процесуальних витрат як захід кримінально-процесуальної відповідальності не була предметом окремого наукового дослідження у теорії кримінального процесу. Деякі її аспекти розкриваються, здебільшого, в контексті характеристики відповідальності спеціаліста у підручниках чи науково-практичних коментарях до ст. 72 КПК України, зокрема, такими вченими як А. Р. Туманянц, В. В. Тіщенко, М. Є. Шумило, О. М. Толочко, Є. А. Чорнобай.

Варто звернути увагу і на праці М. Й. Штефана, О. В. Чуклової, І. М. Лукіної, які займалися дослідженням проблеми відшкодування процесуальних витрат, спричинених невиконанням процесуальних обов'язків у цивільному процесі, де ця тема також є актуальною. Так, І. М. Лукіна звертає увагу на те, що стягнення судових витрат виступає як захід процесуальної відповідальності при встановленні фактів несумлінного звернення до суду. Вчена відмічає,

що при цьому виконується компенсаційна функція цивільної процесуальної відповідальності, яка має за мету відшкодування збитків, заподіяних при безпідставному забезпеченні позовних вимог: у результаті сутяжництва однієї зі сторін, або систематичної протидії правильному й своєчасному розгляду справи [188, с. 12]. А. М. Й. Штефан, аналізуючи ЦПК 1963 року, стверджував, що цивільну процесуальну відповідальність у вигляді відшкодування майнових збитків можуть нести як особи, які порушили вжиті судом заходи по забезпеченню позову, так і позивач, у випадку відмови суду в задоволенні безпідставного позову [412, с. 258-259].

Разом з цим, слід звернути увагу на те, що відшкодування процесуальних витрат як захід кримінально-процесуальної відповідальності, слід відрізняти від стягнення процесуальних витрат, обумовлених здійсненням кримінального провадження у цілому, відповідно до положень, визначених у главі 8 КПК України.

Так, ще на початку ХХ сторіччя О. О. Жижиленко, аналізуючи норми СКС 1864 року, відмічав, що слід відрізняти дві категорії випадків сплати судових витрат: 1) ті випадки, коли судові витрати обумовлені необхідністю відтермінування судового засідання; 2) ті випадки, коли мова йде про судові витрати, обумовлені процесом у цілому. Вчений зауважує, що в першому випадку відшкодування судових витрат покладається на того, хто порушив відомий йому обов'язок, та називає такі підстави: неявка підсудного без поважної причини (ст. 592 СКС); неявка свідка та деяких інших прирівняних до нього осіб (ст. 643, 643 1 СКС); порушення присяжним засідателем обов'язку не відлучатися із зали засідання, не вступати у зносини з особами, які не належать до складу суду, і не збирати у справі будь-яких свідчень поза судовим засіданням (ст. 675 СКС) у випадку, якщо усунення з цього приводу присяжного від подальшого розгляду справи зумовило її зупинення (ст. 676 СКС) [99, с. 545]. Щодо другої групи випадків стягнення судових витрат, то О. О. Жижиленко їх також, в свою чергу, поділяє на два види: оплата судових витрат, які покладаються на засудженого (статті 976, 990-992 СКС) та ті витрати, які покладаються на обвинувача, якщо обвинувачення було недобросовісними. Адже в такому разі обвинувач винуватий в тому, що державна казна понесла втрати на розгляд цієї справи (ст. 121) [99, с. 546]. Разом з цим, І. Я. Фойницький зауважував, що цей захід до обвинувача застосовується лише тоді, коли ним є приватні особи [382, с. 351].

Аналіз норм КПК України дозволяє стверджувати, що вказана вище класифікація процесуальних витрат є актуальною і на сьогоднішній день, а тому слід відрізнити:

1) стягнення витрат, обумовлених невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження (вчиненням кримінального процесуального правопорушення). Втім, на відміну від СКС 1864 року, де суб'єктами відшкодування витрат була сторона, яка не з'явилася в судові засідання і це зумовило його відкладання (ст. 196 СКС), відповідно до КПК України суб'єктом відшкодування судових витрат в разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття є лише спеціаліст (ст. 72 КПК України);

2) стягнення витрат, обумовлених здійсненням кримінального провадження у цілому, відповідно до положень, визначених у главі 8 КПК України. Втім, КПК України не передбачає можливості стягнення з обвинувача у справах приватного обвинувачення судових витрат у разі недобросовісного обвинувачення, на відміну від СКС 1864 року, де в ст. 194 було вказано, що якщо обвинувачення буде визнано недобросовісним, то на обвинувача покладається сплата судових витрат [296, с. 139].

Отже, відповідно до норм КПК України витрати, обумовлені невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження, відшкодовуються в таких випадках:

— у разі неприбуття спеціаліста до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття — на нього покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні (ст. 72 КПК України);

— у разі втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу чи документу — вона зобов'язана повернути володільцю таку саму річ чи відшкодувати її вартість, або ж відшкодувати витрати, пов'язані з втратою чи знищенням документа та виготовленням його дублікату (ч. 4 ст. 100 КПК України).

Відшкодування витрат, спричинених невиконанням процесуальних обов'язків, є заходом кримінально-процесуальної відповідальності. А тому, як відмічає М. Й. Штефан, важливою умовою процесуальної відповідальності у формі відшкодування витрат є протиправність дій (бездіяльність), внаслідок яких були завдані

збитки [412, с. 259].

Слід відмітити, що витрати, які покладаються на спеціаліста, — це витрати, які обумовлені невиконанням обов'язку, визначеного у п. 1 ч. 5 ст. 71 КПК України, де вказано, що спеціаліст зобов'язаний прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади [153]. А щодо положень, визначених у ст. 100 КПК України, то в цьому випадку сторона кримінального провадження, якій наданий речовий доказ або документ на зберігання, не дотрималася обов'язку, визначеного у ч. 2 ст. 100 КПК України, щодо зберігання речових доказів та документів у стані, придатному для використання у кримінальному провадженні.

Втім, вказані вище випадки відшкодування витрат, зумовлених невиконанням процесуальних обов'язків, не слід ототожнювати із стягненням витрат, обумовлених здійсненням кримінального провадження у цілому. Зокрема, із стягненням з обвинуваченого процесуальних витрат, що регламентується положеннями ст. 124 КПК України. Є. А. Чорнобай, вірно зауважує, що стягнення “кримінально-процесуальних витрат із обвинуваченого має інший характер — особа відшкодовує витрати на розслідування вчиненого нею кримінального правопорушення, а не несе відповідальності за нього” [404, с. 90].

Так, у ст. 124 КПК України визначено правила розподілу процесуальних витрат та передбачено, що в разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь потерпілого всі здійснені ним документально підтверджені процесуальні витрати, а на користь держави — документально підтверджені витрати на залучення експерта.

Втім, стягнення з обвинуваченого процесуальних витрат в такому разі не є заходом кримінально-процесуальної відповідальності. Адже ці витрати покладаються на обвинуваченого не у зв'язку з його протиправною поведінкою під час досудового розслідування чи судового розгляду, а у зв'язку із здійснення розслідування та судового розгляду вчиненого ним кримінального правопорушення. Ці витрати пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів, із зберіганням і пересиланням речей і документів (ст. 118 КПК України).

Тобто, такі витрати обумовлені здійсненням кримінального

провадження в цілому та встановленням обставин вчиненого обвинуваченим кримінального правопорушення, а не порушення ним кримінального процесуального обов'язку.

А тому є підстави стверджувати, що покладання на обвинуваченого відшкодування вказаних вище витрат здійснюється не з метою покарати його за вчинене кримінальне процесуальне правопорушення, а з метою компенсувати витрати, які зумовлені розслідуванням вчиненого ним кримінального правопорушення. А процесуальні витрати, які не пов'язані з вчиненням кримінального процесуального правопорушення, не є заходом кримінально-процесуальної відповідальності.

Вищенаведене свідчить, що стягнення процесуальних витрат, які покладаються на осіб у разі невиконання кримінального процесуального обов'язку, та стягнення процесуальних витрат, які покладаються на обвинуваченого при ухваленні обвинувального вироку, відрізняються підставами та метою застосування. А тому слід розрізнити:

- стягнення процесуальних витрат як захід кримінально-процесуальної відповідальності;

- стягнення процесуальних витрат з обвинуваченого (у разі ухвалення обвинувального вироку) як компенсаційний захід.

Отже, аналіз норм КПК України свідчить про обмежене коло підстав застосування заходу кримінально-процесуальної відповідальності у виді відшкодування витрат, зумовлених невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків, а саме:

- неприбуття спеціаліста до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття (ст. 72 КПК України);

- втрата чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу чи документу (ч. 4 ст. 100 КПК України).

Втім, аналіз історичних джерел та законодавства інших країн дозволяє стверджувати про те, що відшкодування витрат учасниками кримінального провадження як захід кримінально-процесуальної відповідальності не отримав належного закріплення у КПК України.

Так, вище ми вже відмічали, що в СКС 1864 року цей процесуальний інститут мав широке законодавче закріплення, що, навіть, зумовило потребу наукової класифікацію підстав стягнення судових витрат [99, с. 545-546]. Адже судові витрати стягувалися

як в разі визнання обвинувачення недобросовісним (статті 121, 194 СКС) [296, с. 132, 139], так і в разі відкладання засідання через неявку однієї із сторін (ст. 196 СКС) [296, с. 139], чи в разі порушення присяжним засідателем покладених на нього обов'язків, якщо його усунення зумовило зупинення справи (ст. 676 СКС). [296, с. 186].

В КПК Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 року також було передбачено, що на підсудного покладаються судові витрати, обумовлені відкладанням судового засідання через неприбуття його до суду без поважних причин (ст. 271) [354].

Втім, для КПК України 1960 року цей захід кримінально-процесуальної відповідальності не був відомий. А це пояснює те, чому відшкодування процесуальних витрат протягом тривалого часу не було об'єктом наукового дослідження процесуалістів та обумовлює потребу його наукової розробки.

Разом з цим, слід звернути увагу і на те, що відшкодування витрат як захід кримінально-процесуальної відповідальності має широкі закріплення в кримінальному процесуальному законодавстві інших країн.

Так, в КПК ФРН визначено, що процесуальні витрати відшкодовуються в разі невиконання процесуальних обов'язків щодо явки за викликом чи зловживання правом звернення до суду. Зокрема, відшкодовуються витрати, зумовлені неявкою свідка чи експерта за викликом, чи відмовою експерта підготувати висновок (§§ 51, 77). На захисника покладаються витрати, які виникли у зв'язку з відкладанням справи з його вини (ч. 4 § 145) [355].

Окрім цього, окрема група норм КПК ФРН (§§ 469–473) присвячена регламентації питання відшкодування процесуальних витрат, спричинених зловживанням правом звернення до суду чи оскарження судового рішення. Так, процесуальні витрати відшкодовуються:

- заявником, якщо приводом до початку провадження була неправдива заява, подана умисно або через недбалість (§ 469);
- заявником, якщо провадження зупиняється в результаті відкликання заяви у справах приватного обвинувачення (§ 470);
- обвинуваченим чи іншою особою в разі безрезультатного подання скарги чи її відкликання (§ 473) [355].

Відповідно до КПК Грузії сторона захисту відшкодовує витрати, обумовлені ненаданням доказів для ознайомлення під час

обміну сторонами інформацією, якщо такі докази мають особливе значення для забезпечення захисту (ст. 84) [350]. Окрім цього, в разі неявки до суду будь-якого учасника процесу без поважних причин, на нього покладається відшкодування витрат, пов'язаних з відкладанням судового розгляду (ч. 6 ст. 91) [350].

Цікавим є регулювання питання відшкодування процесуальних витрат, спричинених невиконанням процесуальних обов'язків, в КПК Молдови, де передбачено, що додаткові судові витрати, обумовленні неявкою до суду прокурора чи захисника є підставою накладення на них судового штрафу (ч. 3 ст. 320, ч. 3 ст. 322) [426].

Отже, вищенаведений порівняльний аналіз норм кримінального процесуального законодавства свідчать, що кримінальному процесу відомі такі підстави застосування кримінально-процесуальної відповідальності у формі відшкодування витрат:

- неприбуттям на виклик;
- втрата чи знищення речового доказу;
- зловживання правом звернення до суду чи правом оскарження судового рішення;
- зловживання захисником своїми правами;
- ненадання для ознайомлення доказів іншій стороні.

Суб'єктом відшкодування витрат може визначатися як конкретний учасник кримінального провадження (спеціаліст, заявник, експерт, свідок, захисник, прокурор, присяжний), так і узагальнений (учасник процесу, сторони кримінального провадження).

Закріплення у ст. 72 КПК України положення про відповідальність спеціаліста, де вказано, що “у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні” [153] можна вважати новелою КПК 2012 року.

А тому реалізація положень ст. 72 КПК України потребує аналізу питань щодо: умов застосування цього заходу кримінально-процесуальної відповідальності, складу витрат, які підлягають відшкодуванню, порядку прийняття рішення про відшкодування процесуальних витрат та його виконання. Адже в науково-практичних коментарях КПК України та підручниках з кримінального процесу України вчені не звернули належної уваги на тлумачення положень вказаної норми.

Так, в підрозділі 4.1 ми звертали увагу на те, що загальними

умовами кримінально-процесуальної відповідальності є: набуття статусу відповідного учасника кримінального провадження; покладання на нього певного процесуального обов'язку; відсутність поважних причин невиконання процесуального обов'язку або неповідомлення посадову особу про наявність таких причин; дотримання посадовими особами процесуального порядку виконання певної процесуальної дії [103, с. 141-144].

Тому варто ці умови проаналізувати в контексті застосування відшкодування процесуальних витрат як заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Набуття особою процесуального статусу учасника кримінального провадження, який є суб'єктом відшкодування витрат, — це одна із важливих умов кримінально-процесуальної відповідальності. Так, відповідно до норм КПК України кримінально-процесуальна відповідальність у формі відшкодування процесуальних витрат, зумовлених неявкою на виклик суду, може покладатися лише на спеціаліста (ст. 72 КПК України). Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ч. 1 ст. 71 КПК України).

Таке законодавче регулювання кримінально-процесуальної відповідальності у формі відшкодування процесуальних витрат в разі неявки за викликом в суд цілком справедливо зумовлює запитання: чому лише щодо спеціаліста передбачено цей захід кримінально-процесуальної відповідальності? Адже щодо інших учасників кримінального провадження, в разі їх неявки за викликом, накладається грошове стягнення.

Адже аналіз КПК інших країн та вітчизняні історичні джерела свідчать, що у разі неявки за викликом до суду відшкодування витрат покладається, як правило, на ширше коло учасників кримінального провадження. Зокрема, відповідно до ч. 6 ст. 91 КПК Грузії відшкодування витрат, пов'язаних з відкладанням судового розгляду, покладається на будь-якого учасника процесу [350]. У Німеччині цей захід кримінально-процесуальної відповідальності застосовується до свідка (ч. 1 § 51 КПК ФРН), експерта (ч. 1 § 77 КПК ФРН) чи захисника (ч. 4 § 145 КПК ФРН). А відповідно до положень СКС 1864 року витрати, спричинені неявкою до суду,

стягувалися з підсудного (ст. 592), свідка, (ст. 643) та присяжного (ст. 676).

У зв'язку з цим вважаємо, що перелік учасників кримінального провадження, на яких покладається обов'язок відшкодування витрат, обумовлених їх неявкою за викликом суду, потребує суттєвого розширення [34, с. 155]. Адже неприбуття до суду і інших учасників кримінального провадження також може зумовити відкладання судового розгляду, що спричиняє додаткові процесуальні витрати для учасників судового розгляду.

Слід звернути увагу на те, що відповідальність спеціаліста є виключенням із загального правила. Так як в разі неприбуття на виклик більшість учасників кримінального провадження (підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження) є суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності у формі накладення грошового стягнення. Спеціаліста в цьому переліку немає, очевидно тому, що в разі неприбуття на виклик він є суб'єктом відшкодування витрат, пов'язаних із оголошенням перерви в судовому засіданні.

Втім, не зрозумілими є причини такої законодавчої диференціації кримінально-процесуальної відповідальності спеціаліста та інших учасників кримінального провадження в разі їх неявки за викликом.

Наведений вище аналіз норм кримінального процесуального законодавства інших країн (Німеччини, Молдови, Грузії) свідчить про уніфікацію кримінально-процесуальної відповідальності учасників кримінального провадження в разі їх неявки за викликом. Диференціація відповідальності в разі неявки за викликом, як правило, застосовується щодо осіб, які відрізняються своєю роллю у процесі, зокрема, — сторони кримінального провадження (захисту, обвинувачення), особи, які відіграють допоміжну роль (свідки, експерти, спеціалісти).

І тому не зрозуміло, чому вітчизняний законодавець з усіх учасників судового розгляду виокремив лише спеціаліста та передбачив щодо нього окремий захід кримінально-процесуальної відповідальності — відшкодування витрат, зумовлених його неявкою до суду. Адже неприбуття до суду інших учасників кримінального провадження також може зумовити відкладання судового розгляду, що спричинить додаткові процесуальні витрати для інших учасників

судового розгляду.

А тому вважаємо, що вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство потребує вдосконалення шляхом уніфікації наслідків неприбуття на виклик. Втім, проблема полягає і в тому, що необхідно вирішити, який захід слід застосовувати в разі неявки за викликом: накладення грошового стягнення чи стягнення процесуальних витрат?

Адже вище ми дійшли висновку про необхідність розширення кола осіб, на яких слід покласти обов'язок відшкодування судових витрат, зумовлених неявкою на виклик. А в підрозділі 4.1 ми також обґрунтували доцільність доповнення КПК України положенням про накладення грошового стягнення і на спеціаліста у разі його неприбуття на виклик без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття.

Втім, в такому випадку виникає запитання співвідношення грошового стягнення та відшкодування витрат як заходів кримінально-процесуальної відповідальності, та доцільності їх одночасного застосування.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що в процесуальних кодексах інших країн ці заходи кримінально-процесуальної відповідальності досить часто є взаємодоповнюючими. Так, в ч. 1 § 51 КПК ФРН вказано, що якщо свідок був викликаний у встановленому законом порядку і не з'явився, то на нього покладаються витрати, пов'язані з неявкою, та грошовий штраф [355]. Аналогічні правила щодо одночасного накладення штрафу та відшкодування витрат передбачені і в разі неприбуття на виклик експерта (ч. 1 § 77 КПК ФРН) або в разі безпідставної відмови свідка від давання показань (§ 70 КПК ФРН). В КПК Грузії також містяться аналогічні положення, зокрема, в разі ненадання доказів для ознайомлення на сторону захисту накладається штраф та відшкодування зумовлених цим процесуальних витрат (ст. 84) [350]. А відповідно до норм СКС 1864 року в разі неявки на виклик свідка (ст. 643 СКС) чи порушення присяжним засідателем процесуальних обов'язків, що зумовило усунення його від розгляду справи (ст. 676 СКС), на них також накладалося грошове стягнення та судові витрати, які виникли у зв'язку з перенесенням судового засідання [296, с. 182, 183, 186].

Подібні норми містяться і в КПК Франції, де передбачено, що в разі невиконання вимог, передбачених для подачі касаційної

скарги, при винесенні ухвал про неприйняття касаційної скарги до розгляду або про позбавлення права на касаційне оскарження на касатора накладається штраф і покладається сплата судових витрат [209, с. 308].

Пропонуємо врахувати досвід регламентації наслідків неприбуття на виклик до суду у законодавстві інших країн та передбачити можливість одночасного накладення як грошового стягнення, так і відшкодування витрат, зумовлених відкладання судового засідання. А тому вважаємо, що ч. 1 ст. 139 КПК України слід доповнити четвертим абзацом такого змісту: “У разі неприбуття на виклик слідчого судді, суду без поважних причин або повідомлення про причини неприбуття ці особи також відшкодовують витрати, пов’язані з оголошенням перерви в судовому засіданні”.

В такому випадку цілком логічним буде запитання: як ці два заходи кримінально-процесуальної відповідальності мають співвідноситися? Адже відповідно до положень, закріплених у ст. 61 Конституції України, ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

М. Й. Штефан, аналізуючи подібні норми у цивільному процесуальному законодавстві, цілком справедливо відмітив, що відшкодування процесуальних витрат може застосовуватися як додатковий захід кримінально-процесуальної відповідальності. При цьому вчений зауважує, що ця відповідальність в одних випадках є додатковою до штрафної, а в інших — самостійною [412, с. 259].

Відповідно до положень КПК України, відповідальність у формі відшкодування спеціалістом процесуальних витрат, зумовлених його неприбуттям на виклик, передбачена як самостійний, основний захід кримінально-процесуальної відповідальності.

У разі запровадження запропонованих нами вище доповнень та одночасного накладення грошового стягнення і відшкодування витрат, зумовлених відкладання судового засідання, ці заходи кримінально-процесуальної відповідальності слід розглядати як основний та додатковий, де грошове стягнення накладається в будь-якому разі неприбуття на виклик без поважних причин чи повідомлення про причини неприбуття, а відшкодування витрат — додатковий захід, який застосовується в тому разі, якщо неприбуття до суду зумовило додаткові витрати, пов’язані з відкладанням судового засідання (яких би не було в разі виконання процесуального обов’язку щодо явки за викликом).

Отже, згідно із положенням ст. 72 КПК України спеціаліст є суб'єктом кримінально-процесуальної відповідальності у формі відшкодування процесуальних витрат. Дотримання процесуального порядку покладання на нього процесуального обов'язку щодо явки за викликом є важливою умовою застосування цього заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Згідно з правилами, визначеними в частинах 2, 3 ст. 71 КПК України, спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду. Під час судового розгляду сторони кримінального провадження мають право заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги [153].

Форма такого залучення в КПК не конкретизується. Проте, положення п. 1 ч. 5 ст. 71 КПК України дозволяє стверджувати, що спеціаліст викликається до слідчого, прокурора і суду за загальними правилами — шляхом вручення повістки про виклик, надіслання її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснення виклику по телефону або телеграмою.

При вирішенні питання про залучення конкретного спеціаліста необхідно з'ясувати, чи має він відповідні спеціальні знання і чи не заінтересований у результатах справи, а також перевіряти наявність підстав, що виключають участь спеціаліста у цьому провадженні [154, с. 226]. Адже відповідно до положень ст. 79 КПК України спеціаліст не має права брати участі в кримінальному провадженні та відводиться за наявності таких підстав: якщо він є заявником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, членом сім'ї або близьким родичем сторони, заявника, потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача; якщо він брав участь у цьому ж провадженні як слідчий суддя, суддя, захисник або представник, свідок; якщо він особисто, його близькі родичі чи члени його сім'ї заінтересовані в результатах кримінального провадження або існують інші обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості; якщо він проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються у цьому провадженні [153].

Перед проведенням процесуальної дії, для участі в якій за-

прошений спеціаліст, йому роз'яснюються його процесуальні права, обов'язки та відповідальність. При роз'ясненні обов'язків спеціаліста, визначених ч. 5 ст. 71 КПК України, варто звернути увагу на обов'язок прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду та роз'яснити, що у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на нього будуть покладені всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні. Про це робиться відповідний запис у протоколі проведення процесуальної дії.

Спеціаліст, як і інші учасники кримінального провадження, звільняються від виконання обов'язку з'являтися на виклик при наявності поважних причин, визначених у ч. 1 ст. 138 КПК України, та завчасному повідомленні про наявність цих поважних причин неприбуття.

Слід зауважити, що хоча положення ст. 72 КПК України і визначають, що спеціаліст відшкодовує витрати у разі неповідомлення про причини неприбуття, але в цій нормі нічого не вказано про строки та порядок повідомлення про наявність поважних причин неприбуття на виклик. Очевидно, що це має здійснюватися завчасно. Адже, якщо спеціаліст повідомить суд про наявність поважних причин неприбуття безпосередньо перед початком судового засідання, то це може зумовити відкладання судового розгляду, що також спричинить процесуальні витрати, необхідні для організації повторної явки інших учасників судового розгляду.

На цю проблему ми вже звертали увагу у підрозділі 4.1 нашої роботи та запропонували її вирішити шляхом доповнення ст. 138 КПК України, окремою частиною, де закріпити правило, відповідно до якого про наявність заздалегідь відомих поважних причин неприбуття на виклик особа має повідомляти одразу ж під час виклику або не пізніше ніж за 48 годин до визначеного часу прибуття. Від відповідальності особа може звільнитися лише у разі доведення відсутності можливості завчасного повідомлення про причини неприбуття.

Дотримання процесуальної форми здійснення виклику спеціаліста також є однією з умов стягнення процесуальних витрат, зумовлених неявкою за викликом. Адже недотримання цієї умови особами, які здійснюють виклик, ставить під сумнів виникнення у спеціаліста обов'язку з'явитися за викликом. Тому, є підстави стверджувати, що положення ст. 72 КПК України перебувають у

Кримінально-процесуальна відповідальність

системному зв'язку із нормами КПК України, які регламентують процесуальну форму виклику.

Так, порядок здійснення виклику визначений у ст. 135 КПК України та аналізувався нами в підрозділі 4.1, де ми звернули увагу на те, що:

- особа викликається шляхом вручення повістки про виклик чи по телефону або телеграмою;

- повістка про виклик вручається працівником органу зв'язку, працівником правоохоронного органу, слідчим, прокурором чи секретарем судового засідання, якщо таке вручення здійснюється в приміщенні суду;

- особа має отримати повістку про виклик або бути повідомленою про нього іншим шляхом не пізніше ніж за три дні до дня, коли вона зобов'язана прибути за викликом. У окремих випадках цей строк може бути меншим, але в будь-якому разі з наданням необхідного часу для підготовки та прибуття за викликом;

- належним підтвердженням отримання повістки про виклик є розпис особи, в тому числі на поштовому повідомленні, відеозапис вручення повістки, будь-які інші дані, які підтверджують факт вручення повістки про виклик або ознайомлення з її змістом.

Таким чином, на спеціаліста покладаються всі витрати, пов'язані з відкладанням судового засідання, за таких умов:

- дотримання процесуальної форми набуття статусу спеціаліста з роз'ясненням відповідних прав, обов'язків та відповідальності;

- дотримання процесуальної форми виклику до суду;

- неприбуття до суду без поважних причин чи неповідомлення про наявність поважних причин неприбуття.

Витрати, які підлягають відшкодуванню спеціалістом в разі оголошення перерви в судовому засіданні через його неприбуття, слід виокремлювати із загального складу процесуальних витрат, визначених в ст. 118 КПК України.

Спеціаліст має відшкодувати витрати, які виникли у зв'язку з тим, що він не виконав свій процесуальний обов'язок та не прибув за викликом, що зумовило оголошення перерви в судовому засіданні. Адже в такому разі інші учасники судового розгляду, які виконали свій обов'язок та прибули на виклик, змушені будуть ще раз прибувати до суду у зв'язку з чим понесуть збитки у вигляді неодержаної винагороди обумовленої втратою робочого часу та додаткові процесуальні витрати, обумовлені організацією повторної

явки за викликом (проїзд, проживання).

В разі перенесення судового засідання додаткових витрат можуть зазнавати різні учасники судового розгляду — як обвинувачений (який не тримається під вартою) його захисник, так і інші особи — потерпілий, його представник, свідки, інші спеціалісти, перекладачі та експерти.

Процесуальні витрати, які спеціалісту необхідно відшкодувати, мають різний характер. Так, відповідно до ч. 1 ст. 121 КПК України витрати, пов'язані із прибуттям до місця досудового розслідування або судового провадження, — це витрати обвинуваченого, підозрюваного, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, його захисника, представника потерпілого, пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту, найманням житла, виплатою добових (у разі переїзду до іншого населеного пункту), а також втрачений заробіток чи витрати у зв'язку із відривом від звичайних занять. Компенсація за втрачений заробіток обчислюється пропорційно від розміру середньомісячного заробітку, а компенсація за відрив від звичайних занять — пропорційно від розміру мінімальної заробітної плати.

За загальним правилом, визначеним у ст. 122 КПК України, витрати, пов'язані із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів несе сторона кримінального провадження, яка заявила клопотання про їх виклик чи залучення. Вважаємо, що в разі неприбуття спеціаліста до суду, витрати, обумовлені забезпеченням повторної явки вказаних осіб, також слід покласти на спеціаліста. Адже саме він винуватий в тому, що сторона кримінального провадження, яка залучила до провадження інших спеціалістів, перекладача, експерта чи ініціювала допит свідка, буде нести додаткові витрати для організації повторного їх прибуття до суду.

Порядок обчислення витрат, пов'язаних із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів визначається Інструкцією “Про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплат винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів”, яка затверджена Постановою Кабінету Міністрів

України від 1 липня 1996 року № 710.

У п. 1 вказаної Інструкції визначено, що за свідками, потерпілими, законними представниками потерпілих, цивільними позивачами, представниками цивільних позивачів, а також експертами, спеціалістами і перекладачами зберігається середня заробітна плата за весь час, затрачений ними у зв'язку з явкою та викликом до органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Особам, які не є працівниками підприємств, установ чи організацій, виплачується компенсація (здійснюється відшкодування) за відрив від звичайних занять. Крім того, всім вищевказаним особам, якщо виконання їх процесуальних функцій пов'язане з перебуванням за межами населеного пункту постійного проживання, компенсуються (відшкодовуються) такі витрати: вартість проїзду до місця виклику і назад; витрати, пов'язані з найманням жилого приміщення; добові [117].

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що сума витрат, які стягуються із спеціаліста відповідно до положень ст. 72 КПК України, має відповідати витратам інших учасників судового провадження, які обумовлені необхідністю повторної явки до суду, та складаються з: розміру середньої заробітної плати за витрачений час (компенсація за відрив від звичайних занять); вартості проїзду до місця виклику і назад; витрат, пов'язаних з найманням жилого приміщення; добових.

За загальним правилом, визначеним у ст. 126 КПК України, суд вирішує питання щодо розміру процесуальних витрат у вирокі суду або ухвалою. Так, в п. 13 ч. 1 ст. 368 КПК України вказано, що ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити питання на кого мають бути покладені процесуальні витрати і в якому розмірі.

Хоча слід звернути увагу на те, що п. 8 ч. 2 ст. 291 КПК України передбачає, що в обвинувальному акті має бути вказано “розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування)”, але нічого не вказано про інші види процесуальних витрат. А тому погоджуємося з твердженням О. В. Баганця про те, що для забезпечення доказування стороною обвинувачення розміру процесуальних витрат слід внести зміни “до пункту 8 частини другої ст. 291 КПК України, вказавши, що обвинувальний акт має містити відомості про розмір усіх процесуальних витрат, а не лише розмір витрат на залучення експерта” [9, с. 10].

В КПК України також не конкретизується у яких випадках пи-

тання про стягнення процесуальних витрат має вирішуватися в ухвалі. Вважаємо, що рішення про стягнення процесуальних витрат, зумовлених невиконанням кримінального процесуального обов'язку, має прийматися у формі ухвали.

Адже вище ми обґрунтували, що стягнення процесуальних витрат, які покладаються на осіб у разі невиконання кримінального процесуального обов'язку, та стягнення процесуальних витрат, обумовлених здійсненням кримінального провадження у цілому, відрізняються підставами та метою застосування. А тому і процесуальна форма їх стягнення також має відрізнятися.

Втім, порядок відшкодування процесуальних витрат як заходу кримінально-процесуальної відповідальності не регулюється окремо в нормах КПК України. Аналогічна прогалина кримінального процесуального законодавства відома і історичним джерелам. Зокрема, "порядок стягнення таких витрат ні у главі 2 книги І, ні у главі 4 книги ІІ Статуту кримінального судочинства 1864 року не визначався" [404, с. 90].

Разом з цим, при стягненні витрат з особи, яка не з'явилася за викликом до суду, не можна керуватися правилом, визначеним в п. 13 ч. 1 ст. 368 КПК України, де вказано, що, ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити питання на кого мають бути покладені процесуальні витрати і в якому розмірі. Адже відшкодування витрат, зумовлених неявкою особи на виклик, аж після ухвалення вироку, не буде сприяти забезпеченню прибуття цієї особи до суду. Це при тому, що судовий розгляд може продовжуватися досить тривалий період часу, а тому і вирок буде ухвалений також через тривалий період часу.

У зв'язку з вищенаведеним вважаємо, що в разі застосування до учасника кримінального провадження заходу кримінально-процесуальної відповідальності у формі відшкодування процесуальних витрат слід дотримуватися процесуальної форми накладення грошового, визначеної главою 12 КПК України. Адже як підстави, так і мета їх застосування є аналогічними. У зв'язку з цим пропонуємо ст. 72 КПК України доповнити положенням такого змісту: "...згідно з правилами цього Кодексу, передбаченими для накладення грошового стягнення".

Окрім цього, така процесуальна форма стягнення процесуальних витрат є доречною і в разі запровадження запропонованих нами вище доповнень до КПК України, щодо можливості одночас-

ного накладення грошового стягнення та відшкодування витрат, зумовлених неявкою за викликом.

Щодо відшкодування вартості втраченого чи знищеного стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу чи документу відповідно до положень, визначених в ч. 4 ст. 100 КПК України, то слід зауважити, що в підрозділі 4.2 нашої роботи ми звернули увагу на те, що для досягнення завдань кримінального провадження важливим є не стільки відшкодування особі втраченого чи знищеного речового доказу чи документу, стільки збереження його в тому стані, який дозволить використати як доказ факту чи обставин вчинення кримінального правопорушення. А тому за умисне знищення чи пошкодження речових доказів чи документів стороною кримінального провадження, якій такі речі чи документи надані для зберігання, нами запропоновано передбачити кримінально-процесуальну відповідальність у виді накладення грошового стягнення.

Висновки до розділу 4

1. Грошове стягнення є самостійним видом кримінально-процесуальної відповідальності, який відрізняється від штрафу, визначеного в КК України чи КУпАП, за правовою природою, підставами застосування, розмірами та формою реалізації (суб'єктами прийняття рішень, процедурою виконання, можливістю заміни на інший вид покарання). Накладення грошового стягнення має двояку природу (є як заходом забезпечення кримінального провадження, так і заходом кримінально-процесуальної відповідальності).

Грошове стягнення — це захід забезпечення кримінального провадження, який полягає у застосуванні до учасників кримінального провадження кримінально-процесуальної відповідальності шляхом накладення штрафних санкцій за невиконання чи неналежне виконання кримінального процесуального обов'язку.

2. Грошове стягнення накладається за вчинення таких двох груп кримінальних процесуальних правопорушень: неприбуття на виклик чи повідомлення про причини неприбуття (статті 139, 323, 325, 326, 327 КПК України); невиконання обов'язків, які поклалися на особу під час обрання запобіжного заходу (статті 179, 180, 493 КПК України) — грошове стягнення накладається як на самого підозрюваного, обвинуваченого (при особистому зобов'я-

занні), так і на осіб, які за них поручилися чи зобов'язалися наглядати (за неповнолітніми підозрюваними, обвинуваченими).

3. При регламентації порядку накладення грошового стягнення в окремих нормах КПК України використовується дозвільний тип правового регулювання. При наявності для того підстав слідчий, прокурор чи суд повинні вирішувати питання про накладення грошового стягнення. А тому, в статтях 179, 323, 325–327 КПК України варто використовувати імперативний метод правового регулювання і словосполучення “може бути накладено грошове стягнення” чи “має право накласти грошове стягнення” слід викласти у зобов'язальній формі, замінивши їх на словосполучення “накладається грошове стягнення”.

Звертається увага на безсистемність змін до КПК України щодо регламентації порядку обчислення розміру грошового стягнення. Поняття “розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб” під час обрахунку суми грошового стягнення має свою специфіку, а тому потребує законодавчого тлумачення у ст. 3 КПК України.

4. Умовами накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик є: набуття особою процесуального статусу відповідного учасника кримінального провадження; покладання на нього обов'язку прибути за викликом чи заздалегідь повідомити про неможливість прибуття; відсутність поважних причин неприбуття за викликом або неповідомлення про причини неприбуття; дотримання процесуальної форми здійснення виклику.

5. Недоліком правового регулювання кримінальних процесуальних відносин є відсутність можливості накладення грошового стягнення на всіх учасників кримінального провадження, які зобов'язані з'являтися на виклик. Доводиться недоцільність перераховування у нормі КПК всіх учасників кримінального провадження, на яких має бути накладено грошове стягнення у разі неприбуття на виклик. Висновок про те, чи є конкретний учасник кримінального провадження суб'єктом накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик слід пов'язати з наявністю в нього відповідного процесуального обов'язку, Запропоновано відповідну редакцію ч. 1 ст. 139 та ч. 1 ст. 327 КПК України.

6. Закріплення кримінально-процесуальної відповідальності за неявку на виклик органу досудового розслідування, прокуратури, слідчого судді чи суду в нормах КПК України виключає потребу регулювання цього ж питання в КУпАП. Розмір грошового стяг-

нення в разі неявки на виклик має залежати і від повторюваності таких діянь. А тому ч. 1 ст. 139 КПК України запропоновано доповнити окремим абзацом відповідного змісту.

Потребує вдосконалення процесуальна форма звільнення від накладення грошового стягнення при наявності поважних причин неприбуття на виклик. Запропоновано ст. 138 КПК України доповнити ч. 2 такого змісту: “Про наявність заздалегідь відомих поважних причин неприбуття на виклик повідомляється під час виклику або не пізніше ніж за 48 годин до визначеного часу прибуття. Документ, що засвідчує поважність неприбуття за викликом, слід надати в п’ятиденний термін після неприбуття. Грошове стягнення не накладається за умови, що особа обґрунтує відсутність можливості завчасного повідомлення про причини неприбуття”.

7. Умовами накладення грошового стягнення у разі невиконання обов’язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу, є: набуття особою відповідного процесуального статусу учасника кримінального провадження; покладання на учасника кримінального провадження обов’язків, які він повинен виконувати відповідно до вимог обраного запобіжного заходу; дотримання кримінальної процесуальної форми застосування запобіжного заходу.

Наведено додаткові аргументи щодо доцільності доповнення КПК України положенням про можливість звільнення від накладення грошового стягнення при наявності поважних причин невиконання обов’язків, які покладалися на особу при застосуванні запобіжного заходу.

8. Збирати відомості про батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім має не суд, а сторона, яка звертається з відповідним клопотанням та запропоновано відповідні зміни до ч. 4 ст. 493 КПК України.

Загальні правила застосування запобіжних заходів не враховують особливостей передання на піклування осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Не врегульованими є питання порядку передання на піклування та не закріплені гарантії його виконання. Запропоновано врегулювати це питання за аналогією з переданням неповнолітніх під нагляд батьків, опікунів, піклувальників чи адміністрації дитячої установи, а тому ст. 508 КПК України слід доповнити положеннями відповідного змісту.

9. Потребує розширення коло підстав та суб'єктів накладення грошового стягнення шляхом збільшення кола осіб, на яких грошове стягнення може накладатися в разі неявки за викликом без поважних причин чи неповідомлення про причини неприбуття, та закріплення нових складів кримінальних процесуальних правопорушень, які будуть підставою накладення грошового стягнення.

Суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності в разі неявки за викликом мають бути:

- не лише підозрюваний, обвинувачений, свідок, потерпілий, цивільний відповідач, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження (як це зазначено в ч. 1 ст. 139 КПК України);

- а й перекладач, експерт, спеціаліст, захисник, цивільний позивач, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт (які також зобов'язані з'являтися за викликом відповідно до їх процесуального статусу);

- представник, законний представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, понятій (щодо яких також слід закріпити обов'язок прибувати на виклик) та присяжний.

10. У КПК України не визначені права, обов'язки та відповідальність понятого під час кримінального провадження. Обґрунтовано, що під час допиту понятого він набуває статусу свідка та запропоновано відповідні доповнення до ч. 3 ст. 66 КПК України.

Потребує вдосконалення процесуальний статус присяжного шляхом закріплення його обов'язку бути присутнім у судовому засіданні під час судового розгляду. В КПК України також відсутні положення щодо регламентації наслідків невиконання присяжним процесуальних обов'язків. А тому, ст. 386 КПК України запропоновано доповнити ч. 3 такого змісту: “В разі неявки присяжного в суд без поважних причин чи порушення порядку в судовому засіданні на нього накладається грошове стягнення в порядку, визначеному главою 12 КПК України”.

При регламентації процесуального статусу представника чи законного представника в КПК України визначено лише їх права без вказівки на обов'язки чи відповідальність. Частина 5 ст. 44, ч. 4 ст. 58, ч. 3 ст. 63 КПК України, де вказано, що представник чи законний представник користується процесуальними правами особи, інтереси якої він представляє, слід доповнити положенням про їх обов'язки та відповідальність.

11. У КПК України слід визначити: строки проведення експертизи, обов'язок експерта їх дотримуватися та наслідки їх недотримання. Строки проведення експертизи мають встановлювати та узгоджувати орган чи особа, яка призначила експертизу, та експерт (запропоновано ст. 242 КПК України доповнити ч. 4 відповідного змісту). Обов'язок експерта дотримуватися строку проведення експертизи слід закріпити в ч. 5 ст. 69 КПК України, виклавши п. 1 цієї норми у такій редакції “особисто та у встановлені строки провести повне дослідження ...”. Вказівку на відповідальність експерта за ухилення від явки до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду та недотримання узгодженого строку підготовки висновку слід визначити в ч. 2 ст. 70 КПК України. Підстави та розміри грошового стягнення запропоновано передбачити у ст. 242 КПК України, доповнивши її положенням такого змісту: “У разі безпідставної відмови експерта узгодити прийнятний строк підготовки висновку або недотримання узгодженого строку на нього накладається грошове стягнення ...”.

12. У разі безпідставного невиконання запитів слідчого чи прокурора щодо видачі речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні, в КПК України слід передбачити кримінально-процесуальну відповідальність у виді грошового стягнення. Частину 2 ст. 93 КПК України запропоновано доповнити реченням такого змісту: “У разі безпідставної відмови вказаних осіб у наданні слідчому чи прокурору витребуваних речей, документів, відомостей, надання завідомо недостовірних відомостей чи не в повному обсязі, порушення встановлених законом строків їх надання, на них накладається грошове стягнення від 1 до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб”. Це положення не поширюється на осіб, яким державою гарантується свобода від самовикриття.

13. Ухвала суду та ухвала слідчого судді відрізняються за: стадіями та суб'єктами прийняття рішення (ухвала суду приймається на судових стадіях; ухвала слідчого судді — на стадії досудового розслідування); функціями, під час реалізації яких приймається рішення (ухвала суду — під час реалізації функції правосуддя; ухвала слідчого судді — під час реалізації функції судового контролю); процесуальним значенням (ухвала суду може бути основним рішенням, а ухвала слідчого судді — це допоміжне рішення). Відповідальність за невиконання основних рішень суду (які становлять підсумок пев-

ного етапу кримінально-процесуальної діяльності) та допоміжних має відрізнятися.

Невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, яка є допоміжним рішенням та приймається під час виконання функції судового контролю, має зумовлювати застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у формі накладення грошового стягнення. Запропоновано ч. 1 ст. 132 КПК України, доповнити другим абзацом такого змісту: “У разі безпідставного невиконання ухвали про застосування заходів забезпечення кримінального провадження на осіб, які відповідно до ухваленого рішення, зобов’язані його виконати, накладається грошове стягнення від 5 до 10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб”.

14. Для кримінального провадження певний предмет має цінність не як річ в її вартісному еквіваленті, а як засіб доказування. Тому повернення володільцю такої самої речі чи відшкодування її вартості не сприяє досягненню завдань кримінального провадження. У КПК України слід передбачити кримінально-процесуальну відповідальність у виді накладення грошового стягнення за умисне знищення чи пошкодження речових доказів чи документів. Запропоновано відповідну редакцію ч. 4 ст. 100 КПК України.

15. Перелік підстав накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні слід викласти у окремій нормі КПК України. У зв’язку з цим ч. 1 ст. 144 КПК України слід викласти у такій редакції:

“1. Грошове стягнення полягає у накладанні штрафних санкцій на учасників кримінального провадження за невиконання процесуальних обов’язків.

Грошове стягнення накладається у розмірах, передбачених цим Кодексом, у таких випадках:

- 1) неприбуття на виклик без поважних причин або не повідомлення про причини неприбуття;
- 2) невиконання обов’язків обраного запобіжного заходу;
- 3) недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта;
- 4) безпідставна відмова у наданні витребуваних речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні;
- 5) невиконання ухвали про застосування заходів забезпечення

кримінального провадження;

6) умисне знищення чи пошкодження речового доказу чи документа;

7) зловживання правом на відвід;

8) порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого”.

16. Процесуальна форма накладення грошового стягнення є не-виправдано “спрощеною” у порівнянні з процесуальною формою застосування більшості заходів забезпечення кримінального провадження, а тому потребує вдосконалення в частині:

а) розширення повноважень:

– слідчого та прокурора (щодо їх обов’язкової участі під час розгляду клопотання про накладення грошового стягнення та необхідності погодження прокурором клопотання слідчого);

– слідчого судді, суду (щодо повернення клопотання прокурору для усунення недоліків та щодо розширення можливостей дослідження підстав накладення грошового стягнення);

– особи, щодо якої розглядається клопотання про накладення грошового стягнення (в частині отримання копій клопотання та матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи; та щодо можливості апеляційного оскарження прийнятого рішення);

б) закріплення додаткових вимог до змісту ухвали про накладення грошового стягнення;

Обґрунтовані та сформульовані відповідні пропозиції про внесення змін та доповнень до ч. 2 ст. 144, ч. 1 ст. 145, ст. 146, ч. 1 ст. 309 КПК України.

17. В КПК України слід визначити спосіб, порядок, строки виконання та наслідки невиконання ухвали про накладення грошового стягнення з врахуванням регламентації аналогічних положень в КУпАП. Запропоновано доповнити КПК України статтею 146 1 “Виконання ухвали слідчого судді, суду про накладення грошового стягнення” та сформульовано її редакцію:

18. Процесуальні витрати у кримінальному провадженні слід розрізняти за підставами та метою застосування та виокремлювати:

– витрати, обумовлені невиконанням кримінальних процесуальних обов’язків як захід кримінальної процесуальної відповідальності;

– витрати, обумовлені здійсненням кримінального провадження у цілому (при ухваленні обвинувального вироку) як компенса-

ційний захід.

19. Витрати, обумовлені невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків учасниками кримінального провадження, відшкодовуються у разі: неприбуття спеціаліста до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття (ст. 72 КПК України); втрати чи знищення стороною кримінального провадження наданого їй речового доказу (ч. 4 ст. 100 КПК України). Кримінальному процесу інших країн відомі такі підстави відшкодування процесуальних витрат: неприбуття на виклик, зловживання правом звернення до суду чи правом оскарження судового рішення, зловживання захисником своїми правами, ненадання для ознайомлення доказів іншій стороні.

20. Процесуальна форма відшкодування витрат як заходу кримінально-процесуальної відповідальності потребує вдосконалення в частині:

- розширення переліку учасників кримінального провадження, на яких має покладатися обов'язок відшкодування витрат, обумовлених їх неявкою до суду;

- визначення можливості одночасного накладення як грошового стягнення, так і відшкодування витрат, зумовлених відкладанням судового засідання. В такому разі ці заходи кримінально-процесуальної відповідальності слід розглядати як основний та додатковий, де грошове стягнення (основний) накладається в будь-якому разі неприбуття на виклик, а відшкодування витрат (додатковий) застосовується, якщо неприбуття до суду зумовило додаткові витрати, пов'язані з відкладанням судового засідання.

21. Сума витрат, які стягуються із спеціаліста відповідно до положень ст. 72 КПК України, має відповідати витратам інших учасників судового провадження, які обумовлені необхідністю повторної явки до суду та складаються з: розміру середньої заробітної плати за витрачений час (компенсація за відрив від звичайних занять); вартості проїзду до місця виклику і назад; витрат, пов'язаних з найманням жилого приміщення; добових.

22. В разі застосування до учасника кримінального провадження заходу кримінально-процесуальної відповідальності у формі відшкодування процесуальних витрат слід дотримуватися процесуальної форми накладення грошового, визначеної главою 12 КПК України. Запропоновано відповідні доповнення до ст. 72 КПК України.

РОЗДІЛ 5

ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕМАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ

5.1. Зміна запобіжного заходу на більш суворий як захід кримінально-процесуальної відповідальності

Під час здійснення кримінального провадження до підозрюваного, обвинуваченого застосовуються запобіжні заходи з метою забезпечення виконання ним процесуальних обов'язків та попередження настання ризиків, визначених у ч. 1 ст. 177 КПК України. Загальноприйнятим є твердження про те, що в разі невиконання обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжного заходу, його процесуальне становище має погіршитися шляхом застосування іншого більш суворого запобіжного заходу. Втім, аналіз норм КПК України свідчить, що правове регулювання цього питання має суттєві недоліки, а тому є необхідність його наукового дослідження.

Варто зауважити, що зміна запобіжного заходу на більш суворий не була предметом окремого наукового дослідження, а розглядалася, як правило, у контексті проблем обрання, зміни чи скасування запобіжного заходу.

Разом з цим, вчені по-різному характеризують правову природу зміни запобіжного заходу на більш суворий. Так, більшість науковців (А. Я. Дубинський, Г. М. Ветрова, П. А. Лупинська П. С. Елькінд З. Ф. Ковріга В. М. Корнуков, Д. А. Липинський) притримуються думки про те, що зміна запобіжного заходу на більш суворий є одним із заходів кримінально-процесуальної відповідальності [190, с. 15; 416, с. 97; 133, с. 35]. Зокрема, А. Я. Дубинський, аналізуючи положення КПК 1960 року, стверджує, що до заходів кримінально-процесуальної відповідальності відносяться: обрання запобіжного заходу внаслідок порушення підозрюваним, обвинуваченим зобов'язання про явку на виклик та зміна запобіжного заходу на більш суворий [96, с. 158].

Але не всі вчені погоджуються з такою характеристикою правової природи зміни запобіжного заходу на більш суворий. Зокрема, І. Л. Петрухін та В. В. Рожнова вважають, що в цьому разі не слід вести мову про кримінально-процесуальну відповідальність, так як запобіжний захід змінюється на більш суворий не з метою по-

карання, а для забезпечення нормального розвитку кримінальних процесуальних правовідносин.

Так, І. Л. Петрухін стверджує, що зміна запобіжного заходу на більш суворий має превентивний характер, адже в таких випадках запобіжний захід обирається не у вигляді покарання (санкції) за неправомірну поведінку, а в якості більш надійного засобу, який попередить ухилення обвинуваченого від слідства і суду, не допустить вчинення ним нових злочинів, унеможливить фальсифікацію доказів [249, с. 85]. Подібне бачення цього питання має і В. В. Рожнова, яка стверджує, що зміну запобіжного заходу на більш суворий у разі порушення вимог раніше обраного запобіжного заходу, слід розглядати як складову частину самого процесу обрання запобіжного заходу. Свою позицію вчена обґрунтовує тим, “що запобіжний захід змінюється на більш суворий, навіть і у випадку невиконання підозрюваним (обвинуваченим) покладених на нього обов’язків, не для того, щоб його покарати, а з метою забезпечення нормального подальшого здійснення кримінально-процесуальної діяльності” [289, с. 40].

Такі дискусії зумовлені тим, що застосування запобіжного заходу та кримінально-процесуальна відповідальність мають багато спільних ознак. Зокрема, мета зміни запобіжного заходу на більш суворий та мета застосування запобіжного заходу співпадають, адже обидва заходи застосовуються для забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов’язків. Як зауважує А. Я. Дубинський, суть зміни запобіжного заходу не обмежується тільки настанням кримінально-процесуальної відповідальності, а полягає і у безпосередньому примусі відповідних суб’єктів до виконання процесуальних обов’язків [96, с. 158].

Разом з цим, слід відмітити, що для зміни запобіжного заходу на більш суворий притаманною є ще й додаткова мета, яка не характерна для обрання запобіжного заходу, – погіршення правового становища підозрюваного, обвинуваченого, який порушив процесуальний обов’язок дотримуватися зобов’язань, які покладалися на нього під час обрання запобіжного заходу. Адже не варто заперечувати наявність карального впливу зміни запобіжного заходу на більш суворий, який полягає в погіршенні правового становища особи (застосування більш суворого запобіжного заходу) [180, с. 264].

Це обумовлено тим, що під час зміни запобіжного заходу на більш суворий підозрюваний чи обвинувачений зазнає додаткових обтяжень, яких він раніше не мав, його правове становище погіршується внаслідок застосування більш суворих обмежень прав і свобод. Окрім цього, на відміну від обрання запобіжного заходу, підставою зміни запобіжного заходу на більш суворий є вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального процесуального правопорушення, що полягає у невиконанні обов'язків, які поклалися на нього раніше під час обрання певного запобіжного заходу.

Таким чином, зміна запобіжного заходу на більш суворий носить не стільки запобіжний характер, стільки каральний. З. Ф. Ковріга з цього приводу відмічає, що під час зміни запобіжного заходу на більш суворий, захід примусу перетворюється в процесуальну відповідальність [133, с. 35].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що зміна запобіжного заходу на більш суворий є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, що застосовується до підозрюваного, обвинуваченого, який не виконав обов'язки, покладені на нього під час обрання менш суворого запобіжного заходу, і здійснюється з метою погіршення його правового становища та забезпечення виконання процесуальних обов'язків.

Положення щодо зміни запобіжного заходу на більш суворий містяться у таких нормах КПК України:

- ч. 2 ст. 179 КПК України, де вказано, що підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

- частини 8, 10 ст. 182 КПК України, де передбачено, що, якщо підозрюваний, обвинувачений, будучи належним чином повідомлений, не з'явився за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду без поважних причин чи не повідомив про причини своєї неявки, або якщо порушив інші покладені на нього при застосуванні запобіжного заходу обов'язки, застава звертається в доход держави. У такому разі слідчий суддя, суд вирішує питання про застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді застави у більшому розмірі або іншого запобіжного

заходу.

Разом з цим, аналіз кримінального процесуального законодавства та практики його застосування дозволяє стверджувати, що не у всіх випадках зміна запобіжного заходу на більш суворий є заходом кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, потрібно розрізняти:

- зміну запобіжного заходу на більш суворий, що застосовується у зв'язку з невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання запобіжного заходу (як захід кримінально-процесуальної відповідальності);

- та зміну запобіжного заходу на більш суворий, що застосовується у зв'язку з нововиявленими обставинами. Якщо такі обставини існували під час прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу, але про які слідчий, прокурор на той час не знав і не міг знати.

Адже в першому випадку підставою зміни запобіжного заходу на більш суворий є невиконання процесуальних обов'язків, які покладалися на особу під час застосування менш суворого запобіжного заходу. В цьому разі підставою зміни запобіжного заходу є неналежна поведінка підозрюваного, обвинуваченого. А тому зміна запобіжного заходу буде здійснюватися з метою покарання підозрюваного, обвинуваченого шляхом погіршення його процесуального становища через застосування більш суворих обмежень його прав та свобод. Тобто, в цьому випадку зміна запобіжного заходу на більш суворий є заходом кримінально-процесуальної відповідальності.

В другому ж випадку, підставою зміни запобіжного заходу є встановлення нових фактичних даних (нововиявлені обставини), які існували на момент попереднього розгляду цього питання, але про які слідчий, прокурор на той час не знав чи не міг знати. Зокрема, це може бути як обставини, що зумовили перекваліфікацію вчиненого діяння на більш тяжкий злочин, так і встановлення нових ризиків. В такому разі зміна запобіжного заходу на більш суворий не може розглядатися як захід кримінально-процесуальної відповідальності, адже не зумовлена вчиненням підозрюваним, обвинуваченим кримінального процесуального правопорушення.

На користь того, що підстави зміни запобіжного заходу слід розрізняти, свідчить і положення ч. 2 ст. 200 КПК України, де зазна-

чено, що “у клопотанні про зміну запобіжного заходу обов’язково зазначаються обставини, які: 1) виникли після прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу; 2) існували під час прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу, але про які слідчий, прокурор на той час не знав і не міг знати” [153].

Дослідження зміни запобіжного заходу на більш суворий як заходу кримінально-процесуальної відповідальності, потребує з’ясування ієрархії запобіжних заходів. Так, запобіжні заходи — це “сукупність превентивних заходів забезпечення кримінального провадження, які спрямовані на забезпечення належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого через певне обмеження їхніх особистих прав” [149, с. 118]. Відповідно до ч. 1 ст. 176 КПК України систему запобіжних заходів становлять: 1) особисте зобов’язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою.

Питання ієрархії запобіжних заходів вирішене на законодавчому рівні. Зокрема, в ч. 3 ст. 176 КПК України закріплено, що “найбільш м’яким запобіжним заходом є особисте зобов’язання, а найбільш суворим — тримання під вартою” [153]. Тобто, за зростанням суворості запобіжні заходи розташовуються таким чином: особисте зобов’язання > особиста порука > застава > домашній арешт > тримання під вартою [151, с. 167].

Втім, при всій простоті та очевидності цього питання, на перший погляд, воно не завжди однозначно трактувалося науковцями. Зокрема, на думку І. Л. Петрухіна, запобіжні заходи за ієрархією мали б бути розташованими таким чином: найсуворіший — тримання під вартою; далі — підписка про невиїзд (так як реально обмежує право громадян на пересування); на третьому місці — застава (обвинуваченому необхідно відшукати і внести певну суму); далі — особиста порука (не потребує наявності коштів в момент прийняття рішення) [245, с. 144].

Не погоджуючись із такою думкою, вважаємо, що слід підтримати позицію законодавця, який у ст. 176 КПК України правильно підійшов до визначення ієрархії запобіжних заходів, розмістивши їх від найбільш м’якого до найбільш суворого.

Втім, порівняльний аналіз запобіжних заходів свідчить, що при визначенні їх ієрархії не слід відштовхуватися лише від суворості обмежень прав та свобод, які покладаються на підозрюваного, об-

винуваченого. Адже, обираючи запобіжний захід, не пов'язаний з триманням під вартою, слідчий суддя, суд зобов'язує підозрюваного, обвинуваченого прибувати за кожною вимогою до суду або до іншого визначеного органу державної влади, а також виконувати один або кілька обов'язків, визначених у ч. 5 ст. 194 КПК України.

Тобто, обмеження прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого під час обрання неізоляційних запобіжних заходів може суттєво і не відрізнятися. Відмінність між неізоляційними запобіжними заходами прослідковується у заходах гарантування виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків.

Цікавим для нашого дослідження є порівняння особистого зобов'язання, особистої поруки, застави та домашнього арешту саме з позиції визначення гарантій виконання обов'язків, які поклалися на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання конкретного запобіжного заходу.

Так, при застосуванні особистого зобов'язання гарантією виконання обов'язків підозрюваним, обвинуваченим є загроза накладення на нього грошового стягнення чи зміни запобіжного заходу на більш суворий. Тобто, у разі невиконання обов'язків, які поклалися на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання особистого зобов'язання, кримінально-процесуальна відповідальність буде застосовуватися щодо самого підозрюваного чи обвинуваченого. Зокрема, згідно з положенням ч. 2 ст. 179 КПК України до підозрюваного, обвинуваченого “може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення в розмірі від 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб” [153].

При застосуванні особистої поруки гарантією виконання обов'язків підозрюваним, обвинуваченим є загроза накладення грошового стягнення на поручителів. Адже під час обрання особистої поруки вони поручилися за виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків і зобов'язалися за необхідності доставити його до органу досудового розслідування чи в суд на першу про те вимогу. Тому у разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків кримінально-процесуальна відповідальність буде застосовуватися щодо поручителів. Зокрема, у ч. 5 ст. 180 КПК України визначені підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності у виді

грошового стягнення до поручителів, а не до самого підозрюваного, обвинуваченого.

Разом з цим, слід звернути увагу на те, що ніяких додаткових обтяжень, які б покладалися в такому випадку на самого підозрюваного, обвинуваченого, законодавець не визначив. Адже в ст. 180 КПК України нічого не вказано, які заходи мають бути застосовані щодо підозрюваного, обвинуваченого, який не виконав покладені на нього обов'язки.

Таке законодавче регулювання потребує удосконалення. Адже притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності поручителів не гарантує того, що підозрюваний чи обвинувачений надалі буде дотримуватися покладених на нього обов'язків. Вважаємо, що до підозрюваного чи обвинуваченого в такому разі також мають застосовуватися заходи кримінально-процесуальної відповідальності. Адже метою застосування запобіжних заходів є унеможливлення настання ризиків, визначених у ч. 1 ст. 176 КПК України, чого не можна досягти лише шляхом накладення на поручителів грошового стягнення.

Визначенню шляхів вирішення цього питання сприяє дослідження положень ст. 182 КПК України, якими закріплені негативні наслідки невиконання обов'язків, покладених на підозрюваного, обвинуваченого під час обрання застави як запобіжного заходу. Адже застава має багато спільних ознак із особистою порукою. Зокрема, на схожість цих запобіжних заходів звертає увагу І. Л. Петрухін, який відносить їх до однієї групи — майнові запобіжні заходи [245, с. 143]. При цьому вчений відмічає, що відмінність між ними полягає в тому, що під час обрання застави інша особа (заставадавець) ставиться перед необхідністю відшукати і внести на депозит суду певну грошову суму, а на момент обрання особистої поруки іншій особі (поручителю) не потрібно мати певну грошову суму [245, с. 144].

Так, відповідно до частин 8, 10 ст. 182 КПК України, якщо підозрюваний, обвинувачений, будучи належним чином повідомлений, не з'явився за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду без поважних причин чи не повідомив про причини своєї неявки, або якщо порушив інші покладені на нього при застосуванні застави обов'язки, то сума застави звертається в доход держави, а щодо підозрюваного, обвинуваченого вирішується питання про застосування застави у більшому розмірі або іншого

запобіжного заходу.

Таким чином, гарантією виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків при застосуванні застави є загроза застосування майнової санкції (звернення суми застави в доход держави) та погіршення його правового становища (застосування застави у більшому розмірі або іншого запобіжного заходу).

Хоча і слід відмітити, що в цій нормі не вказано, що інший запобіжний захід має бути більш суворим. Але це є очевидним. Адже якщо менш суворий запобіжний захід (зокрема застава) не забезпечує належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого, то його варто замінити на більш суворий. А тому вважаємо, що відповідним положенням слід доповнити ч. 10 ст. 182 КПК України, виклавши її в такій редакції: “У разі звернення застави в доход держави слідчий суддя, суд вирішує питання про застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді застави у більшому розмірі або іншого більш жорсткого запобіжного заходу ...”.

Слід звернути увагу і на те, що в багатьох випадках грошові кошти вносяться не самим підозрюваним, обвинуваченим, а заставодавцем. Відповідно до положень ч. 2 ст. 180 КПК України заставодавцем може бути будь-яка фізична чи юридична особа, окрім юридичної особи державної або комунальної власності або такої, що фінансується з місцевого, державного бюджету, бюджету Автономної Республіки Крим, або у статутному капіталі якої є частка державної, комунальної власності, або яка належить суб'єкту господарювання, що є у державній або комунальній власності.

А тому в разі внесення коштів заставодавцем саме він буде нести відповідальність за невиконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків обраного запобіжного заходу. Адже його кошти будуть звернені в доход держави. В цьому випадку кримінально-процесуальна відповідальність заставодавця за своєю суттю схожа на кримінально-процесуальну відповідальність поручителя. Відмінність між ними полягає лише в тому, що при заставі кошти вже внесені на відповідні рахунки, а при особистій поруці поручитель має їх ще сплатити.

Втім, не зважаючи на подібність застави та особистої поруки, законодавець не уніфікував негативні наслідки, які мають застосовуватися до підозрюваного, обвинуваченого в разі невиконання ним обов'язків, що покладалися під час застосування цих запобіж-

них заходів. Адже в разі невиконання обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні особистої поруки, кримінально-процесуальна відповідальність визначена тільки для поручителів. А під час невиконання обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого при обранні застави, відповідальність покладається як на заставодавця (якщо кошти вносилися іншою особою), так і підозрюваного, обвинуваченого.

Вважаємо, що це є недоліком кримінальної процесуальної форми застосування особистої поруки. Так як притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності лише поручителів не спричиняє негативних наслідків для самого підозрюваного, обвинуваченого, що, відповідно, не гарантує в подальшому виконання ним кримінальних процесуальних обов'язків. Очевидно, що підозрюваний, обвинувачений, також має зазнати певних додаткових обтяжень, якщо він не виконав кримінальні процесуальні обов'язки.

Таким чином, в разі невиконання обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні особистої поруки, до нього також мають застосовуватися заходи кримінально-процесуальної відповідальності. Такими заходами кримінально-процесуальної відповідальності підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід особиста порука, має бути зміна запобіжного заходу на більш суворий.

Аналогічна ситуація склалася і під час регламентації домашнього арешту. Адже в ст. 181 КПК України взагалі не визначені наслідки невиконання умов цього запобіжного заходу.

В загальних положеннях застосування чи зміни запобіжного заходу також відсутня вказівка про те, що в разі невиконання обов'язків, покладених на особу під час обрання менш тяжкого запобіжного заходу, його слід замінити на більш суворий запобіжний захід. В ч. 6 ст. 195 КПК України ми можемо лише знайти вказівку про те, що відмова від носіння засобу електронного контролю, умисне зняття, пошкодження або інше втручання в його роботу з метою ухилення від контролю, а рівно намагання вчинити зазначені дії є невиконанням обов'язків, покладених судом на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі або у вигляді домашнього арешту.

І лише шляхом системного аналізу норм КПК України (статей 177, 182, ч. 6 ст. 195) можна дійти висновку, що невиконання

обов'язків, які покладалися на особу під час застосування домашнього арешту, є підставою застосування більш суворого запобіжного заходу, яким згідно з ієрархією, визначеною в КПК України, є тримання під вартою.

Таким чином, гарантією виконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків, покладених на нього при застосуванні домашнього арешту, є загроза застосування найсуворішого запобіжного заходу, а саме — тримання під вартою. Проте, прямої вказівки про це в кримінальному процесуальному законодавстві немає.

В КПК України відсутня і вимога щодо необхідності попередження підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні домашнього арешту про можливість його зміни на більш суворий. А тому під час ухвалення рішення про застосування домашнього арешту особа, як правило, не попереджається про можливість та підстави зміни цього запобіжного заходу на більш суворий, що, на нашу думку, не відповідає загальним правилам застосування запобіжних заходів. Так, в резолютивній частині ухвали Костопільського районного суду Рівненської області від 16 грудня 2015 року у справі № 564/702/14-к вказано: обрати відносно обвинуваченого ОСОБА_2 запобіжний захід у виді домашнього арешту строком на два місяці з дня винесення даної ухвали по 14 лютого 2016 року з покладанням на нього наступних обов'язків: 1. Заборонити обвинуваченому ОСОБА_2 залишати житло — квартиру АДРЕСА_1 з 19-00 години до 7-00 години наступної доби. 2. Прибувати до суду за першою вимогою. Ухвалу про обрання відносно ОСОБА_2 запобіжного заходу у виді домашнього арешту надіслати для виконання до Костопільського відділу поліції ГУ НП в Рівненській області за місцем проживання обвинуваченого. Ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку до Апеляційного суду Рівненської області протягом п'яти днів з моменту її проголошення [373].

Отже, вищенаведене дозволяє визначити такі гарантії виконання обов'язків, покладених судом на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу:

- при особистому зобов'язанні — загроза накладення на підозрюваного, обвинуваченого грошового стягнення та зміни запобіжного заходу на більш суворий;

- при застосуванні особистої поруки — загроза накладення на поручителів грошового стягнення та зміни запобіжного заходу на більш суворий;

— при застосуванні застави — загроза звернення суми застави в доход держави та погіршення правового становища підозрюваного, обвинуваченого шляхом застосування застави у більшому розмірі або іншого (більш суворого) запобіжного заходу;

— при застосуванні домашнього арешту — загроза застосування найсуворішого запобіжного заходу, а саме — тримання під вартою.

Таким чином, в разі невиконання обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжного заходу, його процесуальне становище має погіршуватися шляхом застосування іншого більш жорсткого запобіжного заходу.

Втім, вищенаведений аналіз положень кримінального процесуального законодавства свідчить, що загальної норми, яка б закріплювала таке правило в КПК України немає. Воно визначене лише щодо окремих запобіжних заходів (особистого зобов'язання та застави). Але щодо особистої поруки та домашнього арешту законодавець не закріпив подібних вимог.

За відсутності такого загального правила під час застосування запобіжних заходів слідчі, прокурори та слідчі судді по-різному підходять до вирішення цієї проблеми. Так, досить часто під час звернення з клопотанням про зміну домашнього арешту на більш суворий слідчі посилаються на положення ч. 2 ст. 179 КПК України. Зокрема, в ухвалі слідчого судді Білоцерківського міськрайонного суду Київської області №357/8486/16-к від 03 серпня 2016 року вказано, що слідчий Білоцерківського відділу поліції ГУ НП в Київській області звернувся з клопотанням, погодженим з прокурором Білоцерківської місцевої прокуратури, про зміну запобіжного заходу з домашнього арешту на тримання під вартою щодо ОСОБА_1, підозрюваного у вчиненні злочину, передбаченого ст. 289 ч. 2 КК України. В мотивувальній частині цього клопотання слідчий посилався на те, що відповідно до ч. 2 ст. 179 КПК України підозрюваному ОСОБА_1 письмово під розпис повідомлено покладені на нього обов'язки та роз'яснено, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення [368].

В ухвалах про застосування домашнього арешту слідчі судді в резолютивній частині також можуть вказати про роз'яснення підозрюваному наслідків невиконання покладених на нього обов'язків — застосування більш жорсткого запобіжного заходу і накладення грошового стягнення, які закріплені у ч. 2 ст. 179 КПК України

(ухвала слідчого судді Обухівського районного суду Київської області від 19 серпня 2016 року у справі № 372/5242/15-к [369], ухвала Макарієвського районного суду Київської області від 19 липня 2016 року у справі № 370/1561/16-к [365]).

Втім, така практика не відповідає вимогам кримінального процесуального законодавства. Адже ст. 179 КПК України регулює не загальні положення застосування запобіжних заходів, а стосується лише правил застосування особистого зобов'язання, і тому не може застосовуватися при обранні інших видів запобіжних заходів. У зв'язку з цим, не можна стверджувати про порушення вимог КПК України в тих випадках, коли при винесенні ухвали про застосування домашнього арешту чи особистої поруки слідчі судді у резолютивній частині не вказують про можливість настання негативних наслідків для підозрюваного, обвинуваченого в разі невиконання покладених на нього обов'язків (ухвала слідчого судді Шевченківського районного суду м. Києва від 17 серпня 2016 року у справі № 761/29100/16-к [370], ухвала Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 28 липня 2016 року у справі № 359/4985/16-к [364]).

Таким чином, вищенаведене підтверджує необхідність законодавчого закріплення загальної норми, яка б визначала наслідки для підозрюваного, обвинуваченого у разі невиконання обов'язків, які покладалися під час застосування неізоляційного запобіжного заходу.

Доцільність закріплення такого положення обумовлена і тим, що, по-перше, підозрюваний, обвинувачений має понести відповідальність за невиконання покладених на нього обов'язків під час обрання запобіжного заходу. А по-друге, необхідність зміни запобіжного заходу на більш суворий пов'язана з тим, що раніш обраний більш м'який запобіжний захід не зміг запобігти ризикам, передбаченим у ст. 177 КПК України, для уникнення яких він застосовувався. У зв'язку з цим є потреба його заміни на більш суворий.

Вважаємо, що вирішити цю проблему слід з врахування положень, закріплених у ч. 2 ст. 179 КПК України, де вказано, що "підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід і на нього може бути накладено грошове стягнення

в розмірі від 0,25 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб” [153]. Таку думку підтримує 46 % респондентів.

Втім, вищенаведена норма також потребує наукового дослідження з тим, щоб врахувати її недоліки та виправити під час розробки пропозицій щодо доповнень до кримінального процесуального законодавства в частині регламентації загальних наслідків невиконання підозрюваним, обвинуваченим обов’язків неізоляційного запобіжного заходу. Зокрема, О. С. Пахолюк відмічає, що положення, визначене у ч. 2 ст. 179 КПК України, створює умови подвійної відповідальності — накладення за одне діяння двох видів стягнень (при цьому жодного з них основного та жодного додаткового) [244, с. 320].

Дійсно, вищенаведена норма обумовлює такі запитання: чи можна застосовувати одночасно змину запобіжного заходу на більш суворий та накладення грошового стягнення, чи слід застосовувати лише один із цих заходів кримінально-процесуальної відповідальності? Якщо вказані заходи слід застосовувати одночасно, то який із них буде основним, а який додатковим? Якщо ж не виділяти основного та додаткового, то як тоді співвідносити це правило з положенням, закріпленим у ст. 61 Конституції України, де вказано, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення?

Аналіз судової практики свідчить, що в разі невиконання підозрюваним чи обвинуваченим обов’язку щодо явки за викликом, слідчий суддя чи суд, як правило, ухвалює рішення про привід цієї особи та накладення грошового стягнення. Зокрема, суддя Солюнянського районного суду Дніпропетровської області у справі № 192/139/15-к від 08 квітня 2015 року ухвалив: “У судовому засіданні оголосити перерву до 14 години 23 квітня 2015 року. Здійснити привід в судове засідання обвинуваченого ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, що мешкає у АДРЕСА_1. Накласти на обвинуваченого ОСОБА_3 грошове стягнення у розмірі 1000 (одна тисяча) гривень” [375]. Таке рішення було прийнято на підставі положень ч. 1 ст. 323 КПК України, де вказано, що “Якщо обвинувачений, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, не прибув за викликом у судове засідання, суд відкладає судовий розгляд, призначає дату нового засідання і вживає заходів до забезпечення його прибуття до суду. Суд також має право постановити

ухвалу про привід обвинуваченого та/або ухвалу про накладення на нього грошового стягнення в порядку, передбаченому главами 11 та 12 цього Кодексу” [153].

Разом з цим, рішень про зміну запобіжного заходу на більш суворий та накладення грошового стягнення в Єдиному реєстрі судових рішень ми не знайшли.

Досить часто в разі невиконання підозрюваним чи обвинуваченим обов’язку щодо явки за викликом судді ухвалюють рішення лише про накладення грошового стягнення. Зокрема, в ухвалі Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 09 грудня 2014 року у справі № 214/5184/14-к за неявку обвинуваченого в засідання на нього накладено грошове стягнення у розмірі 0,5 розміру мінімальної заробітної плати в сумі 609 гривень [367].

Втім, заслуговує на увагу думка Р. Л. Хачатурова та Д. А. Липинського, які вважають, що в разі порушення підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов’язків на нього в силу особливого процесуального положення не може бути накладено процесуальний штраф. А тому в разі ухилення підозрюваного, обвинуваченого від слідства або суду, впливу на свідків, потерпілих або інших обвинувачених, які дають правдиві показання, до нього може бути застосовано захід процесуальної відповідальності у вигляді зміни запобіжного заходу на більш суворий [390, с. 839].

У доречності такого твердження нас переконує і порівняльний аналіз норм кримінального процесуального законодавства інших країн. Так, в ч. 1 ст. 323 КПК України вказано, що якщо обвинувачений, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, не прибув за викликом у судове засідання, суд має право постановити ухвалу про його привід та/або ухвалу про накладення на нього грошового стягнення.

Але кримінальне процесуальне законодавство ФРН, США, Молдови та Естонії не визначає можливості накладення грошового стягнення на обвинуваченого у разі його неявки в судове засідання. Так, в ч. 2 § 230 КПК ФРН вказано, що якщо неяка підсудного недостатньо виправдана, то приймається рішення про його примусовий привід чи постанова про арешт [355]. Відповідно до Федеральних правил кримінального процесу в окружних судах США у разі неявки обвинуваченого до суду за повісткою щодо нього видається ордер на арешт (правило 4) [202, с. 47; 428].

В ч. 5 ст. 321 КПК Молдови також визначено, що у разі необґрунтованої неявки підсудного до суду судова інстанція має право прийняти рішення про його привід і застосувати до нього запобіжний захід або замінити його іншим заходом, який забезпечить його явку до суду [352]. Аналогічне положення міститься і в ст. 209 КПК Естонії [356] та ч. 3 ст. 247 КПК РФ. Окрім цього, відповідно до ч. 1 ст. 189 КПК Грузії, в разі ухилення підсудного від явки в суд допускається розгляд справи за його відсутності [350].

У зв'язку із вищенаведеним вважаємо, що в разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього під час обрання запобіжного заходу обов'язків основним заходом кримінально-процесуальної відповідальності має бути зміна раніше обраного запобіжного заходу на більш суворий (підтримує 49 % респондентів). А тому положення ч. 1 ст. 323 КПК України має бути викладена в такій редакції: “Якщо обвинувачений, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, не прибув за викликом у судові засідання, суд відкладає судовий розгляд, призначає дату нового засідання і вживає заходів до забезпечення його прибуття до суду. Суд також постановляє ухвалу про привід обвинуваченого та ухвалу про застосування запобіжного заходу чи зміну запобіжного заходу на більш жорсткий” [27, с. 25].

А в положенні, яке закріплене у ч. 2 ст. 179 КПК України, та яке ми пропонуємо закріпити як загальне правило для всіх неізоляційних запобіжних заходів, також слід визначити, що в разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язків, які на нього поклалися, цей запобіжний захід буде замінено на більш суворий, але без можливості накладення грошового стягнення.

Таке законодавче закріплення наслідків невиконання обов'язків, які поклалися на підозрюваного, обвинуваченого під час застосування запобіжного заходу, сприятиме тому, що: по-перше, втрачає актуальність проблема одночасного застосування зміни запобіжного заходу на більш суворий та накладення грошового стягнення, як заходів юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. По-друге, це сприятиме стимулюванню дотримання підозрюваним, обвинуваченим, покладених на нього процесуальних обов'язків під загрозою погіршення процесуального становища аж до позбавлення волі при застосуванні запобіжного заходу тримання під вартою. Адже підставою для застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є порушення за-

побіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі [208, с. 215].

Тобто, у випадках, визначених КПК України, до уваги береться не лише тяжкість кримінального правопорушення у вчиненні якої особа підозрюється, обвинувачується. Підставою застосування запобіжного заходу тримання під вартою є і невиконання обов'язків, які покладалися на підозрюваного, обвинуваченого при застосуванні іншого, раніше обраного менш тяжчого запобіжного заходу. Зокрема, в ч. 2 ст. 183 КПК України вказано, що запобіжний захід у вигляді тримання під вартою може бути застосований “до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі понад 3000 доходів громадян, — виключно у разі, якщо прокурором, крім наявності підстав, передбачених статтею 177 цього Кодексу, буде доведено, що підозрюваний, обвинувачений не виконав обов'язки, покладені на нього при застосуванні іншого, раніше обраного запобіжного заходу, або не виконав у встановленому порядку вимог щодо внесення коштів як застави та надання документа, що це підтверджує” [153].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що наслідки невиконання кримінальних процесуальних обов'язків, які покладаються на підозрюваного, обвинуваченого під час застосування неізоляційних запобіжних заходів, слід закріпити як загальне правило застосування запобіжних заходів. З цією метою пропонуємо ч. 5 ст. 194 КПК України доповнити положенням наступного змісту: “Підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід”. Відповідно ч. 2 ст. 179 КПК України має бути видалена.

В попередньому розділі нашої роботи ми звертали увагу на те, що однією з умов кримінально-процесуальної відповідальності є покладання на учасника кримінального провадження процесуального обов'язку, який складається з таких дій: доведення обов'язків до відома учасника кримінального провадження, їх роз'яснення, попередження про можливість накладення грошового стягнення у разі невиконання цих обов'язків [103, с. 142-143].

У зв'язку з цим вважаємо, що в резолютивній частині ухвали про застосування будь-якого неізоляційного запобіжного заходу має бути вказівка на наслідки невиконання обов'язків, покладених

на підозрюваного, обвинуваченого. Адже відсутність роз'яснення підозрюваному, обвинуваченому наслідків невиконання умов обраного запобіжного заходу, зокрема домашнього арешту чи особистої поруки, може поставити під сумнів наявність підстав зміни запобіжного заходу на більш жорсткий, зокрема — тримання під вартою.

А тому ч. 2 ст. 196 КПК України слід доповнити відповідним положенням та викласти у такій редакції: “2. В ухвалі про застосування запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, також зазначаються: 1) конкретні обов'язки, передбачені частиною п'ятою статті 194 цього Кодексу, що покладаються на підозрюваного, обвинуваченого; 2) наслідки невиконання визначених обов'язків; 3) строк, на який їх покладено у випадках, встановлених цим Кодексом”.

Таким чином, під час застосування особистого зобов'язання, особистої поруки, застави чи домашнього арешту підозрюваного, обвинуваченого слід попереджати про можливість настання негативних наслідків у разі невиконання умов обраного запобіжного заходу. Таке роз'яснення має ще й психологічне навантаження, адже підозрюваного, обвинуваченого повідомляють про загрозу погіршення його процесуального статусу в разі невиконання покладених на нього процесуальних обов'язків, що, в свою чергу, буде мотивацією дотримання умов обраного, менш тяжчого запобіжного заходу.

5.2. Відповідальність учасників кримінального провадження за порушення порядку судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого

Дотримання порядку під час судового засідання є важливою гарантією здійснення правосуддя. Адже невиконання вимог головуючого, зневажливе ставлення до зауважень суду, вигуки, хамство є не лише проявом неповаги до суду, а й посяганням на незалежність судової гілки влади. Г. Ю. Юдківська зауважує, що повага до суддів — це культура, яка формується роками, досягається правосудними рішеннями та розповсюджується серед громадян [419]. Судові процеси, які відбуваються останніми роками, свідчать, що довіра та повага до суду в Україні перебуває у критичному стані. Тим не менше, перетворювати судові засідання на демонстрації,

безлади чи шоу — це шлях в нікуди.

Єдиний вихід із ситуації, що склалася, — повернення розгляду справ у судах у площину права та законності. Коли дотримання принципів верховенства права, законності, рівності перед законом і судом, повага до людської гідності буде аксіомою діяльності будь-якого учасника судового провадження — як судді, прокурора, захисника, так і особи, яка реалізовує своє право бути присутньою під час судового розгляду згідно з засадою гласності і відкритості судового провадження.

Питання забезпечення порядку в залі судового засідання учасниками судового розгляду перебуває у тісному зв'язку із положенням, визначеним в п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, де вказано, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом. При цьому в ст. 17 зауважується, що “жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції” [142]. Тобто, нікому з учасників судового провадження не дозволяється реалізовувати свої права, в тому числі і право на участь в судовому засіданні, для того, щоб обмежити чи скасувати права інших осіб, зокрема і право на справедливий суд.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема забезпечення порядку під час судового засідання не була предметом окремого наукового дослідження. Це питання, здебільшого, розглядалося в підручниках з кримінального процесу в контексті характеристики процедури судового розгляду, чи під час дослідження заходів процесуального примусу у кримінальному процесі. Так, окремі аспекти забезпечення порядку під час судового засідання аналізувалися А. В. Мурзановською, Л. Д. Удаловою, О. Ю. Хабло, В. М. Трофименко, В. М. Корнуковим, П. С. Елькінд. Втім, ця проблема має міжгалузевий характер, адже притаманна як для кримінального, так і цивільного, адміністративного чи господарського судочинства, що потрібно також враховувати під час дослідження.

Питання відповідальності за неповагу до суду, дотримання порядку в залі судового засідання учасниками судового розгляду

та незалежність судової влади у вітчизняному законодавстві розглядаються у тісному взаємозв'язку [156, с. 42]. Таке твердження обумовлено положеннями Закону України “Про судоустрій та статус суддів”, де передбачено, що суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання (ч. 1 ст. 48); незалежність судді забезпечується в тому числі і відповідальністю за неповагу до суду чи судді (п. 6 ч. 5 ст. 48); прояв неповаги до суду чи судді з боку осіб, які є учасниками процесу або присутні в судовому засіданні, має наслідком відповідальність, установлену законом (ст. 50) [279].

У кримінальному процесуальному законодавстві заходи відповідальності порушників порядку судового засідання визначені в ст. 330 КПК України. Аналіз положень цієї норми свідчить, що законодавець диференційовано підходить до вирішення питання про відповідальність різних учасників судового провадження за порушення порядку в залі судового засідання чи непокори розпорядженням головуєчого.

Так, якщо обвинувачений порушує порядок у залі судового засідання або не підкоряється розпорядженням головуєчого у судовому засіданні, останній попереджає обвинуваченого про те, що в разі повторення ним зазначених дій його буде видалено з зали судового засідання. При повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений за ухвалою суду з зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду (ч. 1 ст. 330 КПК України).

У разі невиконання розпорядження головуєчого прокурором чи захисником головуєчий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку у залі судового засідання їх може бути притягнуто до відповідальності, встановленої законом (ч. 2 ст. 330 КПК України).

У разі невиконання розпорядження головуєчого іншими особами, присутніми у судовому засіданні, головуєчий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку їх може бути видалено із зали судового засідання та притягнуто до відповідальності, встановленої законом (ч. 3 ст. 330 КПК України).

Вищенаведені положення КПК України свідчать, що в разі порушення порядку в судовому засіданні та невиконання розпоряджень головуєчого вперше — всі особи попереджаються про те,

що при повторенні таких діянь до них будуть застосовані заходи відповідальності.

У разі ж повторного порушення порядку у залі судового засідання до його учасників можуть застосовуватися такі заходи відповідальності:

- щодо обвинуваченого – видалення з зали судового засідання;
- щодо прокурора та захисника – заходи відповідальності визначені в ст. 35 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” та в ст. 49 Закону України “Про прокуратуру”;
- щодо інших осіб, присутніх у судовому засіданні, – видалення із зали судового засідання та притягнення до відповідальності, встановленої в ст. 185 З КУпАП за “Прояв неповаги до суду”.

Така законодавча регламентація заходів, які можуть застосовуватися до порушників порядку судового засідання, зумовлює необхідність визначення їх правової природи та фактичних підстав застосування. Орім цього, потребує з’ясування питання конкуренції цих заходів відповідальності та процесуальної форми їх застосування.

Отже, в разі порушення порядку в судовому засіданні та невиконання розпоряджень головуючого вперше – всі особи попереджаються про застосування заходів адміністративної, дисциплінарної чи кримінально-процесуальної відповідальності у разі повторення таких діянь. При повторному порушенні порядку у залі судового засідання учасники судового провадження та інші особи, присутні в залі суду, або видаляються з зали, або (та) притягуються до інших видів відповідальності. Зокрема, прокурор та захисник – до дисциплінарної, інші особи, присутні у судовому засіданні, – до адміністративної.

Таким чином, до порушників порядку в залі судового засідання можуть застосовуватися як попередження, так і видалення із зали судового засідання.

За своєю правовою природою попередження та видалення із зали судового засідання більшістю вчених, які досліджували цю проблему, цілком справедливо характеризуються як заходи кримінально-процесуальної відповідальності. Зокрема, такої думки притримуються Г. М. Ветрова [70, с. 4-5], В. М. Корнуков [145, с. 12], Д. А. Липинський [180, с. 264], О. Ю. Хабло [386, с. 110], а серед процесуалістів-цивілістів – М. Й. Штефан [412, с. 251], І. М. Лукіна [188, с. 10], Н. А. Чечіна [401].

Так, М. Й. Штефан стверджує, що видалення з зали судового засідання є заходом процесуальної відповідальності немайнового характеру, який застосовується до зазначених в законі осіб за порушення встановленого порядку під час розгляду справи і спрямований на припинення здійснення ними права на участь в судовому засіданні. При цьому вчений зауважує, що для сторін і третіх осіб – це припинення права брати участь в розгляді судом справи, а, отже, і на виконання процесуальних дій, спрямованих на захист своїх прав і охоронюваних законом інтересів, для громадянина – це позбавлення права на присутність в судовому засіданні [412, с. 251-252].

Тобто, в результаті видалення з зали суду учасник судового провадження не позбавляється свого статусу, а на нього лише накладається заборона на фактичну присутність у залі судового засідання [163, с. 349]. Окрім цього, в разі видалення обвинуваченого з зали судового засідання його право на захист не припиняється, але обвинувачений обмежується в можливості особисто реалізувати це право під час судового засідання. Право на захист в такому разі здійснюється за допомогою захисника, участь якого в цьому випадку є обов'язковою.

В підрозділі 1.3 ми відмічали, що в теорії кримінального процесу кримінально-процесуальна відповідальність, як правило, характеризується через призму санкції. Зокрема, З. Ф. Ковріга вважає, що процесуальна відповідальність полягає у застосуванні та реалізації санкції правових норм [132, с. 40]. При цьому юридична природа санкції визначається як несприятливі наслідки невиконання приписів, які можуть настати для осіб, що порушують вимоги правової норми [138, с. 35; 416, с. 95-96].

Втім, несприятливі наслідки для особи можуть бути різними. Д. А. Липинський відмічає, що каральний вплив процесуальної відповідальності може носити не лише матеріальний характер (грошове стягнення), а і психологічний (у вигляді разового осуду – попередження), організаційно-правовий (видалення із залу суду), або ж може полягати в погіршенні правового становища суб'єкта (застосування більш суворой міри запобіжного заходу) [180, с. 264]. Тобто, на його думку як попередження про відповідальність, так і видалення з зали судового засідання мають каральний вплив на порушників порядку в залі суду.

Подібне бачення цього питання має і Г. М. Ветрова, яка

стверджує, що видалення із зали судового засідання є заходом примусу, який носить карально-забезпечувальний характер [70, с. 4-5]. А на думку О. Ю. Хабло, в разі видалення особи із зали судового засідання до неї застосовуються кримінальні процесуальні санкції, які спрямовані на позбавлення суб'єкта права чи повноваження, яке він реалізовує неналежним чином [386, с. 110].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що при видаленні з зали судового засідання негативним наслідком, додатковим (каральним) обтяженням є те, що особа позбавляється права бути присутньою у залі суду протягом певного періоду часу або на весь час судового розгляду. При цьому особи, які мають власний інтерес у вирішенні справи в суді (потерпілий, обвинувачений, цивільний позивач, цивільний відповідач) позбавляються і можливості самостійно реалізовувати надані їм законом права, а можуть їх здійснювати лише за допомогою осіб, які представляють чи захищають їхні інтереси.

Так, у разі видалення обвинуваченого з зали судового засідання він не може особисто реалізувати права, визначені в ч. 4 ст. 42 КПК України, зокрема: брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення, висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження, виступати в судових дебатах та з останнім словом. Тобто, як справедливо зауважує В. А. Кузьменко, застосування видалення з зали судового засідання до осіб, які беруть участь у справі, створює перешкоди для повноцінної реалізації їх процесуальних прав у сфері доказування та впливу на розвиток процесу [163, с. 353].

Якщо ж видаляються інші особи, присутні в залі суду, вони позбавляються права бути присутнім у судовому засіданні та спостерігати за ходом розгляду кримінального провадження в суді.

Отже, під час видалення особи з зали судового засідання до неї застосовується кримінальна процесуальна санкція, яка полягає у примусовому позбавленні особи права бути присутньою у залі судового засідання тимчасово чи на весь час судового розгляду. При цьому особи, які мають власний інтерес у вирішенні справи в суді (потерпілий, обвинувачений, цивільний позивач, цивільний відповідач), позбавляються можливості самостійно реалізовувати надані їм законом права та не можуть особисто виконувати дії, спрямовані на захист чи відстоювання своїх законних інтересів під час розгляду вправи в суді, а можуть це здійснити лише за допомогою осіб які представляють чи захищають їхні інтереси.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що видалення з зали судового засідання — це захід кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру, який застосовується до учасників судового провадження та осіб, присутніх у залі судового засідання, які допустили повторне порушення порядку судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого, спрямований на припинення здійснення ними права на участь в судовому засіданні.

Якщо ж учасники судового провадження та присутні в залі суду особи допустили порушення порядку судового засідання чи не виконали розпоряджень головуючого вперше, то вони попереджаються головуючим про те, що в разі повторення зазначених діянь вони будуть видалені з зали судового засідання чи притягнуті до відповідальності, встановленої законом.

Хоча попередження і не має яскраво виражених примусових ознак, однак цей захід як законодавство, так і вчені не безпідставно називають примусовим. Так, в ст. 269 КАС України визначено, що як видалення із зали судового засідання, так і попередження є заходами процесуального примусу [135]. У зв'язку з цим О. В. Кузьменко та О. Н. Панченко цілком слушно відмічають, що попередження — “це захід процесуального примусу, який застосовується судом, що застерігає особу, винну в порушенні порядку під час судового засідання або невиконанні розпоряджень головуючого, про неприпустимість зазначених дій і можливість видалення її із залу засідання. Воно не може бути застосовано до особи, якщо порушення мали місце не у судовому засіданні, а поза ним” [164, с. 33].

В теорії кримінального процесу Д. А. Липинський також звертає увагу на те, що попередження про неприпустимість порушення порядку в залі судового засідання примушує кримінального процесуального правопорушника виправити свою поведінку відповідно до вимог кримінальних процесуальних норм. Каральний вплив попередження, на думку вченого, має психологічний характер [180, с. 264]. Адже, дійсно, попередження є офіційним осудом поведінки порушника порядку судового засідання уповноваженою на те особою — головуючим у судовому засіданні.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що попередження про застосування заходів відповідальності при повторенні протиправних діянь та видалення особи з зали судового засідання є заходами

кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру, що застосовуються до учасників судового провадження чи інших осіб, присутніх у судовому засіданні, які допустили невиконання розпоряджень головуючого чи іншим чином порушили порядок під час судового засідання.

Ці заходи застосовуються з метою відновлення порядку в судовому засіданні (нормалізації кримінальних процесуальних відносин) та характеризуються каральними обтяженнями для особи, яка порушила порядок судового засідання. Попередження застерігає від повторення порушень порядку в судовому засіданні під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності, а під час видалення особи з зали суду вона позбавляється права брати участь в судовому засіданні та можливості особисто виконувати процесуальні дії для захисту чи відстоювання своїх прав та законних інтересів під час розгляду справи в суді.

Окремої уваги потребує визначення фактичних підстав застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до порушників порядку судового засідання.

Так, правила поведінки осіб, присутніх у судовому засіданні, в загальному вигляді закріплені в ст. 329 КПК України. В цій нормі визначено, що особи, присутні у залі судового засідання, при вході до нього суду та при виході суду повинні встати. Сторони кримінального провадження допитують свідків, заявляють клопотання, подають заперечення стоячи і лише після надання їм слова головуючим у судовому засіданні. Свідки, експерти, спеціалісти дають показання, стоячи на місці, призначеному для свідків. Особи, присутні в залі, заслуховують вирок суду стоячи. Відхилення від цих правил допускається з дозволу головуючого в судовому засіданні. Сторони та учасники кримінального провадження звертаються до суду “Ваша честь” або “Шановний суд”. Матеріали, речі і документи передаються головуючому в судовому засіданні через судового розпорядника [153].

При цьому, в ч. 2 ст. 329 КПК України визначено, що сторони та учасники кримінального провадження, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов’язані дотримуватися порядку в судовому засіданні і беззаперечно підкорятися відповідним розпорядженням головуючого у судовому засіданні. А ч. 2 ст. 321 КПК України уповноважує головуючого вживати необхідних заходів для забезпечення належного порядку в судовому засіданні.

Тому в разі порушення порядку у судовому засіданні, невиконання вимог чи розпоряджень головуючого закон дозволяє застосувати відповідні заходи відповідальності, визначені в ст. 330 КПК України.

Втім, КПК України не конкретизує за які саме порушення порядку судового засідання та які заходи відповідальності слід застосовувати. А вчені звертають увагу на великий спектр дій і вчинків як учасників процесу, так і присутніх осіб, які заважають судді вести процес, стверджуючи при цьому, що такими діями може бути некоректна поведінка присутніх у залі, образливі висловлювання щодо суду, непокора суду, зневажливе ставлення до зауважень суду, хамство, вигуки [399, с. 114].

Окрім цього, науковці висловлюють думку про те, що “в кожному конкретному випадку суд (суддя), користуючись своїм внутрішнім переконанням про громадський порядок, вирішує: чи порушує особа, присутня у залі судового засідання, встановлений порядок” [164, с. 33; 51, с. 18]. Втім, ми не можемо повністю погодитися з таким твердженням. Адже під час оцінювання певного діяння суддя має враховувати не лише правила громадського порядку, а і правила поведінки, які встановлені процесуальними законами, для осіб, що присутні у судовому засіданні.

В окремих випадках також може виникнути дискусія щодо того, чи є певні діяння порушенням порядку судового засідання. Адже правила поведінки осіб, присутніх в залі суду, передбачають дотримання не лише писаних, а і неписаних (моральних, звичаєвих) норм [166, с. 91-92].

Втім, у більшості випадків порушення порядку в судовому засіданні — це діяння учасників судового провадження та присутніх у залі суду осіб, які полягають у невиконанні обов’язків, закріплених у КПК України, зокрема — в ст. 329 КПК України.

Аналіз порушень порядку судового засідання дозволяє згрупувати їх за певними ознаками, а саме:

1) залежно від характеристики правил поведінки, які порушуються:

— діяння, які полягають у порушенні вимог КПК України, що визначають правила поведінки для осіб, присутніх в залі суду (порушення процесуального порядку здійснення судочинства). Так, недотримання положень, визначених в частинах 1, 3 ст. 329 КПК України, полягають у невиконанні таких вимог: вставати при вході

та при виході суду; допитувати свідків, заявляти клопотання, подавати заперечення стоячи і лише після надання слова головуючим; давати показання стоячи на місці, призначеному для свідків; звертатися до суду “Ваша честь” або “Шановний суд”; заслуховувати вирок суду стоячи. Слід відмітити, що недотримання цих вимог в цілому не перешкоджає розгляду справи в суді. Закон навіть передбачає можливість їх невиконання з дозволу головуючого в судовому засіданні. Втім, самовільне невиконання вказаних в ст. 329 КПК України вимог слід розцінювати як порушення порядку судового засідання;

— діяння, які полягають у порушенні громадського порядку під час судового засідання (порушення громадського порядку у приміщенні суду), зокрема — образливі висловлювання щодо суду, вживання непристойних або образливих виразів, хамство, вигуки, блокування входу чи виходу з зали судового засідання тощо. О. В. Кузьменко та О. Н. Панченко також відмічають, що порушенням порядку під час судового засідання вважається “перебування у залі суду в нетверезому стані, паління, сварка, бійка та інші хуліганські дії, гучні репліки, жвава жестикуляція присутніх, користування мобільними телефонами, псування майна суду тощо” [164, с. 33]. Слід зауважити, що, якщо діяння, вказані в першій групі, можуть і не перешкоджати розгляду справи по суті, то порушення громадського порядку в залі суду є неприпустимими, адже такі дії заважають давати показання, досліджувати докази, виходити до нарадчої кімнати, чим унеможлиблюється здійснення правосуддя;

— невиконання розпоряджень головуючого у судовому засіданні. Окрім того, що особи, присутні в залі суду, зобов’язані дотримуватися правил громадського порядку та виконувати обов’язки, визначені в КПК України для присутніх у залі судового засідання, вони ще й зобов’язані беззаперечно підкорятися розпорядженням головуючого у судовому засіданні (ч. 2 ст. 329 КПК України). Це можуть бути такі діяння: невиконання вимоги головуючого покинути зал судового засідання ще не допитаному свідку чи особі, яка порушує порядок судового засідання; невиконання вимоги щодо заборони здійснювати в залі судового засідання фотозйомку, відеозапис, транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури. Невиконання розпоряджень головуючого також негативно впливає на хід судового засідання.

2) вищенаведене свідчить, що порушення порядку судового засідання слід розрізняти також залежно від можливості впливу на хід судового засідання, а саме:

- діяння, які не перешкоджають розгляду справи в суді, а тому головуючий у судовому засіданні в окремих випадках може дозволити їх не виконувати. Зокрема, головуючий може дозволити певній особі не вставати під час допиту чи оголошення вироку, враховуючи стан її здоров'я;

- діяння, які перешкоджають здійсненню правосуддя, унеможливаючи реалізацію судом своїх повноважень чи перешкоджаючи реалізації прав та виконанню процесуальних обов'язків іншими учасниками судового провадження. Такі діяння завдають суттєвої шкоди кримінальним процесуальним правовідносинам, унеможливаючи прийняття законного й обґрунтованого судового рішення. Зокрема, блокування входу до зали суду не дозволяє потрапити на засідання учасникам судового провадження.

Порушення порядку в судовому засіданні може здійснюватися як у формі бездіяльності, так і активних дій. Наприклад, суддя Попаснянського районного суду Луганської області під час розгляду кримінального провадження за обвинуваченням у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 185 ч. 3 КК України, виніс ухвалу про видалення обвинуваченого з зали суду на весь час судового розгляду на підставі того, що “він систематично порушує порядок у судовому засіданні, кричить, не дає можливості висловитися іншим учасникам судового розгляду, перекладачу, ображає та принижує присутніх, у тому числі з використанням нецензурних слів, погрожує їм” [374].

Разом з цим, не слід вважати порушенням порядку судового засідання, яке потребує застосування заходів відповідальності, такі діяння: прояв учасниками судового провадження наполегливості у відстоюванні своєї позиції (неодноразове подання подібних клопотань, повторення запитань, які були відхилені головуючим) [222, с. 735], незначні порушення та ті, які особа після зауваження добровільно припинила [163, с. 535], інші дії, які не мають грубого характеру, а є наслідком нестримних емоцій [155, с. 625]. Вважаємо, що в такому разі достатньо буде зробленого зауваження цим особам для того, щоб вони зрозуміли свою помилку та припинили ці діяння.

Слід звернути увагу на те, що в ст. 330 КПК України законода-

вещь по-різному формулює діяння учасників судового провадження за які можуть застосовуватися заходи відповідальності. Зокрема, в цій нормі вказано, що обвинувачений несе відповідальність за порушення порядку у залі судового засідання чи невідкорення розпорядженням головууючого (ч. 1 ст. 330 КПК України), прокурор, захисник, інші особи, присутні в залі судового засідання, — за невиконання розпорядження головууючого та неповагу до суду (частини 2, 3 ст. 330 КПК України).

Таким чином, при характеристиці дій учасників судового провадження (окрім обвинуваченого) та інших осіб, присутніх в залі судового засідання законодавець вживає термін “неповага до суду”. Втім, неповага до суду є адміністративним правопорушенням, передбаченим ст. 185 3 КУпАП, склад якого характеризується такими діяннями:

- злісне ухилення від явки в суд свідка, потерпілого, позивача, відповідача;
- невідкорення зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головууючого;
- порушення порядку під час судового засідання;
- вчинення будь-ким дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил (ч. 1 ст. 185 3 КУпАП) [136].

Аналогічне визначення неповаги до суду міститься і в ППВС України від 13 червня 2007 року № 8 “Про незалежність судової влади” [275].

Тобто, неповага до суду — це узагальнений термін, який охоплює всі вищенаведені діяння: ухилення від явки в суд, невиконання розпоряджень головууючого, порушення порядку під час судового засідання та інші діяння, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил.

Втім, слід зауважити, що положення, визначені в ст. 330 КПК України, не поширюються на випадки ухилення осіб від явки до суду. Адже кримінально-процесуальна відповідальність за такі діяння закріплена в інших нормах КПК України — статтях 324–327, 139 КПК України.

На відміну від цього, законодавство інших країн неявку до суду, здебільшого, розцінює як неповагу до суду. Так, відповідно до Федеральних правил кримінального процесу в окружних судах США невиконання будь-якою особою без поважних причин повістки про виклик визнається неповагою до суду, за що застосовуються

як арешт, так і заходи кримінальної відповідальності (Правило 17, 42) [202, с.49; 428].

Окрім цього, термін “повага” є етичною категорією, розуміння якої відрізняється у кожної особи залежно від виховання, моральності чи рівня освіти. А використання терміну “явна зневага” при характеристиці складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 185 3 КУпАП, свідчить, що цей термін є оціночним та може по-різному тлумачитися в правозастосуванні.

А тому вважаємо, що при формулюванні поведінки учасників судового провадження, яка є підставою застосування заходів відповідальності, визначених в ст. 330 КПК України, не варто вживати узагальнений оціночний термін — “неповага до суду”.

Враховуючи вищенаведене, та те, що в ч. 2 ст. 329 КПК України визначено загальне для всіх правило поведінки у судовому засіданні (“додержуватися порядку в судовому засіданні і беззаперечно підкорятися відповідним розпорядженням головуєчого у судовому засіданні”), вважаємо, що діяння, за які передбачена відповідальність у ст. 330 КПК України, мають бути сформульовані однаково як для обвинуваченого, захисника, прокурора, так і для всіх інших осіб, присутніх у залі суду. А тому протиправна поведінка всіх осіб, які присутні в залі суду, та яка є підставою застосування заходів відповідальності, визначених у ст. 330 КПК України, має визначатися таким чином: “порушення порядку у судовому засіданні чи невиконання розпоряджень головуєчого”.

Саме так закріплене аналогічне правило у кримінальному процесуальному законодавстві інших країн. Зокрема, в частинах 2–4 ст. 334 КПК Республіки Молдова визначена відповідальність за порушення порядку у судовому засіданні чи непідкорення розпорядженням головуєчого [352]. В ч. 1 ст. 225 КПК Естонської Республіки також вказано, що суддя може видалити із зали судового засідання будь-яку особу, яка порушує порядок під час судового засідання або заважає розгляду справи [356]. А в ч. 1 ст. 327 КПК Республіки Казахстан протиправна діяльність учасників судового процесу, яка зумовлює застосування заходів відповідальності, сформульована таким чином: порушення порядку у судовому засіданні, непідкорення розпорядженням головуєчого чи також здійснення інших дій (бездіяльності), що явно свідчать про неповагу до суду [134].

Окремої уваги заслуговує питання співвідношення чи конку-

ренції заходів відповідальності, які застосовуються при повторному порушенні порядку в залі судового засідання.

Як ми вже відмічали, в разі порушення порядку в залі судового засідання вперше, всіх осіб попереджають, що в разі повторення діянь до них будуть застосовані заходів відповідальності. У разі ж повторного порушення порядку в залі судового засідання, закон дозволяє застосовувати такі заходи відповідальності:

- щодо обвинуваченого – видалення з зали судового засідання;
- щодо прокурора та захисника – притягнення до відповідальності, встановленої законом;
- щодо інших осіб, присутніх у судовому засіданні, – видалення із зали судового засідання та притягнення до відповідальності, встановленої законом.

Так, одним із заходів відповідальності, які застосовуються до порушників порядку судового засідання, є накладення штрафних санкцій. Але, сам порядок накладення таких санкцій та їх розмір визначений не в КПК України. Адже ст. 330 КПК України містить бланкетну норму, яка відсилає нас до іншого законодавства, формулюючи відповідне положення таким чином: “відповідальність встановлена законом”.

Втім, яким саме законом встановлена така відповідальність КПК України не конкретизує. Для порівняння слід зауважити, що в КПК України 1960 року аналогічне положення було викладено з посиланням на норму адміністративного законодавства, яка передбачала відповідальність за ці діяння. Так, в ч. 3 ст. 272 КПК України 1960 року було закріплено, що: “за непідкорення розпорядженню головуючого або порушення порядку під час судового засідання свідок, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та інші громадяни несуть відповідальність за частиною 1 статті 1853 Кодексу України про адміністративні правопорушення” [157].

Отже, в ч. 1 ст. 185 3 КУпАП передбачена відповідальність за неповагу до суду у вигляді штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Враховуючи те, що на сьогоднішній день неоподатковуваний мінімум доходів громадян дорівнює 17 гривням, то розмір штрафу в грошовому еквіваленті становитиме від 340 до 1700 гривень. Такі незначні суми штрафних санкцій за вчинення діянь, які перешкоджають здійсненню правосуддя, викликають сумніви в дієвості покарання. Вважаємо, що

така сума штрафу не здатна забезпечити належну поведінку учасників судового провадження, а тому потребує збільшення.

Недоцільним видається нам і регулювання підстав та порядку накладення штрафних санкцій за порушення вимог КПК України в іншому законодавстві України, зокрема – в КУпАП. Адже в попередніх розділах нашого дослідження ми дійшли висновку, що відповідальність за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень, які не мають ознак складу злочину, має закріплюватися не в КУпАП, а в КПК України. Вважаємо, що це твердження є актуальним і для регулювання відповідальності учасників судового провадження за порушення порядку в судовому засіданні та невиконання розпоряджень головуєчого.

Слід відмітити, що дослідження питання відповідальності за порушення порядку судового засідання в історичному контексті свідчить, що практика накладання грошового стягнення на осіб, які порушують порядок судового засідання, не є новою для вітчизняного законодавства. Так, у ст. 67 Заснування судових установ (Учреждение судебных установлений) 1864 року (які діяли на частині території України, що була в складі Російської імперії) зазначалося, що всі, хто знаходиться при розгляді справ мировим суддею зобов'язані дотримуватися правил благопристойності, порядку і тиші, беззаперечно підкоряючись в цьому відношенні розпорядженням мирового судді. Осіб, які не дотримуються цього правила, мировий суддя зупиняє спершу нагадуванням, а за повторення може засудити до грошового стягнення від двадцяти п'яти копійок до трьох рублів, залежно від їхніх коштів, і навіть видалити “неповинующихся из присутствия” [296, с. 39].

Аналогічний підхід до вирішення цього питання закріплений і у КПК багатьох країн світу (наприклад ст. 225 КПК Естонської Республіки, 310.6 КПК Азербайджанської Республіки, ст. 85 КПК Грузії, статті 117, 258 КПК РФ).

Зокрема, кримінальне процесуальне законодавство Естонської Республіки не відсилає до норм адміністративного законодавства при регулюванні заходів, які застосовуються до порушників порядку судового засідання. Так, в ст. 225 КПК Естонської Республіки визначається порядок накладення штрафу на осіб, які, незважаючи на заборону судді, здійснюють в залі судового засідання фотографування, кінозйомку, радіо- або телетрансляцію, звуко- або відеозапис (ч. 4); чи на особу яка усно або в адресованому суду листі,

скарзі або документі висловлює неповагу до суду, що полягає у вживанні непристойних або образливих виразів (ч. 5). Розмір таких штрафів є суттєвим — до п'ятдесяти чи до ста денних заробітків [356].

Дослідження питання регламентації заходів, які можуть застосовуватися до порушників порядку судового засідання, в кримінальних процесуальних кодексах інших країн свідчить, що законодавець може навіть не обмежуватися видаленням чи штрафом, а передбачає і можливість затримання чи арешту таких осіб. Так, в ч. 6 ст. 225 КПК Естонської Республіки визначено, що особу, яка порушила порядок в судовому засіданні та не підкоряється розпорядженням судді про необхідність покинути зал судового засідання або намагається повернутися в зал засідання без дозволу суду, можна піддати арешту на весь час судового засідання, але не більше ніж на сім діб [356].

А в КПК Грузії визначено ще більш суворі заходи відповідальності до порушників порядку в залі суду. Окрім штрафу, видалення та затримання передбачена і можливість взяття під варту на строк до 60 діб. Так, в ч. 2 ст. 85 КПК Грузії вказано, що у разі порушення порядку в судовому засіданні, непокори розпорядженням головуєчого або прояву неповаги до суду головуєчий виносить розпорядження про накладення штрафу або (та) про видалення із зали судового засідання учасника процесу. Окрім цього, відповідно до положень частин 6—8 ст. 85 КПК Грузії, якщо особа, яка піддана штрафу, продовжує порушувати порядок, головуєчий в засіданні може негайно збільшити розмір штрафу. Якщо діяння особи в судовому засіданні направлено на зрив процесу або є проявом явної та грубої неповаги до суду, то судовий мандатурі (пристав) забезпечує її затримання. Затримана особа негайно, але не пізніше 24 годин має бути доставлена до суду, який уповноважений винести розпорядження про взяття її під варту на строк до 30 діб. Якщо суд встановить, що особі вже призначалося взяття під варту за такі ж діяння, він має право винести розпорядження про взяття під варту на строк до 60 діб [350].

Цікавим є регулювання питання, що досліджується, і в КПК Азербайджанської Республіки, де до осіб, які грубо порушують порядок в залі суду, можуть застосовуватися такі заходи: штраф; затримання терміном від 3 до 48 годин чи видалення із зали засідання (ст. 310.6 КПК Азербайджанської Республіки). При цьому, в ст.

310.5 вказаного кодексу визначено, що у встановлених законодавством випадках прояв неповаги до суду при проведенні судового засідання є підставою для притягнення винних до кримінальної відповідальності [349].

Втім, заходи відповідальності повинні бути пропорційними тяжкості вчиненого правопорушення. Так, ЄСПЛ у справі “Кипріану проти Кіпру” (Kyprianou v Cyprus) (рішення №73797/01 від 15 грудня 2005 року) визнав надто суворим позбавлення захисника волі строком на п’ять днів за неповагу до суддів Суду присяжних, яка виражалася у неввічливих зауваженнях щодо способу ведення суддями розгляду справи. ЄСПЛ дійшов висновку, що, “призначене заявникові покарання було непропорційно суворим та могло справити “ефект охолодження” на виконання адвокатами своїх обов’язків як захисників ... Тому Суд вважає, що судові присяжних не вдалося знайти правильного балансу між потребою захищати авторитет судової влади та необхідністю захищати право заявника на свободу висловлення поглядів” [126, с. 391-392].

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого є кримінальним процесуальним правопорушенням, за вчинення якого має наступати кримінально-процесуальна відповідальність (за винятком діянь, які містять ознаки злочину) [26, с. 218].

Події останніх років, які відбуваються в Україні, свідчать про необхідність вирішення проблеми дієвості реагування на порушення порядку в залі судового засідання, особливо тоді, коли такі діяння є масовими (вчиняються групою осіб). Так, трапляються випадки, коли судові засідання використовуються для демонстрації протестів. Зокрема, в 2015 році відбувалося блокування зали апеляційного суду м. Києва з метою недопущення вивезення М. до ізолятора тимчасового тримання [332]. В Печерському районному суді присутні особи публічно висловлювали обурення і образи судді, блокували йому вихід з зали судового засідання через незгоду з рішенням про перенесення розгляду клопотання щодо законності утримання К. під вартою [348]. В Шевченківському районному суді постраждали відмовилися залишати залу засідань та вимагали об’єктивного і негайного розгляду справи у суді [261].

Хоча проблема доброчесності суддів також існує. Зокрема, у ППВС України звертається увага на те, що “суди та судді у своїй діяльності не завжди керуються виключно Конституцією та закона-

ми України, піддаються протиправному впливу посадових осіб органів державної влади, суб'єктів політичної діяльності, допускають безкарне втручання у вирішення судових справ, що завдає істотної шкоди демократичному конституційному ладу, правам і свободам громадян, інтересам суспільства та держави” [275]. І ці негативні явища становлять загрозу утвердженню в державі принципу верховенства права, здійсненню правосуддя на засадах, визначених Конституцією та законами України [275].

Але, і вищенаведені дії учасників судового розгляду чи присутніх в ньому осіб є неприпустимими. Адже вони унеможливають здійснення правосуддя та порушують принцип незалежності діяльності суду.

Проте, ні КПК України, ні правозастосовна практика не виробила дієвих та ефективних заходів реагування на такі протиправні діяння. Очевидно, що в цих випадках має бути прийнято рішення про видалення осіб з зали судового засідання. Але, в цьому разі проблема полягає не в прийнятті рішення про видалення осіб з зали суду, а в можливість його виконання.

У зв'язку із викладеним, пропонуємо врахувати практику регулювання цієї проблеми у вищенаведених КПК Естонії, Грузії, Азербайджану та закріпити положення про те, що якщо особа, яка порушила порядок у судовому засіданні, не підкоряється рішенню слідчого судді, судді про необхідність покинути залу судового засідання або намагається повернутися, то її слід затримати (арештувати) на період судового засідання. Таке положення потребує внесення відповідних змін до КПК України, що підтримує 61 % респондентів.

Втім, в окремих випадках порушення порядку у залі судового засідання є суспільно небезпечними діяннями та містять ознаки складу злочину. Такі діяння мають кваліфікуватися за ст. 376 КК України “Втручання в діяльність судових органів”, де передбачена відповідальність у вигляді штрафу до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до двох років, або арешту на строк до шести місяців за втручання у будь-якій формі в діяльність судді з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення [147]. Вважаємо, що відповідна вказівка має бути закріплена у КПК України, а тому ст. 330 пропонуємо доповнити окремою частиною такого змісту: “Якщо в діях порушника поряд-

ку судового засідання є ознаки кримінального правопорушення, суд направляє матеріали прокурору для вирішення питання про початок досудового розслідування”.

Отже, вищенаведене дозволяє стверджувати, що порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого є кримінальним процесуальним правопорушенням, за вчинення якого повторно має наступати кримінально-процесуальна відповідальність у вигляді грошового стягнення чи видалення порушника з зали судового засідання. Якщо особа, яка порушила порядок в судовому засіданні не підкоряється рішенням слідчого судді, судді про необхідність покинути залу судового засідання або намагається повернутися, її слід затримати на час конкретного судового засідання. Якщо порушення порядку в залі судового засідання мають ознаки складу злочину, то особа притягається до кримінальної відповідальності [18, с. 11]. Вказані положення потребують закріплення у КПК України.

Законодавче положення як чинної редакції ст. 330 КПК України, так і з запропонованими вище змінами щодо можливості застосування видалення з зали суду, накладення грошового стягнення чи затримання, вимагає з'ясування питання вибору заходів кримінально-процесуальної відповідальності до осіб, які порушили порядок судового засідання. Важливо також визначити: чи можна за одне порушення порядку в залі судового засідання застосовувати одночасно декілька заходів відповідальності, зокрема — видалення з зали судового засідання та накладення грошового стягнення? А якщо вказані заходи застосовувати одночасно, то який із них буде основним, а який додатковим? Якщо ж не виділяти основного та додаткового заходу, то як тоді співвідносити це правило з положенням, закріпленим у ст. 61 Конституції України, де вказано, що ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення?

М. Й. Штефан вже звертав увагу на цю проблему, аналізуючи аналогічне положення у цивільному процесі, та відмічав, що “не зрозуміло, чи є штраф додатковим засобом впливу на порушників, який застосовується разом з видаленням з залу судового засідання, чи має самостійне значення” [412, с. 255].

Це питання є актуальним і для кримінального процесу. Так, відповідно до положень ч. 3 ст. 330 КПК України при повторному порушенні порядку у залі судового засідання до осіб, які це допу-

стили, може застосовуватися видалення із зали судового засідання та притягнення до відповідальності, визначеної в ст. 185 3 КУАП. Тобто, згідно з чинною редакцією ст. 330 КПК України, за одне і те саме діяння може застосовуватися як видалення (кримінально-процесуальна відповідальність), так і штрафна санкція, яка визначена в ст. 185 3 КУАП та є адміністративною відповідальністю. В такому разі немає підстав стверджувати про порушення положень ст. 61 Конституції України, адже за одне порушення особа притягається до юридичної відповідальності різних видів.

Втім, відповідно до запропонованих нами змін, до особи, яка порушила порядок у судовому засіданні слід застосовувати штрафні санкції, які мають бути визначені не в КУАП, а в нормах КПК України. Тому питання конкуренції чи співвідношення грошового стягнення та видалення з зали судового засідання як заходів кримінально-процесуальної відповідальності є актуальним та потребує вирішення.

Так, аналіз норм КПК тих країн, які регламентують підстави та порядок застосування штрафних санкцій до порушників порядку судового засідання не в адміністративному законодавстві, а в нормах кримінального процесуального кодексу, свідчить про різні підходи до врегулювання цього питання. Кодекси одних країн передбачають, що за одне порушення порядку судового засідання може застосовуватися одночасно і видалення і грошове стягнення, а відповідно до законодавства інших країн — дозволяється застосовувати лише один із цих заходів відповідальності. Зокрема, в ч. 2 ст. 85 КПК Грузії вказано, що головуючий виносить розпорядження про накладення штрафу або (та) про видалення із зали судового засідання [350]. А відповідно до ч. 1 ст. 258 КПК РФ за порушення порядку в судовому засіданні може застосовуватися один із трьох заходів, а саме: або попередження про неприпустимість порушення порядку в судовому засіданні, або видалення із зали судового засідання, або накладення грошового стягнення в порядку, встановленому статтями 117 і 118 КПК РФ [222].

Тобто, законодавство різних країн виробило різні моделі закріплення процесуальної форми застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності за порушення порядку в залі судового засідання, а саме: накладення грошового стягнення та видалення з зали судового засідання застосовуються або одночасно як основний та додатковий захід відповідальності, або як альтерна-

тивні — коли за одне порушення може застосовуватися лише один із заходів кримінально-процесуальної відповідальності.

Вважаємо, що в КПК України накладення грошового стягнення, видалення з зали судового засідання чи затримання особи на період судового засідання слід визначити як альтернативні заходи кримінально-процесуальної відповідальності за порушення порядку в залі судового засідання. Вибір між ними варто робити залежно від обставин та характеру допущених порушень. Так, видалення слід застосовувати в тому разі, коли рішення про накладення грошового стягнення на думку судді не допоможе (чи не допомогло) відновити порядок у залі суду та нормалізувати кримінальні процесуальні відносини, або якщо порушення порядку судового засідання унеможливають здійснення правосуддя. Затримання — якщо особа, яка порушила порядок в судовому засіданні не підкоряється розпорядженням судді про необхідність покинути зал судового засідання або намагається повернутися в зал засідання без дозволу суду.

При цьому слід мати на увазі, що порушення порядку судового засідання, зокрема обвинуваченим, може бути проявом зловживання процесуальним правом та переслідувати мету затягування судового провадження. Тому можливість вибору заходу відповідальності дозволить суду належним чином реагувати на таку негативну поведінку учасників судового засідання, адже в такому разі слід застосовувати накладення грошового стягнення, а не видалення з зали суду.

Закріплення запропонованої нами процесуальної форми застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності за порушення порядку в залі судового засідання не суперечить вищевказаним вимогам ст. 61 Конституції України, а тому не виникає потреба визначення основного чи додаткового заходу кримінально-процесуальної відповідальності.

Отже, вищенаведене дозволяє визначити наступну ієрархію заходів кримінально-процесуальної відповідальності, які можуть застосовуватися до порушників порядку судового засідання: попередження □ грошове стягнення чи видалення □ затримання особи на період судового засідання.

Тобто, при невиконанні розпоряджень головуєчого та порушенні порядку в залі судового засідання вперше — особу попереджають про можливість застосування більш суворих заходів

відповідальності, зокрема — накладення грошового стягнення чи видалення з зали судового засідання. При повторному порушенні — на особу накладається грошове стягнення чи застосовується видалення із зали судового засідання, якщо такі діяння перешкоджають здійсненню кримінального провадження. Якщо ж видалення не вдається здійснити через невідкорення особи рішенням суду чи протидії його виконанню, то (відповідно до запропонованих нами вище доповнень до КПК України) до особи слід застосувати затримання на період судового засідання.

Таким чином грошове стягнення та видалення слід розглядати як альтернативні заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які застосовуються при повторному порушенні порядку в залі судового засідання. А затримання особи застосовується за нове порушення порядку судового засідання — невиконання рішення суду про видалення з зали судового засідання.

Окремих зауважень вимагає і положення ст. 330 КПК України, яке визначає, що при повторному порушенні порядку у залі суду осіб, які допустили ці діяння “може бути видалено із зали судового засідання та притягнуто до відповідальності, встановленої законом” [153]. Тобто ця норма не є імперативною, адже не зобов’язує суд до застосування заходів відповідальності в разі повторного порушення порядку судового засідання. Вважаємо, що таке законодавче регулювання є невиправданим. Адже у разі невиконання розпоряджень головуєчого вперше, він робить попередження про відповідальність (ця норма зобов’язує головуєчого робити попередження). А при повторному порушенні порядку у залі судового засідання до осіб “може бути”, але не обов’язково, застосовано видалення із зали судового засідання та притягнення до відповідальності, встановленої законом. Вважаємо що положення щодо видалення чи накладення грошового стягнення також має бути імперативним (обов’язковим), а не дозвільним, що потребує відповідних змін до КПК України.

Окрім цього, слід звернути увагу на те, що положення, визначені в ст. 330 КПК України, стосуються розгляду справ у всіх судових інстанціях. Адже ч. 1 ст. 405 визначає, що апеляційний розгляд здійснюється згідно з правилами судового розгляду в суді першої інстанції з урахуванням особливостей, передбачених цією главою. Аналогічні положення визначені і щодо касаційної інстанції чи розгляду справи Верховним Судом України (ч. 1 ст. 434 та ч. 1 ст.

453 КПК України).

Втім, в правозастосовній практиці виникає запитання: яким чином слід реагувати слідчому судді на порушення порядку в залі судового засідання? Адже такі проблеми виникають досить часто під час розгляду слідчим суддею клопотань про обрання запобіжного заходу чи його зміну.

Враховуючи зміст положення ч. 6 ст. 9 КПК України, де вказано, що у випадках, коли положення КПК України не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження, можна стверджувати, що правила, визначені в ст. 330 КПК України, слід застосовувати і при порушенні порядку в залі судового засідання при розгляді питань, віднесених до компетенції слідчого судді.

А так як заходи до порушників порядку судового засідання мають застосовуватися не лише під час судових інстанцій, а і під час досудового розслідування, то вважаємо за доцільне закріпити відповідні положення серед норм загальної частини КПК України, а саме — в розділі 2 “Заходи забезпечення кримінального провадження”. Для цього потрібно перелік заходів забезпечення кримінального провадження, який визначений в ч. 2 ст. 131 КПК України, доповнити пунктом 7 і “Заходи до порушників порядку судового засідання”, визначивши в окремій главі вказаного розділу підстави та порядок застосування цих заходів (пропозицію підтримує 64 % респондентів).

Подібний підхід до закріплення заходів, які застосовуються до порушників порядку судового засідання, можна зустріти і в КПК окремих країн, зокрема — глава XI КПК Грузії “Процесуальна відповідальність за невиконання процесуальних обов’язків і порушення порядку в суді” розташована в Розділі III Загальної частини кодексу [350].

Питання про притягнення особи до відповідальності за прояв неповаги до суду вирішується судом негайно після вчинення порушення, для чого в судовому засіданні оголошується перерва (ч. 4 ст. 330 КПК України).

Відповідно до чинного законодавства суд, що розглядає кримінальне провадження, під час розгляду якого має місце прояв неповаги до суду, заслухавши учасників процесу із цього приводу, оголошує перерву в судовому засіданні, під час якої здійснюється

процедура, визначена в КУпАП щодо складання протоколу та винесення відповідної постанови.

Тобто, процесуальна форма накладення штрафних санкцій за неповагу до суду регламентується Кодексом України про адміністративні правопорушення. Зокрема, відповідно до вимог п. 7 1 ч. 1 ст. 255 КУпАП протокол про адміністративне правопорушення, визначене ст. 185 3 КУпАП, складається судовим розпорядником. Разом з цим, згідно з положеннями ч. 1 ст. 258 КУпАП протокол про адміністративне правопорушення може і не складатися, якщо особа не оспорує допущене порушення і адміністративне стягнення, що на неї накладається. У разі ж оформлення протоколу, він складається у двох екземплярах, один з яких під розпис вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності (ст. 254 КУпАП). Зміст протоколу про адміністративне правопорушення повинен відповідати вимогам, визначеним у ст. 256 КУпАП. Протокол підписується особою, яка його склала, і особою, яка притягається до адміністративної відповідальності. При наявності свідків і потерпілих протокол може бути підписаний також і цими особами. У разі відмови особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, від підписання протоколу, в ньому робиться про це запис. Особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право подати пояснення і зауваження щодо змісту протоколу, які додаються до протоколу, а також викласти мотиви своєї відмови від його підписання (ст. 256 КУпАП).

М. Черленяк звертає увагу на те, що протокол може скласти тільки той судовий розпорядник, який був присутній в судовому засіданні при вчиненні адміністративного правопорушення. У разі відсутності судового розпорядника в судовому засіданні протокол може скласти секретар судового засідання, якщо відповідно до посадової інструкції до його повноважень віднесено також і виконання обов'язків судового розпорядника за його відсутності [399 , с. 116].

Відповідно до ч. 1 ст. 294 КУпАП постанова судді у справах про адміністративне правопорушення, прийнята за результатами розгляду справи, передбаченої ст. 185 3 КУпАП, оскарженню не підлягає, а тому набирає законної сили після її проголошення.

Після винесення рішення про притягнення порушника порядку судового засідання до адміністративної відповідальності судовий

розгляд кримінальної справи в суді відновлюється та оголошується ця постанова.

Втім, таке законодавче регулювання винесення рішення щодо порушників порядку судового засідання зумовлює певні дискусійні питання, зокрема: яким судом має розглядатися справа про адміністративне правопорушення і чи може вона розглядатися судом, що здійснював розгляд кримінального провадження? Окрім цього, як можна досягнути оперативності та дотримання засади розумності строків кримінального провадження, якщо процедура притягнення до адміністративної відповідальності за загальним правилом вимагає складання адміністративного протоколу, після чого провадження про адміністративне правопорушення має бути зареєстровано у суді та автоматичною системою документообігу передано на розгляд іншому судді цього суду, за винятком того судді, який головував на судовому засіданні, під час якого було допущено прояв неповаги до суду [156, с. 43].

У зв'язку з цим законодавцем розглядалося питання про внесення змін до ст. 330 КПК України. Зокрема, в реченні другої частини 4 пропонувалося звернути увагу на те, що питання про притягнення особи до відповідальності за прояв неповаги до суду вирішується саме “цим” судом. А друге реченням ч. 4 ст. 330 КПК пропонувалося доповнити положенням такого змісту “Постанова про притягнення до відповідальності за неповагу до суду ухвалюється без складення протоколу про адміністративне правопорушення, повинна містити відомості, передбачені статтею 283 Кодексу України про адміністративні правопорушення, є остаточною і оскарженню не підлягає. У разі ухвалення судом постанови про накладення адміністративного стягнення у виді штрафу контроль за виконанням такої постанови здійснюється відповідними органами доходів і зборів” [269].

Не вдаючись до причин, чому такі зміни до КПК України не були прийняті, звернемо увагу на те, що було порушено питання проблемності регулювання кримінальних процесуальних відносин у нормах адміністративного законодавства, що ще раз підтверджує необхідність регламентації процедури накладення грошового стягнення на осіб, які порушили порядок судового засідання, у нормах КПК України, що підтримує 30 % респондентів.

Отже, відповідальність учасників судового провадження за порушення порядку у залі судового засідання або непідкорення

розпоряджень головуєчого у судовому засіданні є важливою передумовою досягнення завдань кримінального провадження. Не випадково у ППВС України від 13 червня 2007 року № 8 “Про незалежність судової влади” звертається увага на те, що суди повинні належним чином реагувати на порушення учасниками процесу та іншими присутніми в залі судового засідання особами встановленого законом і судом порядку розгляду справ та за наявності підстав вирішувати питання про притягнення винних у вчиненні таких порушень до відповідальності (п. 3) [275].

5.3. Видалення з зали судового засідання як захід кримінально-процесуальної відповідальності

Серед заходів відповідальності, які застосовуються до порушників порядку судового засідання, особливе місце займає видалення цих осіб із зали суду. Адже, в разі видалення обвинуваченого, потерпілого, цивільного позивача чи цивільного відповідача з зали судового засідання обмежується їх можливість безпосередньо виконувати процесуальні дії для відстоювання своїх прав та законних інтересів у кримінальному провадженні. Окрім цього, в КПК України 2012 року процесуальна форма реагування на порушення порядку в залі суду зазнала певних змін, а тому потребує додаткової уваги науковців.

Разом з цим слід зауважити, що проблема забезпечення порядку під час судового засідання не досліджена належним чином у теорії кримінального процесу. При цьому варто відмітити, що видалення особи з зали судового засідання за порушення порядку в ньому має міжгалузевий характер та притаманне не лише для кримінального процесу, а і для інших видів судочинства. Тому під час дослідження видалення з зали судового засідання як заходу кримінально-процесуальної відповідальності слід звернути увагу і на праці М. Й. Штефана, О. В. Кузьменко, В. А. Кузьменка, В. О. Кучера, Ю. С. Суліковського, які досліджували цю проблему в інших процесуальних галузях права.

В попередньому підрозділі нашої роботи нами встановлено, що видалення з зали судового засідання, визначене в ст. 330 КПК України, — це захід кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру, який застосовується до учасників судового провадження та осіб, присутніх в залі судового засідання, які до-

пустили повторне порушення порядку судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого, спрямований на припинення здійснення ними права брати участь у судовому засіданні.

Видалення з зали судового засідання як захід кримінально-процесуальної відповідальності слід відрізнити від видалення, закріпленого в статтях 346, 328, 495 КПК України. В цих нормах також регламентується порядок видалення певних осіб з зали суду, але не як захід кримінально-процесуальної відповідальності, а як захід, що застосовується для забезпечення процедури проведення судового засідання відповідно до правил, визначених в КПК України. Зокрема, таке видалення застосовується щодо неповнолітнього обвинуваченого на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього (ст. 495 КПК України); під час реалізації положення про заборону свідку бути присутнім у залі судового засідання до його допиту в суді (ст. 346 КПК України); у разі прийняття слідчим суддею, судом рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні (ст. 27 КПК України); якщо видалення буде обумовлено недостатньою кількістю місць у залі (ст. 328 КПК України).

При застосуванні видалення, визначеного вказаними нормами, примус, як правило, не застосовується, а особи добровільно мають виконати вимоги закону чи розпорядження головуєчого.

Застосування видалення з зали судового засідання як заходу кримінально-процесуальної відповідальності потребує з'ясування умов його застосування, кола осіб, до яких видалення може застосовуватися, процесуальної форми прийняття та виконання рішення про застосування видалення.

Так, в частинах 1, 3 ст. 330 КПК України визначено, що видалення із зали судового засідання застосовується при повторно-му порушенні порядку у залі суду. Таке нормативне закріплення означає, що видалення застосовується при наявності преюдиційних фактів — попереднього вчинення порушення порядку у залі судового засідання та попередження про те, що в разі повторення цих діянь особу буде видалено з зали суду. При цьому “факти порушення встановленого порядку судового засідання, нехтування розпорядженнями головуєчого, інші прояви неповаги до суду, а також зміст зауваження чи попередження мають бути відображені у журналі судового засідання” [150, с. 547].

Тобто, видалення із зали судового засідання застосовується

тоді, коли попередження про недопустимість порушення порядку у залі суду під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності не досягло результатів.

Застосування видалення з зали судового засідання потребує однозначного розуміння повторності, яка є обов'язковою умовою реалізації цього заходу кримінально-процесуальної відповідальності. Адже, реалізація положень ст. 330 КПК України, які стосуються видалення із зали судового засідання, потребує відповіді на окремі питання щодо характеристики повторності, які є дискусійними як серед науковців, так і в правозастосуванні.

Зокрема, дискусії ведуться щодо таких питань: видаленню має передувати вчинення лише аналогічних діянь, чи це можуть бути будь-які порушення порядку судового засідання? Діяння мають повторюватися в одному засіданні, чи можуть повторюватися протягом усього судового провадження? Чи може бути декілька попереджень перед застосуванням видалення?

Так, В. В. Комаров та О. В. Рожнов стверджують, що “повторність має місце тільки в тому випадку, коли особа, до якої вже застосовувалось попередження за порушення порядку під час судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого, вчиняє аналогічне порушення” [165, с. 469].

Тобто ці вчені звертають увагу на те, що видалення застосовується лише тоді, коли має місце повторне вчинення аналогічних порушень порядку у судовому засіданні. Втім, на нашу думку таке твердження є хибним і більш переконливою є позиція О. В. Кузьменко та О. Н. Панченка, які стверджують, що повторність порушення порядку судового засідання — це не лише вчинення таких самих діянь особою, яка вже була попереджена за такі самі дії, а повторність має місце і тоді, коли вчинено інше порушення порядку, ніж те, за яке було застосовано попередження [164, с. 34].

Адже, в ст. 330 КПК України мова йде про порушення порядку у залі судового засідання та непокори розпорядженням головуючого у судовому засіданні в цілому, а не щодо якихось конкретних його проявів. Так, в ухвалі Бориспільського міськрайонного суду Київської області про видалення обвинуваченого з зали суду зазначено, що під час підготовчого судового засідання та під час судового розгляду обвинувачений вів себе неадекватно та агресивно по відношенню до потерпілого та суду, неодноразово допускав брутальні висловлювання на адресу потерпілого, нехтував встанов-

леними в суді правилами щодо дотримання порядку в залі судового засідання, за що неодноразово попереджався головуючим по справі, про недопустимість такої поведінки. Незважаючи на попередження, ОСОБА_1 своєї поведінки не змінив, за що був попереджений головуючим про можливе видалення його з зали судового засідання. Після цього ОСОБА_1 знову, проявляючи зневагу до встановлених в суді правил, допустив образливі висловлювання на адресу потерпілого [372].

На нашу думку спірним є й твердження окремих вчених про те, що повторність має місце тільки в тому випадку, коли особа вчиняє порушення вдруге в межах одного судового засідання [165, с. 469]. Вважаємо, що повторність слід розглядати не в межах одного судового засідання, а в межах одного судового провадження певної інстанції [28, с. 305-306]. Адже, на початку судового розгляду судовий розпорядник роздає особам, які беруть участь у судовому розгляді, пам'ятку про їхні права та обов'язки, передбачені КПК України. Після ознайомлення обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у судовому розгляді, з пам'яткою головуючий з'ясовує, чи зрозумілі їм їх права та обов'язки і у разі необхідності роз'яснює їх (ч. 1 ст. 345 КПК України). Учасники судового розгляду зобов'язані дотримуватися цих обов'язків протягом всього судового розгляду. І тому не має значення на якому саме етапі судового розгляду особа порушувала порядок судового засідання. До уваги слід брати сам факт порушення порядку судового засідання під час конкретного судового провадження в окремій інстанції (підтримує 66 % респондентів).

Таким шляхом йде і практика. Зокрема, під час розгляду кримінального провадження за обвинуваченням у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 185 КК України, головуючий у судовому засіданні неодноразово попереджав обвинуваченого про можливість його видалення з зали судового засідання, якщо він буде продовжувати порушувати порядок у судовому засіданні, що зафіксовано в журналі судового засідання від 8 квітня 2015 року (час: 14 годин 38 хвилин; 14 годин 45 хвилин), від 5 травня 2015 року (час: 13 годин 41 хвилина), що стало підставою винесення ухвали про видалення обвинуваченого з зали судового засідання 22 червня 2015 року [374].

Втім, цей приклад зумовлює інше запитання щодо кількості попереджень, які можуть виноситися головуючим до застосування

видалення. Адже, з наведеної вище ухвали Попаснянського районного суду Луганської області видно, що до застосування видалення обвинувачений неодноразово попереджався про те, що в разі повторення порушень порядку в залі суду його буде видалено з зали суду.

Така практика пояснюється тим, що в КПК України не встановлена кількість можливих попереджень, які головуєчий може зробити під час судового засідання щодо однієї особи до застосування її видалення. А тому окремі вчені висловлюють думку про те, що “суд може застосовувати декілька заходів у вигляді попередження за порушення порядку в залі судового засідання або невиконання розпоряджень головуєчого” [166, с. 92].

Вважаємо, що такий підхід є хибним. Адже, неодноразове попередження про видалення в разі повторення порушення порядку в залі суду і невиконання цього породжує в порушників порядку судового засідання відчуття безкарності та сприяє можливості продовження протиправної діяльності.

А тому слід підтримати думку О. В. Кузьменко та О. Н. Панченка, які стверджують, що “попередження як захід процесуального примусу обов’язково фіксується в ухвалі суду, а повторне вчинення зазначених дій тягне за собою видалення особи із залу, яке також обов’язково фіксується в ухвалі суду. Водночас можливість застосування декількох заходів попередження за порушення порядку в залі судового засідання або невиконання розпоряджень головуєчого має місце, але тільки як профілактичні заходи попереджувального характеру, котрі не є заходами процесуального примусу і застосування яких не фіксується в ухвалі суду” [164, с. 33].

Отже, вищенаведене дозволяє виділити такі умови застосування видалення з зали судового засідання в контексті повторності:

- видаленню має передувати одне попередження, яке зафіксоване в журналі судового засідання, про недопустимість вчинення подібних діянь та про можливість застосування видалення в разі їх повторення;

- діяння щодо порушення порядку судового засідання можуть повторюватися як протягом одного засідання, так і протягом всього судового розгляду в певній інстанції;

- видаленню має передувати вчинення чи тих самих дій щодо порушення порядку судового засідання, чи й інших порушень, ніж те, за яке було застосовано попередження.

Окремої уваги заслуговує питання щодо визначення кола осіб, до яких може застосовуватися видалення як захід кримінально-процесуальної відповідальності.

Так, відповідно до положень частин 1, 3 ст. 330 КПК України видалення із зали судового засідання, застосовується до обвинуваченого та інших осіб, присутніх у судовому засіданні.

При цьому слід врахувати те, що учасниками судового провадження є: сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт, а також інші особи, за клопотанням або скаргою яких у випадках, передбачених КПК України, здійснюється судове провадження (п. 26 ч. 1 ст. 3 КПК України).

Окрім цього, в судовому засіданні присутні і інші особи, які не є учасниками провадження, але мають право бути присутніми в судовому засіданні згідно з положеннями засади гласності і відкритості судового провадження. Зокрема, в ст. 328 КПК України визначено, що кількість присутніх осіб у залі судового засідання може бути обмежена головуючим лише у разі недостатності місць у залі судового засідання. При цьому близькі родичі та члени сім'ї обвинуваченого і потерпілого, а також представники засобів масової інформації мають пріоритетне право бути присутніми під час судового засідання.

Вищевикладені норми дозволяють стверджувати про некоректність формулювання положення ч. 3 ст. 330 КПК України, де вказано, що видалення може застосовуватися і до інших осіб, присутніх у судовому засіданні. Адже, зі змісту цієї фрази не зрозуміло: мова йде лише про присутніх, які не є учасниками судового провадження? Чи цю фразу слід тлумачити ширше та під "іншими особами, присутніми у судовому засіданні" слід розуміти як учасників судового провадження (потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник тощо), так і інших осіб, які виявили бажання бути присутніми під час судового розгляду.

Такі сумніви зумовлюють норми кримінального процесуального законодавства, які виокремлюють ці групи осіб, присутніх у залі

суду. Зокрема, в ч. 2 ст. 329 КПК України визначено що “сторони та учасники кримінального провадження, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов’язані додержуватися порядку в судовому засіданні і беззаперечно підкорятися відповідним розпорядженням головуєчого у судовому засіданні” [153]. Тобто в цій нормі розрізняються такі групи осіб, присутніх в судовому засіданні, — сторони, учасники та інші присутні особи.

Коло осіб, до яких може застосовуватися видалення, в ЦПК України та КАС України також сформульовано по-іншому, ніж у КПК України. Так, в ч. 1 ст. 92 ЦПК України та ч. 1 ст. 270 КАС України вказано, що попередження і видалення із зали судового засідання застосовується до учасників цивільного (адміністративного) процесу та інших осіб, присутніх в судовому засіданні. А в ст. 50 закону України “Про судоустрій та статус суддів” також мова йде про відповідальність за прояв неповаги до суду чи судді з боку осіб, які є учасниками процесу або присутні в судовому засіданні [279].

Очевидно, що в ч. 3 ст. 330 КПК України мова йде про те, що видаленню підлягають всі особи, які перебувають у залі: як учасники судового провадження, так і інші особи, присутні в залі судового засідання. Саме так тлумачиться це положення в науково-практичних коментарях до КПК України [155, с. 625; 221, с. 613]. А тому пропонуємо у відповідному реченні в ст. 330 КПК України зазначити, що відповідальності підлягають як учасники судового провадження так і особи, присутні у судовому засіданні.

Отже, відповідно до норм КПК України видалення з зали судового засідання може застосовуватися до всіх осіб (окрім прокурора та захисника), які присутні у залі судового засідання та порушують порядок чи не виконують розпоряджень головуєчого. Такими особами є як учасники судового провадження, та і інші особи, присутні в залі судового засідання.

Виняток з цього переліку законодавець зробив лише для прокурора та захисника. Так, в ч. 2 ст. 330 КПК України вказано, що “У разі невиконання розпорядження головуєчого прокурором чи захисником головуєчий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку у залі судового засідання їх може бути притягнуто до відповідальності, встановленої законом [153]. Разом з цим, яка саме відповідальність має застосовуватися до захисника чи прокурора, що порушують

порядок у залі судового засідання, КПК України не вказує, а думки науковців з цього приводу розділилися.

Так, одні науковці відмічають, що прокурор чи захисники можуть притягатися до адміністративної відповідальності, визначеної в ст. 185 3 КУпАП (прояв неповаги до суду) [221, с. 613-614].

На відміну від цього, М. Черленяк зауважує, що суб'єктами правопорушення за ст. 185 3 КУпАП “Прояв неповаги до суду” можуть бути лише ті особи, які зазначені в цій нормі (свідок, потерпілий, позивач, відповідач, громадяни). Вчений наголошує, що перелік цих осіб законом встановлений як вичерпний і розширеному тлумаченню не підлягає, а тому притягнення до адміністративної відповідальності інших учасників процесу — адвоката, прокурора — не допускається [399, с. 113].

Таку позицію вважаємо більш переконливою. Адже, як зауважують вчені-процесуалісти, при повторному порушенні порядку у залі судового засідання прокурора чи захисника може бути притягнуто до дисциплінарної відповідності [156, с. 43]. Порядок притягнення до такої відповідальності регламентований в Законі України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” (статті 34–36) та Законі України “Про прокуратуру” (розділ VI, статті 43–50) [277].

Отже, відповідно до змісту ст. 330 КПК України прокурор чи захисник не можуть бути видалені з зали судового засідання. Таке положення в законодавстві обумовлене тим, що прокурор та захисник є обов'язковими учасниками судового провадження, які представляють в суді інтереси захисту чи обвинувачення. Тому за їх відсутності судові засідання не може продовжуватися. Адже, це зумовить порушення засади змагальності чи забезпечення права на захист. Подібні положення закріплені і в процесуальному законодавстві інших країн. Зокрема — ст. 310.6 КПК Азербайджанської Республіки, ч. 3 ст. 334 КПК Республіки Молдови, ч. 4 ст. 307 Республіки Білорусь, ч. 1 ст. 370 КПК Туркменістану.

Втім, по іншому регламентується це питання в КПК Грузії, Естонії та РФ, де видалення (чи усунення) захисника допускається але при дотриманні певних вимог. Зокрема, в ч. 3 ст. 85 КПК Грузії вказано, що якщо розпорядження головуючого в засіданні про видалення із зали судового засідання стосується обвинувача або адвоката, слухання кримінальної справи відкладається, за винятком випадку, коли обвинувачення або захист однієї особи з самого початку здійснювали кілька обвинувачів або кілька адвокатів

[350]. В ч. 2 ст. 258 КПК РФ також визначено, що при непокорі обвинувача чи захисника розпорядженням головуючого слухання кримінальної справи може бути відкладено, якщо неможливо без шкоди для кримінальної справи замінити цю особу іншою [222]. А в ст. 225 КПК Естонії закріплено, що суддя може видалити із зали судового засідання будь-яку особу, яка порушує порядок чи заважає розгляду справи [356]. І в цій нормі не передбачено винятків з вказаного правила ні для кого, в тому числі і для прокурора чи захисника.

Як бачимо, питання відповідальності захисника чи прокурора за порушення порядку в залі судового засідання по-різному регулюється у КПК різних країн.

Очевидно, що процесуальний статус цих осіб у кримінальному провадженні відрізняється від статусу та ролі інших осіб, які беруть участь у судовому розгляді. Але аналіз судової практики свідчить, що порушення порядку у судовому засіданні захисником не є рідкістю для вітчизняного кримінального процесу. Так, в червні—листопаді 2015 року під час розгляду кримінального провадження Івано-Франківським міським судом захисник допускала такі дії: ображала свідків, називаючи їх зомбі та стверджуючи, що вони “несуть ахінею”, висловлювалася про можливість “дати свідку в голову з ноги”, а на адресу колегиї суддів висловлювалася про те, що вони можуть бути “повішаними на телеграфних стовпах посеред Хрещатику” [211; 85].

Разом з цим, суди практично не реагують на такі порушення порядку судового засідання з боку сторони захисту. Адже, дієвих, своєчасних заходів, які б дозволили належним чином реагувати на таку зухвалу поведінку захисників чи й прокурорів у судовому засіданні КПК України не передбачає.

Питання про притягнення захисника чи прокурора до дисциплінарної відповідальності відповідно до Законів України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” та “Про прокуратуру” буде розглядатися лише через певний проміжок часу, коли будуть дотримані всі визначені в законі процедури. Зокрема, ст. 37 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” передбачає, що дисциплінарне провадження щодо адвоката складається з таких стадій: 1) проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката; 2) порушення дисциплінарної справи; 3) розгляд дисциплінарної справи; 4) прийняття рішення у дисциплінар-

ній справі [277].

Таким чином, перед науковцями та правозастосовною практикою постає проблема визначення оперативних та дієвих заходів реагування на порушення порядку в залі судового засідання з боку захисника та прокурора. Адже, КПК України не передбачає можливості їх видалення.

За часів дії КПК України 1960 року законодавець містив процедуру усунення захисника від участі в справі, яку судді застосовували в тому числі і тоді, коли захисник не виконував розпоряджень головуючого, порушував встановлений порядок в судовому чи проявляв неповагу до суду. Зокрема, під час розгляду кримінальної справи № 1-657/11 Печерським районним судом міста Києва в серпні 2011 року суддя виніс рішення про усунення захисника від участі в справі на підставі того, що він “залишив поза увагою численні зауваження головуючого у справі судді”, хоча сам захисник вважав, що він “діяв в межах наданих йому прав та належним чином здійснював повноваження як захисник” [259].

А тому під час прийняття КПК України 2012 року законодавець відмовився від процедури усунення захисника від участі у справі, мотивуючи це необхідністю забезпечення права на захист. Так як наукова спільнота вважала, що усунення захисника від участі у справі є порушенням принципу незалежності адвоката у виконанні своїх професійних прав та проявом тиску на нього.

Не вдаючись до дискусій щодо доцільності повернення до процедури усунення захисника від участі в справі [124], так як це не є предметом нашого дослідження, зауважимо, що видалення єдиного захисника чи прокурора може завдати кримінальному провадженню більшої шкоди, ніж його діяння, пов'язані з порушенням порядку в залі судового засідання. Адже, їх видалення не може бути здійснено без заміни. А заміна цих осіб потребує надання додаткового часу для ознайомлення з матеріалами справи, що, в свою чергу, може призвести до порушення принципу розумності строків судового розгляду.

А тому з метою забезпечення належного та оперативного реагування на порушення порядку в судовому засіданні будь-яким його учасником, пропонуємо в КПК України передбачити можливість накладення на захисника чи прокурора грошового стягнення, але більшого розміру, ніж на інших учасників провадження, які порушили порядок в залі судового засідання. Разом з цим, суддя

має ініціювати питання про притягнення захисника чи прокурора, які порушили порядок у судовому засіданні, до дисциплінарної відповідальності, направивши копію відповідного рішення до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів чи кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури .

Окрім цього, слід звернути увагу також на те, що учасниками судового провадження є особи, які виконують різні функції, в тому числі і представляють інтереси інших осіб, допомагають їм реалізовувати їхні права. І тому видалення таких осіб обмежить права учасників судового засідання, яким вони допомагають чи представляють їхні інтереси.

Так, якщо особа, що не володіє мовою, якою ведеться судочинство, залишиться без перекладача, то це призведе до порушення засади мови, якою здійснюється кримінальне провадження та унеможливить реалізацію учасниками кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, права давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють.

Тому не випадково в ст. 270 КАС України [135] та ст. 92 ЦПК України, закріплені аналогічні положення про необхідність надання часу для заміни перекладача. Зокрема, в ст. 92 ЦПК України визначено: “1. До учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх в судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого застосовується попередження, а у разі повторного вчинення зазначених дій — видалення із залу судового засідання. 2. У разі повторного вчинення дій, зазначених у частині першій цієї статті, перекладачем суд оголошує перерву і надає час для його заміни” [396]. Подібних положень потребує і кримінальне процесуальне законодавство.

Якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, то до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його законний представник. Беззастережне видалення законного представника без вчинення додаткових процесуальних дій по його заміні унеможливить реалізацію процесуальних прав осіб, яких вони представляють, що обмежить реалізацію засади змагальності сторін. Адже, відповідно до положень ч. 1 ст. 506 КПК України особа, стосовно якої передбачається застосування приму-

сових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, здійснює свої права через законного представника, захисника [153]. Окрім цього, видалення законного представника неповнолітнього обвинуваченого чи особи, щодо якої розглядається питання про застосування примусових заходів виховного характеру, призведе до порушення норм ст. 354 КПК України, де вказана імперативна вимога щодо обов'язкової участі законного представника під час допиту неповнолітньої чи малолітньої особи.

Таким чином в КПК України слід визначити осіб, які не можуть бути видалені з зали судового засідання без їх заміни. Це правило має поширюватися на процедуру видалення перекладача чи законного представника, якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною. Адже, видалення законного представника без його заміни зумовить до обмеження прав особи, яку він представляє, і яка, ймовірно, була добросовісним учасником судового провадження.

На аналогічну проблему звертали увагу вчені і в теорії адміністративного та цивільного судочинства [166]. Зокрема, В. А. Кузьменко цілком слушно відмічає, що в цьому випадку можливим є вирішення питання про заміну законного представника чи залучення до участі в справі представника органу опіки та піклування у порядку встановленому процесуальним законом” [163, с. 355].

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо ст. 330 КПК України доповнити абзацом такого змісту: “В разі видалення із зали судового засідання перекладача чи законного представника, в судовому засіданні оголошується перерва та надається час для заміни цих осіб”.

Слід звернути увагу і на думку вчених, які стверджують, що при видаленні із зали судового засідання інших учасників судочинства “їх процесуальні права обмежуються меншою мірою. Разом з тим суд повинен враховувати, що видалення свідка, експерта, спеціаліста може вплинути на можливість встановлення того чи іншого факту, що має значення для вирішення справи” [165, с. 469]. Адже дійсно, застосування до свідка, спеціаліста чи експерта видалення із зали судового засідання може стати перешкодою для встановлення обставин кримінального провадження та прийняття законного, обґрунтованого і своєчасного судового рішення. В такому разі суддя не зможе допитати цих осіб вчасно, чи і взагалі

допитати. Тому в разі видалення з зали судового засідання свідка, спеціаліста чи експерта, фактичні дані, які необхідно отримати від цих осіб суддя отримує чи то з запізненням, чи то взагалі не зможе отримати.

Вважаємо, що в разі порушення свідком, спеціалістом чи експертом порядку в судовому засіданні чи невиконання вимог головуєчого до них доцільно застосовувати не видалення з зали судового засідання, а накладення грошового стягнення, яке в попередньому підрозділі нашої роботи запропоновано як альтернативне стягнення при повторному порушенні порядку в залі судового засідання.

Слід звернути увагу і на те, що обов'язок дотримуватися порядку в судовому засіданні і виконувати розпорядження головуєчого покладено також і на присяжного (п. 2 ч. 2 ст. 386 КПК України). Втім, ні КПК України, ні закон України "Про судоустрій та статус суддів" не визначають наслідків невиконання присяжним цього обов'язку.

Враховуючи те, що присяжний — це особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя, то очевидно, що його не можна зарахувати до інших осіб, присутніх у судовому засіданні. А тому вважаємо, що у разі систематичного невиконання присяжним обов'язку щодо додержання порядку в судовому засіданні і виконання розпорядження головуєчого, він має бути усунутий від участі в розгляді справи з накладенням грошового стягнення. Це не буде новелою для вітчизняного кримінального процесу, адже подібні норми були закріплені в статтях 675–677 СКС [296, с. 185–186]. Зокрема ст. 676 СКС зазначала, що у разі порушення правил, викладених в попередній статті, присяжний засідатель усувається від подальшого розгляду справи і піддається грошовому стягненню від десяти до ста рублів, а якщо усунення його мало наслідком зупинення справи, то має сплатити витрати, зумовлені викликом до суду інших осіб [296, с. 186].

Окремої уваги заслуговує дослідження питання тривалості позбавлення особи права бути учасником судового засідання. Так, відповідно до положень ч. 1 ст. 330 КПК України при повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений за ухвалою суду з зали засідання тимчасово або на весь час судового розгляду.

В КПК України не зазначено з яких обставин слід виходити, визначаючи тривалість видалення. Очевидно, що це обумовлено існуванням загрози вчинення дій, що можуть негативно впливати на порядок проведення судового засідання. Саме так визначена тривалість видалення підсудного з зали суду у КПК ФРН, де в § 231 b вказано, що підсудний видаляється з зали суду поки існує загроза, що присутність підсудного буде негативно впливати на хід судового розгляду [355].

Так, обвинувачений може бути видалений з зали тимчасово на період допиту свідка, якщо він заважає йому давати показання, викрикує свої заперечення. Якщо ж поведінка обвинуваченого не пов'язана з конкретними діями суду, він грубо порушує порядок, заважає суду досліджувати докази, не виконує вказівок головуючого, то його слід видалити на весь час судового розгляду [155, с. 624-625]. Разом з цим, аналіз судової практики свідчить, що в більшості випадків рішення про видалення з зали суду щодо обвинуваченого застосовується на весь час судового розгляду [374; 372]. Хоча вчені звертають увагу на те, що видалення обвинуваченого на весь час судового розгляду доцільно застосовувати, лише якщо тимчасове видалення не дало можливості досягнути дотримання обвинуваченим порядку у судовому засіданні [221, с. 613].

Щодо видалення інших осіб, присутніх у залі суду, то законодавець в ч. 3 ст. 330 КПК України нічого не зазначив про можливу тривалість їх видалення. Враховуючи зміст положень ч. 6 ст. 9 КПК України, де вказано, що у випадках, коли положення КПК України не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження, вважаємо, що правило, зазначене у ч. 1 ст. 330 КПК України щодо тривалості видалення обвинуваченого слід застосовувати і щодо інших осіб, присутніх в залі суду.

Видалення обвинуваченого з зали судового засідання не повинно позбавляти особу можливості реалізувати її права. Вчені наголошують, що навіть за умови, що обвинувачений є порушником порядку у судовому засіданні, ця обставина не позбавляє його права на захист [156, с. 45]. Так, в ч. 1 ст. 330 КПК України вказано, що якщо обвинувачений не представлений захисником, суд зобов'язаний залучити захисника для здійснення захисту за призначенням і відкласти судовий розгляд на строк, необхідний для його підготовки до захисту [153].

Обвинувачений не позбавляється також і права на ознайомлення з доказами, які були досліджені, чи з рішеннями, які були ухвалені за його відсутності. Адже, після повернення до зали засідання йому надається можливість ознайомитися з доказами, які були досліджені, а також з рішеннями, які були ухвалені за його відсутності, та дати пояснення щодо них.

Відповідно до норм КПК України в разі видалення обвинуваченого із зали судового засідання на весь час судового розгляду, суд має право не надавати можливості виступити йому в судових дебатах чи з останнім словом [150, с. 546]. Але судові рішення, яким закінчено провадження в суді, негайно оголошується обвинуваченому після його ухвалення [153].

Втім вважаємо, що така позиція законодавця потребує уточнення. Так, якщо обвинуваченого видаляють із зали судового засідання на весь час судового розгляду, то він позбавляється права і на останнє слово. Але слід врахувати те, що останнє слово обвинуваченого є важливою частиною судового розгляду, обмеження якого може призвести до обмеження права на захист. В. М. Трофименко з цього приводу зауважує, що “право на останнє слово є важливою процесуальною гарантією реалізації обвинуваченим свого права на захист... Останнє слово обвинуваченого має істотне значення для правильної оцінки судом особи обвинуваченого” [150, с. 558-559].

Пропонуємо звернути увагу на регулювання цього питання в КПК інших країн. Так, в ч. 1 § 231 b КПК ФРН визначено що підсудному має надаватися в будь-якому випадку можливість дати пояснення по суті обвинувачення [355]. А в ч. 3 ст. 258 КПК РФ закріплено, що підсудний може бути видалений із зали судового засідання до закінчення дебатів сторін. При цьому йому має надаватися право на останнє слово [222].

Вважаємо, що аналогічне правило слід передбачити і в КПК України, зазначивши, що обвинуваченого можна видаляти з зали судового засідання тимчасово або до закінчення судових дебатів. А після повернення до зали судового засідання, обвинуваченому має надаватися можливість реалізувати своє право на останнє слово.

Про видалення осіб із зали судового засідання суд постановляє ухвалу. Зокрема, в ч. 1 ст. 330 КПК України зазначено, що “при повторному порушенні обвинуваченим порядку судового засідання він може бути видалений за ухвалою суду з зали засідання” [153].

Проте, яка має бути форма ухвали та який порядок її виконан-

ня чи оскарження ст. 330 КПК України не містить прямої вказівки. Разом з цим, в ст. 371 КПК України визначені загальні положення ухвалення судових рішень, де вказано, що ухвала постановляється в нарадчій кімнаті лише у випадку, якщо це, передбачено КПК України.

Враховуючи те, що в ст. 330 КПК України такої вимоги не передбачено, то можна стверджувати, що ухвала про видалення особи з зали судового засідання постановляється без виходу до нарадчої кімнати та заноситься секретарем судового засідання в журнал судового засідання.

Разом з цим, вчені відмічають, що якщо КПК України і не містить прямої вимоги про необхідність видалення суду до нарадчої кімнати для прийняття певного процесуального рішення, це “не дає підстав для висновку про неможливість постановлення деяких ухвал в такому порядку” [150, с. 568]. Це твердження стосується і порядку прийняття рішення про видалення особи з зали судового засідання. А тому є всі підстави стверджувати, що для прийняття рішення про видалення особи з зали судового засідання в разі необхідності суд може вийти до нарадчої кімнати.

Така необхідність може бути обумовлена потребою обґрунтування прийнятого рішення. Адже, в ухвалі про видалення із зали судового засідання обвинуваченого чи інших осіб, присутніх у судовому засіданні, мають бути наведені мотиви і підстави прийнятого рішення та час, на який особа видаляється із зали судового засідання.

Про видалення обвинуваченого з зали суду та про його повернення мають бути зроблені відповідні позначки в журналі судового засідання з вказівкою моменту видалення та повернення [155, с. 625].

Варто звернути увагу на те, що в ст. 330 КПК України нічого не вказано про можливість оскарження рішення про видалення. У зв'язку з цим слід враховувати положення, визначене в ч. 2 ст. 392 КПК України, де вказано, що “ухвали, постановлені під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судових рішень, передбачених частиною першою цієї статті, окремому оскарженню не підлягають, крім випадків, визначених цим Кодексом. Заперечення проти таких ухвал можуть бути включені до апеляційної скарги на судові рішення, передбачене частиною першою цієї статті” [153].

Оскільки в ст. 330 КПК України нічого не вказано про можливість оскарження ухвали про видалення з зали судового засідання, то це дозволяє стверджувати, що ця ухвала окремому оскарженню не підлягає, а заперечення проти неї можуть бути включені до апеляційної скарги на судові рішення.

Разом з цим, захисник чи представник особи, яка не погоджується з рішенням про видалення з зали судового засідання, може звернутися до суду з клопотання про відновлення права на участь у судовому розгляді та повернення особи, яку він захищає (представляє), до зали суду. Таке клопотання учасників судового провадження, відповідно до змісту ст. 350 КПК України, розглядається судом після того, як буде заслухана думка щодо нього інших учасників судового провадження, про що постановляється ухвала [153].

Отже, відповідно до норм КПК України ухвала про видалення особи із зали судового засідання може бути винесена як у нарадчій кімнаті, так і в залі судового засідання з занесенням до журналу судового засідання. Ця ухвала оскарженню не підлягає та має бути негайно виконана. Захисник чи представник може звернутися до суду з клопотанням про відновлення права на участь у судовому розгляді та повернення особи до зали суду.

Слід відмітити, що така законодавча регламентація неможливості оскарження рішення про видалення особи з зали судового засідання видається нам спірною. Так, видалення з зали судового засідання є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, який полягає в позбавленні учасників судового провадження можливості бути присутнім в залі судового засідання та самостійно і безпосередньо виконувати процесуальні дії для відстоювання своїх прав та законних інтересів у судовому засіданні. Видалення учасників судового провадження має застосовуватися лише при наявності достатніх для цього підстав та бути винятковим заходом щодо обвинуваченого. Адже, відповідно до практики ЄСПЛ обвинуваченому в принципі має надаватися адекватна та відповідна можливість особисто на будь-якому етапі розгляду робити відводи та допитувати свідків, які дають показання проти нього, що є складовим елементом права на захист (рішення у справі Костовский проти Нідерландів (*Case of Kostovski v. The Netherlands*) від 20 листопада 1989 року [425]).

Тому вважаємо, що в КПК України слід закріпити додаткові гарантії законності та обґрунтованості прийняття рішення про ви-

далення особи з зали судового засідання [29, с. 108]. Це сприятиме протидії безпідставному застосуванню видалення за незначні порушення порядку судового засідання. Такою гарантією має бути закріплення права на оскарження судових рішень, яке є конституційною засадою кримінального провадження та передбачає, що кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому КПК України (ч. 1 ст. 24 КПК України).

Враховуючи вищенаведене, вважаємо, що в КПК України доцільно передбачити процедуру оскарження ухвали про видалення особи з зали судового засідання в апеляційному порядку зазначивши, що таке оскарження не зупиняє її виконання.

Обвинувачений чи інші особи мають негайно виконати ухвалу і залишити залу судового засідання. Якщо вони не виконають ухвалу добровільно, то їх виводить із зали судовий розпорядник.

Так, повноваження судового розпорядника визначені в ч. 2 ст. 74 КПК України, де вказано, що він:

- 1) забезпечує належний стан зали судового засідання і запрошує до неї учасників кримінального провадження;
- 2) оголошує про вхід суду до зали судового засідання і вихід суду із неї;
- 3) стежить за дотриманням порядку особами, присутніми у залі судового засідання;
- 4) приймає від учасників кримінального провадження та передає документи і матеріали суду під час судового засідання;
- 5) виконує розпорядження головуєчого про приведення до присяги свідка, експерта;
- 6) виконує інші розпорядження головуєчого, пов'язані із забезпеченням умов, необхідних для здійснення судового провадження [153].

Хоча в ч. 2 ст. 74 КПК України відсутня пряма вказівка про повноваження судового розпорядника щодо видалення осіб із зали суду, але в п. 6 ч. 2 вказаної норми визначено, що судовий розпорядник виконує і інші розпорядження головуєчого, пов'язані із забезпеченням умов, необхідних для здійснення судового провадження. А такими “іншими” і є розпорядження головуєчого про видалення осіб із зали судового засідання.

Вимоги судового розпорядника, пов'язані із виконанням його обов'язків, для всіх осіб, присутніх у залі судового засідання, є

обов'язковими. А у разі відсутності в судовому засіданні розпорядника його функції виконує секретар судового засідання (частини 3, 4 ст. 74 КПК України).

Порядок виконання судовим розпорядником ухвали про видалення з зали судового засідання визначено в “Положенні про службу судових розпорядників та організацію її діяльності” від 14 липня 2011 року, де передбачено, що судові розпорядники мають право видаляти з приміщення суду та зали судового засідання за розпорядженням голови суду або головуючого судді осіб, які відмовляються виконувати їх законні вимоги, проявляють неповагу до суду, порушують громадський порядок у приміщенні суду та процесуальний порядок здійснення судочинства [256].

Аналогічне положення міститься і в “Інструкції про порядок забезпечення старшими судовими розпорядниками та судовими розпорядниками проведення судового засідання, їх взаємодії з правоохоронними органами”, де вказано, що у разі винесення судом ухвали чи постанови про видалення із зали судового засідання учасників судового процесу, інших осіб, які порушують порядок, судовий розпорядник забезпечує виконання такого рішення (п. 3.6.8) [116].

Тобто, в цьому підзаконному нормативному документі увага акцентується на тому, що судовий розпорядник “забезпечує виконання” рішення судді про видалення. Забезпечення виконання такого рішення здійснюється як шляхом безпосереднього видалення особи судовим розпорядником з зали судового засідання, так і шляхом звернення за допомогою до керівників суду та працівників апарату суду, працівників судової міліції, органів внутрішніх справ для сприяння у забезпеченні підтримання належного громадського порядку в приміщенні суду, затримання та притягнення до адміністративної відповідальності порушників громадського порядку (п. 2.8) [116].

Адже, як свідчить практика, судовий розпорядник не завжди спроможний виконати ухвалу головуючого про видалення особи з зали судового засідання. В такому разі її виконання потребує допомоги інших правоохоронних органів. А тому судовий розпорядник пропонує голові суду або головуючому надати вказівки працівникам підрозділів Національної поліції щодо видалення із зали судового засідання та приміщення суду порушників громадського порядку (п 4.4) [116].

Слід зауважити, що відповідно до ст. 160 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” від 2 червня 2016 року, функція підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів та установ системи правосуддя, виконання функцій щодо державного забезпечення особистої безпеки суддів та членів їхніх сімей, працівників суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу покладається на Службу судової охорони, які під час виконання службових обов’язків мають право застосовувати зброю, заходи фізичного впливу та спеціальні засоби в порядку та випадках, визначених Законами України “Про Національну поліцію” та “Про охоронну діяльність” [278].

Але на сьогоднішній день Служба судової охорони ще не створена. Тому відповідно до п. 39 Прикінцевих та перехідних положень вказаного Закону, тимчасово, на період до початку виконання в повному обсязі повноважень Служби судової охорони, підтримання громадського порядку в суді й припинення проявів неповаги до суду здійснюється підрозділами Національної поліції України та Національної гвардії України [278].

Отже, кримінальна процесуальна форма застосування видалення із зали судового засідання як заходу кримінально-процесуальної відповідальності потребує вдосконалення в частині закріплення додаткових гарантій реалізації прав та законних інтересів осіб, щодо яких воно застосовується.

Враховуючи всі вищенаведені нами пропозиції, вважаємо, що розділ 2 КПК України слід доповнити главою 17 ¹ “Заходи до порушників порядку судового засідання”, де закріпити наступні норми:

“Стаття 175 ¹. Заходи відповідальності порушників порядку судового засідання

1. У разі порушення порядку у судовому засіданні чи невиконання розпорядження головуєчого учасниками судового провадження та особами, присутніми у судовому засіданні, головуєчий робить їм попередження, що в разі повторення зазначених дій, їх буде притягнуто до відповідальності, встановленої цією нормою.

2. При повторному порушенні порядку у залі судового засідання учасниками судового провадження та особами, присутніми у судовому засіданні на них накладається грошове стягнення від 0,5 до 2 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, вста-

новленому главою 12 цього Кодексу, чи застосовується видалення відповідно до правил, передбачених в ст. 175 2 цього Кодексу.

Особа, яка порушила порядок в судовому засіданні та відмовляється виконувати рішення судді про його видалення з зали судового засідання, або намагається повернутися, підлягає затриманню на час проведення цього судового засідання.

3. Прокурор, захисник чи присяжний не можуть бути видалені з зали судового засідання. В разі повторного порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпорядження головуючого прокурором, захисником чи присяжним, на них накладається грошове стягнення від 2 до 3 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, в порядку, встановленому главою 12 цього Кодексу. Копія цього рішення направляється до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів чи кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури відповідно, а щодо присяжного вирішується питання про його усунення від участі в розгляді справи.

4. Якщо в діях порушника порядку судового засідання є ознаки кримінального правопорушення, матеріали направляються прокурору для вирішення питання про початок досудового розслідування.

Стаття 175 2. Видалення порушників порядку з зали судового засідання

1. При повторному порушенні порядку у судовому засіданні чи невиконанні розпорядження головуючого учасниками судового провадження та особами, присутніми у судовому засіданні, вони можуть бути видалені з зали судового засідання тимчасово або на весь час судового розгляду. Обвинувачений видаляється з зали судового засідання тимчасово або до закінчення судових дебатов.

Якщо обвинувачений (підозрюваний) не представлений захисником, суд (слідчий суддя) зобов'язаний залучити захисника для здійснення захисту за призначенням і відкласти судовий розгляд на строк, необхідний для його підготовки до захисту.

2. Після повернення до зали засідання обвинуваченому, який видалявся тимчасово, надається можливість ознайомитися з доказами, які були досліджені, а також з рішеннями, які були ухвалені за його відсутності, та дати пояснення щодо них. У разі видалення обвинуваченого до закінчення судових дебатов, йому надається право на останнє слово. Судове рішення, яким закінчено провадження, проголошується в присутності обвинуваченого або оголо-

шується йому негайно після ухвалення.

3. В разі видалення із зали судового засідання перекладача чи законного представника, в судовому засіданні оголошується перерва та надається час для заміни цих осіб.

4. Про видалення особи з зали судового засідання слідчий суддя, суд виносить ухвалу, яка може бути оскаржена в апеляційному порядку. Подання апеляційної скарги зупиняє набрання нею законної сили, але не зупиняє її виконання.

В разі внесення таких доповнень до КПК України ст. 330 КПК України має бути видаленою.

Висновки до розділу 5

1. Зміна запобіжного заходу на більш суворий є заходом кримінально-процесуальної відповідальності, що застосовується до підозрюваного, обвинуваченого, який не виконав обов'язки, покладені на нього під час обрання менш суворого запобіжного заходу, і здійснюється з метою погіршення його правового становища та забезпечення виконання процесуальних обов'язків. Зміна запобіжного заходу на більш суворий не є заходом кримінально-процесуальної відповідальності якщо підставою зміни є встановлення нових фактичних даних, які існували під час прийняття попереднього рішення, але про які слідчий, прокурор на той час не знав і не міг знати.

2. Гарантією виконання обов'язків, покладених слідчим суддею, судом на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу, є:

- при особистому зобов'язанні — загроза накладення на підозрюваного, обвинуваченого грошового стягнення та зміни запобіжного заходу на більш суворий;

- при застосуванні особистої поруки — загроза накладення на поручителів грошового стягнення та зміни запобіжного заходу на більш суворий;

- при застосуванні застави — загроза звернення суми застави в дохід держави та погіршення правового становища підозрюваного, обвинуваченого шляхом застосування застави у більшому розмірі або іншого (більш суворого) запобіжного заходу;

- при застосуванні домашнього арешту — загроза застосування найсуворішого запобіжного заходу — тримання під вартою.

3. В разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього під час обрання запобіжного заходу обов'язків основним заходом кримінально-процесуальної відповідальності має бути зміна раніше обраного запобіжного заходу на більш суворий.

4. Наслідки невиконання кримінальних процесуальних обов'язків, які покладаються на підозрюваного, обвинуваченого під час застосування неізоляційних запобіжних заходів, слід закріпити як загальне правило застосування запобіжних заходів. А тому ч. 5 ст. 194 КПК України слід доповнити положенням наступного змісту: "Підозрюваному, обвинуваченому письмово під розпис повідомляються покладені на нього обов'язки та роз'яснюється, що в разі їх невиконання до нього може бути застосований більш жорсткий запобіжний захід". Відповідно ч. 2 ст. 179 КПК України має бути видалена.

5. В резолютивній частині ухвали про застосування неізоляційного запобіжного заходу мають вказуватися наслідки невиконання обов'язків, покладених на підозрюваного, обвинуваченого, що вимагає відповідних доповнень до ч. 2 ст. 196 КПК України.

6. Попередження про застосування заходів відповідальності при повторенні протиправних діянь під час судового засідання та видалення особи з зали судового засідання є заходами кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру, що застосовуються до учасників судового провадження чи інших осіб, присутніх у судовому засіданні, які не виконали розпорядження головуючого чи іншим чином порушили порядок судового засідання, спрямовані на відновлення порядку в судовому засіданні (нормалізацію кримінальних процесуальних відносин) та характеризуються каральними обтяженнями для особи.

Попередження застерігає від повторення порушень порядку в судовому засіданні під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності. Видалення характеризується зупиненням здійснення права особи на участь в судовому засіданні та позбавленням можливості особисто виконувати процесуальні дії для захисту чи відстоювання своїх прав та законних інтересів. При цьому особи, які мають власний інтерес у вирішенні справи в суді, реалізують право на захист чи відстоювання законних інтересів через осіб, які представляють чи захищають їхні інтереси.

7. Фактичні підстави застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до порушників порядку судового за-

сідання можна згрупувати за такими ознаками: 1) залежно від характеристики правил поведінки, які порушуються: порушення процесуального порядку здійснення судочинства, порушення громадського порядку у приміщенні суду, невиконання розпоряджень головуючого; 2) залежно від впливу порушень на хід судового засідання: діяння, які не перешкоджають розгляду справи в суді (головуючий в окремих випадках може дозволити їх не виконувати), та діяння, які перешкоджають здійсненню правосуддя.

8. При формулюванні поведінки учасників судового провадження, яка є підставою застосування заходів відповідальності, не варто вживати узагальнений оціночний термін – “неповага до суду”. Діяння, за які передбачена відповідальність у ст. 330 КПК України, слід сформулювати уніфіковано (як для обвинуваченого, захисника, прокурора, так і для всіх інших осіб, присутніх у залі суду), а саме: “порушення порядку у судовому засіданні чи невиконання розпоряджень головуючого”.

9. Порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуючого є кримінальним процесуальним правопорушенням, за вчинення якого повторно має наступати кримінально-процесуальна відповідальність у вигляді грошового стягнення чи видалення з зали судового засідання. У разі невиконання рішення про залишення зали судового засідання або намагання повернутися до особи слід застосовувати затримання на час конкретного судового засідання. Якщо порушення порядку в залі судового засідання мають ознаки складу злочину, то особа притягається до кримінальної відповідальності.

10. Заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які можуть застосовуватися до порушників порядку судового засідання, мають таку ієрархію: попередження (при порушенні вперше)

- ☐ грошове стягнення чи видалення (при повторному порушенні)
- ☐ затримання на період судового засідання (в разі невиконання рішення суду про видалення з зали засідання).

Грошове стягнення та видалення слід розглядати як альтернативні заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які застосовуються при повторному порушенні порядку в залі судового засідання.

Положення щодо видалення чи накладення грошового стягнення має бути імперативною, а не дозвільною вимогою законодавця.

11. Заходи до порушників порядку судового засідання мають застосовуватися не лише під час судових інстанцій, а і під час до-

судового розслідування при розгляді слідчим суддею відповідних клопотань. Запропоновано закріпити положення, які визначають порядок застосування заходів до порушників порядку судового засідання, в розділі 2 серед норм загальної частини КПК України, доповнивши перелік заходів забезпечення кримінального провадження (ч. 2 ст. 131 КПК України) пунктом 7 1 “Заходи до порушників порядку судового засідання” та визначивши в окремій главі вказаного розділу підстави та порядок їх застосування.

12. Видалення з зали судового засідання як захід кримінально-процесуальної відповідальності слід відрізнити від видалення, закріпленого в статтях 346, 328, 495 КПК України, де регламентується видалення, що застосовується для забезпечення процедури проведення судового засідання відповідно до правил, визначених в КПК України.

13. Повторність, як умова застосування видалення з зали судового засідання, має місце у разі, якщо: видаленню передувало попередження, яке зафіксоване в журналі судового засідання; діяння повторюються як протягом одного засідання, так і протягом всього судового розгляду в певній інстанції; видаленню передувало вчинення чи тих самих дій щодо порушення порядку судового засідання, чи й інших порушень.

14. Видалення з зали судового засідання може застосовуватися як до учасників судового провадження, так і інших осіб, присутніх в залі судового засідання, а тому звертається увага на некоректність формулювання у ст. 330 КПК України положення, де вказано, що видалення застосовується до обвинуваченого чи “інших осіб, присутніх у судовому засіданні”.

Видалення єдиного захисника чи прокурора може завдати кримінальному провадженню більшої шкоди, ніж його діяння, пов’язані з порушенням порядку в залі судового засідання. В разі порушення порядку в судовому засіданні захисником чи прокурором щодо них слід передбачити можливість накладення грошового стягнення у більшому розмірі, ніж до інших осіб, які порушили порядок в залі судового засідання.

Перекладач та законний представник не можуть бути видалені з зали судового засідання без їх заміни. У разі порушення свідком, спеціалістом чи експертом порядку в судовому засіданні до них доцільно застосовувати не видалення з зали судового засідання, а накладення грошового стягнення.

У разі повторного невиконання присяжним обов'язку щодо додержання порядку в судовому засіданні, він має бути усунутий від участі в розгляді справи з накладенням грошового стягнення.

15. Тривалість видалення залежить від існуванням загрози вчинення дій, що негативно впливають на проведення судового засідання. У разі видалення обвинуваченого із зали судового засідання він у будь-якому разі повинен мати можливість реалізувати своє право на останнє слово.

16. Ухвала про видалення особи із зали судового засідання може бути винесена як у нарадчій кімнаті, так і в залі судового засідання з занесенням до журналу судового засідання, ухвала оскарженню не підлягає та має бути негайно виконана. В КПК України слід закріпити додаткові гарантії законності та обґрунтованості прийняття рішення про видалення особи з зали судового засідання та запропоновано визначити процедуру оскарження ухвали про видалення особи з зали судового засідання в апеляційному порядку, зазначивши, що таке оскарження не зупиняє його виконання.

17. Розділ 2 КПК України слід доповнити главою 17 1 “Заходи до порушників порядку судового засідання” де закріпити ст. 175 1 “Заходи відповідальності порушників порядку судового засідання” та ст. 175 2 “Видалення порушників порядку з зали судового засідання”, зміст яких запропоновано. У зв'язку з цим ст. 330 КПК України має бути видалена.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дозволило вирішити наукову проблему, що має важливе значення для теорії і практики кримінального процесу. Вперше комплексно досліджено проблему кримінально-процесуальної відповідальності, що дозволило отримати та обґрунтувати низку теоретичних положень та пропозицій, спрямованих на вдосконалення практики і законодавчої діяльності. До найважливіших із яких належать такі.

1. Кримінально-процесуальна відповідальність виникла одночасно із виникненням кримінальних процесуальних правовідносин. Розвиток права та виокремлення його галузей обумовив закріплення відповідальності за окремі порушення кримінальної процесуальної форми у кримінальному чи адміністративному законодавстві.

Інститут кримінально-процесуальної відповідальності у вітчизняному законодавстві набув найбільшого розвитку за часів дії СКС 1864 року, а саме: були визначені різні форми відповідальності; передбачалося застосування кримінально-процесуальної відповідальності до широкого кола учасників кримінального провадження; мав місце диференційований підхід до розміру грошового стягнення; визначалася можливість покладання як основного, так і додаткового стягнення. У КПК України 2012 року, у порівнянні з КПК 1960 року, розширено коло підстав та суб'єктів застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, проте не охоплено багатьох порушень вимог кримінального процесуального законодавства, які мають місце в практичній діяльності.

Проблема кримінально-процесуальної відповідальності стала предметом наукових дискусій в 70-х роках XX сторіччя та активно досліджувалася протягом наступного десятиліття. Відновлення уваги вітчизняних науковців до цієї проблеми спостерігається лише після 2002 року.

2. Відповідальність як соціальний феномен слід характеризувати з врахуванням її внутрішнього й зовнішнього аспекту та часового виміру, поділяючи на дві відокремлені системи: перша — самовідповідальність, відповідальністю за теперішнє чи майбутнє (позитивна, перспективна, особиста відповідальність) — внутрішнє, особисте співставлення, обмеження особою своєї поведінки відповідно до прийнятих в суспільстві правил поведінки, норм, цін-

ностей, суспільної необхідності чи соціальних завдань. Регулюється та корегується вихованням, педагогікою, але не юриспруденцією; друга — відповідальність, яку особа зазнає ззовні у разі порушення встановлених у суспільстві норм та правил поведінки. Вона є відповідальністю “за” вчинене, наслідком, реакцією на діяння (негативна, ретроспективна, зовнішня відповідальність). Регулюється як нормами права (юридична), так і нормами моралі (осуд).

Юридична відповідальність та її види, зокрема, кримінально-процесуальна відповідальність, може бути лише негативною відповідальністю — як наслідок “за” вчинене протиправне діяння. Обов’язок, який лежить в основі юридичної відповідальності може стосуватися як зазнання покарання, так і відновлення порушених прав. Складовими елементами кримінально-процесуальної відповідальності є: закріплення у санкціях кримінальних процесуальних норм обов’язку зазнати нових чи додаткових обтяжень у разі порушення вимог кримінального процесуального законодавства; невиконання кримінального процесуального обов’язку, який покладалася на особу як учасника кримінального провадження, чи зловживання процесуальним правом; наявність рішення уповноваженого органу; застосування заходів процесуального примусу, визначених у санкції кримінальної процесуальної норми; виникнення та розвиток кримінальних процесуальних правовідносини охоронного характеру.

Кримінально-процесуальна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до учасника кримінального провадження, який вчинив кримінальне процесуальне правопорушення чи зловживання процесуальними правами, санкції кримінальної процесуальної норми, яка передбачає покладання на особу нових або додаткових обов’язків (позбавлення процесуальних прав) та забезпечується процесуальним примусом у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку.

3. Порушення вимог кримінального процесуального законодавства зумовлює застосування примусових заходів, які визначаються як штрафними (каральними), так і правовідновлювальними санкціями. Штрафні (каральні) санкції визначають заходи примусу, які характеризуються покаранням (відплатою) правопорушника за вчинене ним протиправне діяння. Каральний вплив може бути: матеріальним, психологічним, організаційно-правовим чи характеризуватися погіршення правового становища учасника криміналь-

ного провадження. Правовідновлювальні санкції передбачають: скасування чи зміну незаконних процесуальних актів; примусове виконання процесуальних обов'язків; відшкодування шкоди та відновлення процесуальних прав учасників кримінального провадження. Для кримінального процесуального законодавства більш характерними є правовідновлювальні санкції.

Різновидами кримінально-процесуальної відповідальності є: каральна (штрафна) кримінально-процесуальна відповідальність та відновлювальна (компенсаційна) кримінально-процесуальна відповідальність.

4. Суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є як особи, які залучаються до кримінального провадження, так і посадові особи, які здійснюють кримінальне провадження.

Особливістю кримінально-процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, є те, що: факт вчинення кримінального процесуального правопорушення встановлюють особи, які здійснюють функцію прокурорського нагляду, відомчого чи судового контролю у кримінальному провадженні; примусові заходи, як правило, передбачені правовідновлювальними санкціями; за одне і те ж діяння можуть застосовуватися як заходи кримінально-процесуальної відповідальності, так і заходи інших видів юридичної відповідальності (кримінальної, дисциплінарної чи цивільно-правової).

Дисциплінарні стягнення до осіб, які здійснюють кримінальне провадження, застосовуються поза межами кримінальних процесуальних правовідносин та не впливають на хід і результати кримінального провадження [63; 115; 341; 347; 376; 403]. А тому підтримуємо вчених, які критично ставляться до можливості застосування лише заходів дисциплінарної відповідальності за вчинення кримінального процесуального правопорушення.

Особливістю кримінально-процесуальної відповідальності осіб, які залучаються до кримінального провадження, є можливість сукупної відповідальності декількох осіб.

5. Залежно від галузевої структури права та функцій правового регулювання юридичну відповідальність слід поділяти на: матеріально-правову відповідальність (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова) та процесуально-правову відповідальність (кримінально-процесуальна, цивільна процесуальна, господарська процесуальна, адміністративна процесуальна).

Критеріями класифікації кримінально-процесуальної відповідальності є: процесуальний статус суб'єкта, до якого вона застосовується; стадії кримінального провадження; функції кримінально-процесуальної відповідальності (відновлювальна (компенсаційна) та штрафна (каральна)); фактичні підстави застосування (кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальним процесуальним правом); характеристика заходів примусового характеру (заходи майнового характеру та заходи немайнового характеру, які зупиняють реалізацію процесуальних прав чи повноважень, позбавляють певного процесуального права; анулюють процесуальний акт); процесуальна форма застосування кримінально-процесуальної відповідальності (застосовується особою, що здійснює кримінальне провадження, чи в порядку судового контролю або прокурорського нагляду).

Під час систематизації дослідження кримінально-процесуальної відповідальності слід використовувати її поділ на майнову та немайнову відповідальність.

6. Юридична підстава кримінально-процесуальної відповідальності — це кримінальна процесуальна норма, яка є первинним елементом в структурі підстав кримінальної процесуальної відповідальності, де закріплено процесуальні обов'язки (повноваження) суб'єкта кримінальних процесуальних правовідносин, порядок їх виконання та заходи відповідальності у разі їх невиконання чи неналежного виконання. Особливістю диспозиції норми, що регламентує кримінально-процесуальну відповідальність, є те, що вона має бути зобов'язального характеру (норма-правило чи норма-принцип). Склади кримінальних процесуальних правопорушень можуть бути як конкретизовані, так і узагальнені. Закріплення узагальнених складів кримінальних процесуальних правопорушень є складним процесом, коли у регулятивних нормах визначається можливий порядок реалізації процесуальних прав та повноважень, а відповідальність за невиконання чи неналежне виконання цих повноважень закріплюється в узагальнених охоронних нормах.

Фактичними підставами кримінально-процесуальної відповідальності є: кримінальне процесуальне правопорушення та зловживання кримінальним процесуальним правом. Об'єктивно протиправне діяння не може бути підставою кримінально-процесуальної відповідальності. Кримінальне процесуальне правопорушення — це суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне, проти-

правне, винне діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні суб'єктами кримінального провадження кримінальних процесуальних обов'язків, що зумовлює застосування заходів відповідальності. Судова чи слідча помилка — це ставлення особи до вчиненого нею діяння.

Підстави та порядок застосування відповідальності за вчинення кримінальних процесуальних правопорушень, які не є суспільно небезпечними, а характеризуються ознакою суспільної шкідливості, мають бути визначені в КПК України, без відсилання до норм КУпАП.

Зловживання кримінальними процесуальними правами — це використання учасниками кримінального провадження кримінальних процесуальних прав всупереч їх призначенню, тобто недобросовісне їх здійснення для задоволення незаконних інтересів, чим спричиняється шкода кримінальним процесуальним правовідносинам. Основними ознаками зловживання кримінальними процесуальними правами є: невідповідність мети (цілі, наміру) здійснення процесуального права легітимному призначенню цього права, яке переслідував законодавець, наділяючи ним особу; спричинення шкоди кримінальним процесуальним правовідносинам, яка полягає в унеможливленні досягнення завдань кримінального провадження щодо швидкого та повного розслідування і судового розгляду. Типовою санкцією, яка застосовується у разі зловживання процесуальними правами, є позбавлення особи права, яким вона зловживає.

Заборону зловживання кримінальними процесуальними правами слід закріпити на рівні засади кримінального провадження та доповнити главу 2 КПК України такою нормою: “Учасники кримінального провадження зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права та повноваження для досягнення завдань кримінального провадження. У разі умисного недотримання цього правила застосовуються заходи кримінально-процесуальної відповідальності, визначені цим Кодексом”.

Процесуальною підставою застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності, за загальним правилом, є ухвала слідчого судді, суду про застосування конкретного виду та міри заходу кримінально-процесуальної відповідальності, яка виноситься на підставі фактичних даних, що свідчать про наявність в діянні учасника кримінального провадження складу кримінального

процесуального правопорушення. Стадіями застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності є: встановлення фактичної підстави та звернення до органу, уповноваженого приймати рішення; розгляд клопотання та призначення конкретного виду і міри заходу відповідальності; виконання рішення; перегляд рішення (у визначених законом випадках). Форми вирішення питання про застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності: загальна та спрощена.

7. Грошове стягнення є самостійним видом кримінально-процесуальної відповідальності, який відрізняється від штрафу (визначеного в КК України чи КУпАП) за правовою природою, підставами застосування, розмірами та формою реалізації (суб'єктами прийняття рішень, процедурою виконання, можливістю заміни на інше покарання). Накладення грошового стягнення має двояку природу та є як заходом забезпечення кримінального провадження, так і заходом кримінально-процесуальної відповідальності.

Грошове стягнення накладається за вчинення двох груп кримінальних процесуальних правопорушень: неприбуття на виклик (неповідомлення про причини неприбуття) та невиконання обов'язків, які покладалися на особу під час обрання запобіжного заходу. При регулюванні накладення грошового стягнення слід використовувати імперативний метод правового регулювання (слідчий, прокурор чи суд зобов'язані, а не вправі вирішувати питання про накладення грошового стягнення).

Недоцільно у нормі КПК України перераховувати всіх учасників кримінального провадження, на яких накладається грошове стягнення у разі неприбуття на виклик. Висновок про те, чи є конкретний учасник кримінального провадження суб'єктом накладення грошового стягнення у разі неприбуття на виклик слід пов'язати з наявністю в нього відповідного процесуального обов'язку.

Правове регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі України потребує вдосконалення у частині:

- розширення кола осіб, на яких грошове стягнення має накладатися у разі неявки за викликом. Суб'єктами відповідальності мають бути: перекладач, експерт, спеціаліст, захисник, цивільний позивач, третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт (які також зобов'язані з'являтися за викликом відповідно до їх процесуального статусу); представник, законний представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, понятий

(щодо яких також слід закріпити обов'язок прибувати на виклик) та присяжний (який зобов'язаний не відлучатися із зали судового засідання під час судового розгляду);

— закріплення нових складів кримінальних процесуальних правопорушень, як підстави накладення грошового стягнення, у разі: безпідставної відмови у наданні витребуваних речей, документів, відомостей, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні; невиконання ухвали слідчого судді про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; умисного знищення чи пошкодження речового доказу чи документа; недотримання узгодженого строку підготовки висновку експерта; зловживання правом на відвід; порушення порядку в залі судового засідання чи невиконання розпоряджень головуєчого;

— визначення переліку підстав накладення грошового стягнення у окремій нормі (ч. 1 ст. 144 КПК України).

8. Процесуальна форма накладення грошового стягнення є не виправдано “спрощеною” у порівнянні з процесуальною формою застосування більшості заходів забезпечення кримінального провадження, та потребує вдосконалення в частині: розширення повноважень: слідчого та прокурора (щодо їх обов'язкової участі під час розгляду клопотання та необхідності погодження прокурором клопотання слідчого); слідчого судді, суду (щодо повернення клопотання для усунення недоліків та розширення можливостей дослідження підстав накладення грошового стягнення); особи, щодо якої розглядається клопотання (щодо отримання копій клопотання та матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує свої доводи, та можливості апеляційного оскарження прийнятого рішення); закріплення додаткових вимог до змісту ухвали про накладення грошового стягнення; визначення способу, порядку, строків виконання та наслідків невиконання ухвали про накладення грошового стягнення.

Для вирішення проблем накладення грошового стягнення та вдосконалення цього процесуального інституту сформульовано пропозиції про внесення змін та доповнень до пунктів 16, 25 ч. 1 ст. 3, статей 40, 44, 58, 63, 66, 69, 70, 72, 93, 100, 132, 138, 139, 144, 145, 146, 146 1, 179, 242, 309, 323, 325, 326, 327, 386, 493, 508 КПК України.

9. Процесуальні витрати у кримінальному провадженні відрізняються за підставами та метою застосування. Тому слід розрізняти

витрати, обумовлені невиконанням кримінальних процесуальних обов'язків як захід кримінальної процесуальної відповідальності; та витрати, обумовлені здійсненням кримінального провадження у цілому (при ухваленні обвинувального вироку) як компенсаційний захід.

Наслідки неприбуття на виклик суду потребують уніфікації, що вимагає вдосконалення процесуальної форми відшкодування витрат в частині: розширення переліку учасників кримінального провадженні, на яких має покладатися обов'язок відшкодування витрат, обумовлених їх неявкою до суду; визначення можливості одночасного накладення як грошового стягнення, так і відшкодування витрат, зумовлених відкладанням судового засідання. Ці заходи кримінально-процесуальної відповідальності слід розглядати як основний та додатковий, де грошове стягнення (основний) накладається в будь-якому разі неприбуття на виклик, а відшкодування витрат (додатковий) — якщо неприбуття до суду зумовило додаткові витрати пов'язані з відкладанням судового засідання.

10. Гарантіями виконання обов'язків, покладених на підозрюваного, обвинуваченого при обранні запобіжного заходу є: загроза накладення грошового стягнення (як на підозрюваного, обвинуваченого, так і на поручителів), зміна запобіжного заходу на більш суворий, звернення застави в доход держави.

В разі невиконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього під час обрання неізоляційного запобіжного заходу обов'язків основним заходом кримінально-процесуальної відповідальності має бути зміна раніше обраного запобіжного заходу на більш суворий. Це положення слід закріпити як загальне правило застосування запобіжних заходів. Для вирішення проблем зміни запобіжного заходу на більш суворий сформульовано пропозиції про внесення змін та доповнень до статей 179, 182, 194, 196, 323 КПК України.

11. Попередження про застосування заходів відповідальності та видалення особи з зали судового засідання є заходами кримінально-процесуальної відповідальності немайнового характеру, що застосовуються до осіб, які не виконали розпорядження головуєчого чи іншим чином порушили порядок судового засідання. Попередження застерігає від повторення порушень порядку в судовому засіданні під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності. Видалення характеризується зупиненням здійс-

нення права особи на участь в судовому засіданні та позбавленням можливості особисто виконувати процесуальні дії для захисту чи відстоювання своїх прав та законних інтересів. Особи, які мають власний інтерес у вирішенні справи в суді, в такому разі реалізують право на захист чи відстоювання законних інтересів через захисників чи представників.

Заходи кримінально-процесуальної відповідальності, які слід застосовувати до порушників порядку судового засідання, мають таку ієрархію: попередження (при порушенні вперше), грошове стягнення чи видалення (при повторному порушенні), затримання (в разі невиконання рішення суду про видалення з зали засідання). Заходи до порушників порядку судового засідання мають застосовуватися не лише під час судових інстанцій, а і під час досудового розслідування при розгляді слідчим суддею відповідних клопотань.

Фактичними підставами застосування заходів кримінально-процесуальної відповідальності до порушників порядку судового засідання є: порушення процесуального порядку здійснення судочинства, порушення громадського порядку у приміщенні суду, невиконання розпоряджень головуєчого.

12. Повторність, як умови застосування видалення з зали судового засідання, має місце у разі, якщо: видаленню передувало попередження, яке зафіксоване в журналі судового засідання; діяння повторюються як протягом одного засідання, так і протягом всього судового розгляду в певній інстанції; видаленню передувало вчинення чи тих самих дій щодо порушення порядку судового засідання, чи й інших порушень.

Кримінальна процесуальна форма застосування видалення із зали судового засідання як заходу кримінально-процесуальної відповідальності потребує вдосконалення в частині: визначення осіб, яких не можна видаляти із зали судового засідання взагалі або видаляти без їх заміни; забезпечення можливості обвинуваченому, якого видалено на весь період судового розгляду, реалізації права на останнє слово; закріплення процедури можливості оскарження рішення про видалення.

Розділ 2 КПК України слід доповнити главою 17 ¹ “Заходи до порушників порядку судового засідання” де закріпити ст. 175 ¹ “Заходи відповідальності порушників порядку судового засідання” та ст. 175 ² “Видалення порушників порядку з зали судового засідання”, зміст яких запропоновано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції. Часопис Київського університету права. 2010. № 2. С. 54–57.
2. Актуальні питання кримінального процесу України: навч. посіб. / Є. М. Блажівський, І. М. Козьяков, О. М. Толочко та ін. / за заг. ред. Є.М. Блажівського. К.: Національна академія прокуратури України; Центр учбової літератури, 2013. 304 с.
3. Алексеева Л. Б. Принуждение и ответственность в механизме уголовно-процессуального регулирования. Вопросы борьбы с преступностью. 1979. Вып. 30. С. 75–90.
4. Аленін Ю. П. Ще раз до питання про самостійність і незалежність слідчого. Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. пр. Одеса, 2008. Вип. 44. С. 149–164.
5. Ананиев А. Х Субъекты уголовно-процессуальной ответственности. Теория и практика общественного развития. 2014. № 2. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2014/2/yurisprudentsiya/ananiyev.pdf
6. Андрушко О. В. Зловживання правом в кримінальному судочинстві як підстава юридичної відповідальності. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Юридичні науки. 2017. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_1_6
7. Андрушко О. В. Концепція правопорушення у кримінальному процесі. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету: Серія «Юриспруденція». 2017. № 25. С. 98–101.
8. Андрушко О. В. Аналіз стану питання про наукові дослідження юридичної відповідальності в кримінальному процесі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2016. № 2 (Т. 3). С. 45–50.
9. Баганець О. В. Доказування стороною обвинувачення прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою у досудовому розслідуванні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К., 2017. 20 с.
10. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Красноярский Ун-т, 1985. 120 с.

11. Базылев Б. Т. Об институте юридической ответственности. Советское государство и право. 1975. № 1. С. 110–115.

12. Базылев, Б. Т. Сущность санкций в советском праве. Правоведение. 1976. № 5. С. 32–38.

13. Байдін Ю. В. Деякі питання юридичної відповідальності співробітників Служби безпеки України. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вип. 5. 2003. С. 214–221.

14. Барабаш А. С. Негативная уголовно-процессуальная ответственность. Правоведение. 1987. № 4. С. 89–93.

15. Басін К. В. Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2006. 214 с.

16. Бахтин М. М. Искусство и ответственность. К.: Next, 1994. 384 с.

17. Безклубий І. А. Правова відповідальність. Соціологія права. 2011. № 2. С. 6–10.

18. Белоконь Р. М. Отдельные проблемы обеспечения порядка во время судебного заседания. LEGEA SI VIATA. 2017. № 2/2. С. 7–11.

19. Белоконь Р. М. Генезис уголовной процессуальной ответственности. LEGEA SI VIATA. 2016. № 2. С. 11–14.

20. Беляев Н.А. Глистин В. К., Грабовская Н. П. Курс советского уголовного права / Под ред. Н. А. Беляева.- Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. Т. 5. 654 с.

21. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. М.: NOTA BENE, 2000. 571 с.

22. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. Ташкент: Издательство «ФАН». 1989. 145 с.

23. Білокінь Р. М. Умови та порядок накладення грошового стягнення у кримінальному провадженні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2016. № 21. С. 126–129.

24. Білокінь Р. М. Види кримінальної процесуальної відповідальності. Юридична наука. 2015. № 9. С. 144–150.

25. Білокінь Р. М. Кримінальна процесуальна відповідальність в системі юридичної відповідальності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2015. № 4. С. 85–88.

26. Білокінь Р. М. Відповідальність за порушення порядку у залі судового засідання. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 1. С. 214–218.

27. Білокінь Р. М. Зміна запобіжного заходу на більш суворий. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 21–26.

28. Білокінь Р. М. Підстави та умови застосування видалення з зали судового засідання як заходу кримінальної процесуальної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 302–306.

29. Білокінь Р. М. Проблемні питання застосування видалення із зали суду порушників порядку судового засідання. *Прикарпатський юридичний вісник: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 5 (14). С. 105–109.

30. Білокінь Р. М. Кримінальна процесуальна відповідальність: дискусії та концепції. *Вісник Запорізького Національного університету*. 2015. № 3. С. 151–157.

31. Білокінь Р. М. Відповідальність за невиконання законних вимог та процесуальних рішень осіб, які здійснюють кримінальне провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 43 (Т. 2). С. 149–153.

32. Білокінь Р. М. Відповідальність за невиконання ухвали слідчого судді // *Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 17–18 берез. 2017 р.)*. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правових ініціатив», 2017. С.28–30.

33. Білокінь Р. М. Відповідальність захисника за порушення норм кримінального процесуального законодавства // *Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали V міжнар. наук. конф. (Одеса, 14 листоп. 2015 р.)*. Одеса: “Юридична література”. С. 307–308.

34. Білокінь Р. М. Відшкодування процесуальних витрат як захід кримінальної процесуальної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 150–155.

35. Білокінь Р.М. Кримінальна процесуальна відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Национальный юридический журнал: теория и практика (Jumalul juridic national: teorie si practica)*. 2015. № 4 (14). С. 116–119.

36. Білокінь Р. М. Кримінальна процесуальна відповідальність: поняття та характеристика. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. № 6 С. 79–82.

37. Білокінь Р. М. Кримінальне процесуальне правопорушення як фактична підстава кримінальної процесуальної відповідальності. Прикарпатський юридичний вісник. 2016. № 2(11) С. 82–86.

38. Білокінь Р. М. Наукові концепції щодо розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності // Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 6–7 листоп. 2015). Х.: Східно-українська наукова юридична організація, 2015. С.104–105.

39. Білокінь Р. М. Окремі аспекти правового регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі. Право і суспільство. 2017. № 1 (2). С. 238–242.

40. Білокінь Р. М. Особливості кримінальної процесуальної відповідальності різних суб'єктів кримінального провадження. Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. 2016. Вип. 1 (3). С. 17–22.

41. Білокінь Р. М. Перспективи розвитку правового регулювання накладення грошового стягнення у кримінальному процесі України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. № 42. С. 217–220.

42. Білокінь Р. М. Підстави застосування грошового стягнення у кримінальному провадженні. Право і суспільство. 2016. № 4 (2). С. 189–194.

43. Білокінь Р. М. Примус та відповідальність у кримінальному процесі // Правові системи суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 20–21 листопада 2015 р.). Львів: Західноукраїнська організація “Центр правових ініціатив”, 2015. С. 37–38.

44. Білокінь Р. М. Соціальна відповідальність і її вплив на розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності. Право і суспільство. 2015. № 5–2 (3). С. 211–215.

45. Білокінь Р. М. Співвідношення грошового стягнення як виду кримінальної процесуальної відповідальності та штрафу як виду кримінальної чи адміністративної відповідальності // Законність і правопорядок у сучасному суспільстві: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10–11 берез. 2017 р.). К.: Науково-дослідний інститут публічного права, 2017. С.101–105.

46. Білокінь Р.М. Співвідношення кримінальної процесуальної відповідальності й кримінального процесуального примусу. Наци-

ональный юридический журнал: теория и практика (Jumalul juridic national: teorie si practica). 2015. №. 6 (16). С. 216–218.

47. Білокінь Р. М. Щодо дискусій про кримінальну процесуальну відповідальність. Юридична наука. 2015. № 6. С. 131–137.

48. Білокінь Р. М. Юридична підстава кримінальної процесуальної відповідальності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2016. № 3. С. 92–95.

49. Благодир А. А. Застосування примусу під час провадження слідчих дій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2009. 206 с.

50. Благодир А. А. Застосування примусу під час провадження слідчих дій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К., 2009. 17 с.

51. Бобрик В. І. Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивілістичного судочинства. Підприємництво, господарство і право. 2014. № 10. С. 16–21.

52. Братко А. Г., Хабибулин А. Г. Предварительное расследование и некоторые аспекты позитивной ответственности. Уголовно-процессуальное принуждение и ответственность, их место в решении задач предварительного расследования: сб. науч. тр. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1987. С. 81–87.

53. Братусь С. Н. Материально-правовой аспект гражданской юридической ответственности. Ученые записки Тарт. гос. ун-та. Тарту, 1987. № 765. С. 5–14.

54. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: очерк теории. М.: Юрид. лит., 1976. 216 с.

55. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и сознание долга. Вопросы теории государства и права. Саратов: Саратовский университет, 1983. С. 42–58.

56. Булатов А. С. Юридическая ответственность: Общетеоретические проблемы: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; История политических и правовых учений». Л., 1985. 19 с.

57. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728с.

58. Валігура Д. М. Оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органу досудового розслідування та прокурора: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; опе-

ративно-розшукова діяльність». Київ, 2013. 18 с.

59. Василенко Д. Л. Обмеження окремих прав громадян під час досудового провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2008. 215 с.

60. Василенко Д. Л. Обмеження окремих прав громадян під час досудового провадження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К., 2008. 16 с.

61. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1913. Т. 1: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. 691 с.

62. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. втор. изд., перер. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1917. X, 429 с.

63. Васюнець проти України. Заява № 24738/11. Рішення Європейського суду з прав людини від 28 січня 2016 року . URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b01

64. Венедіктов В.С. Юридична відповідальність працівників ОВС: монографія. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 269 с.

65. Веніславський Ф. В. Зловживання правом у публічно-правовій сфері як державно-правова проблема. Право України. 2010. № 4. С. 249–257.

66. Вепрев В. С. Основания уголовно-процессуальной ответственности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Челябинск, 2006. 265 с.

67. Вепрев В. С. Основания уголовно-процессуальной ответственности: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Челябинск, 2006. 22 с.

68. Ветрова Г. Н. Санкции в судебном праве. М.: Наука, 1991. 160 с.

69. Ветрова Г. Н. Уголовно-процессуальная ответственность / отв. ред. А. М. Ларин. М.: Наука, 1987. 112 с.

70. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор ; криминалистика». М., 1981. 14 с.

71. Ветрова Г. Н. Уголовно-процессуальное правонарушение.

Совершенствование законодательства о суде и правосудии. М.: Институт государства и права АН СССР, 1985. С. 58–65.

72. Висновок на проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо обов'язковості ухвал слідчого судді. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/A7C88F256221262FC2257CDE00328F90](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/A7C88F256221262FC2257CDE00328F90)

73. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо обов'язковості ухвал слідчого судді». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50568

74. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности: монография. М.: РАП, 2008. 324 с.

75. Витрук Н.В., Масленникова А. В., Топорнина Б. Н. Конституционный статус личности в СССР / под ред. Н. В. Витрука. М.: Юрид. лит-ра, 1980. 256 с.

76. Гаврилюк Л. В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2009. 20 с.

77. Гаврилюк Л. В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2009. 199 с .

78. Гаврилюк Л. В. Питання кримінально-процесуальної відповідальності слідчого. Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. 2007. № 3. С. 207–214.

79. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР (государственное и материальное исследование). Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1970. 252 с.

80. Галаган И. А. Методологические проблемы общей теории юридической ответственности по советскому праву. Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации: межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: Изд-во Воронеж, 1989. С. 10–20.

81. Галаган И. А., Глебов В. П., Основин В. С. Процессуальные нормы и отношения в советском праве: в “непроцессуальных” отраслях. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. 208 с.

82. Галаган И. А. Право, свобода и социальная ответственность личности (К критике буржуазных концепций) // Право и борьба идей в современном мире. Критика современных буржуазных кон-

цепций права: матер. науч. конф. (Москва, 24–26 декабря 1979 г.). М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1980. С. 110–118.

83. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції : теоретико-методологічні засади і практика реалізації: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 579 с.

84. Гловюк І. В. Окремі аспекти доказування при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею. Право України. 2014. № 10. С. 97–103.

85. Голова міського суду прокоментував “юридичний блеф та крилаті фрази” Монтян на засіданнях у Франківську. URL: <http://report.if.ua/kryminal/golova-miskogo-sudu-prokomentuvav-yurydychnyj-blef-ta-krylati-frazy-montyan-na-zasidannayah-u-frankivsku/>

86. Горчаков Д. П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. Наукові записки. Політичні науки. Т. 45. 2005. С. 4–8.

87. Горшенев В. М. К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве // Вопросы теории советского права: сборник докладов к конференции по итогам научно-исследовательской работы / Новосибирский факультет Свердловского юридического института. Новосибирск, 1966. С. 38–46.

88. Горшенев В. М., Крупнин В. Г., Мельников Ю. И. Теория юридического процесса / под. ред. В. М. Горшенева. Х.: Вища школа, 1985. 192 с.

89. Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 року (з наступними змінами і доповненнями). Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page2>

90. Гришук В. К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 152 с.

91. Громов Н. А., Полунин С. А. Санкции в уголовно-процессуальном праве России. М.: Городец, 1998. 152 с.

92. Грядунова Л.И. Социальная ответственность личности в условиях социализма. К.: Вища школа, 1971. 134 с.

93. Даев В. Г. Взаимосвязь уголовного права и процесса. Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. 112 с.

94. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык, 1999. Том 1: А–З. 1999. 700 с.

95. Донченко О. П. Свобода як передумова кримінально-правової відповідальності. Науковий вісник Чернівецького університету. 2006. № 311. С. 34–38.

96. Дубинський А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы // Вибрані праці / упоряд. Л. Д. Удалова, О. І. Галаган, Д. П. Письменний та ін.. Київ: ЦУЛ, 2014. С. 13-168.

97. Дудич А. В. Відповідальність експерта у кримінальному провадженні України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. № 30 (Т. 2). С. 132–136.

98. Еникеев З. Д. Меры уголовно-процессуального принуждения (социальная обусловленность и юридическая природа). Правоведение. 1978. № 6. С. 64.

99. Жижиленко А.А. Наказание. Его понятие и отличие от других правоохранительных средств. Пг., 1914. 676 с.

100. За невиконання судового рішення — до кримінальної відповідальності. URL: <http://tr.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/227525.html>

101. Загальні показники стану здійснення судочинства в Україні у I кварталі 2017 року. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/F2E1A4A6EC115104C225812F00273F94](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/F2E1A4A6EC115104C225812F00273F94)

102. Зайцева С. Г. “Злоупотребление правом” как правовая категория (вопросы теории и практики): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Коломна, 2003. 198 с.

103. Заходи забезпечення кримінального провадження: навч.-практ. посіб. / О. І. Богатирьова, А. О. Галай, О. З. Гладун та ін. / за заг. ред. В. Т. Маляренка. К.: Національна академія прокуратури України, 2015. 310 с.

104. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2015 рік. Судова влада України. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/Sud_statustuka_Zvit_2015/

105. Звітність про роботу органів досудового розслідування за 6 місяців 2017 року. Генеральна прокуратура України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113277&libid=100820&c=edit&c=fo

106. Зелена О. В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2007. 216 с.

107. Зеленина О. А. Процессуальная ответственность в уголов-

ном судопроизводстве: содержание и реализация. Журнал российского права. 2012. № 5. С. 67–75.

108.Зинатуллин З.З. Социальное назначение уголовно-процессуального принуждения и ответственности на предварительном следствии // Уголовно-процессуальное принуждение и ответственность, их место в решении задач предварительного расследования. Сб. науч. трудов. Волгоград, 1987. С. 4–7.

109.Зинатуллин З. З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность (вопросы теории и практики). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1981. 136 с.

110.Зражевская Т. Д. Реализация конституционного законодательства (проблемы теории и практики): дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Воронеж, 1999. 375 с.

111.Ивлиев Г. П. Основания применения мер процессуального принуждения: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1986. 219 с.

112.Иоффе О. С. Обязательственное право. М.: Юридическая литература, 1975. 880 с.

113.Іваненко О. В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2007. 20 с.

114.Іванюк І. Д. Юридична природа та ознаки поняття зловживання правом у кримінальному процесі: загальнотеоретичний аспект. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2010. № 3. С. 340–349.

115.Ігнаткіна проти України. Заява № 70758/12. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 травня 2015 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_a65

116.Інструкція про порядок забезпечення старшими судовими розпорядниками та судовими розпорядниками проведення судового засідання, їх взаємодії з правоохоронними органами: затв. Наказом Державної Судової Адміністрації України № 182/04 від 18 жовтня 2004 року. Верховна Рада України. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1391-04>

117.Інструкція про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністратив-

ні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів: затв. постан. Кабінету Міністрів України № 710 від 01 липня 1996. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/710-96-%D0%BF>

118. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08 жовтня 1998 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

119. Кант И. Сочинения в шести томах. Том 4, часть 1. М.: Мысль, 1965, 544 с.

120. Капліна О. В. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі. Вісник НАПрНУ. 2010. № 3 (62). С. 286–295.

121. Капліна О. В. Проблеми забезпечення адекватності тлумачення частини 4 статті 61 КПК України при усуненні захисника від участі у кримінальній справі. Юридична Україна. 2005. № 8. С. 59–63.

122. Капустянский В. Г. Об уголовно-процессуальной ответственности. Правоведение. 1982. № 6. С. 101 – 104.

123. Карпов Н. С., Штанько А. О. Накладення грошового стягнення на учасників кримінального провадження (діагностика проблеми). Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2014. № 1. С. 70–78.

124. Карпов Н. С. Усунення захисника від участі у кримінальному провадженні // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми і здобутки: матеріали круглого столу (Запоріжжя, 20 листоп. 2013 р.). – Запоріжжя: КПУ, 2013. – С. 37–38.

125. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.

126. Кипріану проти Кіпру (Kyprianou v Cyprus) рішення №73797/01 від 15 грудня 2005 року. // Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Джеремі Макбрайд. К.: “К.І.С.”, 2010 – 576 с.

127. Клюков Е. М. Мера процессуального принуждения. Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 1974, 110 с.

128. Ковалев В. М. Проблемы уголовно-процессуальной ответственности // Проблемы юридической ответственности и совершенствование законодательства в свете новой Конституции СССР. Рязань: РВШ МВД СССР, 1979. С. 138–139.

129.Коваленко К. В. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Х., 2009. 207 с.

130.Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича / С. Г. Ковальова. — Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. — 112 с.

131.Коврига З. Ф. Правовые и теоретические основы уголовно-процессуальной ответственности: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Уголовный процесс; сдоустройство; прокурорский надзор; криминалистика». К., 1987. 40 с.

132.Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. 191 с.

133.Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975. 174 с.

134.Когамов М. Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части. Алматы: Жеті жарғы, 2008. 896 с.

135.Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/page3>

136.Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80732-10>

137.Кожевников О.А. Юридическая ответственность в системе права: Монография. Тольятти: ВУиТ, 2003. 125 с.

138.Козюбра М. І. Переконання і примус в радянському праві. К.: Наукова думка, 1970. 151 с.

139.Колдаева Н. П. Об ответственности в законотворчестве // Концепции стабильности закона / под ред. В. П. Казимирчука. М.: Проспект, 2000. С. 161–170.

140.Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права: учеб.-метод. пособие; крат. учеб. для вузов.М.: Норма—Инфра-М, 1999. 448 с.

141.Кондратьева С. Л. Юридическая ответственность: соотношение норм материального и процессуального права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 1998. 220 с.

142.Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Верховна Рада України. URL: доступу : <http://zakon4.rada.gov>.

ua/laws/show/995_004

143. Конституція України від 28 червня 1996 року (із змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 23 липня 1996. № 30. Ст. 141.

144. Конституція України від 28 червня 1996 року (із змінами та доповненнями). Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

145. Корнуков В. М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. 137 с.

146. Косолапов Р. И., Марков В.С. Свобода и ответственность. М.: Политиздат, 1969. 95 с.

147. Кримінальний кодекс України 05 квітня 2001 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

148. Кримінальне процесуальне право України / за редакцією В. Г. Гончаренка та В. А. Колесника. К.: Юстиніан, 2014. 576 с.

149. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: навч. посіб. 4-те вид. перероб. і доповн. / Л. Д. Удалова, В. В. Рожнова, Д. О. Савицький, О. Ю. Хабло, О. В. Римарчук. К.: КНТ, 2016. 269 с.

150. Кримінальний процес: Підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.

151. Кримінальний процес: підручник / В. В. Коваленко, Л. Д. Удалова, Д. П. Письменний. К.: Центр учбової літератури, 2013. — 544 с.

152. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. (із змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 2013. №9-10, 11-12, 13. Ст. 88.

153. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

154. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. / за заг. ред. В. Я. Тація. Х.: Право, 2012. Т. 1. 768 с.

155. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Х.: Одиссей, 2013. 1104 с.

156.Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар у 2 т. / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін. / за заг. ред. В. Я. Тація. Х.: Право, 2012. Т. 2. 664 с.

157.Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р.: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 11 березня 2011 року. К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. 248 с.

158.Кудин Ф. М. Принуждение в уголовном судопроизводстве. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. 136 с.

159.Кудин Ф. М. Теоретические основы принуждения в советском уголовном судопроизводстве: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Свердловск, 1987. 442 с.

160.Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. М.: Наука, 1986. 448 с.

161.Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. М.: Госюриздат, 1960. 244 с.

162.Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. М.: Наука, 1982. 288 с.

163.Кузьменко В. А. Видалення як захід процесуального примусу в адміністративному судочинстві. Університетські наукові записки. 2013. № 4. С. 348–359.

164.Кузьменко О., Панченко О. Особливості застосування заходів процесуального примусу в адміністративних судах головуючим у судовому засіданні. Право України. 2008. № 10. С. 31–37

165.Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. / за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.

166.Кучер В. О., Суліковський Ю. С. Видалення із залу судового засідання як захід процесуального примусу. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична. 2015. Вип. 2. С. 88-96.

167.Кучинский В. А. О понятии юридической ответственности как фундаментальной категории юриспруденции. Юридическая ответственность: проблемы теории и практики: межвуз. сб. науч. тр. Минск. Академия МВД РБ, 1996. С. 4-19.

168.Кучинська О. П., Єні О. В. Відкладення розгляду справи та перерва у судовому засіданні як фактори, що впливають на оперативність розгляду кримінальної справи. Часопис Академії адвокатури України. 2010. № 9 (4). URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index>.

<http://chasopys/article/viewFile/539/559>

169.Лазарев В. В. Теория государства и права: учебн. для вузов. 3-е изд. М.: Спарк, 2004. 528 с.

170.Лазарев В. М. Юридическая ответственность как форма и средство реализации социальной справедливости в советском обществе: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; История политических и правовых учений». М., 1990. 24 с.

171.Ларин, А. М. Уголовный процесс: Структура права и структура законодательства / отв. ред. В. М. Савицкий. Академия наук СССР. Институт государства и права. М.: Наука, 1985. 240 с.

172.Лейст О. Э. Методологические проблемы юридической ответственности // Проблемы теории государства и права / под ред. М. Н. Марченко. М., «Проспект», 1999. С. 469–497.

173.Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву. М.: Изд-во МГУ, 1981. 240 с.

174.Лейст О. Э. Санкции в советском праве. М.: Госюриздат, 1962. 238 с.

175.Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. К.: Юрисконсульт, 2005. 355 с.

176.Лившиц Р. З. Теория права: учебн. для студентов юрид. высш. учебн. заведений. М., 1994. 224 с.

177.Лиманська М. В. Застосування грошового стягнення у кримінальному провадженні. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 106–111.

178.Липинский Д. А. Восстановительная функция уголовной ответственности. Уголовное право. 2003. № 2 С. 47–48.

179.Липинский Д. А. К дискуссии о понятии юридической ответственности. Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция». 2002. Вып. 25. С. 43–61.

180.Липинский Д. А. Об уголовно-процессуальной ответственности. Вектор науки ТГУ. 2010. № 3 (13). С. 261–264.

181.Липинский, Д. А. Общая теория юридической ответственности: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Самара, 2004. 487 с.

182.Лобойко Л. М. Методи правового регулювання у кримінальному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ, 2006. 437 с.

183.Локтіонов І. Ю. Правова відповідальність керівника орга-

ну досудового розслідування. Митна справа. 2013. № 6 (2.1). С. 126–130. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_6\(2.1\)_22.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_6(2.1)_22.pdf)

184.Лоскутов Т. О. Предмет правового регулювання у кримінальному процесі: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. К., 2016.445 с.

185.Лоскутов Т. О. Структурні елементи предмету правового регулювання у кримінальному процесі. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2013. №1 (7). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13ltoukr.pdf>

186.Лукіна І. М. Немайнова відповідальність як один з видів цивільної процесуальної відповідальності. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2005. Вип. 29. С. 347 – 352.

187.Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність (на прикладі майнової відповідальності). Право і безпека. 2005. № 4'2. С. 149 – 151.

188.Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х., 2011. 20 с.

189.Лукиянова Е. Г. Теория процессуального права. М.: Норма, 2003. 240 с.

190.Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве, их виды, содержание и формы. М.: Юрид. лит., 1976. 168 с.

191.Луценко проти України (Заява № 6492/11) Рішення Європейського суду з прав людини від 3 липня 2012 року (остаточне 19/11/2012). Верховна Рада України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_852

192.Макаренко А. С. О воспитании. М.: Политиздат, 1988. 256 с.

193.Макаров М. А. Прийняття слідчим суддею рішення про накладення грошового стягнення. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2015. № 4. С. 104–106.

194.Малеин Н. С. Об институте юридической ответственности. Ученые записки Тарт. гос. ун-та. Тарту, 1987. № 852. Юридическая ответственность: проблемы и перспективы. С. 30 –38.

195.Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. М.: Юридическая литература, 1985. 192 с.

196.Малеин Н. С. Юридическая ответственность и справедли-

вость. М.: Манускрипт, 1992. 204 с.

197.Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). М.: Юрлитинформ, 2010. 320 с.

198.Маліновська В. М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. Вісник Вищої ради юстиції. 2010. № 2 С. 58 – 65. URL: <http://www.vru.gov.ua /Docs/a150710.pdf>

199.Мальцев В. В. Социальная ответственность личности, уголовное право и уголовная ответственность. Правоведение. 2000. № 6. С. 152-169.

200.Мартинців А. М. Порядок ініціювання розгляду та вирішення питання про скасування ухвали слідчого судді, суду про накладення грошового стягнення. Європейські перспективи. 2015. № 2. С. 86–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2015_2_18

201.Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. 294 с.

202.Махов В.Н., Пешков М.А. Уголовный процесс США (досудебные стадии): учебное пособие. М.: ЗАО “Бизнес–школа “Интел-Синтез”, 1998. 208 с.

203.Макаров М. А. Судовий контроль у кримінальному провадженні: монографія. К.: Центр учбової літератури, 2016. 340 с.

204.Мединська Л. В. Кримінально-процесуальна відповідальність сторін кримінального провадження. Університетські наукові записки. 2013. № 3. С. 463–468.

205.Мелихов В. А. Процессуальная ответственность как особая форма государственного принуждения (теоретико-правовой анализ): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». Саратов, 2011. 26 с.

206.Методичні рекомендації зі здійснення прокурорського нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження / О.І. Заліско, М.В. Банчук, М.В. Рябенко, В.В. та ін. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. 120 с.

207.Митрофанов И. И. Различные виды поощрения в механизме реализации уголовной ответственности. Научовий вісник Міжнародного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія «Юриспруденція». 2012. № 4. С. 157–163.

208.Михеенко М. М., Шибіко В. П., Дубинський А. Я. Нау-

ково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / наук. редактор В. Т. Нор. К.: Юрінком, 1995. 640 с.

209. Молдован А.В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. посіб. 2-ге вид. К.: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

210. Молев Г. И., Молева Г. В. Общетеоретические аспекты процессуальной ответственности. Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского. Общественные науки. 2012. № 28. С. 128–133.

211. Монтян пробачили чергову провокацію. Адвокати в шоці, суд посміхається, СБУ чекає. URL: <http://report.if.ua/lyudy/montyan-probachyly-chergovu-provokaciyu-advokaty-v-shoci-sud-posmihayetsya-sbu-chekaє/>

212. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз: монографія. Х.: Вид-во Фінн, 2011. 384 с.

213. Мотовиловкер Я. О. Вопросы теории советского уголовного процесса / отв. ред. И. Д. Перлов. Томск, Изд-во Томского ун-та, 1971. 284 с.

214. Мотовиловкер Я. О. Предмет советского уголовного процесса: учебн. пособ. Ярославль, 1974. 96 с.

215. Мотовиловкер Я. О. Уголовно-процессуальная ответственность обвиняемого и уголовно-материальная ответственность виновного. Правоведение. 1977. № 1. С. 59–65.

216. Мурзановская А. В. Понятие уголовно-процессуальной ответственности // Правове життя сучасної України: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-виклад. складу, присвяч. 15-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права (Одеса, 20-21 квіт. 2012.). Одеса: Фенікс, 2012. Т. 2. С. 375–377.

217. Мурзановська А. В. Про деякі аспекти кримінально-процесуальної відповідальності. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. 2007. Вип. 32. С. 339–344.

218. Мурзановська А. В. Проблеми кримінально-процесуальної відповідальності в контексті підвищення ефективності досудового провадження. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 7. С. 153–157.

219. Назаров А. Д. Следственные ошибки в досудебных стадиях уголовного процесса: учебн. пособ. Красноярск, 2000. 245 с.

220. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність:

питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2000. 180 с.

221. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / За ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. Х.: Фактор, 2013. 1072 с.

222. Научно-практический комментарий к Уголовному-процессуальному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. В. М. Лебедева. науч. ред. В. П. Божьев. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт; Юрайт-Издат, 2010. 1210 с.

223. Невиконання суддями судових рішень (станом на 10 лютого 2017) URL: <http://rrg.gp.gov.ua/reestr-kriminalnih-provadzhen/golovne-slidche-upravlinnja-generalnoi-prokuraturi-ukraini/nevykonannya-suddamy-sudovyh-rishen/>

224. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. М.: Госюриздат, 1960. 511 с.

225. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. Правоведение. 1971. № 3. С. 44–53.

226. Недбайло П. Е. Советские правовые нормы. Львов: Львов. гос. ун-т, 1959. 169 с.

227. Недбайло П. Е., Горшенев В. М. Юридическая процессуальная форма: теория и практика. М.: Юрид. лит., 1976. 280 с.

228. Общая теория государства и права: Академический курс / В. В. Борисов, Н. Л. Гранат, Ю. И. Гревцов и др. / под ред. М. Н. Марченко. М.: Зерцало, 1998. Т. 2. Теория права. 1998. 640 с.

229. Овчаренко О. М. Соціальна відповідальність суду як передумова юридичної відповідальності судді. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2013. № 6/1. Т. 1. С. 63–67.

230. Овчаренко О. М. Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження: монографія. Х., 2014. 576 с.

231. Оганесян Л. Р. Виды юридической ответственности. Вектор науки ТГУ. 2010. № 7 (10). С. 61–64.

232. Ожегов, С. И. Словарь русского языка: около 57000 слов / под ред. Н. Ю. Шведовой. 16-е изд., испр. М.: Рус. яз., 1984. 797 с.

233. Ольков С. Г. Уголовно-процессуальные правонарушения в российском судопроизводстве: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Тюмень, 1994. 395 с.

234. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: дис. ... д-ра юрид. наук:

12.00.01. К., 2002. 422 с.

235.Орехов В. Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2008. 20 с.

236.Орехов В. Ю. Санкції в праві як елемент правового регулювання та охорони суспільних відносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2008. 193 с.

237.Осадча О. Г. Про поняття процесуальної відповідальності. Актуальні проблеми держави і права. С. 136-139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_32

238.Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2007. 18 с.

239.Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2007. 214 с.

240.Охріменко С. С. Гарантії правового захисту процесуальної самостійності та незалежності слідчого: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2007. 209 с.

241.Падалка А. М. Види юридичної відповідальності в сучасному кримінальному процесі України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2014. Вип. 26. С. 256-259. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_26_68

242.Падалка А. М. Місце юридичної відповідальності в системі процесуального статусу учасників кримінального судочинства. Європейські перспективи. 2014. № 3. С. 140-145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_3_24

243.Падалка А. М. Процесуальні гарантії забезпечення виконання обов'язків учасниками кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2015. 217 с.

244.Пахолюк О. С. Грошове стягнення як один із заходів забезпечення кримінального провадження. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 1. С. 318-321. URL: http://www.pap.in.ua/1_2015/95.pdf

245.Петрухин И. Л. Неприкосновенность личности и принуж-

дение в уголовно м процессе. М.: Наука, 1989. 256 с.

246.Петрухин И. Л. Уголовно-процессуальная ответственность. Известия вузов. Правоведение. 1984. № 3. С. 61–68.

247.Петрухин И. Л. Уголовно-процессуальное принуждение и свобода личности. Советское государство и право. 1984. № 4. С. 77–84.

248.Петрухин И. Л. Человек и власть: (В сфере борьбы с преступностью). М.: Юристь, 1999. 391 с.

249.Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. М.: Наука, 1985. 240 с.

250.Петков О. В. Процесуальні основи діяльності начальника слідчого відділу у кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецьк, 2009. 189 с.

251.Пикельный Д. С. Уголовно-процессуальные правонарушения, связанные с применением мер процессуального принуждения в российском уголовном процессе: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Тюмень, 2006. 213 с.

252.Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности. Харків: Вища школа, Изд-во при ХГУ, 1981. 191 с.

253.Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект). Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1972. 159 с.

254.Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 року. Верховна Рада України. URL:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page48?text=%F0%E7%E4%B3%EB#w11>

255.Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: затверджене Наказом Міністерства юстиції України № 301/5 від 03.03.2015. Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15/paran7#n7>

256.Положення про службу судових розпорядників та організацію її діяльності: затверджене Наказом № 112 від 14.07.2011 Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/v0112750-11/print1434304620816864>

257.Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Вип. 25. Львів: Галицький друкар, 2012. 456 с.

258.Постанова Верховного Суду України №671/463/15-к. За-

кон і Бізнес. URL: http://zib.com.ua/ua/129141-vsu_vislovivsyia_pro_viznannya_dokaziv_nedopustimimi_dokumen.html

259.Постанова Печерського районного суду міста Києва від 22 серпня 2011 року у справі № 1-657/11. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17844443>

260.Постанова Святошинського районного суду м. Києва від 22 липня 2016 р. у справі 759/9630/16-п. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59216614>

261.Постраждали під час розгону Майдану заблокували залу суду. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/30/7128494/>

262.Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо обов'язковості ухвал слідчого судді» Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50568

263.Права, за якими судиться малоросійський народ 1743. К.: НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1997. 547 с.

264.Право на владу за 16 лютого 2017 року. URL: <http://pravonavlada.tsn.ua/ru/archive/91>

265.Практическое руководство по критериям приемлемости жалобы в Европейский суд по правам человека. Страсбург. 2014. 135 с. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_RUS.pdf

266.Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування: постанова Пленуму Верховного Суду України від 11 лютого 2005 р. № 2. Вісник Верховного Суду України. 2005. № 3. С. 17–20.

267.Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05 липня 2012 року. Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=43306

268.Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину: проект закону України. Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7303&skl=7

269.Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та процесуальних законів щодо додаткових заходів

захисту безпеки громадян: Закон України від 16 січня 2014 року (втратив чинність на підставі Закону № 732-VII від 28.01.2014). Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/721-18/paran227#n227>

270. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 21 червня 2001 року: Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2533-14/page3>

271. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році: Закон України від 20 грудня 2016 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1791-19>

272. Про Державний бюджет України на 2017 рік: Закону України від 21 грудня 2016 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>

273. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України. Закон України від 22 лютого 2006 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>

274. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>

275. Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 року № 8. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07/print1452692500273142>

276. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 01 грудня 1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1995. №1. Ст. 1.

277. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

278. Про судоустрій і статус суддів. Верховна Рада України. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

279. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року. Чинне законодавство станом на 30.09.2016 р. К.: ПАЛИВОДА А.В., 2016. 144 с.

280. Проект Закону України «Про внесення змін до Криміналь-

ного кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо обов'язковості ухвал слідчого судді». Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50568

281.Процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням: організаційно-правові та криміналістичні основи: наук.—практ. посіб. / ред. кол. І. М. Козьяков, В. Т. Маляренко, Г. П. Середа, Є. Д. Скулиш, О. Н. Ярмиш. К.: Національна академія прокуратури України, 2014. 750 с.

282.Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Львів: Край, 2008. 224 с.

283.Разгильдиев Б. Т. Уголовно-правовые отношения и реализация ими задач уголовного права. Саратов, Изд-во Саратов. ун-та. 1994. 320 с.

284.Ребане И. А. О методологических и гносеологических аспектах учения об основаниях юридической ответственности. Ученые записки Тарт. гос. ун-та. Тарту, 1987. № 852. Юридическая ответственность: проблемы и перспективы. С. 7–29.

285.Ребане И. А. Убеждение и принуждение в деле борьбы с посягательством на советский правопорядок. Ученые записки Тарт. гос. ун-та. Тарту, 1966. № 182. 315 с.

286.Резнікова В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2013. Вип. 95. С. 31–36.

287.Рішення у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України № 1-31/2011 від 20 жовтня 2011 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>

288.Рішення у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) № 18-рп/2004: Рішення Конституційного Суду України № 18 від 1 грудня 2004 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>

289.Рожнова В. В. Застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. — К., 2002. — 215.

290.Рожнова В. В. Определение основных понятий в новом УПК Украины как фактор обеспечения единого понимания и применения уголовно-процессуальной формы. Криминалистика и судебная экспертиза. 2013. Вып. 58 (1). С. 13–20. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/krise_2013_58\(1\)__4.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/krise_2013_58(1)__4.pdf).

291.Рожнова В. В. Співвідношення примусу, відповідальності та санкцій у сфері кримінального судочинства. Право України. 2000. № 11. С. 106–109.

292.Роз'яснення прокуратури Волинської області від 27.01.2016 №17-164. URL: <https://www.facebook.com/iqlawgroup/photos/pb.1691183251102164.-2207520000.1487069316./1761106644109824/?type=3&theater>

293.Розовский Б. Г. Ненаучные заметки о некоторых научных проблемах уголовного процесса. Луганск: РИО ЛАВД, 2004. 600 с.

294.Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юрид. лит., Т. 1: Законодательство Древней Руси / отв. ред. В. Л. Янин. 1984. 430 с.

295.Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юрид. лит., Т. 6: Законодательство первой половины XIX века / отв. ред. О. И. Чистяков. 1988. 431 с.

296.Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М.: Юрид. лит., Т. 8 : Судебная реформа / отв. ред. Б. В. Виленский. — 1991. — 495 с.

297.Русман Г. С. Поощрительные нормы в уголовно-процессуальном законодательстве. Проблемы права. 2012. №2 (33). С. 162–164.

298.Савченко І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні / І.Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. № 2 (24) у 2 ч. — Х.: Вид-во Хар РІ НАДУ «Магістр», 2005. Ч. 1. С. 55–63.

299.Савченко І. Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Х., 2007. 18 с.

300.Салическая правда / Ученые записки МГПИ. Том LXII. М., 1950. 169 с.

301.Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. М.: Юрид. лит., 1971. 240 с.

302.Сапун В. А. Чувство ответственности в структуре социали-

стического правосознания // XXVI съезд КПСС и развитие теории права: межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1982. С. 89

303.Сафин Н. Н. Уголовно-процессуальная ответственность по советскому законодательству: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Казань, 1985. 175 с.

304.Сверчков В. В. Естественнo-правовая конструкция ответственности. Юридическая техника. № 7 (ч. 2): Юридическая конструкция в правотворчестве, реализации, доктрине. Нижний Новгород: Нижегород. академ. МВД РФ, 2013. С. 685–692.

305.Свиридов М. К. Дискуссионные вопросы уголовно-процессуальной ответственности. Актуальные вопросы правоведения в период совершенствования социалистического общества. 1988. С. 196–197.

306.Сенякин И. Н. Юридическая ответственность // Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. М.: Юрист, 1997. С. 539– 555.

307.Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Х.: Еспада, 2006. 776 с.

308.Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге вид. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.

309.Скачкова О. С. Процессуальная ответственность: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Самара, 2007. 204 с.

310.Складання кримінально-процесуальних документів у досудовому провадженні: навч. посібник / Л. Д. Удалова, Ю. І. Азаров, В. В. Рожнова та ін. К.: КНТ, 2013. 375 с.

311.Слїнько С. В. Юридичні наслідки слідчих помилок. Прокуратура. Людина. Держава. 2004. № 6. С. 78–83.

312.Словник української мови / за ред. Б.Д. Грінченка. URL: <http://r2u.org.ua/>

313.Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (гол.), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ: Наукова думка, Т. 9: С. 1978. 916 с.

314.Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (гол.), А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін.. Київ: Наукова думка, Т.1: А – В. 1970. 799 с.

315.Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (гол.), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ: Наукова думка, Т. 7: Поїхати – Приробляти. – 1976. – 723 с.

316.Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід

(гол.), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ: Наукова думка, Т 4: І–М – К. 1973. 840 с.

317.Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (гол.), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ: Наукова думка, Т. 5: Н – О. 1974. 840 с.

318.Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права (предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования): учебн. пособие. Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. 188 с.

319.Смітюх А. В. Щодо розмежування понять “процесуальна диверсія” та “зловживання процесуальними правами” у господарському процесі. URL: http://www.rusnauka.com/14.NTP_2007/Pravo/21710.doc.htm

320.Смітюх А. В. Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами. Юридичний радник. 2006. № 6 (14). С. 55–58.

321.Сперанский В. И. Социальная ответственность в системе общественных отношений (социальный аспект): автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра филос. наук: спец. 09.00.02 «Теория научного социализма и коммунизма». М., 1990. 39 с.

322.Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования. М.: Изд-во МГУ, 1987. 152 с.

323.Стан здійснення судочинства в Україні у 2015 році. Верховний Суд України: URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/06EAA6C32D8DE08AC22580E400490AFC](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/06EAA6C32D8DE08AC22580E400490AFC)

324.Стан здійснення судочинства в Україні у 2016 році. Верховний Суд України: URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/06EAA6C32D8DE08AC22580E400490AFC](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/06EAA6C32D8DE08AC22580E400490AFC)

325.Статут Великого княжества Литовского 1588 года / подг. О. Лицкевич. Мн., 2002–2003. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>

326.Столмаков А. И. Понятие и классификация норм уголовно-процессуального права. Известия вузов. Правоведение. 1977. № 3. С. 40–46.

327.Столмаков А. И. Понятие правонарушения по советскому уголовно-процессуальному праву. Известия вузов. Правоведение. – 1980. – № 1. – С. 71–76.

328.Строгович М. С. Алексеева Л. Б., Ларин А. М. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности /

отв. ред. В.М. Савицкий. М.: Наука, 1979. 319 с.

329.Строгович М. С. Сущность юридической ответственности. Советское государство и право. 1979. № 5. С. 72–78.

330.Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2-х т. М.: Наука, Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. 1968. 470 с.

331.Строки проведення експертизи: як прискорити. URL: http://sudexpert.blogspot.com/2016/02/blog-post_23.html

332.Суд переніс апеляцію Мосійчука - Ляшко з радикалами заблокували засідання. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/10/8/7084124/>

333.Суддя оштрафувала Кличка за неповагу до суду. Доповнено. URL: <https://kiev.pravda.com.ua/news/58a034ea6d79c/>

334.Сулейменова Г. Ж. Уголовно-процессуальная ответственность следователя: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика». М., 1988. 28 с.

335.Сулейменова Г.Ж. Уголовно-процессуальная ответственность следователя: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М, 1988. 163 с.

336.Тархов В. А. О юридической ответственности. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. 38 с.

337.Татаров О. Ю. Накладення грошового стягнення як захід забезпечення кримінального провадження. Південноукраїнський правничий часопис. 2014. № 4. С. 165-169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2014_4_52

338.Таджиев Х. С. Прокурорский надзор и ведомственный контроль за расследованием преступлений. Ташкент: Изд-во ФАН Узбекской ССР, 1985.

339.Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

340.Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2003. 368 с.

341.Тихонов проти України. Заява № 17969/09. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 грудня 2015 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b13

342.Томін Е. Є. Процесуальні порушення у досудовому та судовому провадженнях: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

юрід. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К., 2016. 18 с.

343.Томін Е.Є. Види наслідків учинення кримінально-процесуальних порушень, передбачених КПК України. KELM. 2015. №2 (10). С. 241–256.

344.Томін Е. Є. Процесуальні порушення у досудовому та судовому провадженнях: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2016. 221 с.

345.Томін Е. Є. Кримінально-процесуальна відповідальність як вид юридичної відповідальності. Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». 2014. № 6. URL: http://par.in.ua/6_2014/106.pdf.

346.Томін Е.Є. Юридична відповідальність за вчинення кримінально-процесуальних порушень. Науковий вісник Національного університету ДПС України. Сер.: економіка, право. 2014. № 4 (67). С. 101–108.

347.Тучін та Тучіна проти України. Заява № 40458/08. Рішення Європейського суду з прав людини від 26 травня 2016 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b32

348.У Печерському суді, де розглядали справу Корбана, зчинилася бійка. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/11/4/7087529/>

349.Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. URL: <http://www.legislationline.org/ru/documents/id/14308>

350.Уголовно-процессуальный кодекс Грузии. URL: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/_-09_10_2009.pdf

351.Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. URL: http://etalonline.by/?type=text®num=НК9900295#load_text_none_1_

352.Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова: с последними изм. и доп. К.: “Lavialat—Info” SRL, 2009. 252 с.

353.Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. URL: <http://zakonbase.ru/upk/>

354.Уголовно-процессуальный кодекс УССР: утв. ВУ ЦИК 13 сентября 1922 года. М.: НКЮ, 1922. 469 с.

355.Уголовно-процессуальный кодекс ФРГ: рабочий перевод Германского Фонда международного правового сотрудничества и Организации безопасности и сотрудничества в Европе Stand: Desember. 2003. 188 с.

356. Уголовно-процессуальный кодекс Эстонской республики. URL: <http://zakon24.ee/ugolovno-processualnyj-kodeks/>

357. Уголовный процесс: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. В. П. Божьева. 3-е изд., испр. и доп. М.: Спарк, 2003. 704 с.

358. Удалова Л. Д., Бабій І. В. Досудове провадження у кримінальних справах щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище: монографія. К.: КНТ, 2010. 192 с.

359. Удалова Л. Д., Хабло О. Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу: монографія. К.: Дакор, 2010. 176 с.

360. Узагальнення судової практики розгляду слідчими суддями Херсонської області клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження відповідно до розділу II Кримінального процесуального кодексу України. Апеляційний суд Херсонської області. URL: http://ksa.court.gov.ua/sud2190/science_work/rozdil_2/uzag/

361. Узагальнення судової практики щодо розгляду слідчим суддею клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження: витяг. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001740-14#Find>

362. Усі присяжні у справі екс-"беркутівців" заявили самовідвід через низьку "зарплату". URL: <https://tsn.ua/ukrayina/vsi-prisyazhni-u-spravi-eks-berkutivciv-zayavili-samovidvid-z-za-nizkoyi-zarplati-660317.html>

363. Ухвала Білозерського районного суду Херсонської області від 16 липня 2014 року у справі № 648/2299/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39874012>

364. Ухвала Бориспільський міськрайонний суд Київської області від 28 липня 2016 року у справі № 359/4985/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59246044>

365. Ухвала Макарівського районного суду Київської області від 19 липня 2016 р. у справі № 370/1561/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59394211>

366. Ухвала Миронівського районного суду Київської області від 02 серпня 2016 року у справі № 371/766/16-к. Єдиний держав-

ний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59361516>

367. Ухвала Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 09 грудня 2014 року у справі № 214/5184/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48990331>

368. Ухвала слідчого судді Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 03 серпня 2016 року у справі № 357/8486/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59432718>

369. Ухвала слідчого судді Обухівського районного суду Київської області від 19 серпня 2016 року у справі № 372/5242/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59799314>

370. Ухвала слідчого судді Шевченківського районного суду м. Києва від 17 серпня 2016 року у справі № 761/29100/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59747268>

371. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 09 серпня 2016 року у справі № 760/12808/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59577212>

372. Ухвали Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 30 березня 2015 року у справі № 359/11231/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43314040>

373. Ухвала Костопільський районний суд Рівненської області від 16 грудня 2015 року у справі № 564/702/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55946472>

374. Ухвала Попаснянського районного суду Луганської області від 22 червня 2015 року у справі № 423/2002/13-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45630130>

375. Ухвала судді Солонянського районного суду Дніпропетровської області від 08 квітня 2015 року у справі № 192/139/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43495041>

376. Ушаков та Ушакова проти України. Заява № 10705/12. Рішення Європейського суду з прав людини від 18 червня 2015 року.

URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_a89

377. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: Курс лекций / науч. ред. М. Н. Марченко. Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 1987. 336 с.

378. Филатова Т. И. Социальная ответственность как фактор преодоления отчуждения: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм». Х., 1990. 18 с.

379. Философский словарь. М.: Изд-во политической литературы, 1981. 445 с.

380. Филющенко А. А. Об уголовно-процессуальном принуждении. Правоведение. 1974. № 3. С. 108–110.

381. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. 2-ге вид., допов. і переробл. Х. : Право, 2012. 312 с.

382. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. Санкт-Петербург: «Альфа», 1996. Т. 2. 607 с.

383. Фонова О. С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2008. № 6 (74). С. 187–199.

384. Фролов М. В. О мерах процессуальной ответственности как разновидности процессуального принуждения. Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. 2010. № 72. С. 26–29. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=17304920>

385. Хабло О. Ю. Кримінально-процесуальні правовідносини та проблема зловживання правом. Держава і право. Збірник наукових праць. 2007. № 34. С. 465–470.

386. Хабло О. Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2008. 215 с.

387. Хабло О. Ю. Наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог кримінально-процесуального законодавства. Вісник Академії управління МВС. 2010. № 4. С. 135–142.

388. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юридическая литература, 1974. 351 с.

389. Хаснутдинов Р. Р. Процессуальные виды ответственности как структурные элементы системы юридической ответственности. Вестник экономики, права и социологии. 2014. № 4. С. 196–198.

390. Хачатуров Р. Л., Липинский. Д. А. Общая теория юридической ответственности: монография. СПб: Издательство Р. Аслано-ва «Юридический центр Пресс», 2007. 950 с.

391.Хитра А. Я. Правова природа кримінальної процесуальної відповідальності як виду юридичної відповідальності. Митна справа. 2014. Спеціальний випуск. С. 103–110.

392.Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2005. 199 с.

393.Хомич В. М. Социальная ответственность и право. Право и демократия. Минск. 1989.— №. 2. С. 19–31.

394.Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: в 2 т. / под ред. Т. И. Крашенинниковой. М.: Норма, 2003. Т. 1: Древний мир и Средние века. 816 с.

395.Цивільний кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

396.Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15>

397.Чабанюк В. Д. Кримінально-процесуальні правопорушення в досудовому провадженні та відповідальність за їх вчинення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2009. 225 с.

398.Чабанюк В. Д. Кримінально-процесуальні правопорушення в досудовому провадженні та відповідальність за їх вчинення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2009. 18 с.

399.Черленяк М. Практичні питання застосування ст. 185-3 КпАП при здійсненні господарського судочинства. Слово Національної школи суддів України. 2013. № 3. С. 112–117.

400.Черменина А. П. Проблема ответственности в этике: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия». Л., 1965. 22 с.

401.Чечина Н. А., Элькинд П. С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности. Советское государство и право. 1973. № 9. С. 33–41.

402.Чирков А. П. Ответственность в системе законодательства: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». М., 1989. 26 с.

403.Чміль проти України. Заява № 20806/10. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 жовтня 2015 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_b45

404.Чорнобай Є. А. Передумови компенсації процесуальних витрат на судовій стадії кримінального процесу. Європейські перспективи. 2015. № 1. С. 88–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2015_1_17

405.Чуклова Е. В. Понятие, основания и виды процессуальной ответственности: Теоретический аспект: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». Краснодар, 2009. 26 с.

406.Чуклова Е. В. К вопросу об актах применения процессуальной ответственности. Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Право. 2009. № 2 (6). С. 95– 98.

407.Чумак проти України (Chumak v. Ukraine). Рішення Європейського суду з прав людини від 19 травня 2016 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00813.html

408.Шабуров А. С. Социальная ответственность личности в условиях перестройки. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. 168 с.

409.Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / отв. ред. И. П. Лановенко. К.: Наукова думка, 1976. 188 с.

410.Шейфер С. А. Принуждение в следственных действиях. Уголовно-процессуальное принуждение и ответственность, их место в решении задач предварительного расследования: сб. науч. тр. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1987. С. 7–14.

411.Ширванов А. А. Нарушения закона в уголовном процессе Российской Федерации и их правовые последствия: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.09. М., 2005. 426 с.

412.Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник. 2-ге вид., перероб. та допов. К.: Видавничий Дім Ін-Юре, 2001. 696 с.

413.Шумило М. Є. Поняття, сутність і критерії незаконних процесуальних дій і рішень. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. К., 2001. № 1. С. 39–49.

414.Элькинд П. С. Вопросы законности в применении норм уголовно-процессуального права. Юридические гарантии применения советских правовых норм и укрепления социалистической законности : тез. докл. и сообщ. Киев. 1971. С. 63–64.

415.Элькинд П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. — М.: Юрид. лит., 1967. 192 с.

416.Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском

уголовно-процесуальном праве. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 143 с.

417.Элькинд П. С. Рецензия на книгу Строговича М. С., Ларина А. М., Алексеевой Л. Б. «Советский уголовно-процесуальный закон и проблемы его эффективности». Советское государство и право. 1980. № 9. С. 147–148.

418.Юдин А. В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве. СПб.: Изд-во юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. 360 с.

419.Юдківська Г. Повага до суддів – це культура, яка формується роками. Закон і Бізнес. URL: http://zib.com.ua/ua/103556-povaga_do_suddiv_-_ce_kultutra_yaka_formuetsya_rokami-_ganna.html

420.Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. Енциклопедія, 1998–2004. Т. 1: А–Г. 1998. 672 с.

421.Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. К.: Укр. Енциклопедія, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. 736 с.

422.Явич Л.С. Сущность права. Л: ЛГУ, 1985. 207 с.

423.Affaire Mirovubovs et Autres c. Lettonie, №798/05 on 15 septembre 2009. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#{%22mdocnumber%22:\[%22853734%22\],%22itemid%22:\[%22001-93983%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#{%22mdocnumber%22:[%22853734%22],%22itemid%22:[%22001-93983%22]})

424.Application 51721/09 by Tjitske Drijfhout against the Netherlands 22 February 2011. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#{%22mdocnumber%22:\[%22882481%22\],%22itemid%22:\[%22001-103813%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx#{%22mdocnumber%22:[%22882481%22],%22itemid%22:[%22001-103813%22]})

425.Case of Kostovski v. the Netherlands URL: <http://www.juridischeuitspraken.nl/19891120EHRMKostovski.pdf>

426.Cod de procedur penal a Republicii Moldova URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=326970&lang=1>

427.Code de procedure pñnale Suisse [URL: <http://www.admin.ch/opc/fr/federal-gazette/2007/6583.pdf>

428.Depositions: Federal Rules of Criminal Procedure, rule 15 – URL: https://www.law.cornell.edu/rules/frcrmp/rule_4

429.Robert P. Dictionnaire alphabñtique francase. Paris. 1980. Т. 4. 741 p

430.Schneider W. Zum Verhñltnis von Haftung und Verantwortlichkeit. Staat und Recht. 1972. № 10–11.

Наукове видання

БІЛОКІНЬ Руслан Михайлович

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 07.07.2017 р. Формат 60х84 1/32.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 23,9. Тираж — 500 прим.

ТОВ «Видавничий центр «Кафедра»
м. Київ, пр-т Героїв Сталінграда, 35

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державно-
го реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції
№4203 від 09.11.2011 р.